हेतुम् इत्यमरः। सः नृपः (२), मन्थात् (३) प्राक् मन्थनात् पूर्व्वम्, अनभिव्यक्ता(४) अप्रकटा रत्नोत्पत्तिः (५) यस्य सः अर्णवः (६) इव, चिरम् अतिष्ठत् (७)। सामग्र्यभावाद्विलम्बो न तु वन्ध्यत्वात् इति भावः।

१। प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स नृप मन्थात् प्राक् अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः अर्णव इव चिरम् अतिष्ठत्।

२। वाच्यान्तरं, तेन नृपेण प्रत्ययापेक्षसन्ततिना अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिना अर्णवेन इव अस्थीयत।

३। यथा रत्नगर्भस्यापि सिन्धोः रत्नप्रकाशः पुरा देवादिकृतमन्थनरूपं निमित्तम् अपेक्षते, तथा पुत्रभाग्यवतोऽपि राज्ञ पुत्रजन्म ऋष्यशृङ्गादिकृतयज्ञरूपं निमित्तम् अपेक्षते स्म। पुत्रेष्टिक्रियया राज्ञः पुत्रप्रतिबन्धकीभूते दुरदृष्टे अपनीते पुत्रो जनिष्यतीति सूचितम्। अमृतकौस्तुभादिरत्नसाम्यात् भाविरामपुत्राणाम् अलौकिकत्वं देवोपकारित्वं च, रत्नबाहुल्यात् पुत्रबाहुल्यमपि ध्वनितम्।

৩। সেই রাজা পুত্রদর্শনবিষয়ে নিমিত্তাপেক্ষী হইয়া, মন্থনের পূর্ব্বে যাহার রত্নোৎপত্তি প্রকাশ পায় নাই তাদৃশ সমুদ্রের ন্যায় বহুকাল অতিবাহিত করিলেন।

3. Like the ocean, with its treasures concealed, before the churning, long remained the king, unconscious of the efficient cause (निमित्तकारण), upon which depended the issue of a son unto him.

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः॥४॥

४। ऋष्यशृङ्गेति। ऋष्यशृङ्गादयः ऋष्यशृङ्गो (१) नाम कश्चित् ऋषिः तदादय, भानुमन्तौ वा यजमानौति ऋत्विजः याज्ञिकाः।

---

अ aff (३) अम, अद् to go, निप् aff. (६) अर्णस् water, व aff (अर्णांसि सन्ति अस्मिन्). (७) स्था to stay,—तिष्ठति। अतिष्ठत्। अस्थात्।
…, स्थितः, &c. (भावे—स्थीयते। अस्थीयत। अस्थायि। स्थेयं, &c.)।
। (१) (ऋष्यस्य मृगविशेषस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य)। (२) तन्, तनु to spread.

ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्विन्नन्तो निपातः। जितात्मानः जितान्तःकरणाः सन्तः, सन्तानकाङ्क्षिणः (२) पुत्रार्थिनः, तस्य दशरथस्य पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम्। पुत्राच्छ च इति छप्रत्ययः। इष्टिं (३) यागम्, आरेभिरे (४) प्रक्रान्तवन्तः।

४। ऋष्यशृङ्गादय ऋत्विज जितात्मान सन्त, सन्तानकाङ्क्षिण तस्य पुत्रीयाम् इष्टिम् आरेभिरे।

४। ऋष्यशृङ्ग आदि येषां ते। जित आत्मा यैः ते। सन्तानं काङ्क्षन्तीति तस्य। वाच्यान्तर—ऋष्यशृङ्गादिभिः सद्भिः जितात्मभिः ऋत्विग्भिः पुत्रीया इष्टिः आरेभे।

४। ननु सप्तममिह कथं मरान् माधयतीति विशेषणद्वयेन ऋष्यशृङ्गादीनां परार्थत्वमयीष्यत सचितम्। आदिशब्दात् वशिष्ठ-वामदेव काश्यप-सुयज्ञा गृह्यन्ते। स किल ऋष्यशृङ्गो [illegible] राज्ञः [illegible] पुत्रेष्टिं चकार। [illegible] ऋष्यशृङ्गस्यैव मुख्यतया उपवीतान [illegible] ऋष्यशृङ्गादय तस्य राज्ञ सन्तानकाङ्क्षिण सन्त पुत्रम् इच्छन्त सन्त, [illegible] इष्टिं आरेभिरे।

४। [illegible]

4 Rishyaśringa and other performers of sacrifices who had subdued their passions and were [illegible] commenced a sacrifice, named *Puttreshti*, on account of the king, who was desirous to obtain a son

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम्।
अभिजग्मुर्निदाघार्त्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥५॥

५। तस्मिन्निति। तस्मिन् अवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये, देवाः

---

[illegible] to wish, [illegible] to sacrifice [illegible]
(३) आ, रभ to begin—[illegible]
(१),(२) [illegible] to leap, [illegible]

पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यः (१) रावणः तेन उपप्लुताः (२) पीड़िताः सन्तः, निदाघार्त्ताः (३) घर्म्मातुराः, अध्वानं गच्छन्तीति अध्वगाः पान्थाः। अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु ड इति डप्रत्ययः। छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षम् इव। शाकपार्थिवादित्वात् समासः। हरिं (४) विष्णुम्, अभिजग्मुः (५)।

५। तस्मिन् अवसरे, देवाः पौलस्त्योपप्लुताः (सन्तः), निदाघार्त्ताः अध्वगाः छायावृक्षमिव, हरिम् अभिजग्मुः।

५। निदाघेन आर्त्ताः। वाच्यान्तरं,—देवैः पौलस्त्योपप्लुतैः निदाघार्त्तैः अध्वगैः छायावृक्ष इव हरिः अभिजग्मे।

५। यथा आतपतापिताः पथिकाः तापशान्त्यै छायाप्रधानं वृक्षम् अगमन् तथा रावणपीड़िताः देवाः रावणभयशान्त्यै विष्णुं शरणं जग्मुः। तर्हि भगवान् आत्मपाल्यानां छायावृक्ष इव विपद्देशानां शरण्य इति भावः।

৫। ইত্যবসরে (রামের পুত্রেষ্টিকালে) দেবগণ পৌলস্ত্য (রাবণ) কর্ত্তৃক উৎপীড়িত হইয়া, যেরূপ আতপতাপিত পথিকগণ প্রশস্ত ছায়াবিশিষ্ট বৃক্ষের নিকট গমন করে, সেইরূপ হরির নিকট গমন করিলেন।

5 In the mean time, the gods being persecuted by Poulastya (রাবণ), repaired to Hari, in the same way, as sun-burnt travellers repair towards an umbrageous tree.

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्य्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥६॥

६। त इति। ते देवाश्च, उदन्वन्तं (१) समुद्रम्। उदन्वानुदधौ चेति निपातः। प्रापुः (२), आदिपूरुषः विष्णुश्च बुबुधे योगनिद्रां

---

दह् to burn, घञ् aff.), आर्त्त (आ, ऋ to go, क्त aff.) (४) हृ to take इन् aff. (५) अभि, गम् to go,—गच्छति। अगच्छत्। अगमत्। जगाम, &c.

(१) उदक water, मतुप् aff. (उदकानि सन्त्यस्य, उदकस्य उदन्भावो

अष्टौ इत्यर्थः। गमनप्रतिबोधयोरविलम्बार्थौ चकारौ। तथाहि, अव्याक्षेपः गन्तव्य अव्यासङ्गः अविलम्बः इति यावत्, भविष्यन्त्याः (३) कार्यसिद्धेः लक्षणं लिङ्गं हि। उक्तञ्च, 'अनन्यपरता चास्य कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम्' इति।

६। ते च [illegible] [illegible] आदिपुरुषश्च बुबुधे, अव्याक्षेप [illegible] कार्यसिद्धे [illegible] हि।

६। वाच्यान्तर,—ते च [illegible] आदिपुरुषेण च बुबुधे [illegible] [illegible] (भूयते)।

६। [illegible] [illegible] विष्णुदर्शनलाभ [illegible] कार्य सिद्धि [illegible]। कार्यसिद्धिलाभ [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

६। [illegible] (Hindi [illegible]) [illegible]

6 No sooner did they arrive at the sea than the [illegible] Being (Vishnu), awoke. Ready interview (thus obta[illegible]) gave ultimate success.

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः।
तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥७॥

७। भोगीति। द्यौः ओकः येषां ते दिवौकसः देवाः। दिवो दिवादित्वात् साधु। यद्वा दिवशब्दोऽदन्तोऽप्यस्ति। तथा च [illegible], '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दिवम्' इति। तत्र [illegible] [illegible] [illegible] दिवम् ओकः येषाम् इति विग्रहः। भोगिनः [illegible] भोगः [illegible]। 'भोगः [illegible] [illegible] [illegible]' [illegible]

[illegible] to obtain—[illegible] [illegible]

सः एव आसनं सिंहासनं तत्र आसीनम् उपविष्टम्। आसेः शानच्, ईदासः इतीकारादेशः। तस्य भोगिनः फणामण्डले ये उदर्चिषः मणयः तैः द्योतितविग्रहं तं विष्णुं ददृशुः।

७। दिवौकसः भोगिभोगासनासीनं तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहं स ददृशुः।

७। तस्य फणामण्डले ये उदर्चिषः (उद्गता अर्चिषो येषां ते) मणयः तैः द्योतितः विग्रहः यस्य तम्। वाच्यान्तर,—दिवौकोभि भोगिभोगासनासीनः तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहः स ददृशे।

७। ते देवा, शेषनागस्य कायरूपे सिंहासने उपविष्ट, तस्य फणामण्डल-स्थितात् मणिमण्डलात् समुत्थितैः प्रभाजालैः उद्भासितदेह त विष्णु दृष्टवन्तः। अनुवादके श्रीकैलासचन्द्रविद्यारत्नकृतम्। अनन्तदर्पकफणियोद्भासितविग्रहविशिष्ट विष्णु दृष्टवन्तः।

৭। দেবগণ দেখিলেন,—তিনি শেষনাগের কায়রূপ আসনে আসীন রহিয়াছেন, তাঁহার দেহ তাঁর ফণামণ্ডলস্থিত মণিমালার ঊর্দ্ধবিসারী প্রভাপুঞ্জে প্রদীপ্ত হইতেছে।

7 The gods found him (Vishnu) seated on the serpent (S'esha), and his body illumined by the ascending rays of the circlet of gems on the serpent's group of hoods.

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षौमान्तरितमेखले।
अङ्के निक्षिप्तचरणमास्तीर्णकरपल्लवे ॥ ८ ॥

८। श्रिय इति। कीदृशं विष्णुम्? पद्मे निषण्णायाः (१) उपविष्टायाः श्रियः क्षौमान्तरिता (२) दुकूलव्यवहिता मेखला यस्य तस्मिन्, आस्तीर्णौ (३) करपल्लवौ यस्मिन्। विशेषणद्वयेनापि चरणयोः सौकुमार्यात् कठिनस्पर्शासहत्वं सूच्यते। तस्मिन् अङ्के निक्षिप्तौ (४) चरणौ येन तम्।

[८] (१) सद् with नि to sit, क्त aff. (२) क्षौम,—क्षुमा, अण् aff. (३) स्तॄ to spread, क्त aff. (४) क्षिप् with नि, to throw, क्त aff.

८। पद्मनिषण्णायाः श्रियः क्षौमान्तरितमेखले आस्तीर्णकरपल्लवे अङ्के निक्षिप्त चरणम्।

निक्षिप्तचरणः (सः ददृशे) इति वाच्यान्तरम्।

८। पद्मासीना लक्ष्मीः कठिनमेखलास्पर्शेन प्रभोश्चरणपीडा मा भूदिति कोमलदुकूलेन वेष्टितो अङ्के करतलयोः पतिचरणौ निधाय सुखं संवाहयतीव इति भावार्थः।

৮। [illegible] আছেন; তিনি (বিষ্ণু) তাঁহার অঙ্কোপরি করপল্লবে চরণ দুখানি স্থাপিত করিয়াছেন।

8 The goddess Lakshmi, with her silken cloth drawn over the jewelled girdle round her waist, was found seated on a bed of lotuses, with Vishnu's feet on the leaf like palms of her hands kept open on her lap

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥ ९॥

९। प्रबुद्धेति। पुनः कीदृशम्? प्रबुद्धे विकसिते पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य तं (१), दिवसे तु पुण्डरीकम् एव अक्षि यस्य इति विग्रहः; बालातपनिभम् अंशुकं यस्य तं पीताम्बरधरम् इत्यर्थः। अन्यत्र बालातपरूपांशुकम् इत्यर्थः। 'निभो व्याजसदृशयोः' इति विश्वः। प्रकृष्टः आरम्भः योगः येषां ते प्रारम्भाः योगिनः तेषां सुखदर्शनम्। अन्यत्र प्रारम्भे आदौ सुखदर्शनं, शारदं (२) शरत्-कालीनं दिवसम् इव स्थितम्।

९। प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकं प्रारम्भसुखदर्शनं शारदं दिवसमिव (स्थितम्)। [illegible]

---

[९] (१) प्र, बुध् to awake, क्त कर्तरि, पुण्डरीक lotus [illegible] अक्षि, (प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष—बहुव्रीहि समासे [illegible])। (२) शरद् autumn, अण् [illegible].

९। यथा हि शारदीयो दिवसः प्रफुल्लकमलपद्मेन नवसूर्य्यालोकेन च प्रभात
...ान् रञ्जयति, तथा विष्णुरपि प्रफुल्लकमलनिभेन लोचनद्वयेन नवसूर्य्यालोकनिभेन
पीताम्बरेण च योगिगणं रञ्जयामास। शरदि प्रभाते पद्मानि विकसन्ति मेघ-
विमायावरणमुक्ते च गगने सूर्यं समुज्ज्वलं प्रकाशते इति शारदं दिवसमित्युक्तम्।

৯। শরৎকালের দিবস যেমন প্রারম্ভে অর্থাৎ প্রভাতে অতি রমণীয় হয়, এবং বিকশিত পুণ্ডরীকরূপ নয়নে ও বালাতপরূপ বসনে শোভা পায়; তিনিও সেইরূপ, প্রারম্ভ অর্থাৎ যোগিগণের রমণীয়, এবং বিকশিত পুণ্ডরীকের ন্যায় নয়নে এবং বালাতপের ন্যায় রক্তবসনে শোভা পাইতেছেন।

9. Like the day in autumn, which, at its Prárambha or opening (morning), is exceedingly charming, and which looks beautiful with its eyes of full-blown lotuses and its robe of early sunlight, Vishnu is charming to the Prárambhas or the Yogis (devotees), and looks beautiful with his lotus-like eyes and his garments which are of the colour of the morning sun

**प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदर्पणम्।**
**कौस्तुभाख्यमपां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ॥१०॥**

१०। प्रभेति। पुनः किंविधम्? प्रभया अनुलिप्तम् (१) अनुरञ्जितं श्रीवत्सं नाम लाञ्छनं येन तं, लक्ष्म्याः विभ्रमदर्पणं, कौस्तुभः (२) इति आख्या यस्य तम्, अपां सामुद्राणां सारं स्थिरांशं मणिम् बृहता उरसा बिभ्राणम् (३)। इत्यर्थः।

১০। প্রভানুলিপ্তশ্রীবৎসং লক্ষ্মীবিভ্রমদর্পণং কৌস্তুভাখ্যম্ অপাং সারং বৃহতা উরসা বিভ্রাণম্।

[१०] (१) अनु, लिप् to smear, क्त aff. लिप,—लिम्पति। अलिम्पत्। लिलेप। कर्मणि-लिप्यते। अलेपि. &c. (२) कुम्भ ocean, अण् aff. भूमि स्फु भाति व्याप्नोति कुम्भो जलधि, तत्र भव.)। (३) भृ to hold शानच् aff. (आत्मने शानच्, बभ्रत् बिभ्रत्)

१०। श्रीवत्सो नाम विष्णुवक्षसि दक्षिणभागे श्वेतरोमावर्तविशेष । भृगुपदचिह्नमेव श्रीवत्सः इति भागवते। कौस्तुभज्योतिरेव श्रीवत्स इत्यपि भागवते, यथा ;—'कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः । तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः' अपां सारं क्षीरसिन्धूत्थानां रत्नानां श्रेष्ठम् । विभ्रमदर्पण विलासमण्डनसाधनं मुकुरमिव, अयो कौस्तुभे लक्ष्मी निजरूप दृष्ट्वा केशमल्लारमुखमण्डनादिकं करोतीति भाव ।

১০। তিনি, লক্ষ্মীদেবীর বিলাসদর্পণস্বরূপ সমুদ্রমন্থনোদ্ভূত কৌস্তভ মণি বিশাল বক্ষঃস্থলে ধারণ করিয়াছেন, সেই মণির প্রভায় তাঁহার শ্রীবৎসচিহ্ন সমুদ্ভাসিত হইয়াছে।

10. On his broad breast he wore the gem Kaustubha the essence of the oceanic waters, which served Lakshmî as her toilet glass, and illumined the mark S'rîvatsa by its lustre

## बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
## आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥११॥

११। बाहुभिरिति। विटपाकारैः, शाखाकारैः दिव्याभरण-भूषितैः (१) बाहुभिरुपलक्षितम्, अतएव अपां सैन्धवीनां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव (२) स्थितम् ।

११। विटपाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः (उपलक्षितः) अपां मध्ये आविर्भूतम् अपरं पारिजातमिव।

११। विटपका आकार इव आकारो जिनका है। दिव्यानि आभरणानि है, भूषिता, है।

११। पारिजातो यथा पल्लवितकुसुमशाखादिशोभित शाखाभि उपलक्षित अवस्थाय क्षीरसमुद्रमध्ये उद्भव, तथा विष्णुरपि दिव्य केयूरादिभूषणशोभित बाहुसमूहे उपलक्षित हइया

[११] (१) भूष् to adorn, क्त affix. (२) पारिजातः देवतरु ...

১১। তিনি [illegible] (চতুর্ভুজ) এবং দিব্য [illegible] ভূষিত [illegible] হইয়া সমুদ্রজলমধ্যে আবির্ভূত দ্বিতীয় পারিজাতের ন্যায় [illegible] হইয়াছেন।

11. He, with his (four) arms, long as the branches (of a tree), adorned with celestial ornaments, appeared like another Párijáta tree in the waters (of the ocean)

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदीरितजयस्वनम् ॥ १२ ॥

१२। दैत्येति। दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् [illegible] यः मदरागः तं विलुम्पन्ति हरन्तीति मदरागविलोपिनः (१) तैः, चेतनावद्भिः सजीवैः, हेतिभिः २) सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः. [illegible] वह्निज्वाला च हेतयः' इत्यमरः। उदीरितजयस्वनं (३) जयशब्दमुद्घोषयन्तीभिः मूर्त्तिमतीभिः [illegible] इत्यर्थः।

१२। दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः चेतनावद्भिः हेतिभिः उदीरितजयस्वनम्।

१०। दैत्यानां स्त्रियः तासां या गण्डलेखा तासाम्। उदीरितः जयस्वनः [illegible] यस्य तम्।

१२। मदरागविलोपिभिः—'पत्रलेखा [illegible] अलंकरण [illegible] ते' इति दिनकरः। तत्र [illegible] इत्यभिप्राय [illegible] परिग्रह्य [illegible] इति भावः। जयशब्दश्च 'जय विष्णो' 'जय [illegible] जगत्पते नारायण जय' इत्यादिरूपः।

১২। অসুরাঙ্গনাগণের গণ্ডস্থলস্থিত মদজনিত রক্তিমার বিলোপকারী [illegible] মূর্তিমান্ হইয়া তাঁহার জয়শব্দ ঘোষণা করিতেছে।

12. His arms, which take away the flush of excite[ment] from the cheeks of Asura women, were proclaiming his vi[ctory] after assuming the forms of living beings

[१२](१)रन्ज to colour, घञ् aff. (राग), वि, लुप् to take off, [illegible] (२) हन् to kill, क्तिन् aff (निपातनात्), (३) ईर with उत् to utte[r]

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा ।
उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता ॥१३॥

१३। मुक्तेति। मुक्तः भगवत्सन्निधानात् त्यक्तः शेषेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन, कुलिशव्रणाः अमृताहरणकाले इन्द्रयुद्धे ये वज्रप्रहाराः त एव लक्ष्माणि यस्य स तेन, प्रबद्धः अञ्जलिः येन तेन प्राञ्जलिना प्रबद्धाञ्जलिना इत्यर्थः, विनीतेन अनुद्धतेन, गरुत्मता (१) उपस्थितम् उपासितम्। पुरा किल तेन विष्णुना मातलिप्रार्थितेन दुहितुर्गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित् सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपक्षरक्षणक्षुभितं पक्षिराजं स्वदोर्दण्ड एव तावत् वहस्व इति गर्वितं स्वबाहुतर्जनीभारेणैव भगवान् विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेनेत्यनेन।

१३। मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्ष्मणा प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता उपस्थितम्।

१३। '[illegible]' इति [illegible] पाठः। '[illegible]' [illegible] [illegible]। [illegible]

१३। [illegible]

13 Garuda who bears (on his body) the mark of the wound of the Vajra, and whose pride had been [illegible] was praying to him with his palms joined having [illegible] aside [illegible] attitude of enmity to the serpent Sesha

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।
भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥१४॥

[१३] (१) [illegible]

१६। ब्रह्मादिरूपत्रयेण यथाक्रमं स्थावरजङ्गमानां जगतां सृष्टिस्थितिसंहार-
कारणाय तुभ्यं नमः। अत्र, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम्। 'तुभ्यम्' इति नमः-
शब्दयोगात् चतुर्थी,—'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति सूत्रात्।

১৬। তুমি অগ্রে এই বিশ্বের সৃষ্টি, তৎপরে পালন, অনন্তর সংহার করিতেছ;
এইরূপে নিজ স্বরূপকে তিন ভাগে বিভক্ত করিয়াছ; তোমাকে নমস্কার।

16 Thou createst, prescrvest, and destroyest this universe in succession, thus Thou hast divided Thy own essence into three parts Obeisance to Thee.

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः॥ १७॥

१७। ननु कूटस्थस्य कथं त्रैरूप्यमित्याशङ्क्यौपाधिकमित्याह,
रसान्तराणीति। एकरसं मधुरैकरसं, दिवि भवं दिव्यं, (१) पयः
वर्षोदकं, देशे देशे ऊषरादिदेशे अन्यान् रसान् रसान्तराणि लव-
णादीनि, यथा अश्नुते (२) प्राप्नोति, एवम् अविक्रियः निर्विकारः
एकरूप इत्यर्थः। त्वं, गुणेषु सत्त्वादिषु, अवस्थाः (३) सृष्ट्यादि-
रूपाः अश्नुषे।

१७। एकरसं दिव्य पय देशे देशे रसान्तराणि यथा अश्नुते, एवम् अवि-
क्रियः त्वं गुणेषु अवस्थाः (अश्नुषे)

१७। एको रसो यस्य तत् एकरसम्। नास्ति विक्रिया यस्य सः अविक्रियः।

वाच्यान्तरम्,—एकरसेन दिव्येन पयसा अश्यन्ते...अविक्रियेण त्वया अश्यन्ते।

१७। मधुरैकरसमपि मेघजलं यथा समुद्रादिषु पतित स्थानगुणभेदात्
लवणादिरसादभेदान् भजते, तथा एकरूपोऽपि त्वं सत्त्वादिगुणभेदात् सृष्ट्यादि-
रूपान् उपाधिभेदान् भजसे। तथाहि, रजोगुणेन सृजन् ब्रह्मेति, सत्त्वगु...

[१७] (१) दिव् sky, यत् aff (२) अश् to pervade-अश्नुते। आ...
आदिष्ट-आट। आनशे। अश् धातु। (३) अव, स्था to stay, अङ् aff.

धामयम् विष्णुरिति, तमोगुणेन च संहरन् हर इति अभिधीयते । उक्तञ्च,—
'नमो रजोजुषे सृष्टौ स्थितौ सत्त्वमयाय च । तमोमयाय संहारे त्रिगुणाय स्वयम्भुवे' । इति । अयञ्च ते रूपभेद औपाधिको नतु तात्त्विक इति भाव ।

১৭। মেঘজল একবিধস্বাদবিশিষ্ট হইয়াও যেমন স্থানে স্থানে বিভিন্ন আস্বাদ ধারণ করে, তুমি নির্বিকার অর্থাৎ একরূপ হইয়াও তেমনি গুণভেদে অবস্থান্তর ধারণ করিয়া থাক ।

17. As the rain water, though of uniform taste, gains diversity of flavours from different receptacles on earth, so dost Thou, though of unchangeable essence, manifest changes of state in diverse qualities

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः ।
अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥१८॥

१८। अमेय इति । हे देव ! त्वम् अमेयः (१) लोकैरियत्तया परिच्छेद्यः, मितलोकः परिच्छिन्नलोकः, अनर्थी निःस्पृह । प्रार्थनाम् आवहतीति आवहः, पचाद्यच्, प्रार्थनानाम् आवहः कामद, अतः अन्यैः न जितः, जिष्णुः (२) जयशील अत्यन्तम् अत्यन्तं सूक्ष्मरूप, व्यक्तस्य (३) स्थूलरूपस्य कारणम् ।

१८। त्वम् अमेय मितलोक, अनर्थी प्रार्थनावह, अजित जिष्णु, अत्यन्त [illegible] व्यक्तकारणम् ।

१८। [illegible] इति अभिमत [illegible] निरवधि[illegible] । अनर्थी नि स्पृह —[illegible] इति गीतावचनात् । [illegible]

[१८] (१) मा or मि to measure, यत् aff (२) जि to [illegible] aff [illegible] (३) [illegible] aff.

सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्व्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्व्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्व्वरूपभाक् ॥ २० ॥

२०। सर्व्वज्ञ इति। त्वं, जानातीति ज्ञः इगुपधेति कप्रत्ययः। त्वं सर्व्वस्य ज्ञः सर्व्वज्ञः(१)। अविज्ञातः न केनापि विज्ञात इत्यर्थः। त्वं सर्व्वस्य योनिः कारणं, त्वम्, आत्मन एव भवतीति आत्मभूः (२) न ते किञ्चित् कारणमस्ति इत्यर्थः। त्वं सर्व्वस्य प्रभुः त्वम् अनीशः, त्वम् एकः सर्व्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्व्वात्मना वर्त्तसे।

२०। त्वं सर्व्वज्ञः अविज्ञातः, त्वं सर्व्वयोनिः आत्मभूः, त्वं सर्व्वप्रभुः अनीशः, त्वम् एकः सर्व्वरूपभाक्।

२०। त्वं सर्व्वमेव जानासि, त्वमन्यदर्थं तु ईदृशतया इयत्तया वा कोऽपि अव-धारयितुं न शक्नोति। त्वमस्य विश्वस्य कारणमसि त्वय तु स्वप्रकाशत्वात् अका-रणकोऽसि, त्वं सर्व्वस्य नियन्तासि त्वय तु अनियन्तोऽसि, त्वं केवलोऽपि विश्वा-त्मना वर्त्तसे। आत्मभुः स्वयम्भूः, आत्मना आत्मानं सृज्यमीत्यर्थं, अत मनु —
'योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः। सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वय-मुद्बभौ'। तस्य एकत्वे,—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं' इति नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादि श्रुतिवचनं प्रमाणम्। सर्व्वाणि रूपाणि भजति सर्व्वरूपभाक्, भजधातो ण्विप्रत्ययः।

२०। তুমি সর্ব্বজ্ঞ, কিন্তু তোমাকে কেহ জানিতে পারে না, তুমি সব
কারণ, কিন্তু তোমার কারণ কেহ নাই
নাই . তুমি এক, কিন্তু অন ... সর্ব

বড় ...

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१ ॥

२१। सप्तेति। हे देव! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिः उपगीतम्। तद्धितार्थेत्युत्तरपदसमासः। सप्तानाम् अर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम्। पूर्ववत् समासः। तत्र शेते यः सः सप्तार्णवजलेशयः (१) तम्। शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्। सप्तार्चिः मुखं यस्य तम्। "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः। सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनाम् एकसंश्रयम्, एवम्भूतम्, आचख्युः (२)।

২১। ত্বা সপ্তসামোপগীত সপ্তার্ণবজলেশয় সপ্তার্চির্মুখ সপ্তলোকৈকসংশ্রয়ম্ আচখ্যু।

২১। বাচ্যান্তর,—ত্বং সপ্তসামোপগীত, সপ্তার্ণবজলেশয় সপ্তার্চির্মুখ সপ্তলোকৈকসংশ্রয়: আখ্যায়সে।

২১। সপ্তসামোপগীত সামগানকর্ত্তৃক গানস্থ ষড়্জাদিভিঃ সপ্তভি স্বরৈ উপগীতম্। 'রথন্তর-বৃহৎসাম-বামদেব্য-বৈরূপ-পাবমান-বৈরাজ-চান্দ্রমসাভিধানানি, তৈরিদং ষিড়্‌জাদি বিশেষবাচকানি বা উপগীতম্' ইতি দিনকর। সপ্তার্ণবা যথা,—লবণোদ, ইক্ষুরসোদ, সুরোদ, ঘৃতোদ, দধিমণ্ডোদ, ক্ষীরোদ, স্বাদূদ ইতি। সপ্ত অর্চিষো যস্য স সপ্তার্চি অগ্নি, অর্চি শিখা। সপ্ত শিখা যথা,—কালী, করালী, মনোজবা, সুলোহিতা, সুধূম্রবর্ণা, উগ্রা, প্রদীপ্তা চেতি। সপ্ত লোকা যথা ভূ, ভুব, স্ব, মহ, জন, তপ, সত্য চেতি।

২১। সপ্ত সামবেদে তুমি গীত হইয়া থাক, সপ্ত সমুদ্রের জলে তুমি শয়ন করিয়া থাক, সপ্তার্চিবিশিষ্ট অগ্নি তোমার মুখস্বরূপ, এবং তুমি সপ্ত লোকের একমাত্র আশ্রয়; তোমাকে এইরূপ কীর্ত্তন করিয়া থাকে।

21 Thou art hymned by the seven Sama, Thou lyest on the waters of the seven seas; the seven-flamed Fire is as Thy

[২১] (১) জলে in the waters, শী to sleep, অলুক্ (২) খ্যা, to tell, আখ্যৎ—আখ্যতাম্। আখ্যঃ-আখ্যতম্। আখ্যাম-আখ্যাব। আখ্যাম, &c আখ্যন, &c.

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

२०। सर्वज्ञ इति। त्वं, जानातीति ज्ञः सर्वमपि जानातीति सर्वज्ञः। सर्वस्य ज्ञः सर्वज्ञः(१)। अविज्ञातः न केनापि विज्ञात इत्यर्थः। त्वं सर्वस्य योनिः कारणं, स्वम् आत्मन एव भवतीति आत्मभूः (२) न ते किञ्चित् कारणमस्ति इत्यर्थः। त्वं सर्वस्य प्रभुः स्वम् अनीशः, त्वम् एकः सर्वरूपभाक् त्वमेक एव सर्वात्मना वर्त्तसे।

२०। त्वं सर्वज्ञः अविज्ञातः, त्वं सर्वयोनिः आत्मभूः, त्वं सर्वप्रभुः अनीशः, त्वम् एकः सर्वरूपभाक्।

२०। त्वं सर्वमेव जानासि, त्वत्स्वरूपं तु [illegible] कोऽपि अव-धारयितुं न शक्नोति। त्वमेव निखिल कारणमसि स्वयं तु [illegible] [illegible]ऽसि, त्वं सर्वस्य नियन्ताऽसि स्वयं तु अनियन्तृकोऽसि, त्वं [illegible] [illegible] वर्त्तसे। आत्मभूः स्वयम्भूः, आत्मना आत्मानं [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] सनातनः। सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयं-[illegible]। तथा च श्रुतिः,—'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयं नेति नेति [illegible] [illegible] [illegible]' इत्यादि श्रुतिवचनं प्रमाणम्। [illegible] [illegible] [illegible] सर्वरूपभाक् [illegible] [illegible]।

২০। তুমি সর্ব্বজ্ঞ, কিন্তু তোমাকে কেহ জানিতে পারে না, তুমি সকলের কারণ, কিন্তু তোমার কারণ কেহ নাই, তুমি সকলের নিয়ন্তা, কিন্তু তোমার নিয়ন্তা নাই, তুমি এক, কিন্তু অনন্ত বিশ্বরূপে অবস্থান করিতেছ।

20. Thou knowest all, but none can know Thee, Thou art the cause of all, but Thou Thyself hast no cause (आत्मभूः literally—self-born); Thou art ruler of all, but thou hast no ruler, Thou art One, still Thou art existing as the infinite universe.

---

[२०] (१) सर्व all, ज्ञा to know, क aff. (२) आत्मन् self, भू to be; क्विप् aff.

**सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम्।**
**सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम्॥ २१॥**

२१। सप्तेति। हे देव! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिः उपगीतम्। तद्धितार्थेत्युत्तरपदसमासः। सप्तानाम् अर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम्। पूर्व्ववत् समासः। तत्र शेते यः सः सप्तार्णवजलेशयः (१) तम्। शयवासवासिष्वकालादित्यलुक्। सप्तार्चिः मुखं यस्य तम्। "अग्निमुखा वै देवाः" इति श्रुतेः। सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनाम् एकसंश्रयम्, एवम्भूतम्, आचख्युः २)।

२१। त्वा सप्तसामोपगीत सप्तार्णवजलेशय सप्तार्चिर्मुख सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः।

२१। वाच्यान्तर,—त्वं सप्तसामोपगीतः सप्तार्णवजलेशय सप्तार्चिर्मुख सप्तलोकैकसंश्रय' आख्यायसे।

२१। सप्तसामोपगीत सामगानरताश्चकस गानस्य कुटादिभिः सप्तभि स्वरैः उपगीतम्। 'रथन्तर-बृहत्साम-वामदेव्य-वैरूप-पावमान-वैराज-वाम्भ्रसाभि- धानानि, तैरिद त्रिवृत्तिवादि विंशीररात्रमित्युन्नैर्वा उपगीतम्' इति दिनकर। सप्तार्णवा यथा,—लवणोद, इक्षुरसोद, सुरोद, घृतोद, दधिमण्डोद, क्षीरोद, स्वादूदश्चेति। सप्त अर्चिंषी यस्य स सप्तार्चिः अग्नि, अर्चि शिखा। सप्त सप्तशिखा यथा,—काली,कराली, मनोजवा, सुलोहिता, सुधूम्रवर्णा, उग्रा, प्रदीप्ता चेति। सप्त लोका यथा भू, भुव, स्व, मह, जन, तप, सत्य चेति।

২১। সপ্ত সামরবে তুমি গীত হইয়া থাক, সপ্ত সমুদ্রের জলে তুমি শয়ন করিয়া থাক, সপ্তশিখাবিশিষ্ট অগ্নি তোমার মুখস্বরূপ, এবং তুমি সপ্ত লোকের একমাত্র আশ্রয়, তোমাকে এইরূপ কীর্ত্তন করিয়া থাকে।

21 Thou art hymned by the seven Sams, Thou lyest on the waters of the seven seas, the seven-flamed Fire is as Thy

---

[२१] (१) अर्ण in the waters, शी to sleep, अच् aff (२) चा, ख्या, to tell, अचक्षत्—अचक्षत। अचक्षी-अचक्षे। अचक्षिष-ख्यादेः। अचक्षाम, &c अख्याम, &c.

mouth, and Thou art the sole support of the seven worlds. It is thus that Thou art described.

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्युगा।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥२२॥

२२। चतुरिति। चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः। "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः। तत्फलकं तत् ज्ञानं, चत्वारि युगानि कृतत्रेतादीनि यस्यां सा चतुर्युगा कालावस्था कालपरिमाणं, चत्वारः वर्णाः प्रकृताः उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्ण्यप्रचुरः इत्यर्थः। तत्प्रकृतवचने मयट्। तद्धितार्थेति तद्धितार्थे विषये तत्पुरुषः। अयं लोकः, इत्येवं-रूपं सर्वं चतुर्मुखात् चतुर्मुखस्यापि त्वत्तः जातम् इति शेषः। "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चित्" इति श्रुतेः।

२२। चतुर्वर्गफलं ज्ञानं, चतुर्युगा कालावस्था, चतुर्वर्णमयः लोकः, (इत्येतत्) सर्वं चतुर्मुखात् त्वत्त (जातम्)।

२२। [illegible] समास,—'चातुर्वर्ण्य [illegible]' इति [illegible]। [illegible]

२२। [illegible]

22. The knowledge which yields the fourfold objects of life (the four great objects of human life, are (1) merit, (2) wealth, [illegible] and (4) liberation), the time which is measured [illegible] Yugas [illegible] four ages of the world), the men who [illegible] four castes, all these are created out of Thee [illegible]

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥२३॥

२३। अभ्यासेति। अभ्यासेन (१) निगृहीतं विषयान्तरेभ्यः निवर्त्तितं तेन मनसा, योगिनः हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं, ज्योतिर्मयं (२) त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति(३) अन्विष्यन्ति ध्यायन्ति इत्यर्थः।

२३। योगिनः अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये विचिन्वन्ति।

२३। हृदयमेव आश्रयो यस्य स तम्। वाच्यान्तर,—योगिभिः हृदयाश्रयः ज्योतिर्मयः त्वं विचीयसे।

२३। मुमुक्षवो योगिनः समाधिवशीकृतेन मनसा हृदयस्थं ज्योतीरूपं त्वां ध्यायन्ति। हृदयम् आश्रयो यस्य तम्, हृदयलक्षणं यथाह वाग्भट,—'यतो निर्याति विषयी यस्मिन्नेव प्रलीयते। हृदयं तद् विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम्'। इति। तस्मिन् हृदये अनाहताख्यं द्वादशदलं पद्मम् अस्ति, तत्स्थितम् ज्योतीरूपमिव ईश्वरं योगिनो ध्यायन्ति, यदुक्तं,—'हृदयेऽनाहतं चक्रं दिव्यं प्रकाशते। प्रकाशान्तं तदित्युक्तं सुरं द्वादशभिर्दलैः।' यथा 'अनाहताख्यं यत् तत् मुनिभिः परिकीर्तितम्। आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम्।' इति। ज्योतिर्मयमिति,—'तदेव ज्योतिषां ज्योतिः' इति श्रुतेः। योगी नाम मन्त्री विषयान्तरव्यावृत्तः, जीवात्मपरमात्मनोः संयोगी वा, तदि-यथा योगिनः। अभ्यासयोगयुक्तानां मुक्तौ भगवद्वाक्यं प्रमाणं यथा,—'अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना। परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्'। इति।

২৩। যোগিগণ যে অভ্যাসের দ্বারা মনকে নিগৃহীত করিয়া, হৃদয়স্থ জ্যোতির্ময়ী মূর্ত্তি তোমাকে ধ্যান করেন।

23 Controlling their minds by means of assiduous practice,

---

[२३] (१) अभि, अस to throw, घञ् aff. (२) ज्योतिस् light, मयट् aff. (३) वि, चि,—चिनोति चिनुते। अचिनोत् अचिनुत। अचैषीत्-अचेष्ट। चिचाय चिचाय। &c कर्मणि,—चीयते अचायि। &c चित, &c.

*for the sake of final emancipation, the Yogis contemplate within their souls Thy form consisting of light.*

**अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः।**
**स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ २४॥**

२४। अजस्येति। न जायते इति अजः। अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः। तस्य अजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य, निरीहस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रून् हतवतः, जागरूकस्य(१) सर्वसाक्षितया नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतः(२) योगनिद्रामनुभवतः, इत्थं विरुद्धचेष्टस्य तव याथार्थ्यं (३) कः वेद वेत्ति। विदो लटो वेति णलादेशः।

२४। अजस्य जन्म गृह्णतः, निरीहस्य हतद्विषः, जागरूकस्य स्वपतः [illegible] याथार्थ्यं कः वेद।

२४। नास्ति ईहा यस्य सः तस्य। तव याथार्थ्यं केन विद्यते इति वाच्यान्तरम्।

२४। त्वं जन्मरहितोऽपि अवताररूपेण जायसे, चेष्टारहितोऽपि असुरसंहाराय चेष्टसे, नित्यप्रबुद्धोऽपि योगनिद्रां भजसे, एवं तव चेष्टा परस्परविरुद्धा, अतः कस्ते तत्त्वं निरूपयितुं समर्थः। तस्य अजत्वे प्रमाणं यथा,—'नहि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन। क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः॥' इति। तस्य जन्मग्राहित्वे प्रमाणं यथा,—'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया'॥ एवमन्यत्रापि गीतावचनमनुसन्धेयम्।

২৪। তুমি জন্মরহিত, অথচ (অবতাররূপে) জন্মপরিগ্রহ করিয়া থাক; তুমি চেষ্টারহিত, অথচ রিপুসংহারে চেষ্টিত হইয়া থাক, তুমি (সর্ব্বসাক্ষিরূপে) জাগরূক, অথচ যোগনিদ্রা ভজনা করিয়া থাক; তোমার তত্ত্ব কে জানিবে!

---

[२४] (१) जागृ to awake, ऊक aff. pos. (२) स्वप् to sleep, शतृ aff. (३) यथार्थ true, ष्यञ् aff.

24. Though self-existent, yet Thou art born (as incarnations); though devoid of passion, Though destroyest the enmies (the demons); though in Thy deepest sleep, Thou art ever-awake, who then knows Thy true nature?

**शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः।**
**पर्य्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुम्॥२५॥**

२५। शब्दादीनिति। किञ्च, कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं, नरनारायणादिरूपेण दुश्चरं तपः चरितुं तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् औदासीन्येन (१) तटस्थेन वर्त्तितुञ्च(२), पर्य्याप्तः समर्थः असि। भोगतपसोः पालनौदासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयो-राचरणे त्वदन्यः कः समर्थः इत्यर्थः।

२५। शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं, दुश्चरं तपः चरितुं, प्रजाः पातुं, औदासीन्येन वर्त्तितुं, पर्य्याप्तोऽसि। त्वया पर्य्याप्तेन भूयते इति वाच्यान्तरम्।

२५। तुमि भोगशरीरमधिष्ठाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपान् इन्द्रियार्थान् निर्विं शसि, नरनारायणादिरूपेण कठोर तपश्चरण कर, प्रजापतिरूपेण विश्व पालन, पुरुषरूपेण उदासीनता ओ अवलम्ब, एतत् परस्परविरुद्धाचारे तुमिई समर्थ। सांख्यगण प्रकृति कर्त्री पुरुषम् पुष्करपलाशवत निर्लेप इत्यादि वदन्ति, '[illegible]' इत्यादिश्रुतिरत्र प्रमाणम्। शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयः तान्।

२५। तुमिइ विषय भोग करिते एवं दुश्चर तपश्चरण करिते, प्रजापालन करिते एवं औदासीन्य ते अवस्थान करिते तुमिइ समर्थ।

25. The enjoyments of sounds and other objects of sense and yet the performance of austere devotions, the government of created beings and yet existence like that of one apparently indifferent, these are (contradictions) of which Thou alone art capable.

---

[२५] (१) उदासीन, indifferent भाव् अर्थ (२) वृत्—वर्त्तते। वर्त्तेत। अवर्त्तत्-अवर्त्तिष्ट। ववृते। वर्त्तिता। वृत्त।

**बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः।**
**त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ २६॥**

२६। बहुधेति। आगमैः (१) त्रयीसांख्यादिभिः दर्शनैः, बहुधा भिन्नाः अपि, सिद्धिहेतवः पुरुषार्थसाधकाः, पन्थानः उपायाः, जाह्नव्याः इमे जाह्नवीयाः गाङ्गाः। वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः। ओघाः(२) प्रवाहाः, ते अपि आगमैः आगतिभिः बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च, अर्णवइव त्वयि एव निपतन्ति (३) प्रविशन्ति येन केनापि रूपेण त्वामेवोपयान्ति इत्यर्थः। यथाहुराचार्याः "किं बहुना कारवोऽपि विश्वकर्माणमुपासते"।

२६। आगमैः बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवः पन्थानः, जाह्नवीयाः ओघाः अर्णवे इव त्वयि एव निपतन्ति।

२६। भिन्नं हेतवः। वाच्यान्तरं,—भिन्नैः सिद्धिहेतुभिः पथिभिः जाह्नवीयैः ओघैः इव निपत्यते।

२६। गङ्गाप्रवाहा दिशि दिशि विभिन्नान् मार्गान् अनुसृत्य प्रवहन्तोऽपि यथा पश्चात् समुद्र एव निपतन्ति, तथा, पुरुषार्थसिद्ध्युपायाः, 'वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम्' इति शास्त्रकाराणां मतभेदेन विभिन्नरूपा अपि, अन्तिमे ईश्वरे त्वयि एव पर्यवस्यन्ति। एकमेव ईश्वरं त्वां नानादर्शनभेदेन सर्वे उपासते इति भावः।

২৬। যেরূপ গঙ্গার প্রবাহ সকল বিভিন্ন পথে প্রবাহিত হইয়া অবশেষে সমুদ্রে নিপতিত হয়, সেইরূপ পুরুষার্থসিদ্ধির উপায় সকল শাস্ত্রভেদে বিভিন্ন হইলেও তোমাতেই পর্যবসিত হয়।

26. As the streams of the Ganges, after pursuing different courses ultimately fall into the sea, so the ways, leading to everlasting bliss, though different according to the different Śāstras, ultimately terminate in Thee.

---

[illegible] (२) [illegible] to collect, [illegible]
[illegible] (३) [illegible]

**त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।**
**गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसन्निवृत्तये ॥२७॥**

२७। त्वयीति। त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं यैः तेषां, तुभ्यं समर्पितानि कर्माणि यैः तेषाम्, "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥" इति भगवद्वचनात्। वीतरागाणां (१) विरक्तानाम्, अभूयःसन्निवृत्तये (२) अपुनरावृत्तये मोक्षाय इत्यर्थः, त्वम् एव गतिः साधनम्, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ २७ ॥

२७। त्वय्यावेशितचित्तानां, त्वत्समर्पितकर्मणां वीतरागाणाम् अभूयःसन्निवृत्तये त्वं गतिः।

२७। वीतः रागः येषां ते तेषाम्। भूयः सन्निवृत्तिः सा न भवतीति अभूयःसन्निवृत्तिः तस्यै। तस्या अभूयः इति वाच्यान्तरम्।

२७। ये जनाः भवदन्यात् कामात् सन्यस्य सम्यक् चित्तं त्वयि समाहितवन्तः, सर्वाणि च कर्माणि त्वयि समर्पितवन्तः त्वमेव केवलं शरणम्। अत्र भगवद्वचनस्य प्रमाणम् यथा,—"ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते। तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्॥" इति वीत विगत राग विषयानुराग येषां ते, तेषाम्।

২৭। যাঁহারা তোমাতে চিত্ত সমর্পণ করিয়াছেন এবং তোমাতে সমস্ত কর্ম সমর্পিত করিয়াছেন, সেই বীতরাগ ব্যক্তিগণের এই সংসারে পুনরাবর্তননিবৃত্তিবিষয়ে তুমিই একমাত্র গতি।

27. Thou art the only means by which the return to this world of those dispassionate (ascetics), who concentrate their souls in Thee, and consecrate all their actions to The, is stopped

---

[२७] (१) वि, इण् to go, क्त aff. (वीत), रञ्ज to colour, घञ् aff (राग) (२) अ neg. भूयः again, सम्, नि, वृत् to remain, क्तिन् aff

28. Since the earth and Thine other glorious works, though objects of direct perception, are immeasurable, what can be said of Thee, who art knowable only through authoritative testimony (the Vedas) and inference.

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥२९॥

२९। केवलमिति। स्मरणेन (१) केवलं कृत्स्नम्। "केवलः कृत्स्न-एकश्च" इति शाश्वतः। पुरुषं स्मर्तारं जनं पुनासि (२) यत यत् इत्यर्थः, अनेन एव स्मृतिकार्येण एव. त्वयि त्वद्विषये. याः शेषा अवशिष्टाः वृत्तयः दर्शनस्पर्शनादयो व्यापाराः, ताः निवेदितफलाः ज्ञापितकार्याः। तव स्मरणमेव एतत् फलं दर्शनादीनां गु किमुदिति नावधारयामः इति भावः।

२९। यत स्मरणेनैव केवल पुरुष पुनासि, अनेन त्वयि शेषा वृत्तयः निवेदितफला।

२९। निवेदित फलं यासां ताः निवेदित फला। [illegible] — केवल पुरुष (भक्त) पुनासि, शेषासि ... निवेदितफलाति [illegible]

२९। [illegible] पुरुष [illegible] त्व [illegible] दर्शनस्पर्शनादीनाम् [illegible] [illegible]

२९। [illegible]

[२९] (१) to recollect, [illegible] (२) पु to purify, [illegible]

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा॥२८॥

२८। प्रत्यक्ष इति। प्रत्यक्षः (१) प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः अपि तव मह्यादिः पृथिव्यादिः, महिमा (२), ऐश्वर्य्यम्, अपरिच्छेद्यः (३) इयत्तया न अवधार्य्यः, आप्तवाक् वेदः "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिः श्रुतिः। अनुमानं (४) "क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यादिकम्, ताभ्यां साध्यं (५) गम्यं, त्वां प्रति का कथा, प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगत् अपरिच्छेद्यं तत्कारणमप्रत्यक्षस्त्वम् अपरिच्छेद्य इति किमु वक्तव्यम् इत्यर्थः।

२८। प्रत्यक्षोऽपि तव मह्यादिः महिमा अपरिच्छेद्यः आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा।

२८। अक्षं प्रतिगतः प्रत्यक्षः। मही आदिः यस्य सः। आप्तवाक् च अनुमानं च आप्तवागनुमाने ताभ्याम्। प्रत्यक्षेणापि मह्यादिना महिम्ना अपरिच्छेद्येन (भूयते), कथा कया (भूयते) इति वाच्यान्तरम्।

२८। तव इच्छया प्रादुर्भूतं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानमपि क्षित्यादिकं यदा इयत्तया न अवधारणीयं भवति, तदा वेदानुमानसाध्यः परोक्षस्त्वम् इयत्तया नैव अवधारणीयो भवसि इति किमु वक्तव्यम्। आप्तवाक्,—'द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादिरूपा। अनुमानं कार्य्यादिदर्शनेन कारणादिनिर्णयः, यथा;—यत् यत् जन्यं तत् तत् सकर्त्तृकं, यथा घटः; क्षितिः सकर्त्तृका कार्य्यत्वात्। न च तत् कर्त्तृत्वमस्मदादीनां सम्भवति इत्यतः तत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरसिद्धिः।

২৮। তোমার পৃথিবী প্রভৃতি ঐশ্বর্য্য সকল প্রত্যক্ষসিদ্ধ হইলেও যখন তাহার পরিমাণ করা যায় না; তখন তোমার নিজের পরিমাণের কথাই নাই, কারণ তুমি কেবল বেদ ও অনুমান দ্বারা জ্ঞেয়।

[२८] (१) प्रति, अक्षि eye, अच् aff. (२) महत् great, इमनिच् aff. (३) अ neg. परि with छिद् to measure, ण्यत् aff (४) अनु, मा to measure, ल्युट् aff. (५) साध् to accomplish, यत् aff.

29. Since Thou renderest him perfectly pure, who merely thinks of Thee, the greatness of the merit that accrues from connecting the remaining faculties with Thee, is declared by the merit which accrues from the simple thinking of Thee.

उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥३०॥

३०। उदधेरिति। उदधेः रत्नानि इव, विवस्वतः (१) तेजांसि इव दूराणि अवाङ्मनसगोचराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यः व्यतिरिच्यन्ते (२) निःशेषं स्तोतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः।

३०। उदधेः रत्नानीव, विवस्वतः तेजांसीव, दूराणि ते चरितानि स्तुतिभ्यः व्यतिरिच्यन्ते।

३०। यथा हि अनन्तरत्नाकरस्य सिन्धोः रत्नानि, यथा वा अपरिमिततेजोनिधेः सूर्य्यस्य तेजांसि निःशेषं न गण्यन्ते, तथा अनन्तमाहात्म्यनिधेः जगदीश्वरस्य ते चरितानि स्तुतिभिः निःशेषं न गण्यन्ते। त्वं स्तुतिपथमतीतोऽसीति भावः। अत्र यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम्। व्यतिरिच्यन्ते इति कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः। उदकानि धीयन्ते अत्र इति उदधिः समुद्रः, कर्म्मण्यधिकरणे च इति धा-धातोः किप्रत्ययः।

৩০। তোমার অবাঙ্মনসগোচর চরিত্রসকল, সমুদ্রের রত্নরাশি ও সূর্য্যের তেজোরাশির ন্যায় স্তুতিপথের অতীত।

30. Like the treasures of the sea, and the fiery splendour of the sun, Thy actions, far beyond the reach of words and thought, exceed all our praises.

---

[३०] (१) वि वस् to cover, क्विप्, विवस् here said to imply various covering, as a garment of light, i. e. the rays of the sun, and मतुप् aff. (२) रिच्,—रिणक्ति। अरिणक्। अरैक्षीत्-अरिचत्। रिरेच। रिक्तः, &c.

**अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।**
**लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्म्मणोः ॥३१॥**

३१। अनवाप्तमिति। अनवाप्तम् अप्राप्तम् अवाप्तव्यं ते तव किञ्चन किञ्चित् अपि न विद्यते (१) नित्यपरिपूर्णत्वात् इति भावः। तर्हि किंनिबन्धने जन्मकर्म्मणी? तत्राह, लोकेति। एकः लोकानुग्रह एव ते जन्मकर्म्मणो हेतुः, परमकारुणिकस्य ते परार्थैव प्रवृत्तिर्न स्वार्था इत्यर्थः।

३१। अनवाप्तम् अवाप्तव्यं ते किञ्चन न विद्यते, एकः [illegible] जन्मकर्म्मणो हेतुः।

३१। [illegible] जन्म च कर्म च जन्मकर्म्मणी [illegible] —
[illegible] न ते किञ्चन विद्यते [illegible] लोकानुग्रहेण हेतुना [illegible]

३१। नित्यपरिपूर्णस्य ते न हि किञ्चिदपि [illegible] अलभ्यं वा वर्त्त-
तेऽपि मत्स्यकूर्म्मादिरूपेण जन्म, वेदोद्धरण–धराधारण–दैत्यदलनादिकं कर्म्म
च [illegible] विश्वहितार्थमेव स्वीकरोषि। '[illegible]-
[illegible] पुरुष [illegible] लौकिक–वैदिक–सम्प्रदाय–प्रवर्त्तक
[illegible] इति [illegible] साम्प्रतं मत
[illegible]। भगवतो लोकानुग्रहार्थं जन्मकर्म्मस्वीकारे भगवद्वचन-
मेव प्रमाणं, यथा,—'यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थान-
मधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥ जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति
तत्त्वतः। त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन'॥ इति।

৩১। তোমার অলব্ধ বা লব্ধব্য কিছুই নাই, তুমি যে জন্ম ও কর্ম্ম স্বীকার করিয়া থাক, সে কেবল লোকানুগ্রহের জন্য।

31. There is nothing that Thou hast not or mayst not

---

[३१] (१) विद,—विद्यते। अविद्यत। [illegible]। विविदे। भावे—विद्यते। अवेदि। &c.

३३। [illegible] [illegible]

33. In this way the gods propitiated Him, who cannot be perceived by the senses, or what they said was not praise but strict truth in connection with that greatest God

तस्मै कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये सुराः।
भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैरृतोदधेः ॥३४॥

३४। तस्मा इति। सुराः देवाः कुशलस्य संप्रश्न(१)तेन व्यञ्जिता(२) प्रकटीकृता प्रीतिः(३) यस्य तस्मै गदितप्रसादाय हरये। अन्यथा अनवसरविज्ञप्तिः सुरासामिव निष्फला स्यात् इति भावः। तस्मै विष्णवे, अप्रलये प्रलयाभावे अपि उद्वेलात् उन्मर्यादात् नैरृतं राक्षसः सः एव उदधिः तस्मात्, भयम् आचख्युः कथितवन्तः।

३४। सुराः कुशलसंप्रश्नव्यञ्जितप्रीतये तस्मै अप्रलयोद्वेलात् नैरृतोदधेः भयम् आचख्युः।

३४। वाच्यान्तर—सुरैः भयम् आचख्ये इति।

३४। ईश्वरकुशलजिज्ञासनानन्तर विष्णु आगन्तुकवर्गस्य प्रीतिचिह्नं प्रकटयामास, तच्च भगवत्कं तथा प्रसन्नं ज्ञात्वा, अयमेवावसरः यत्र भगवते प्रार्थना विज्ञापयितुम् इति निश्चित्य देवाः, अकाले प्रलयायाय युक्तितास महोदधिरिव राक्षसात् उपस्थितं महाभयं तस्मै निवेदयामासुः। पृष्टतएव प्रीतिचिह्नदर्शनानन्तरैव प्रार्थना, तथा च कुमारसम्भवे—'कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति।' उद्गता वेलाम् उद्वेलः, अत्यादय इति समासः। निरृतेः अपत्यं नैरृतः, तस्यापत्यम् इत्यण्।

৩৪। বিষ্ণু কুশল প্রশ্ন দ্বারা (দেবগণের প্রতি) প্রীতিচিহ্ন প্রকাশ করিলে,

---

[३४] (१) सम्, प्रच्छ् to ask, नङ् aff. (२) वि, अञ्ज् to mix, णिच्, क्त aff. (३) प्री to please, क्तिच् aff.

দেখেন, রাবণরূপ সমুদ্র বিনা প্রলয়ে উদ্বেল হইয়া ভয় উৎপাদন করিয়াছে, ইহা তাঁহারে নিবেদন করিলেন।

34. When Vishnu expressed his good feeling (towards the gods) by inquiring after their welfare, the gods represented to him that the Rákshasa (रावण) like a sea swelling without a storm (प्रलय lit. the destruction of the world after a Kalpa), was creating alarm.

अथ वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवध्वनिः ॥ ३५ ॥

३५। अथेति। अथ वेलायाम् अब्धिकूले समासन्नानां सन्निकृष्टानां, शैलानां रन्ध्रेषु गह्वरेषु, अनुनादिना प्रतिध्वनिमता, स्वरेण परिभूतार्णवध्वनिः तिरस्कृतसमुद्रघोषः भगवान् उवाच (१)।

३५। अथ भगवान् वेलासमासन्नशैलरन्ध्रानुनादिना स्वरेण परिभूतार्णव ध्वनिः उवाच।

३५। परिभूतार्णवध्वनिना भगवता ऊचे इति वाच्यान्तरम्।

३५। [illegible]

৩৫। অনন্তর ভগবান (বিষ্ণু) [illegible]

35 After that, the Lord of all Riches began to speak in a

---

[३५] (१) [illegible]

voice, which resounded in the caverns of the mountains near the sea shore, and subdued even the roar of the ocean.

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता।
बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥२६॥

२६। पुराणस्येति। पुराणस्य (१) चिरन्तनस्य, कवेः (२), तस्य भगवतः वर्णस्थानेषु उरःकण्ठादिषु समीरिता सम्यक् उच्चारिता अतएव कृतः सम्पादितः संस्कारः साधुत्वस्पष्टतादिप्रयत्नः यस्याः सा भारती(३) वाणी, चरितार्था कृतार्था बभूव एव। एवकारस्तस-म्भावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थः।

२६। पुराणस्य कवेः तस्य वर्णस्थानसमीरिता (अतएव) कृतसंस्कारा भारती चरितार्था बभूव एव।

२६। चरितः प्राप्तः अर्थः प्रयोजनं यया सा चरितार्था। वाच्यान्तरं,— वर्णस्थानसमीरितया कृतसंस्कारया भारत्या चरितार्थया बभूवे।

२६। तेन खलु भगवता [illegible] नारायणेन प्रयत्नेन उच्चारिता अतएव सा वाणी कृतार्था जाता। वर्णस्थानानि यथा,—'अष्टौ स्थानानि वर्णानाम् उरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च।' इति शिक्षाग्रन्थे। संस्कारः [illegible]। तत्र साधुत्वम् [illegible], स्पष्टत्वं च परिस्फुटेन स्वरेण उच्चारितत्वं, यदुक्तं—'तव [illegible] स्फुटैः स्वरैः' इति। [illegible] कण्ठादिव्यापारः, स च [illegible] द्विविधः, तत्र आभ्यन्तरप्रयत्नो वर्णोत्पत्तेः प्राक्, बाह्यश्च तदुत्पत्तेः पश्चात्। आदौ वेदस्य [illegible] भगवतः पुराणकवित्वम्, यथा,—'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः।' अन्यच्च गीतायाम्,—'कविं पुराणम् अनुशासितारम्' इति।

[illegible]

৩৬। বাণী সেই পুরাণ কবির বদনস্থান সকল হইতে উচ্চারিত হইল বলিয়া সর্বথা পরিশুদ্ধ ও যথার্থ হইল।

36. Speech became in every respect pure and perfect when she was pronounced from the organs of speech of that Primeval Poet.

**बभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।**
**निर्यातशेषा चरणात् गङ्गेवोर्द्धप्रवर्त्तिनी ॥३७॥**

३७। बभाविति । विभोः विष्णोः, वदनात् उद्गता निःसृता, सदशनज्योत्स्ना दन्तकान्तिसहिता, इदञ्च विशेषणं धावल्यातिशयार्थम्, अत एव सा भारती, चरणात् पादात्, निर्याता चासौ शेषा च निर्यातशेषा निःसृतावशिष्टा इत्यर्थः । स्त्रियाः पुंवदित्यनुवर्त्य पुंवत् कर्म्मधारयेति पुंवद्भावः । निर्यातशब्दस्य या निर्याता सावशेषा सा गङ्गेवेति सामानाधिकरण्यनिर्देशः, निर्यातायाः शेषेति विग्रहे पुंवद्भावः दुर्घट एव । ऊर्द्ध्वप्रवर्त्तिनी, ऊर्द्ध्ववाहिनी गङ्गा इव बभौ (१) इत्युक्तं स्यात् ।

३७। विभोः वदनोद्गता सदशनज्योत्स्ना सा (भारती) चरणात् निर्यातशेषा ऊर्द्ध्वप्रवर्त्तिनी गङ्गेव बभौ ।

३७। दशनानां दन्तानां ज्योत्स्नया प्रभया सह वर्त्तते इति सदशनज्योत्स्ना, ऊर्द्ध्वदेशे वर्त्तते इति ऊर्द्ध्वं प्रवर्त्तते इति ऊर्द्ध्ववर्त्तिनी । वाच्यान्तरम्—विभोः वदनोद्गतया सदशनज्योत्स्नया तया चरणात् निर्यातशेषया ऊर्द्ध्वप्रवर्त्तिन्या गङ्गया इव बभौ ।

३७। दन्तकान्तिसम्वलितात् [illegible] भूमिं परित्यज्य यदा सा वाणी भगवतो वदनात् उदगिरत, तदा सर्व्वे मन्यन्ते स्म, यत् तस्य पादाङ्गुष्ठात् निर्गताया गङ्गाया अवशिष्टांश एव अधुना ऊर्द्ध्वगामी भवतीति । [illegible]

[३७] (१) भा to shine,—भाति । अभात् । अभासीत् बभौ । भात., &c भावे—भायते । अभायि । &c

विष्णुपुराणे—'एतमेतत् पदं विष्णोस्तृतीयममलात्मकम्। आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृद्धिकारणं। ततः प्रवर्त्तते ब्रह्मन् सर्व्वपापहरा सरित्।...वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गता'। इति। वाण्या गङ्गासाम्य शुभ्रत्वपवित्रत्वादिगुणयोगात्। अत्र उपमेयभूताया वाण्याः उपमानभूतया गङ्गया सह अभेदेन सम्भावना, तस्य उत्प्रेक्षालङ्कारः, स च इवशब्दयोगात् वाच्यः। यथा दर्पणे;— 'भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा, प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता। वाच्येवादिप्रयोगे स्यात्' इति। ज्योतिरस्त्यस्याः ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना ज्योतिष उपधालोपो न-प्रत्ययश्च निपात्यते। गच्छति प्रवाहरूपेण वहति इति गङ्गा, गमधातोः गन्प्रत्ययः।

৩৭। দশনপ্রভায় আলোকিত হইয়া সেই বাণী যখন প্রভুর বদন হইতে বিনির্গত হইল, তখন বোধ হইল, যেন চরণ হইতে পূর্ব্বে যে গঙ্গা নির্গমন করিয়াছিল তাহারই অবশিষ্ট ভাগ এখন উর্দ্ধে প্রবাহিত হইতেছে।

37. When that speech, illumined by the lustre of the teeth, issued from the mouth of the Lord, it seemed as if what remained of the stream of the Ganges, which had previously flowed from his foot, was now flowing upward.

**जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ।**
**अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमौ ॥३८॥**

३८। यदाह भगवान् तदाह, जाने इति। हे देवाः! वः युष्माकम्, अनुभाव-(१)-पराक्रमौ महिमपुरुषकारौ, रक्षसा (२) रावणेन, अङ्गिनां शरीरिणां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ सत्वरजसी तमसा इव तमोगुणेन इव, आक्रान्तौ जाने (३)। वाक्यार्थः स्पष्टः।

३८। वः अनुभावपराक्रमौ रक्षसा अङ्गिनां प्रथममध्यमौ उभौ गुणौ तमसा इव आक्रान्तौ जाने।

---

[३८] (१) अनु, भू to be, घञ् aff. (२) रक्ष to protect, असुन् aff. (३) ज्ञा to know,—जानाति-जानीते। अजानात्-अजानीत। अज्ञासीत्। अज्ञा-स्त। ज्ञात, &c.

३८। अनुभावश्च पराक्रमश्च तौ अनुभावपराक्रमौ। प्रथमश्च मध्यमश्च तौ प्रथममध्यमौ। वाच्यान्तरं—तम इव रक्षः आक्रान्तवत्, ज्ञायते (मया)।

३८। यथा हि तमोगुणो देहिनां सत्त्वरजसी अभिभूय तान् घोरे अज्ञानान्धकारे निमज्जयति, तथा रावणो युष्माकं तेजःपौरुषे अभिभूय युष्मान् घोरे शोकान्धकारे मज्जयन्, इत्यहं वेद्मि।

৩৮। তমোগুণ যেরূপ দেহিগণের সত্ত্ব ও রজোগুণকে অভিভূত করে, সেইরূপ রাক্ষস (রাবণ) তোমাদিগের তেজ ও পৌরুষ অভিভূত করিয়াছে, তাহা আমি জ্ঞাত আছি।

38 As the quality of darkness (तमस्) overcomes the qualities of activity (रजस्) and goodness (सत्त्व) in corporeal beings, so the demon (राक्षस) has overcome your majesty and might. I know that

## विदितं तप्यमानञ्च तेन मे भुवनत्रयम् ।
## अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥३९॥

३९। विदितमिति। किञ्च, अकामेन अनिच्छया उपनतेन प्रमादात् आगतेन, एनसा पापेन, साधोः सज्जनस्य, हृदयम् इव, तेन रक्षसा तप्यमानं (१) सन्तप्यमानम्। तपेर्भौवादिकात् कर्मणि शानच्। भुवनत्रयं, मे विदितं मया ज्ञायते इत्यर्थः। मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी।

३९। च (किञ्च), अकामोपनतेन एनसा साधो हृदयमिव, तेन (रक्षसा) तप्यमानं भुवनत्रयं मे विदितम्।

३९। [illegible] इति वाच्यान्तरम्।

३९। [illegible]

[illegible]

---

[३९] (१) तप्—[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] &c

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

39. As sins involuntarily committed, afflict the hearts of the virtuous, so that demon is afflicting the three worlds. I know that also.

कार्य्येषु चैककार्य्यत्वात् अभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा।
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥४०॥

४०। कार्य्येष्विति। किञ्च, एककार्य्यत्वात् आवयोः एक-कार्य्यकरत्वात् हेतोः, कार्य्येषु कर्त्तव्यार्थेषु विषये, वज्रिणा इन्द्रेण, अभ्यर्थ्यः इदं कुर्व्विति प्रार्थनीयः, न अस्मि। तथाहि, वातः (१) स्वयमेव अग्नेः (२) सारथ्यं (३) साहाय्यं, प्रतिपद्यते (४) प्राप्नोति, न तु वह्निप्रार्थनया इत्येवकारार्थः। प्रेक्षावतां स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः न तु परप्रार्थनया, स्वार्थश्चायं ममापि इत्यर्थः।

४०। च (किञ्च), एककार्य्यत्वात् कार्य्येषु वज्रिणा अभ्यर्थ्यः न अस्मि; हि (तथाहि), वातः स्वयमेव अग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते।

४०। एकं कार्य्यं ययोः तौ एककार्य्यौ तयोः भावः एककार्य्यत्वं तस्मात्। वज्रम् अस्यास्तीति वज्री तेन। वाच्यान्तरे—अभ्यर्थ्येन (मया) न भूयते, वातेन सारथ्यं प्रतिपद्यते।

४०। दुष्कृतां विनाशेन लोकरक्षणं यथा इन्द्रस्य तथा ममापि कार्य्यम्, तदेव इन्द्रस्य प्रार्थनया अलम्। यथाहि पवनः स्वतः प्रवृत्त एव पावकस्य सहायी भवति, तथा अहमपि स्वतः प्रवृत्त एव तारकवधरूपे लोकहिते इन्द्रस्य सहायी

[४०] (१) वा to blow, क्त aff. (२) अग (इ) to go, नि aff, (३) सारथि helper, ष्यञ् aff. (४) प्रति, पद to go,—पद्यते। अपद्यत। अपादि। पेदे। पन्नः, &c.

भविष्यामि। 'समीरणो मोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य' इति कुमारसम्भवे। विष्णुहितो विष्णोरिन्द्रानुजत्वम् ऋग्वेदेऽपि उक्तम्, यथा,— 'विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे, इन्द्रस्य युज्यः सखा' इति (ऋ०, म०,१,सू०,२२)।

৪০। কর্তব্য বিষয়ে আর ইন্দ্রকে আমার নিকট প্রার্থনা করিতে হইবে না, কারণ আমরা উভয়েই এক কার্যে নিযুক্ত, বায়ু স্বতঃপ্রবৃত্ত হইয়াই অগ্নির সহায়তা করিয়া থাকে।

40 It is not necessary for Indra (वज्री, lit. holding the thunderbolt, an epithet of Indra) to address prayers to me (concerning what should be done in this matter), for both of us are engaged in the same work Váta (wind), of his own motion, helps Agni (fire)

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे।
स्थापितो दशमो मूर्द्धा लभ्यांश इव रक्षसा॥४१॥

४१। पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरांसि छिन्दता दशकन्धरेण दशमं शिरोऽवशेषितं तन्मच्चक्रार्पणार्थमिति। स्वासिधारया स्वखड्गधारया, परिहृतः वर्जितः अयं दशमः (१) मूर्द्धा, मे मम चक्रस्य कामं पर्याप्तः लभ्यांशः प्राप्यभाग इव, तेन रक्षसा स्थापितः (२)। तत् सर्वथा तमहं हनिष्यामि इत्यर्थः।

৪১। স্বাসিধারাপরিহৃত দশম মূর্দ্ধা [illegible]

৪১। [illegible]

---

[৪১] [illegible]
(১) [illegible]

४१। पुरा किल समरोत्साही दशाननो दशवर्षसहस्राणि दुष्करं तपश्चचार। ततश्च क्रमेण आत्मनः नव शिरांसि छित्त्वा अग्नौ जुहाव। अथ दशमं शिरः छेत्तुं प्रवृत्ते तस्मिन्, ब्रह्मा समागम्य वरदानेन तं दशमशिरश्छेदात् निवर्तयामास इति पूर्ववृत्तान्तम् अभिसन्धाय विष्णुरवोचत्, मदीय चक्रधारया छेत्तव्यम् इति स तदा आत्मनो दशमं शिरो न स्वयं चिच्छेद, इत्यहं सम्भावयामि। 'ममैव हस्ते रावणस्य विनाशो विधात्रा विहितः', इति भावः।

৪১। সেই রাবণ নিজ খড়্গধারায় স্বকীয় দশম মস্তকটি ছেদন না করিয়া তাহা বুঝি মদীয় চক্রধারার জন্য অংশ বলিয়া রাখিয়াছিল।

41. The demon (रावण) kept his tenth head unsevered by the sharp edge of his own sword, as it were, the portion due to my discus (चक्र).

स्रष्टुर्वरातिसर्गात् तु मया तस्य दुरात्मनः।
अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥४२॥

४२। तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह, स्रष्टुरिति। किन्तु स्रष्टुः ब्रह्मणः, वरातिसर्गात् वरदानात् हेतोः, मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य, अत्यारूढम् अत्यारोहणम् अतिवृद्धिः इत्यर्थः। नपुंसके भावे क्तः। भोगिनः सर्पस्य, अत्यारूढं चन्दनेन(१) इव, सोढम्(२)। चन्दनस्यापि तथा सहनं स्रष्टुर्नियतेरिति द्रष्टव्यम्।

४२। तु स्रष्टुः वरातिसर्गात्, मया तस्य, दुरात्मनः रिपोः अत्यारूढं भोगिनः (अत्यारूढं) चन्दनेन इव सोढम्।

४२। वरस्य अतिसर्गः तस्मात्। दुष्टः आत्मा यस्य सः तस्य दुरात्मनः। वाच्यान्तर—चन्दनः भोगिन इव अहं तस्य अत्यारूढं सोढवान्।

४२। यथा हि चन्दनतरुः विधिविधानादेव भीषणभुजगवेष्टनं सहते, तदहं विधातृवरदानादेव त्रिभुवनभयकारिणो रावणस्य अत्याचारम् एतावन्तं कालं सोढ

[४२] (१) चदि to please, (णिच), ल्युट्, (चन्दयति आह्लादयति इति चन्दनः). (२) सह to bear, क्त aff.—सहते। असहत। असहिष्ट। सेहे। &c

याम् । किं करोमि 'विधिदत्ती वरवान् इति मे मतिः' इति भावः । पक्षान्तरे, राक्षसपक्षे लोकक्लिशनमहत्वं, चन्दनपक्षे काष्ठायपर्यन्तमारोहणम् ।

৪২। চন্দনবৃক্ষ যেরূপ সর্পের পীড়ন সহ্য করে, সেইরূপ আমিও যে সেই দুরাত্মা রাক্ষসের অত্যাচার সহ্য করিয়াছি সে কেবল বিধাতা (ব্রহ্মা) বর দিয়াছেন বলিয়াই।

42. I have endured the arrogant excesses of that wicked monster, in the same way as the sandal tree endures the mischievous pranks of serpent, because the Creator (ब्रह्मा) has granted him boons (special favours)

**धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।**
**दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्थापराङ्मुखः ॥४३॥**

४३ । सम्प्रति वरमाह, धातारमिति । स राक्षसः, तपसा प्रीतं सन्तुष्टं, धातारं (१) ब्रह्माणं, मर्त्येषु (२) विषये, आस्थापराङ्मुखः आदरविमुखः सन् मर्त्यानविगणय्य इत्यर्थः, दैवात् (३) सर्गात् (४) अष्टविधायाः देवसृष्टेः, अवध्यत्वं ययाचे (५) हि ।

৪৩। সে রাক্ষস, তপস্যা প্রীত ধাতাকে মর্ত্যেষু আস্থাপরাঙ্মুখ (হইয়া) দৈবাৎ সর্গাৎ অবধ্যত্ব যাচিয়াছিল।

४३ । [illegible]

४३ । [illegible]

[४३। (१) [illegible] to [illegible] &c]

चारणाः । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधाः किन्नरादयः'। इति। '(१)—विबुधा', (२)—पितरः, (३)—असुराः, (४)—गन्धर्वाप्सरसः, (५)—यक्षरक्षांसि, (६)—भूतप्रेतपिशाचाः, (७)—सिद्धचारणविद्याधराः, (८)—किन्नरादयः', इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी। स मर्त्यं इतो मरिष्यतीति नियतिवशादिव तदा अवज्ञया मर्त्यादवध्यत्वं न याचितवान्, 'विधात्रा विहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्त्तते' इति भावः।

৪৩। সেই রাক্ষস, নিজ তপোবলে প্রসাদিত বিধাতার নিকটে, মর্ত্ত্যগণকে অবজ্ঞা করিয়া কেবল দেবগণের অবধ্যতা প্রার্থনা করিয়াছিল।

43. That demon (रावण) prayed to the Creator, propitiated by his penance, for his being invulnerable to the heavenly beings, regardless of mortals.

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्षमम् ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैः तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥४४॥

४४। तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह, सोऽहमिति। सः अहं, दशरथस्य अपत्यं पुमान् दाशरथिः। अत इञ् इति इञ्प्रत्ययः। रामः, भूत्वा तीक्ष्णैः शरैः (१) तस्य रावणस्य, शिरांसि एव कमलानि तेषाम् उच्चयं (२) राशिं, रणभूमेः बलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि। पुष्पनिष्पाद्या हि पूजा इति भावः।

৪৪। সঃ অহং দাশরথিঃ ভূত্বা তীক্ষ্ণৈঃ শরৈঃ তচ্ছিরঃকমলোচ্চয়ং রণভূমেঃ বলিক্ষমং করিষ্যামি।

৪৪। বাচ্যান্তর—তেন ময়া দাশরথিনা ভূত্বা তচ্ছিরঃকমলোচ্চয় বলিক্ষম করিষ্যতে।

৪৪। যথা কশ্চিৎ ধর্ম্মার্থে স্বহস্তচয়িতানি পদ্মানি ইষ্টদেবতার্থে উপহরতি তথা অহ রামরূপেণাবতীর্য্য লোকহিতার্থং স্বশরনিকৃত্তানি রাবণশিরাংসি রণভূমৌ উপহরামি। মর্ত্ত্যং হতো মরিষ্যতীতি নিয়তিবশাদিব মর্ত্ত্যদেহং তদধায় লোঽবতরিষ্যে ইতি ভাবঃ।

---

४४] (१) शॄ to kill, अप् aff (२) उत्, चि to collect, अप् aff.

৪৪। আমি দাশরথিরূপে অবতীর্ণ হইয়া সুতীক্ষ্ণ শরনিকরদ্বারা তাহার মস্তক রূপ কমলকলাপকে রণভূমির উপহার যোগ্য করিব।

44. By being born as the son of Das'aratha, I shall with my sharp arrows, render his lotus-like heads as fit offerings to the field of battle.

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीढमादास्यध्वे निशाचरैः॥४५॥

४५। अचिरादिति। हे देवाः! यज्वभिः याज्ञिकैः, विधिवत् कल्पितम् उपहृतं, भागं हविर्भागं, मायाविभिः मायावद्भिः। अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः। निशाचरैः रक्षोभिः, अनालीढम् (१) अनास्वादितं यथा तथा, अचिरात् पुनः, आदास्यध्वे (२) ग्रहीष्यथ।

४५। (सूत्र) यज्वभिः विधिवत् कल्पितं भागं मायाविभिः अनालीढ (यथा तथा) अचिरात् पुनः आदास्यध्वे।

४५। वाच्यान्तरं—यज्वभिः कल्पितः भागः पुनः (युष्माभिः) आदास्यते।

৪৫। বিবিধমায়াধারী রাক্ষসেরা দেবভাগ হবিঃ [illegible] দূষয়তি, অচিরাৎ ময়া হতে রাবণকুলে, দেবা পুনঃ [illegible] সুখেন স্বাদয়িষ্যন্তীতি ভাবঃ। অনালীঢম্ 'অনাস্বাদিতম্' ইতি দিনকরঃ। 'অনুচ্ছিষ্টম্' ইতি বল্লভঃ। বিধিবৎ বেদোক্তবিধিনা। যজ্বভিঃ—'যজ্বা তু বিধিনেষ্টবান্' ইত্যমরঃ, 'সুযজোর্ঙ্বনিপ্' ইতি সূত্রে ঙ্বনিপ্ প্রত্যয়।

৪৫। অচিরেই তোমরা, যাজ্ঞিকগণকর্তৃক যথাবিধি প্রদত্ত যজ্ঞীয় হবির্ভাগসকল মায়াবী নিশাচরদিগের অনুচ্ছিষ্ট অবস্থায় লাভ করিতে পারিবে।

45. Soon shall you be able to enjoy the sacrificial remains

---

[৪৫] (১) অ neg. আ, লিহ to lick, ক্ত aff.—লীঢ়। অলীঢ়-অনালীঢ়। অলিহৎ। লিলেহ। &c. (২) দা with আ to take,—আদদে। আদদ। আদিত। আদদে। আদাৎ &c.

duly offered by the officiating priests, undefiled by the illusory night-walkers (demons).

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्वजन्तु मरुतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्पराः ॥४६॥

४६ । वैमानिका इति । मरुतां देवानां पथि व्योम्नि, वैमानिकाः विमानैश्चरन्तीति । "चरतीति" ठञ्प्रत्ययः । मेघावरणतत्पराः रावणभयात् मेघेषु अन्तर्धानतत्पराः, पुण्यकृतः(१) सुकृतिनः, पुष्पकालोकेन तदन्तर्गत रावणविमानदर्शनेन यः संक्षोभः (२) भयचकितं, तं त्यजन्तु(३) । "संक्षोभो भयचकितम्" इति शब्दार्णवः ।

४६ । [illegible]

१ । [illegible]

४६ । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

cease to feel that awe which they betray at the sight of Pushpaka in the sky, by hiding themselves behind the clouds.

मोक्ष्यध्वे स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ ४७ ॥

४७। मोक्ष्यध्व इति। हे देवाः! यूयं शापेन नलकूबरशापेन यन्त्रिताः प्रतिबद्धाः पौलस्त्यस्य रावणस्य बलात्कारेण ये कचग्रहाः केशाकर्षणानि तैः, अदूषितान् अनुपहतान्, स्वर्गबन्दीनां हृतस्वर्गाङ्गनानां, वेणीबन्धान् मोक्ष्यध्वे (१)। पुरा किल नलकूबरेण आत्मानम् अभिसरन्त्या रम्भाया बलात्कारेण सम्भोगात् क्रुद्धेन दुरात्मा रावणः शप्तः स्त्रीणां बलाद्ग्रहणे मूर्द्धा ते शतधा भविष्यतीति भारतीया कथानुसन्धेया।

४७। (यूयं) शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः अदूषितान् स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धान् मोक्ष्यध्वे।

४७। वाच्यान्तर—अदूषिताः स्वर्गबन्दीनां वेणीबन्धाः (युष्माभिः) मोक्ष्यन्ते।

४७। [illegible]

४७। [illegible]

47. You will be able to unloose the braided hair of the

[४७] (१) मुच् to let loose. [illegible] 2d person —मोक्ष्यध्वे [illegible] &c मुच, &c

रावणावग्रहक्लान्तम् इति वागमृतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥४८॥

४८। रावणेति। स कृष्णः विष्णुः स एव मेघः श्रीवत्स[illegible] विभ्रमः [illegible] इति [illegible] रावणः। [illegible] [illegible] विद्युती [illegible] इति निग्रहः। सः [illegible] सर्वप्रतिबन्धः, तेन क्लान्तं (१) म्लानं, शुष्कप्रायं, मरुतः देवाः [illegible] सस्यं (२) तत्, इति सर्वरूपेण [illegible]। "[illegible] [illegible] स्यात् धीदृष्टे [illegible]" इति विश्वः। अभिवृष्य अभिषिच्य, तिरोदधे अन्तर्दधे।

४८। सः कृष्णमेघः रावणावग्रहक्लान्तं मरुत्सस्यम् इति वागमृतेन अभिवृष्य तिरोदधे।

४८। वाक् एव अमृतं तेन वागमृतेन। [illegible]—तेन [illegible] तिरोदधे।

४८। यथा [illegible] नवमेघः [illegible] शस्यजातम् धारासम्पातैः सञ्जीवितं कृत्वा तिरोहितो भवति, तथा [illegible] विष्णुः रावणपीडितं देववृन्दं पूर्वोक्तैः [illegible] आश्वस्य तिरोहितो बभूव। [illegible] [illegible] वाक्यामृतेन [illegible]। [illegible]

४८। সেই কৃষ্ণরূপ মেঘ, রাবণরূপ অনাবৃষ্টি প্রভাবে বিশীর্ণ দেবরূপ শস্যকে এই রূপ বাক্যরূপ অমৃতে অভিষিক্ত করিয়া তিরোহিত হইলেন।

[४८] (१) क्लम् to be weary, क्त aff. (२) सस् to hurt, यत् aff.
(३) अभि, वृष to rain,—वर्षति। अवर्षत्। अवर्षीत्। वर्षः। वृष्टः, &c.

49 As flowers (which are the parts) of trees follow the direction of the wind, so the parts of Indra and the other gods followed Vishnu now engaged in the works of the gods.

अथ तस्य विशाम् पत्युरन्ते काम्यस्य कर्म्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेः विस्मयेन सहर्त्त्विजाम् ॥५०॥

५०। अथेति। अथ तस्य विशाम् पत्युः दशरथस्य सम्बन्धिनः, काम्यस्य(१) कर्म्मणः पुत्रकामेष्टेः, अन्ते अवसाने, अग्नेः पावकात्, पुरुषः कश्चित् दिव्यः पुमान्, ऋत्विजां विस्मयेन (२) सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव, तदाविर्भावात् तेषामपि विस्मयोऽभूत् इत्यर्थः।

५०। अथ तस्य विशाम् पत्युः काम्यस्य कर्म्मणः अन्ते अग्नेः पुरुषः ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव।

५०। पुरुषेण प्रबभूवे इति वाच्यान्तरम्।

५०। ततश्च महाराजदशरथस्य पुत्रीययागावसाने, कश्चित् दिव्यपुरुषः यज्ञपावकात् उदतिष्ठत्, तञ्च अपूर्व्वं पुरुषं दृष्ट्वा याज्ञिकाः सर्व्वे विस्मिता बभूवुः। विस्मयेन सह इत्यत्र सहशब्दो यौगपद्यवाचकः, पुरुषप्रादुर्भावस्य विस्मयजननस्य च यौगपद्यं सूचयन्। विशाम् पत्युः मनुजानाम् ईश्वरस्य, 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमरः। पदद्वयमेतत्, अलुक्समासेन एकपदत्वे 'विशाम्पतेः' इति रूपं स्यात्। 'ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम्। प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यम् महाबलम्' इत्यादि रामायणकथानुसन्धेया।

৫০। অনন্তর মহারাজ দশরথের পুত্রেষ্টিসমাপনকালে অগ্নি হইতে এক (দিব্য) পুরুষ প্রাদুর্ভূত হইলেন, হোতৃগণ সবিস্ময়ে দেখিতে লাগিলেন।

50. After that, at the time of conclusion of the Mahárája's *Putreshti* sacrifice, a (devine) being issued out of the (sacrificial) fire, amidst the gaze of the sacrificing priests

---

[५०] (१) कम to desire, यत् aff. (२) स्मि with वि to wonder, अच् aff.

हेमपात्रगतं दोर्भ्याम् आदधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥५१॥

५१। तमेव पुरुषं विशिनष्टि, हेमपात्रेति। आद्यस्य (१) पुंसः अनुप्रवेशात् अधिष्ठानात् हेतोः, तेन दिव्यपुरुषेणापि, दुर्वहं अनुद्वंभ-भुवनोदरस्य भगवतः हरेः अतिगरीयस्त्वात् वोढुम् अशक्यं, हेमपात्रगतं, पयसि पक्वं चरुं(२) पयश्चरुं पायसान्नं, दोर्भ्याम् आदधानः(३) दधत्, "अनल्पादिभिः पक्व ओदनश्चरुः" इति याज्ञिकाः।

५१। आद्यस्य पुंसः अनुप्रवेशात् तेन अपि दुर्वहं हेमपात्रगतं पयश्चरुं दोर्भ्याम् आदधानः।

५१। [illegible]

५१। [illegible]

५१। [illegible]

51. He held with his two hands a [illegible] of nectar [illegible] an exquisite preparation of rice and [illegible] to the gods or manes in a vessel of [illegible] [illegible] even for him to bear, in consequence of the [illegible] the First Being

प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारम् आविष्कृतमुदन्वता ॥५२॥

५२। प्राजापत्येति। नृपः दशरथः, प्राजापत्येन (१ [illegible]

---

[५१] (१) [illegible] first, [illegible] to [illegible] to hold, [illegible]

पतिसम्बन्धिना पुरुषेण, उपनीतं, नतु वशिष्ठेन, "प्राजापत्यं नं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप" इति रामायणात्। तदन्नं पायसान्नम् उदन्वता उदधिना, आविष्कृतं प्रकाशितं, पयसां सारम् अमृतं सुधा (२) वासवः इव। "वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यमरः। प्रत्यग्रहीत् स्वीचकार।

५२। नृपः प्राजापत्योपनीतं तदन्नम्, उदन्वता आविष्कृतं पयसां सारं वृषेव प्रत्यग्रहीत्।

५२। उदकानि सन्ति अत्र इति उदन्वान्, उदन्वानुदधौ चेति उदक उदन्भावो निपातितो मतुपि। वाच्यान्तरं,—नृपेण प्राजापत्योपनीतं तत् उदन्वता आविष्कृतः पयसां सारः वृषा इव प्रत्यग्राहि।

५२। अमृतसाम्यात् पायसस्य अलौकिकगुणत्वं, इन्द्रसाम्यात् च राज्ञो लोकोत्तरसौभाग्यं सूचितम्। 'प्रजापतिर्ब्रह्मा तस्यापत्यं प्राजापत्यः वशिष्ठः, तेन उपनीतम्' इति दिनकरो व्याचष्टे, तन्न समीचीनं रामायणविरोधात्। 'प्राजापत्यं प्रजापतिना प्रेषितम्। अथवा, प्रजापतेः प्रजापालकात् विष्णोः सम्भूतं महत्वार्थे'। इत्यादि रामायणटीकायां रामानुजः।

५२। ইন্দ্র যেরূপ সমুদ্রকর্তৃক আবিষ্কৃত অমৃত গ্রহণ করিয়াছিলেন, রাজা সেইরূপ প্রাজাপত্য পুরুষকর্তৃক উপনীত সেই পায়সান্ন গ্রহণ করিলেন।

-52. The king took the devine *Páyasa* brought to him by the being belonging to Parjápati, as Indrá took the nectar presented by the sea

अनेन कथिता राज्ञः गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः।
प्रसूतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्॥५३॥

५३। अनेनेति। तस्य राज्ञः दशरथस्य, अन्यैः दुर्लभाः असाधारणाः, गुणाः अनेन कथिताः व्याख्याताः, यत् यस्मात् त्रयः लोकाः त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। तस्य प्रभवः कारणं, विष्णुः

[५२] (१) प्रजापति Creator, अण् aff. (२) वृष् to rain, कनिन् aff.

इति तस्मिन् राज्ञि प्रकृतिम् उत्पत्तिं, चकमे (१) कामितवान्। त्रिभुवनकारणस्यापि कारणमिति परमावधिगुणसमाश्रय इत्यर्थः।

५३। तस्य राज्ञः अनन्यदुर्लभा गुणाः अनेन कथिताः, यत् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि तस्मिन् प्रकृतिं चकमे।

५३। वाच्यान्तरं—इदम् अन्यदुर्लभान् गुणान् कथितवत्, त्रैलोक्यप्रभवेणापि प्रकृतिः चकमे।

५३। जगद्गुरोरपि गुरुत्वमापन्न कोऽपि लोकोत्तरो गुणातिशयोऽस्य राज्ञः सूचितः। यथा महिम्नःस्तवे,—'जनकं भुवनत्रितयस्य य समाप्तज पितरमपा- जनन स्वयम्' इति। त्रिभुवनकारणस्यापि प्रभव कारणम्, जातवेदः।

৫৩। ত্রিলোকীর জনকও যাঁহাকে জনকরূপে কামনা করিলেন, সেই রাজার গুণাবলী যে অলৌকিকী তাহা ইহাতেই প্রতীত হইল।

53 This made it clear, that the merits of that king were of superhuman excellence, whom Vishnu though first cause of the three spheres, desired to have as his father

स तेजो वैष्णवं पत्न्योः विभेजे चरुसंज्ञितम् ।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रम् अहर्पतिरिवातपम् ॥५४॥

५४। स इति। स दशरथः चरुसंज्ञात्मना संज्ञातम् चरुसंज्ञितम्, वैष्णवं (१) तेजः, पत्न्योः कौशल्याकैकेय्योः, द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ। दिवश्च पृथिव्यामिति अकारादिवशब्दस्य द्यावादेशः तयोः द्यावापृथिव्योः, अहः पतिः अहर्पतिः। अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः इत्युपसंख्यानादहेरेफादेशो विसर्गापवादः। प्रत्यग्रम् नूतनं बालातपम् इव, विभेजे (२) विभज्य ददौ इत्यर्थः।

[५३] (१) कम् to desire,—कामयते। अकामयत। अचीकमत-अचकमत। कामयामास, &c कर्म्मणि। कामित। काम &c

[५४] (१) विष्णु, अण् affix (२) भज् with वि, to divide,—भजति भजते। अभजत्-अभजत। अभाक्षीत्-अभक्त। बभाज-भेजे &c. कर्म्मणि भज्यते। भक्तिः। &c

५४। स चरुमर्धितं वैष्णवं तेजः दत्तौ, द्यावापृथिव्योः अहर्पतिः [illegible] आतपमिव विभेजे।

५४। द्यौश्च पृथिवी च इति विग्रहे द्यावादेशे पदे द्यावापृथिव्यौ, [illegible] दिवस्पृथिव्यौ इति। अह्नः पतिः अहर्पतिः पदे अहःपतिः। [illegible] अर्थः—तेन चरुमर्धितं वैष्णवं तेजः अहर्पतिना प्रथमः आतप इव विभेजे।

५४। [illegible] विष्णुतेज [illegible] तत् राजपत्न्योः [illegible] इति, [illegible] तत् विष्णुतेजो [illegible] इति च, उपमानेन व्यज्यते। अहर्पतिशब्दात् [illegible] प्रभावातिशयः सूचितः।

৫৪। দিবাকর যেরূপ দ্যুলোক ও ভূলোকে আতপ বিভাগ করিয়া দেন, সেইরূপ সেই রাজাও বিষ্ণুতেজ দুই পত্নীকে বিভাগ করিয়া দিলেন।

54. As the sun distributes his first rays to the heavens and the earth, so the king divided between his two wives the might of Vishnu in the form of *Charu*

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः सम्भाविता ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥५५॥

५५। [illegible] विभागे [illegible] कौसल्या। [illegible] कौसल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सामान्यं लिप्सयाशु भागप्रापणमिति राज्ञि उचितज्ञता कौशल्या अभाते ।

५५। तस्य, कौसल्या अर्चिता, केकयवंशजा प्रिया, अतः, ईश्वरः सुमित्रां ताभ्यां सम्भाविताम् ऐच्छत् ।

५५। केकयवंशे जायते इति केकयवंशजा। प्रीणाति इति प्रिया, 'अर्चिता' इति क्तयोगात् 'तस्य' इति कर्त्तरि षष्ठी। वाच्यान्तरं—ईश्वरेण सुमित्रा ताभ्यां सम्भाविता ऐष्यत ।

५५। कौसल्याम् अन्यापेक्षया ज्येष्ठत्वात् मान्याम् अवेक्ष्य, तथा कैकेयीं प्रियतमाम् अवेक्ष्य, राजा स्वयं ताभ्यामेव चरुं विभज्य दत्तवान् इयेष च यत् कौसल्याकैकेय्यौ स्वभागाभ्यां सुमित्रां चरुभागप्रदानेन सम्भाविताम् कुरुताम् इति। रामायणे तु राजा चरुं विभज्य स्वयमेव तिसृभ्यः पत्नीभ्यः प्रादात्, इति उक्तम्। कालिदासोक्तौ तु राज्ञः उचितज्ञता न प्रतिभाति, यतः 'प्रिया केकयवंशजा' इति सत्यं स्वयं चरुं दत्तवता सुमित्रायै च स्वयम् अप्रतिपादयता राज्ञा बहुभार्यस्य पक्षपातः प्रकटीकृतः। बहुभार्यस्य कस्यांचिदपि पक्षपातो न दोषाय, चर्वार्धविभागकर्मण्यपि तु दोषाय एव ।

৫৫। কৌশল্যা (জ্যেষ্ঠা পত্নী বলিয়া) রাজার সম্মানিতা এবং কৈকেয়ী তাঁহার প্রিয়তমা ছিলেন, এই জন্য তিনি (উঁহাদিগকে চরু দিয়া) মনে মনে এই ইচ্ছা করিলেন, যে উঁহারা (চরুর অংশ দিয়া) সুমিত্রাকে সম্মানিত করুন।

55 The king respected Kausalya, and was exceedingly) fond of Kaikeyi For this reason, (having given them the *Charu*) he wished, that they might honour *Sumitrá* (by giving her a portion thereof)

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ५६ ॥

५६। ते इति। बहुज्ञस्य (१) सर्वज्ञस्य उचितज्ञस्य इत्यर्थः, पत्युः महीक्षितः (२) क्षितीश्वरस्य। विशेषणद्वयेन राज्ञोऽनुसरणीयतामाह। चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे, ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेय्यौ

चरोः ये अर्द्धे समभागौ, तयोः यौ अर्द्धौ तौ च तौ भागौ च इत्यर्द्धभागौ एकदेशौ, ताभ्याम् अर्द्धार्द्धभागाभ्याम्। "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्यमरः। तां सुमित्राम् अयोजयतां (३) युक्तां चक्रतुः। अयञ्च विभागो न रामायणसंवादी। तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधानात्। किन्तु पुराणान्तरसंवादो मृग्यः। उक्तञ्च नारसिंहे, "ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः। पिण्डाभ्यामल्पमल्पन्तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः॥" इति। एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात् समाधातव्यम्।

५६। बहुज्ञस्य पत्यु, महीक्षित, विभक्ते ते उभे पत्न्यौ चरोः अर्द्धार्द्धभागाभ्याम् ताम् अयोजयताम्।

५६। बहु जानाति इति बहुज्ञः तस्य। क्षितं आप्नोति इति क्षितः मही पृथिवीं क्षयति शास्ति, क्षि ऐश्वर्ये, क्विप्, तस्य। वाच्यान्तरे—पत्नीभ्यां ताभ्याम् उभाभ्यां सा अयोज्यत।

५६। 'चरोः ये अर्द्धे समभागौ, तयोः यौ अर्द्धौ तौ च तौ भागौ च इत्यर्द्धभागौ एकदेशौ' इत्यादि मल्लिनाथव्याख्यानं केषाञ्चित् विचारवतां न सम्मतम्। एतेन कौसल्यादीनां मध्ये का कियन्मात्रं चरुं प्राप्तवती इति रामादीनाञ्च जिष्णवी विचक्षणता अपि तत्र न उपलभ्यते। तेषां मते, 'चरोः' इत्यस्य अपादानेन, 'अर्द्धार्द्धभागाभ्यां' चतुर्थांशाभ्याम् इति कालिदासस्य अभिप्रायः। तथाहि, कौसल्या कैकेयी च स्वीयं प्राप्तस्य चतुर्थांशं (सपुर्वरामायणस्य अत्मार्थं, १८। १—३) सुमित्रायै ददौ। तेन हि कौसल्या कैकेयी च प्रत्येकं सपुर्वरामायणम् (१—१)=३ अंशं लेभे। सुमित्रा तु कौसल्यादत्तं १ अंशं, पुनरपि कैकेयीदत्तं १ अंशं इति अंशद्वयं लेभे। अतएव विभागो न रामायणसंवादी। अपि च,—

[५६] (१) बहु much, ज्ञा to know, क aff. (२) मही earth, क्षि to rule, क्विप् aff. (३) युज् (णिच्),—ईरयति। अयोजयत्। अयूयुजत्। योजना, &c. ईरित। ५८

'कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा। अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात्। प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम्। अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः'॥ इति रामायण-श्लोकानां रामानुजकृतेन व्याख्यानेन प्रतीयते यत् कौसल्या अर्धांशं, सुमित्रा चतुर्थांशं, कैकेयी अष्टमांशं, पुनरपि सुमित्रा अष्टमांशं लेभे। आद्यमपि विभागी रामायणसम्मतोऽस्तीति मन्यामहे। वस्तुतस्तु कौसल्या अर्धांशं, कैकेयी चतुर्थांशं, सुमित्रा च द्विधा विभक्तं चतुर्थांशं प्राप इत्येव वाल्मीकेरभिप्रायः। तथा च तेन व्याख्यातम्,—'कौसल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम्। विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनम्॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः'॥ इत्यादि। अत्रत्यपदावलीबलेन अर्धांशप्राशनादिव कौसल्या विष्णोरर्धं रामं जनयामास, कैकेयी च चतुर्थांशप्राशनादिव विष्णो-श्चतुर्भागं भरतं जनयामास, इत्यवगम्यते। रामायणस्य पाठान्तरमपि इममेवार्थं स्पष्टं स्फुटीकरोति, यथा—'तस्मात् प्रददौ तस्मै कौसल्यायै पतिव्रताम् अर्धं नराधिप। अर्धमेव तत् कृत्वा प्राप आत्मवान् वरः॥ अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिपः। अनुभागं द्विधा कृत्वा सुमित्रायै ददौ तदा'॥ इति।

५६। [illegible]

56 Both the queens knowing the heart of their experienced and royal husband, gave each of them, a part to Sumitra from her own half share of the Charu

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः॥ ५७॥

५७। तयोरेवं सपत्नीभ्यां स्नेहादित्याह सा इति। सा सुमित्रा उभयोरपि, सपत्न्योः एव प्रति यथो नदी सपत्न्ये। किन्तु वारणस्य [illegible]। भ्रमरी भृङ्गाङ्गना, वारणस्य (

[illegible]

चरोः ये अर्द्धे समभागौ, तयोः यौ अर्द्धौ तौ च तौ भागौ च इत्यर्द्धभागौ एकदेशौ, ताभ्याम् अर्द्धार्द्धभागाभ्याम्। "पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्यमरः। तां सुमित्राम् अयोजयतां (१) युक्तां चक्रतुः। अयञ्च विभागो न रामायणसंवादी। तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं कैकेय्यै शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधा… नात्। किन्तु पुराणान्तरसंवादो द्रष्टव्यः। उक्तञ्च मार्कण्डे… "ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपतेः। पिण्डाभागमल्पमल्प… सभगिन्यौ प्रयच्छतः॥" इति। एवमन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरा… समाधातव्यम्।

५९। बहुज्ञस्य प्रभुः महीक्षित, विशत्रे ते उभे पत्न्यौ चरोः अर्द्धांशभागा… ताम् अयोजयताम्।

५९। बहु जानाति इति बहुज्ञः तस्य। क्षितं जानीत इति क्षितं… महीं पृथिवीं अयति शास्ति, क्षि धातैश्वर्ययोः, क्विप, तस्य। वाच्यान्तर—… भाभ्यां ताभ्याम् उभाभ्यां सा अयोज्यत।

५९। 'चरोः ये अर्द्धे समभागौ, तयोः यौ अर्द्धौ तौ च तौ भागौ च इ… भागौ एकदेशौ' इत्यादि मल्लिनाथव्याख्यानं केषाञ्चित् प्रिचारवतां न सम्यक… यद्येन कौसल्यादीनां मध्ये का कियन्मात्र भाग पायसाशप्राप्ता रामादी… क कियती विभूतिशक्ती जाते तत् न अवगम्यते। तेषां मते, 'चरो' स्यस्वस्पार्द्धस्य, 'अर्द्धांशभागाभ्या' चतुर्थांशाभ्याम् इति कालिदासस्य अभिप्राय। तथा… कौसल्या कैकेयी च प्रत्येकं पायसार्द्धस्य चतुर्थांशं (संपूर्णपायसस्य अष्टमांशं, … $=\frac{1}{8}$) सुमित्रायै ददौ। तेन हि कौसल्या कैकेयी च प्रत्येकं सपूर्णपाय… ($\frac{1}{2}-\frac{1}{8}$)$=\frac{3}{8}$ अंशं प्राप। सुमित्रा तु कौसल्यादत्तं $\frac{1}{8}$ अंशं, पुनरपि कैकेयीद… अंशं अश्नित्वा पुत्रद्वय सुषुवे। अयमपि विभागो न रामायणसंवादी। अपि च…

---

[५९] (१) बहु much, ज्ञा to know, क aff. (२) मही earth, क्षि… rule, क्विप् aff (३) युज् (णिच्),—योजयति। अयोजयत्। अयूयुजत्। योज… योजितः। &c.

'कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा । अर्धादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥ कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव नराधिपः' ॥ इति रामायण-टीकायां रामानुजकृतेन व्याख्यानेन प्रतीयते यत् कौसल्या अर्धांश, सुमित्रा चतुर्थांश, कैकेयी अष्टमांश, पुनरपि सुमित्रा अष्टमांशं लेभे । [illegible] रामायणसंवादीति मन्यामहे । वस्तुतस्तु कौसल्या अर्धांशं, कैकेयी चतुर्थांशं, सुमित्रा च द्विवारं [illegible] चतुर्थांशं प्राप इत्येव वाल्मीकेराशयः । [illegible] तेन व्याख्यातं,—'कौसल्याऽजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्धं महाभाग पुत्रमैक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद् विष्णो-श्चतुर्भाग सर्वैः समुदितो गुणैः' ॥ इत्यादि । [illegible] अर्धांशभागिन्या इव कौसल्या विष्णोरर्धं रामं जनयामास, कैकेयी च चतुर्थांशभागिन्येव विष्णो-श्चतुर्भागं भरतं जनयामास, इत्यस्माभिः प्रतीयते । रामायणस्य पाठान्तरमपि इममेवार्थं स्पष्टं स्फुटीकरोति, यथा—'दत्त्वा ददौ तस्मै कौसल्यायै [illegible] नराधिप । [illegible] अर्धादर्धं ददौ चापि कैकेय्यै स नराधिप । [illegible] सुमित्रायै ददौ तदा' । इति ।

६० । [illegible]

60   Both the queens knowing the heart of their experienced and royal husband, gave each of them, a part to Sumitra from her own half share of the Charu.

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्यन्दरेखयोः ॥ ५७ ॥

५७ । [illegible] सा सुमित्रा उभयोरपि, [illegible] तदो [illegible] भ्रमरी मधुकरी, वारणस्य [illegible]

[५८] (१) [illegible]

गजस्य, मदनिस्यन्दरेखयोरिव, गण्डद्वयगतयोः इति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् । सपत्न्योरित्यत्र समासान्तर्गतस्य पत्युश्चयमानं वारणस्येति ।

५०। सा (सुमित्रा) उभयोरपि सपत्न्योः, भ्रमरी वारणस्य मदनिस्यन्दरेखयो रिव प्रणयवती आसीत् ।

५७। मदस्य निस्यन्द तस्य रेखे तयोः । प्रणयः प्रणयः अस्ति अस्या इति प्रशस्तार्थे मतुप् । वाच्यान्तरं—तथा हि समयो इव प्रणयवत्या अभूयत ।

५७। मत्तदन्तिनः दक्षिणगण्डगलितमदधारायां वामगण्डगलितमदधारायाञ्च यथा भ्रमरी तुल्यमेव अनुरागं प्रदर्शयति, तथा सुमित्रा सपत्न्याः कौसल्यायां कैकेय्याञ्च चिरं तुल्यमेव अभिमतप्रेम प्रदर्शयामास। अतएव कौसल्याकैकेय्यौ तुल्यानुरागेण सुमित्रायै पायसाम् ददतुः ।

৫৭। ভ্রমরী যেরূপ হস্তীর দুইটি মদস্রবণরেখায় সমান অনুরাগ প্রদর্শন করে, সুমিত্রা সেইরূপ উভয় সপত্নীর প্রতিই তুল্যরূপ অনুরাগিণী ছিলেন।

57. As the bee displays equal inclination for the two streams of *Mada* (the juice that flows from an elephant's temples when in rut) on the elephant's temples, so she (सुमित्रा) used to show equal attachment to her two co-wives.

## ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसम्भवः ।
## सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥५८॥

५८। ताभिरिति। ताभिः कौसल्यादिभिः, प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय, देवस्य विष्णोः अंशः सम्भवः कारणं यस्य सः गर्भः, सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः सौरीभिः (१)। सूर्य तिष्येत्यधायकारस्य लोपः। अमृता इत्याख्या यासां ताभिः जलवहनसाम्यात् नाडीभिरिव नाडीभिः रश्मिविसर्जनीभिः दीधितिभिः, अपां विकार अम्मयः (२) जलमयः, गर्भ इव, दध्रे (३) धृतः, जातावेकवचनं, गर्भाः दधिरे इत्यर्थः। अत्र यादवः, "तासां शतानि चत्वारि

रश्मीनां वृष्टिसर्ज्जने। अतश्चयं हिमोत्सर्गे तावद्रश्मिषु सर्ज्जने। चन्द्रानन्दाश्च हि मेध्याश्च भूतनाः पूतना इति। अतु.श्रुतं वृष्टिवाहा ताः सर्व्वा अमृताः स्त्रियः॥" इति।

५८। ताभिः प्रजाभूत्यै देवांशसम्भवः गर्भः, सौरीभिः अमृताख्याभिः नाडीभिः अम्मयः (गर्भः) इव दध्रे।

५८। वाच्यान्तर—ता देवांशसम्भवं गर्भम् अमृताख्या सौर्य्यः नाड्य अम्मयं गर्भम् इव दधुः।

५८। सूर्य्यकरोंकी यथा समुद्रादिरसेन वारिमयमेघरूपगर्भं दधति, काले च विसर्जिता वृष्टि जनयन्ति, तथा ता राजपत्न्यः नारायणांशेन गर्भं दधुः, काले च विसर्जिता सन्तति जनयिष्यन्ति। सौरीणां गर्भधारणे प्रजाभूतिः जगत्प्राण-कारणमन्नप्रसव., उक्तञ्च मनुसंहितायां,—'अष्ट मासान् यथा प्रावृट्कालस्य वाहमादत्तम्' इति। राजपत्नीगर्भधारणे प्रजाभूतिः जगत्पालकरामादि प्रसव।

৫৮। অমৃতনাম্নী (বৃষ্টিবাহিনী) সূর্য্যরশ্মিমালা যেরূপ বারিময় গর্ভ ধারণ করে, সেইরূপ সেই রাজপত্নীরা লোকহিতার্থ দেবাংশসম্ভূত গর্ভ ধারণ করিলেন।

58 As the rays of the sun, called Amrita, hold a watery womb, so the queens bore wombs inspired with parts of the Devine Being, for the benefit of the world

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः।
अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव सम्पदः॥५६॥

५६। सममिति। समं युगपत्, आपन्नं गृहीतं सत्त्वं याभिः ताः आपन्नसत्त्वाः गर्भिण्यः। "आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी" इत्यमरः। अतएव आपाण्डुर (२)-त्विष पाण्डुर

[५८] (१) सूर or सूर्य sun, अण् and ङीप् aff. (२) अप् water, मयट् aff (३) धृ to hold,—दधति-धत्ते। अधरत्-अधत्त। अधारीत्-अधृत दधार-दध्रे। &c.

[illegible]

[illegible]

५८। [illegible]

५९। [illegible]

[illegible]

59. All the queens conceived at one and the same time and became beautifully pale like the stalks of paddy, when the interior (of the husky covering) is filled with substance

**गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्व्वाः स्वप्नेषु वामनैः।**
**जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः ॥६०॥**

६०। सम्प्रति तासां स्वप्नदर्शनान्याह. गुप्तमिति। सर्व्वाः ताः, स्वप्नेषु जलजः(१) शङ्खः, जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रैः(२) लाञ्छिताः(३) मूर्त्तयः (४) येषां तैः, वामनैः ह्रस्वैः पुरुषैः गुप्तं (५) रक्षितम् आत्मानं स्वस्वं, ददृशुः।

---

[५९] (१) पा, पाण्डु pale, र aff (२) गम्, पद to go, क्विप् aff (३) राज to shine,—राजति-राजते। अराजत्-अराजत। अराजीत्-अराजिष्ट। रराज-रेजे। &c. राजिता, &c.

[६०] (१) जल water, जन to be produced, ड aff (२) शृ horn, अण् aff. (३) लाछि to mark, क्त aff.—लाञ्छति। अलाञ्छत्। अलाञ्छीत्। ललाञ्छ। &c (४) मूर्च्छ to faint, क्तिन् aff. (५) गुप् to protect, क्त aff.—गोपायति। अगोपायीत्-अगोपीत्-अगौप्सीत्। गोपायाम्बभूव, &c. जुगोप। &c.

६०। मुग्धेः स्वप्नेषु जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः वामनैः गुप्यमानं ददृशुः।

६०। जलजश्च असिश्च गदा च शार्ङ्गञ्च चक्रञ्च तानि जलजासिगदाशार्ङ्गचक्राणि तैः लाञ्छिता मूर्तयो येषां तैः। वाच्यान्तर—सर्वाभिः जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिभिः वामनैः गुप्त आत्मा ददृशे।

६०। [illegible]

६०। [illegible]

60. In dreams they all began to find that they were being guarded by dwarfish figures adorned with conch shells, swords, clubs, bows, and discs

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥ ६१ ॥

६१। हेमेति। किञ्चेति चार्थः। हेम्नः सुवर्णस्य पक्षयोः प्रभाजालं कान्तिपुञ्जं वितन्वता (१) विस्तारयता, वेगेन आकृष्टाः पयोमुचः (२) मेघा येन तेन, सुपर्णेन गरुत्मता गगने ता उह्यन्ते (३) स्म ऊढाः।

६१। [illegible]

६१। वाच्यान्तर—हेमपक्षप्रभाजालं वितन्वन् वेगाकृष्टपयोमुक् सुपर्णः ताः (स्म) वहति स्म।

[६१] (१) वि, तन् to spread, [illegible] (२) पयः water, मुच् to let go, क्विप् (३) वह् to carry [illegible]

६१। [illegible] सुवर्णपक्षनिर्गतैः प्रभापुञ्जैः [illegible] [illegible] च [illegible], [illegible] इति [illegible] ददृशुरिति भिप्रायः।

६१। [illegible]

61. That Garuda, spreading the lustre of golden wings, and drawing the clouds (towards him) by the velocity of his flight, was bearing them onward through the sky :

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम्।
पर्य्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२॥

६२। बिभ्रत्येति। किञ्च, स्तनयोः अन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानं, न्यस्यते इति न्यासः कौस्तुभः एव न्यासः (१) तं, यद्वा कौस्तुभात् न्यस्तं कौस्तुभम् इत्यर्थः, बिभ्रत्या, पद्ममेव व्यजनं (२) हस्ते यस्याः तया लक्ष्म्या, पर्य्युपास्यन्त (३) उपासिताः।

६२। च (किंच), स्तनान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं बिभ्रत्या पद्मव्यजनहस्तया लक्ष्म्या पर्य्युपास्यन्त।

६२। वाच्यान्तरं—स्तनान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं बिभ्रती पद्मव्यजनहस्ता लक्ष्मीः (ता.) पर्य्युपास्त।

६२। प्रिया प्रियतमेन स्थापितं कौस्तुभं मणिं हृदि धारयन्ती भगवती सर्व कमलव्यजनेन ताः पर्य्युपास्ते स्म, इति ता सर्वेषु ददृशुरिति भिप्रायः। 'स्तनान्तरे मध्ये विलम्बिनं तथ कौस्तुभमणेर्न्यासं विष्णोरालिङ्गनवशात् कौस्तुभमणिमुद्रां धारयन्त्या' इति दिनकरः।

६२। [illegible] কৌস্তুভমণি ধারণ করিয়া [illegible] গ্রহণ পূর্ব্বক তাঁহাদিগের উপাসনা করিতেছেন।

---

[६२] (१) अस् with नि to pledge, घञ् aff. (२) वि, अज to go, ल्युट् aff. (३) आस with परि and उप to serve, &c. कर्मणि,—पर्य्युपास्यते। पर्य्युपासि। पर्य्युपासाञ्चक्रे &c कर्तरि,—पर्य्युपास्ते। पर्य्युपास्त। पर्य्युपासिषत। पर्य्युपासाञ्चक्रे, &c.

ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः।
मेने परार्द्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः॥ ६४॥

६४। ताभ्य इति। पार्थिवः (१) दशरथः ताभ्यः पत्नीभ्यः। आख्यातोपयोगे इत्यपादानात् पञ्चमी। तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा, प्रीतः सन्, आत्मानं, जगद्गुरोः विष्णोः अपि गुरुत्वेन हेतुना, परार्द्ध्यं (२) सर्व्वोत्कृष्टं, मेने (३) हि।

६४। पार्थिवः, ताभ्यः तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः सन् आत्मानं जगद्गुरोः गुरुत्वेन परार्द्ध्यं मेने हि।

६४। तथा पूर्व्वोक्ता विधा प्रकारो येषां ते तान् तथाविधान्। जगतां गुरुः पिता जगद्गुरुः। वाच्यान्तरं—पार्थिवेन प्रीतेन आत्मा परार्द्ध्यः मेने।

६४। राजा तादृशस्वप्नकथाः निशम्य, नूनं विष्णुरेव मे पुत्रीभावं प्राप्य आविर्भूत इति निश्चिकाय, मन्यते स्म च अहो मे सर्व्वोत्तमं सौभाग्यं! यतः विश्वपितुर्नारायणस्यापि पिताऽस्मि जातः, इति। वामनपदकमलतनयचर्चित-विष्णुरेव आराध्यति, अतो सर्व्वत्रैव राज्ञो विष्णुत्वमनीतिः।

७४। राजा তাঁহাদিগের নিকট তাদৃশ স্বপ্নবৃত্তান্ত শ্রবণ করিয়া প্রীত হইলেন, এবং জগৎপিতার পিতৃত্বনিবন্ধন আপনাকে সর্ব্বাপেক্ষা সৌভাগ্যবান্ বলিয়া জ্ঞান করিতে লাগিলেন।

64. The monarch felt delighted on hearing of those dreams from them (the queens), and deemed himself the luckiest of all in being the father of the Father of the universe.

विभक्तात्मा विभुस्तासाम् एकः कुक्षिष्वनेकधा।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामपामिव॥ ६५॥

---

[६४] (१) पृथिवी earth, अण् aff. (पृथिव्या ईश्वरः)। (२) परा best, अर्द्ध part, यत् aff. (३) मन् to mind,—मन्यते। अमन्यत। मंस्य। मेने। &c. अमंसि,—मन्यते। अमानि। &c.

६५। विभक्तेति । एकः एकरूपः, विभुः विष्णुः, तासां राजपत्नीनां, कुक्षिषु (१) गर्भेषु, प्रसन्नानां निर्मलानाम्, अपां कुक्षिषु, प्रतिमाचन्द्रः प्रतिबिम्बचन्द्रः इव, अनेकधा (२) विभक्तात्मा सन्, उवास (३) ।

६५। एक विभु तासां कुक्षिषु प्रसन्नानाम् अपां (कुक्षिषु) प्रतिमाचन्द्र इव, अनेकधा विभक्तात्मा सन् उवास ।

६५। प्रतिमा एव प्रतिबिम्बरूपो एव चन्द्र प्रतिमाचन्द्रः । विभक्तः आत्मा येन सः विभक्तात्मा । वाच्यान्तरं—एकेन विभुना विभक्तात्मना (सता) प्रतिमाचन्द्रेण इव ऊषे ।

६५। यदा एकमपि चन्द्रमसम् बहुषु निर्मलवारिगर्भेषु बहुधा प्रतिबिम्बितम् भीयते तदा एकमपि विष्णो स्वयं तासां राजपत्नीनां गर्भेषु बहुधा विभज्य ददृशे ।

৬৫। প্রভু (নারায়ণ) এক হইয়াও অনেক অংশে (চারি অংশে) বিভক্ত হইয়া [illegible] (প্রতিবিম্বরূপ) [illegible], [illegible] প্রতিবিম্ব [illegible] [illegible] ।

65. The Lord (Vishnu) though one lay divided in many parts, in the wombs of the queens like the image of the moon in different sheets of transparent water.

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥६६॥

६६। अथेति । अथ राज्ञः दशरथस्य सती पतिव्रता अग्र्या मुख्या महिषी च अग्र्यमहिषी कौशल्या प्रसूति-(१)-समये प्रसवकाले, ओषधिः, नक्तं रात्रिसमये तम अपहन्तीति तमोपहम्,

---

[६५] (१) कुषि to extract, कुषि [illegible] (२) अनेक many, [illegible] (३) वस् to live,—वसति । [illegible] । [illegible] । [illegible] &c.

ध्यपे कोशलमवोचिति ढप्रत्ययः । ज्योतिः (२) इव, तमोपहं तमो-नाशकरं पुत्रं (३) लेभे प्राप ।

६६ । अथ राज्ञः सती अग्रमहिषी प्रसूतिसमये, ओषधिः नक्तं तमोपहं ज्योतिरिव, पुत्रं लेभे ।

६६ । वाच्यान्तरं—सत्या अग्रमहिष्या, ओषध्या तमोपहं ज्योतिरिव तमोपहः पुत्रः लेभे ।

६६ । प्रसूतिसमये दशमे मासि इत्यर्थः, 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । महिषी अभिषिक्ता पत्नी । सह पुत्रया, 'अविमह्यो. टिष्वृ' इति टिषप्रत्यय, स्त्रियां ङीप् च । ओषधिः, तृणज्योतिराख्या लता, या हि रात्रौ ज्वलतीति प्रसिद्धिः । ओष. दीप्तिं धीयते अत इति ओषधिः, ओषोपपदात् धाधातो 'कर्मण्यधिकरणे च' इति कि प्रत्ययः । तमोपहं ज्योतिःपक्षे ध्वान्तविध्वंसकं, पुत्रपक्षे अज्ञाननाशक शोकान्धकारनाशक वा, स खलु रामरूपी भगवान् लोकानां मोहान्धकारं नाशयतीति, शोकरूपं अन्धकारं हरति इति वा । 'अपे क्लेशतमसो.' सिद्धपदात् तमः शब्दात् च परत अपपूर्वात् हन्तेः डः स्यात्, यथा,— क्लेशापह पुत्रः, तमोपह सूर्यः ।

৬৬ । অনন্তর পতিব্রতা জ্যেষ্ঠা রাজমহিষী (কৌশল্যা), ওষধি যেরূপ নিশাকালে তমোহর জ্যোতি লাভ করে, সেইরূপ প্রসবকালে (মোহান্ধকারহারী) পুত্র লাভ করিলেন ।

66. Afterwards, the king's eldest and faithful queen became blessed with a son, at the time of delivery, like the Oshadhi which acquires during the night a lustre that dispels darkness

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ ६७ ॥

६७ । राम इति । अभिरमन्ते अत्र इति अभिरामं (१)

---

[६६] (१) प्र, सू to beget, क्तिन् aff. (२) द्युत् to shine, इसिन् aff. द्युतेरिसिन्नादेश जः). (३) पुत् the hell, त्रै to protect, क aff.

मनोहरम्। अधिकरणार्थे घञ्। तेन वपुषा, चोदितः (२) प्रेरितः गुरुः पिता दशरथः, तस्य सुतस्य, जगतां प्रथमं मङ्गलं शुभदर्शं, राम इति नामधेयं चक्रे। अभिरामत्वमेव रामशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् इत्यर्थः।

६७। अभिरामेण वपुषा चोदितो गुरुः तस्य जगत्प्रथममङ्गलं राम इति नामधेयं चक्रे।

६७। वाच्यान्तरं—अभिरामेण वपुषा चोदितेन गुरुणा जगत्प्रथममङ्गलं राम इति नामधेयं चक्रे।

६७। पिता नवजातस्य सुतस्य परमरमणीयं देहं विलोक्य अन्वर्थं राम इति नाम कृतवान्। तत् किल रामनाम सकलकलुषनाशकतया परमपुरुषार्थजनकतया च लोकत्रयस्य निरतिशयमङ्गलास्पदं जातम्। रमणीयत्वादेवास्य राम इति संज्ञा, तथाहि, रमन्ते लोका अस्मिन् इति रामः, रमधातोः अधिकरणे घञ्-प्रत्ययः। रामनाम्नि निहितं फलञ्चैव यथा पद्मपुराणे,—“विष्णोः एकैकनामापि सर्ववेदाधिकं मतम्। तादृङ्नामसहस्रेण रामनाम समं स्मृतम्”॥ इति। नाम एव नामधेयं ‘रूपनामभागेभ्यो धेयः’ इति वार्त्तिकसूत्रात् स्वार्थे धेयप्रत्ययः।

৬৭। পিতা তাঁহার অভিরাম দেহশোভায় প্রণোদিত হইয়া জগতের শ্রেষ্ঠ মঙ্গলস্বরূপ রাম এই নাম রাখিলেন।

67. The father moved by the charming form of the child, bestowed on him the name of Rama, the most auspicious for the worlds.

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन्॥६८॥

६८। रघ्विति। रघुवंशस्य प्रदीपेन प्रकाशकेन, अप्रतिमतेजसा

[६७] (१) अभि, रम् to please, घञ् aff. (२) चुद् to send, क्त aff.—चोदयति। अचोदयत्। चचोदत्। चोदयाम्बभूव, &c.

तेन रामेण, रक्षा-(१)-गृहगताः सूतिकागृहगताः, दीपाः, प्रत्यादिष्टाः (२) प्रतिषिद्धाः इव अभवन् । महादीपसमीपे शान्ताः स्फुरन्ति इति भावः ।

६८। रघुवंशप्रदीपेन अप्रतिमतेजसा तेन (रामेण) रक्षागृहगताः दीपाः प्रत्यादिष्टा इव अभवन् ।

६८। अप्रतिमं तेजः यस्य तु अप्रतिमतेजाः, तेन। रक्षायै गृहं रक्षागृहम्, तद्गताः, द्वितीया श्रितादिभिरिति समासः। वाच्यान्तरे—रक्षागृहगतैः दीपैः प्रत्यादिष्टैरिव अभूयत।

६८। रघुकुलप्रदीपस्वरूप अनुपमतेजस्वी राम से सूतिकागारवर्त्तिनः प्रदीपाः जीत लिये गये। प्रत्यादिष्टाः निराकृता इव। 'प्रत्यादिष्टो निराकृतः' इत्यमरः। निराकरणं निरसनं, दीप्ता, पराभूता इव प्रभाभासन्त रघुनन्दना।

৬৮। রঘুকুলপ্রদীপ অপ্রতিমতেজস্বী সেই রাম কর্তৃক সূতিকাগৃহস্থিত প্রদীপ সকল যেন নিরাকৃত (হতপ্রভ) হইল।

69 Ráma, the glory of Raghu's family, and of matchless majesty, repelled (outshone i. e surpassed in lustre), as it were, the light of the lamps in the lying-in-chamber.

**शय्यागतेन रामेण माता शातोदरी बभौ ।**
**सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥६९॥**

६९। शय्येति। शातोदरी (१) गर्भमोचनात् कृशोदरी माता शय्यागतेन रामेण, सैकते (२) पुलिने, यः अम्भोजबलिः पद्मोपहारः, तेन, शरदि कृशा जाह्नवी (३) गङ्गा इव, बभौ ।

---

[६८] (१) रक्ष् to protect, अ & टाप् affs. (२) दिश् with प्रति and आ to repel, क्त aff.

[६९] (१) शो to reduce, or diminish, क्त aff.—(शाति। अशात् अशाताम्-अशासीत्। अशो &c.) and उदर womb, ङीप् aff. (२) सिकता sand, अण् aff. (३) जह्नु a saint, अण् aff. ङीप् fem. aff.

६९। शातोदरी माता शय्यागतेन रामेण, सैकताम्भोजबलिना शरत्कृशा जाह्नवीव बभौ।

६९। शय्यां गतः शय्यागतः तेन। शातम् उदरं यस्याः सा शातोदरी। वाच्यान्तरं—शातोदर्या मात्रा शरत्कृशया जाह्नव्या इव बभे।

६९। यथा हि शरत्काले क्षीणसलिलाया गङ्गाया पुलिने पूजार्थं पद्मोपहार शोभते, तथा प्रसवानन्तरे क्षीणोदर्या रामजनन्या कौसल्याया पार्श्वशय्यायां शयान राम. शुशुभे। प्रफुल्लेन्दीवरसदृशो रामो जननीपार्श्वशायित्वात् बलि भाव बलि पुष्पोपहार, अम्भोजमेव बलि, तेन, इन्दीवरं नील दलं पद्मनिभत्वं, तस्मात् रामस्यापि इन्दीवरस्य अम्भोजत्वेन उपचारः कृतम्। सैकत पुलिनं, 'तोयोत्थितं तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः।

६९। [illegible]
[illegible]

69 The moth r with her diminished womb,and with Rama by her side looked like the narrow stream of the Ganges in autumn with the oblation of lotus on her sandy margin.

## कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान्।
## जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम्॥ ७० ॥

७०। कैकेय्या इति। केकयस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री कैकेयी। तस्यापत्यमित्यर्थे अणि कृते 'केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः' इतीयादेश·। तस्याः, भरत· (१) नाम, शीलवान् तनयः, जज्ञे (२) जात·, य· तनय', प्रश्रय. विनय', श्रियम् इव, जनयित्रीं (३) मातरम्, अलञ्चक्रे।

---

[७०] (१) भृ to nourish, अतच् aff (२) जन् to take birth,—जायते। अजायत। जनि-जनिषे। जज्ञे। &c. जात, &c. (३) जन् (णिच्) to give birth, तृच् aff ङीप् fem aff

७०। कैकेय्याः भरतो नाम शीलवान् तनयः जज्ञे ; यः, प्रश्रयः श्रियम् इव जनयित्रीम् अलञ्चक्रे।

७०। शीलम् अस्य अस्ति इति शीलवान्। वाच्यान्तरम्—कैकेय्या भरतेन नाम शीलवता तनयेन जज्ञे। येन प्रश्रयेण श्रीरिव जनयित्री अलञ्चक्रे।

७०। [illegible]

७०। [illegible]

70. A child of excellent disposition named Bharata, was born of Kaikeyi, who adorned his mother as modesty adorns the goddess of fortune.

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥७१॥

७१। सुताविति। सुमित्रा, लक्ष्मण-(१)-शत्रुघ्नौ नाम यमौ युग्मजातौ सुतौ पुत्रौ, सम्यगाराधिता सम्यक्सेविता विद्या (२), प्रबोधविनयौ तत्त्वज्ञानेन्द्रियजयौ इव सुषुवे (३)।

७१। सुमित्रा, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ (नाम) यमौ सुतौ, सम्यक् आराधिता विद्या प्रबोधविनयौ इव, सुषुवे।

७१। लक्ष्मणश्च शत्रुघ्नश्च तौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ। प्रबोधश्च विनयश्च तौ प्रबोधविनयौ। वाच्यान्तरं—सुमित्रया लक्ष्मणशत्रुघ्नौ नाम यमौ सुतौ सम्यगाराधितया विद्यया प्रबोधविनयौ इव सुषुवाते।

---

[७१] (१) लक्ष to mark, न aff. मुट् augment. (२) विद् to know, क्यप् aff. (३) सू to beget,—सूते। प्रसूत। प्रसविष्ट—प्रसोष्ट। &c.

७१। यथा हि अध्यात्मादिभिरुपायैः अधिगता आत्मविद्या युगपत् परमार्थ-ज्ञानं इन्द्रियविजयञ्च जनयति, तथा सुमित्रा लक्ष्मणं शत्रुघ्नं युग्मजातं पुत्रद्वयं अजनयत्। आत्मविद्यायाः प्रबोधविनयजनकत्वं यदाह कामन्दकः,—'आन्वी-क्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात् सुखदुःखयोः। ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति' ॥ इति।

৭১। যেরূপ অধ্যাত্মাদিতে আত্মবিদ্যা প্রবোধ ও বিনয়কে প্রসব করে, সুমিত্রা সেইরূপ লক্ষ্মণ ও শত্রুঘ্ন নামক দুইটি যমজ তনয় প্রসব করিলেন।

71. Sumitrá gave birth to the twins Lakshmana and S'atrughna, as spiritual science, when properly cultivated, gives birth to true knowledge and self-control

निर्दोषमभवत् सर्व्वम् आविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥७२॥

७२। निर्दोषमिति। सर्व्वं जगत् (१) भूलोकः, निर्दोषं दुर्भिक्षादिदोषरहितम्, आविष्कृतगुणं प्रकटीकृतारोग्यादिगुणं च, अभवत्। कस्मादिति चेत्, गां भुवं, गतम् अवतीर्णं, पुरुषोत्तमं विष्णुं, स्वर्गः अपि अन्वगात् (२) इव, स्वर्गो हि गुणवान् निर्दोषश्चेत्यागमः, स्वर्गतुल्यमभूत् इत्यर्थः।

৭২। সেই জগৎ নির্দোষ আবিষ্কৃতগুণ অভবৎ, গাং গতং পুরুষোত্তমং স্বর্গঃ হি অন্বগাৎ ইব।

৭২। আবিষ্কৃত গুণ যাহার তৎ আবিষ্কৃতগুণম্। পুরুষের উত্তম পুরুষোত্তম তম্। তাৎপর্য্য—তখন জগৎ নির্দোষ আবিষ্কৃতগুণ হইল, যেন স্বর্গ ভূতলগত পুরুষোত্তমের অনুগামী হয়।

৭৩। শ্রীরামচন্দ্রের রাবণনিধনে দেবগণের আনন্দের [illegible]

[৭২] (১) গম্ to go, কিপ্ aff. [illegible] (২) ই with অনু to follow, ই—অন্বি। [illegible] &c. [illegible] &c. [illegible] &c

[illegible]

७२। [illegible]

72. All the world, freed from troubles, manifested auspicious signs; as if heaven itself came down on earth with the Supreme Being.

तस्योदये चतुर्मूर्त्तेः पौलस्त्यचकितेश्वराः।
विरजस्कैर्नभस्वद्भिः दिश उच्छ्वसिता इव ॥७३॥

७३। तस्येति। चतुर्मूर्त्तेः रामादिरूपेण चतुर्व्यूहस्य हरेः उदये सति, पौलस्त्यात् रावणात् चकिताः (१) भीता ईश्वराः नाथाः इन्द्रादयः यासां ताः दिशः, विरजस्कैः धूलिभिः, नभस्वद्भिः (२) वायुभिः निमित्तैः उच्छ्वसिताः, (३) इत्युत्प्रेक्षा। श्वसेः कर्त्तरि क्तः। रावणभयत्यागाभसनुकार दिशामुच्छ्वासवाता इव वाता ववुः इत्यर्थः। चतुर्दिगीश्वर मूर्त्तिचतुष्टयप्रयोजनम् इति भावः।

७३। चतुर्मूर्त्तेः तस्य उदये पौलस्त्यचकितेश्वराः दिशः विरजस्कैः नभस्वद्भिः उच्छ्वसिता इव।

७३। चतस्रः मूर्त्तयः यस्य सः चतुर्मूर्त्तिः, तस्य। विगतं रजो येभ्यः ते विरजस्काः ते, शेषात् विभाषा इति कप्। वाच्यान्तरं—पौलस्त्यचकितेश्वराभिः दिग्भिः उच्छ्वसितम् इव।

[७३] (१) चक् to repeal, क्त aff. (२) नभस् sky, मतुप् aff. (३) श्वस् to exhale, क्त aff.

७३। यदा खलु पवित्रता मार्यः विपन्नानां पतीनां विपदुद्धारकारणे जाते आनन्दजनित निश्वासं निश्वासं मुञ्चन्ति, तदा रावणपीडितानाम् इन्द्रादिपतीनां दिक्पतीनां विपदुद्धारकारणे नारायणे रामादिरूपेण अवतीर्णे सत्यां दिशः निर्मलसमीरणच्छलेन आनन्दनिश्वासमिव मुञ्चन्ति स्म। तदा च समन्तात् प्रभञ्जनः सुखाः सुनिर्मला वाता वहुः, इति भावः।

[illegible]

73. At the birth of the four-fold incarnation, the quarters of the universe whose guardian deities quailed before the son of Pulastya, began, as it were, to breathe out delight in the shape of pure air.

कृशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
रक्षोविप्रकृतावास्ताम् अपविद्धशुचाविव ॥ ७४ ॥

७४। कृशानुरिति। रक्षसा रावणेन, विप्रकृतौ पीडितौ कृशानुः (१) अग्निः प्रभाकरः (२) सूर्यश्च, यथासंख्यम् अपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् अपविद्धशुचौ निरस्तदुःखौ इव, आस्ताम् अभवताम्।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[७४] (१) कृश, to make thin, [illegible] (२) [illegible]

[illegible]

[illegible]

74 [illegible]

दशाननकिरीटेभ्यः तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्य्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः ॥७५॥

७५। दशाननेति। तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे, रामोत्पत्तिक्षणे राक्षसश्रियः अश्रु-(१)-बिन्दवः दशाननकिरीटेभ्यः (२) मणिव्याजेन मिषेण, पृथिव्यां पर्य्यस्ताः (३) [illegible] । रामोदये [illegible] रावणस्य किरीटमणिभ्रंशरूपं दुर्निमित्तम् [illegible] ।

७५। [illegible]

७५। [illegible]

७५। [illegible]

७५। সেই সময়ে দশাননের কিরীটসমূহ হইতে [illegible]

[illegible]

(१) [illegible] to pervade, [illegible] aff. (२) [illegible] to scatter, [illegible] [illegible] to throw, [illegible] aff.

75. At the very moment (of Ráma's birth), the guardian goddess of the demons shed tears of sorrow, in the shape of the jewels which fell on the ground from the ten-headed demon's crowns.

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्य्याणां तस्य पुत्रिणः ।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥ ७६ ॥

७६। पुत्रेति। पुत्रिणः जातपुत्रस्य, तस्य दशरथस्य, पुत्रजन्मनि प्रवेश्यानां प्रवेशयितव्यानां वादनीयानाम् इत्यर्थः, तूर्य्याणां(१) वाद्यानाम्, आरम्भम्(२) उपक्रमं, प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुः। पितुर्दशरथादपि देवा अधिकं प्रहृष्टा इत्यर्थः।

७६। पुत्रिणः तस्य पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्य्याणाम् आरम्भं प्रथमं दिवि देवदुन्दुभयः चक्रुः।

७६। [illegible]

७६। [illegible]

७६। [illegible]

76. The beating of celestial drums commenced in heaven, even before the king caused music to sound on account of the birth of his sons.

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाऽभवत् ॥ ७७ ॥

[७६] (१) तूर्य्य four, [illegible]

৭৭। सन्तानकेति। अस्य राज्ञः भवने (१), सन्तानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः सन्तानकमयी, वृष्टिः (२) च, पेतुषी पपात। क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः, उगितश्चेति ङीप्। सा वृष्टिः एव, सन्तः पुत्रजन्मनि आवश्यकाः ये मङ्गलोपचाराः, तेषाम्, आदिरचना प्रथमक्रिया, अभवत्।

৭৭। च (किञ्च), अस्य भवने सन्तानकमयी वृष्टिः पेतुषी, सा एव सन्मङ्गलोपचाराणाम् आदिरचना अभवत्।

৭৭। आदौ प्रारम्भे करणीया या रचना अनुष्ठानं तद्रूपा। तथा एव आदिरचनया अभवत् इति पाठान्तरम्।

৭৭। तदा च सुरलोकात् राजभवने निपतितं सुरकुसुमवर्षणमेव तत्करणीयानां मङ्गलकार्य्याणां प्रारम्भसूचकम् अनुष्ठानमिव बभूव। राज्ञो मङ्गलाचरणात् प्रागेव देवाः कुसुमवर्षरूपं मङ्गलाचरणं चक्रुरिति भावः। 'जगुः कलञ्च गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खात् पतत्' इति रामायणकथा पूर्व्वश्लोके अत्र च प्रमाणम्।

৭৭। রাজভবনে সন্তানকপুষ্পের বৃষ্টি নিপতিত হইল, সেই পুষ্পবৃষ্টিই (তৎকালোচিত) মঙ্গলকার্য্যসকলের, প্রথম সূচনা স্বরূপ হইল।

77. The shower of Santánaka flowers that fell upon the palace became like the beginning of the auspicious ceremonies (which were appropriate to that occasion).

कुमाराः कृतसंस्काराः ते धात्रीस्तन्यपायिनः।
आनन्देनाग्रजेनेव समं ववृधिरे पितुः॥ ৭৮॥

৭৮। कुमारा इति। कृताः संस्काराः (१) जातकर्म्मादयः येषां ते, धात्रीणाम् (२) उपमातॄणां स्तन्यानि (३) पयांसि पिबन्तीति तथोक्ताः ते कुमाराः, अग्रे जातेन अग्रजेन ज्येष्ठेन, इव

[৭৭] (१) भू to be, ल्युट् aff. (२) वृष् to rain, क्तिन् aff.
[৭৮] (१) सम्, कृ to do, घञ् aff. सुट् augment. (२) धा to nurse,

ण्यिहेन, पितुः आनन्देन समं, ववृधिरे (४)। कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवाप इत्यर्थः। कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वा-दग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य।

७८। कृतसंस्काराः धात्रीस्तन्यपायिनः ते कुमाराः, अग्रजेन इव पितुः आनन्देन सम ववृधिरे।

७८। अग्रे जायते इति अग्रजः, [illegible]। कृतसंस्कारैः धात्री-स्तन्यपायिभिः तैः कुमारैः, ववृधे इति वाच्यान्तरम्।

७८। [illegible]

৭৮। [illegible]

78. The princes, who underwent their natal ceremonies and who were receiving suck from their nurses, began to grow with the growth of that delight of their father which (in consequence of its having filled their father's breast even before their birth) was like their eldest brother.

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्म्मणा ।
मुमूर्च्छ सहजं तेजः हविषेव हविर्भुजाम् ॥ ७९ ॥

७९ । स्वाभाविकमिति । तेषां कुमाराणां सम्बन्धि, स्वाभाविकं (१) सहजं विनीतत्वं, विनयकर्म्मणा शिक्षया, हविर्भुजाम् (२)

---

[illegible] fem. of (४) [illegible] breast, [illegible] to grow, [illegible] &c.

[७९] (१) [illegible] nature [illegible] (२) हविस् ghee [illegible] to eat [illegible] (३) मूर्च्छ to increase,—[illegible] &c.

৭৭। সন্তানকেতি। অস্য রাজ্ঞঃ ভবনে (১), সন্তানকানাং কল্পবৃক্ষকুসুমানাং বিকারঃ সন্তানকময়ী, বৃষ্টিঃ (২) চ, পেতুষী পপাত। 'ক্বসুশ্চে'তি ক্বসুপ্রত্যয়ঃ, উগিতশ্চেতি ঙীপ্। সা বৃষ্টিঃ এব সন্তঃ শুভজন্মনি আবশ্যকাঃ যে মঙ্গলোপচারাঃ তেষাম্, আদিরচনা প্রথমক্রিয়া, অভবৎ।

৭৭। অ (বিশ্ব), অস্য ভবনে সন্তানকময়ী বৃষ্টিঃ পেতুষী, সা এব সন্মঙ্গ-লোপচারাণাম্ আদিরচনা অভবৎ।

৭৭। বাচ্যে—অস্য ভবনে সন্তানকময্যা বৃষ্ট্যা পেতুষ্যা সত্যা। তয়া চ আদিরচনয়া অভূয়ত ইতি বাচ্যান্তরম্।

৭৭। তদা চ সুরলোকাৎ রাজভবনে নিপতিতং সন্তানকবর্ষণমেব জন্মোপযোগী মঙ্গলকার্য্যাণাং প্রারম্ভস্বরূপম্ অনুষ্ঠানমিব বভূব। রাজ্ঞো মঙ্গ-লাচরণাৎ প্রাগেব দেবাঃ কুসুমবর্ষণং মঙ্গলাচরণং চক্রুরিতি ভাবঃ। 'জগুঃ কলঞ্চ গন্ধর্ব্বা ননৃতুশ্চাপ্সরোগণাঃ। দেবদুন্দুভয়ো নেদুঃ পুষ্পবৃষ্টিশ্চ খাৎ পতৎ' ইতি রামায়ণস্থা পূর্ব্বোক্তি অত্র চ প্রমাণম্।

৭৭। রাজভবনে সন্তানকপুষ্পের বৃষ্টি নিপতিত হইল, সেই পুষ্পবৃষ্টি (ত-ৎকালোচিত) মঙ্গলকার্য্যসকলের, প্রথম সূচনা স্বরূপ হইল।

77. The shower of Santánaka flowers that fell upon the palace became like the beginning of the auspicious ceremonies (which were appropriate to that occasion).

**কুমারাঃ কৃতসংস্কারাঃ তে ধাত্রীস্তন্যপায়িনঃ।**
**আনন্দেনাগ্রজেনেব সমং ববৃধিরে পিতুঃ॥ ৭৮॥**

৭৮। কুমারা ইতি। কৃতাঃ সংস্কারাঃ (১) জাতকর্ম্মাদয়ঃ যেষাং তে, ধাত্রীণাম্ (২) উপমাতৃণাং স্তন্যানি (৩) পয়াংসি পিব-ন্তীতি তথোক্তাঃ, তে কুমারাঃ, অগ্রে জাতেন অগ্রজেন জ্যেষ্ঠেন, ইব

[৭৭] (১) ভূ to be, ল্যুট্ aff. (২) বৃষ to rain, ক্তিন্ aff.

[৭৮] (১) সম্, কৃ to do, ঘঞ্ aff. সুট্ augment (২) ধা to nurse,

स्थितेन, पितुः आनन्देन समं, ववृधिरे (४)। कुमारवृद्ध्या पिता महान्तमानन्दमवाप इत्यर्थः। कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वा-दग्रजत्वोक्तिरानन्दस्य।

৭৮। কৃতসংস্কারা ধাত্রীস্তন্যপায়িনঃ তে কুমারাঃ, অগ্রজেন ইব পিতুঃ আনন্দেন সহ ববৃধিরে।

৭৮। অগ্রে জায়তে ইতি অগ্রজঃ, [illegible]। কৃতসংস্কারৈঃ ধাত্রী-স্তন্যপায়িভিঃ তৈঃ কুমারৈঃ ববৃধে ইতি বাচ্যান্তরম্।

৭৮। [illegible] [illegible]
[illegible]

৭৮। [illegible] [illegible]

78 The princes, who underwent their natal ceremonies and who were receiving suck from their nurses, began to grow with the growth of that delight of their father which (in consequence of its having filled their father's breast even before their birth) was like their eldest brother

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा।
मुमूर्छ सहजं तेजः हविषेव हविर्भुजाम्॥ ७९॥

७९। स्वाभाविकमिति। तेषां कुमाराणां स्वाभा-विकं (१) सहजं विनीतत्वं, विनयकर्मणा शिक्षया, हविर्भुजाम् (२)

---

(४) [illegible] (breast) [illegible] (to grow) [illegible] &c.

[৭৯] (१) [illegible] nature [illegible] glee [illegible] (२) [illegible] to increase, [illegible] &c. [illegible] &c.

स्वभावतः, सहजं तेजः, हविषा आज्यादिकेन इव, गुरुभ्यः (১) वह्नेः, निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः।

৭৯। তেষাং স্বাভাবিকং বিনীতত্বং বিনয়কর্ম্মণা, হবির্ভুজাং সহজং তেজঃ হবিষা ইব মুমূর্চ্ছ।

৭৯। বিনীতানাং ভাবঃ, বিনীতত্বম্। বিনয় এব কর্ম্ম তেন। বাচ্যান্তর —তেষাং স্বাভাবিকেন বিনীতত্বেন হবির্ভুজাং সহজেন তেজসা ইব মুমূর্চ্ছে।

৭৯। যথা হি হবিঃসংযোগেন বহ্নেঃ স্বাভাবিকং তেজঃ প্রবর্দ্ধতে, তথা সুশিক্ষাযোগেন কুমারচতুষ্টয়স্য স্বাভাবিকী বিনয়াদিগুণঃ প্রবর্দ্ধতে। যাবজ্জীবনাৎ রামাদীনাং প্রতিপত্তিঃ সমাগতস্য পুংসঃ ভাবাৎ চ বিনীতত্ব বর্দ্ধিতম্ আসীৎ।

৭৯। অগ্নির স্বাভাবিক তেজ যেমন ঘৃতসংযোগে অধিকতর বৃদ্ধি পায়, সেইরূপ সুশিক্ষার গুণে তাঁহাদের স্বাভাবিক বিনয় অধিক বর্দ্ধিত হইল।

79 As the natural fury of fire is increased by contact with *Ghee*, so the natural humility of their disposition was increased by influence of education.

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम्।
अलमुद्द्योतयामासुः देवारण्यमिवर्त्तवः॥ ८० ॥

८०। परस्परेति। परस्परम् अविरुद्धाः (১) अविरोधिनः सौभ्रात्रयुक्ता इत्यर्थः, ते कुमाराः, तत् रघोः अनघं निष्पापं कुलम्, ऋतवः वसन्तादयः, देवारण्यं नन्दनम् इव। ऋतुविरोधिनामपि ऋतूनां सहावस्थानसम्भावनार्थं देवविशेषणम्। अलम् अत्यर्थम् उद्द्योतयामासुः (२) प्रकाशयामासुः। सौभ्रात्रवन्तः कुलभूषणं भवन्ति इति भावः।

[৮০] (১) অ neg. বি, রুধ্ to oppose, ক্ত aff. (২) উৎ up, দ্যুত to (ণিচ্) to 'adorn,' দ্যোতয়তি। উদ্দ্যোতয়ন্। উদ্দ্যুতন্। দ্যোতয়া

८०। परस्पराविरुद्धाः ते, रघोः सत् अनघं कुलम्, ऋतवः—देवोद्यानमिव, अलम् प्रद्योतयामासुः।

८०। न विद्यते अघं पापं यस्य तत् अनघम्। देवानां उद्यानम्; शाखा-न्तरम्—परस्पराविरुद्धे ते रघो तत अनघ कुलं ऋतुभि देवोद्यानम् इव अद्योतयामासे।

८०। यथा हि वसन्तादय ऋतव एव आतव अविरोधिभावेन युगपत् समुदिता. सर्वप्रकारफलपुष्पादीनां समृद्धा पवित्र देवोद्यान नितरां विभूषयन्ति, तदा रामादयोऽपि भ्रातर सर्वेषव युगपत् भ्रातृभावेन मिलिता सर्वप्रकाराणां गुणानाम् परमोत्कर्षेण पवित्र तत रघुकुलं विभूषयामासु। सर्वर्तुप्रादुर्भावेन नन्दनवनमिव रामादिप्रादुर्भावेन रघुकुलं किमपि गौरव लेभे, इति भावः।

৮০। যেরূপ সকল ঋতু সম্মিলিত হইয়া দেবতা নন্দনকে নিরতিশয় শোভিত করে সেইরূপ পরস্পরানুরক্ত সেই কুমারেরা সম্মিলিত হইয়া সেই পবিত্র রঘুকুলকে অতি মাত্র উজ্জ্বল করিলেন।

80. As the garden of the gods is rendered exceedingly charming by (the conjoint influence of) all the seasons, so these princes friendly to each other, shed transcendent lustre on the stainless house of Raghu

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१ ॥

८१। समान इति। शोभनाः स्निग्धाः भ्रातरः येषां ते सुभ्रातरः। नद्यृतश्चेति कप् न भवति वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात्। तेषां भावः सौभ्रात्रम्। युवादित्वादण्। तस्मिन् समाने चतुर्णां तुल्येऽपि, यथा उभौ रामलक्ष्मणौ प्रीत्या (१) द्वन्द्वं (२) बभूवतु तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तौ बभूवतु।

---

[८१] (१) प्री to please, क्तिन् aff (२) द्वि two, formation irregular.

दन्द्व' रघुरामस्य' इत्यवधनय्यतक्रमयथ्यथंप्रयोगादित्यविधिवर्त्ती
ध्यस्तार्थे निपातः । कश्चित् कस्यचित् स्त्रे चोऽतिरिच्यते इति भावः ।

८१ । सौभ्रात्रे समानेऽपि यथा तथौ रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ
इन्द्वं बभूवतुः ।

८१ । शोभनाः भ्रातरो येषाम् इति बहुव्रीहौ सुभ्रातर इति सति
सुभ्रातृकाः इति, धर्म 'वन्दिते भ्रातुः' इति सूत्रेण निषेधात् कप्प्रत्ययो न स्यात्
पूजिते अर्थे यो भ्रातृशब्दः तदन्तात् कप् न स्यात्, यथा,—प्रशस्तो भ्राता यस्य
प्रशस्तभ्राता, शोभनो भ्राता यस्य स. सुभ्राता । पूजितादन्यत्र स्यादेव
कप् स्यात्, यथा,—मूर्खो भ्राता यस्य सः मूर्खभ्रातृकः । द्वौ द्वौ सहचरौ
इति अभिव्यक्त्यर्थे 'इन्द्वम्' इति पदं निपात्यते । अत्र अभिव्यक्ति सहचरत्वेन
प्रसिद्धिः, रामलक्ष्मणौ भरतशत्रुघ्नौ च सहचरत्वेन लोके प्रसिद्धौ इत्यर्थः । द्वौ
इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं, पूर्वपदस्य अभावः, उत्तरपदस्य, अत्र अनुस्वर
अभिव्यक्त्यर्थे निपात्यते इति ज्ञेयम् । 'स्त्रं,त्वा' इति प्रत्ययादिभ्यः, उपरस्या
इति तृतीया । 'इन्द्वम्' इति पदं रामलक्ष्मणौ, इत्यस्य भरतशत्रुघ्नौ इत्यस्य
विधेयविशेषणम् । वाच्यान्तरम्—यथा सुभ्रात्रोः रामलक्ष्मणाभ्यां तथा भ
रतशत्रुघ्नाभ्यां इन्द्वेन बभूवे इति ।

८२ । यद्यपि चतुर्णामेव कुमाराणां मध्ये तुल्यमेव भ्रात्रेण चेत्सौ, तथ
थान्तरेष कैनापि हेतुना कस्यचित् कश्चित् प्रेमातिशयो जायते, इति ता
प्रेमातिशयहेतेव रामलक्ष्मणौ. भरतशत्रुघ्नयोश्च युग्मचारित्वम् जातम् इति
इत्यभिप्राय, तथोक्तः उत्तरचरिते,—'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हे
तुर्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते' । इत्यत्र—'भूयसा जीविधर्म एष
यत् कस्यचित् कश्चित् प्रकृतिः' इति । इदं साहचर्यं पायसांशस्या
केचिदाहुः । तथाहि कौसल्यापायसांशेन सम्बन्धजातत्वात् रामल
क्ष्मणौ, कैकेयीपायसांशेन च सम्बन्ध जातत्वात् भरतशत्रुघ्नौ च इन
——तथा पद्मपुराणे,—'युवां समुत्पन्न सुमित्रा रामलक्ष्मणौ । तदा
[८०] (१) "भ्रातु भ्रातः' । इति ।
)१०
)गित, इति [illegible]

82. As the connection between wind and fire and between the moon and the sea is never severed, so the tie between the two brothers in each of those pairs, was never broken.

ते प्रजानां प्रजानाथाः तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्रुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव ॥८३॥

८३ । ते इति । प्रजानाथाः ते कुमाराः, तेजसा प्रभावेण प्रश्रयेण (१) विनयेन च, निदाघान्ते ग्रीष्मान्ते, श्यामानि अभ्राणि मेघाः येषां ते श्यामाभ्राः नातिशीतोष्णाः इत्यर्थः, दिवसाः इव प्रजानां मनः जह्रुः (२) ।

८३ । प्रजानाथाः ते (कुमाराः) तेजसा प्रश्रयेण च निदाघान्ते श्यामाभ्राः दिवसा इव प्रजानां मनः जह्रुः ।

८३ । प्रजानां नाथाः प्रजानाथाः । निदाघस्य अन्तः तस्मिन् । [illegible] —तैः प्रजानाथैः श्यामाभैः दिवसैः इव प्रजानां मनः जह्रे, इति ।

८३ । यथा हि ग्रीष्मावसाने मधुनीरदविराजिताः दिवसाः नातिशीतोष्णैः [illegible] सकललोकहृदयानि आनन्दयन्ति, तथा स्निग्धमधुरदर्शनाः राजपुत्राः [illegible] विनयादिभिः भीमकान्तैः गुणैः निखिलप्रजाजनहृदयानि चतुरस्रधामाद्यः [illegible] तेजसा तेषामनुरञ्जितं मनः । तौ च तेजः [illegible] प्रजानां च [illegible] इति कामन्दकः ।

৮৩ । [illegible]

83. Like the close of the warm summer days' softened black clouds, they began to delight the hearts of the subjects by exhibiting in their disposition a harmonious mixture of spiritedness and humility.

---

[illegible] ; [illegible] ; [illegible] ; [illegible] ; &c. [illegible]
[৮৩] (१) प्र, श्रि, to take shelter, [illegible] (२) ह to take away
[illegible] ; [illegible] ; [illegible] ; [illegible] ; &c. [illegible]

८६। मदमयोन व्यक्त धीग येषा ते तैः। वाथान्तरम्—सुरगजेन्द्रेन इव हरिणा इव पर्वानिपतीना पत्या चकाशे, इति।

८६। सामादीना दैत्यमहारत्वमत, राज्यशासनार्हत्व त्रिभुवनशासनीयकर्मेण उपमाकथनात् लभ्यते, रामस्य माहात्म्यगुणवत्तुत्तमजनकतया कोऽपि मौ तिशयो व्यज्यते। चतुर्भिरिति सर्वत्र सम्बध्यते। ऐरावत. किल चतुर्दन्त, भारते,—'श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम्। ऐरावणो महानागो ह्यभवत् वज्रभृत्' इति। सामदानभेददण्डरूपाः राजोपायाश्चत्वारः।

৮৬। যাহাতে (ঠেকিয়া) অসুরগণের অসিধারা ভগ্ন হয় তাদৃশ চারিটি দন্ত দ্বারা গজ (ঐরাবত) যেরূপ শোভা পায়, ফলনির্ধারণে যাহার প্রয়োগ অনুমিত হয় চারি উপায় দ্বারা রাজনীতি যেরূপ শোভা পায়, যুগসদৃশ দীর্ঘ চারি বাহু দ্বারা হরি যেরূপ শোভা পান, সেইরূপ সেই চারি পুত্রে ভূপালভূপনায়ক দশরথ শোভা পাইলেন।

86 As the elephant of the gods ( ऐरावत ) looks beau with the four tusks at whose touch the swords of the de ( दैत्य ) are broken, as kingly policy is rendered beautiful by four different expedients (means of success) whose adoptio inferred from an observation of effects, as Hari looks beau with his four arms long like yokes; so Dasaratha the ki kings looked beautiful with those four sons.

## NOTES.

### CANTO X

St. 3—'[illegible]' &c. Refers to the churning of the ocean of milk by the gods and demons. The following are the gems said to have been produced at the churning—चन्द्र, लक्ष्मी, [illegible], ऐरावत, कौस्तुभ, पारिजात, सुरा, धन्वन्तरि, अमृतम्, [illegible], &c. (see महाभारत, आदिपर्व, XIV अध्याय).

St. 4—'[illegible]' &c. Rishyaśringa or the deer horned hermit, the son of Vibhándaka (विभाण्डक), descended from Kaśyapa (कश्यप). He was born of a doe and had a small horn on his forehead. He was brought up in the forest by his father, and saw no other human being till he was verging upon manhood. There was great draught in the country of Anga (अङ्ग), and the king Lomapáda (लोमपाद) was advised by his Brahmans to send for the youth ऋष्यशृङ्ग, who should marry his daughter Sántá (शान्ता), and be the means of obtaining rain. A number of fair damsels were sent to bring him. He accompanied them back to the city, the desired rain fell and he married Santa. Thus Santa was the adopted daughter of Lomapáda, her real father was Daśaratha (दशरथ), and it was ऋष्यशृङ्ग who performed that sacrifice for Daśaratha which brought about the birth of राम, लक्ष्मण, भरत, &c.

चरु—'[illegible]' &c. See रामायण, बालकाण्ड, XV सर्ग. It is [illegible] consists simply of [illegible] or rice flour broiled in eight [illegible] of earthen vessels ([illegible]) given as an oblation to Agni, &c., with the Mantra, '[illegible]' &c.

St. 5.—'पौलस्त्य' is a patronymic name of Rávaṇa, for the sage पुलस्त्य is said to be the progenitor, not only of Ra'vana' but of the whole race of Ra'kshasas. Ra'vaṇa' was the son of Vis'ravas (विश्रवाः) by his wife Nikasha' (निकषा) the daughter of the Ra'kshasa Suma'li (सुमालि).

St. 7.—'भोगिभोगासनासीनम्'. Here 'भोगी' means शेष, the celebrated thousand-headed serpent regarded as the emblem of eternity, whence he is also called अनन्त, 'the infinite.' The thousand-headed शेष is represented, as forming the couch and canopy of Vishnu (विष्णु) whilst sleeping during the intervals of creation.

St. 10.—'कौस्तुभाख्यमपां सारम्'. कौस्तुभ is a celebrated jewel obtained at the churning of the ocean, and suspended on the breast of Vishn'u 'कौस्तुभस्तु मणिर्दिव्य उत्पन्नो घृतसम्भवः । मरीचिविकचः श्रीमान् नारायण-उरोगत' । (महाभारत) 'प्रभानुलिप्तश्रीवत्सम्'. श्रीवत्स is a peculiar mark, said to be a curl of hair on the breast of Vishnu. 'The Bhágavata (भागवतपुराण) explains that श्रीवत्स is in reality the lustre of the कौस्तुभ.—'कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः । तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः' । (See भागवत, XII. स्क., अध्याय, XI).

St. 11.—'पारिजातमिवापरम्'. पारिजात is one of the five trees of paradise (Indra's garden), which was produced at the churning of the ocean, and came into the possession of Indra. It is said to be the delight of the nymphs of heaven, and the pride of S'achi (शचि), parfuming the world with its blossoms.

St. 12.—'हेतिभिश्चेतनावद्भि.' &c. The arms of Vishn'u are here personified, and represented as attending on Vishn'u as his servants. See the note of St. 60.

St. 13.—'कुलिशव्रणलेखया', &c. Garuda, (गरुड), to release Vinatá his mother from her servitude to Kadru, his step mother, and r took a journey to the moon to procure nectar (अमृत). On his return with the nectar after overcoming all the difficulties, he was struck by Jr ra with his Vajra, that l ft a scar on his body.—'न मम पक्षं वज्रमेतेनोत्क्रान्तायनम् । वज्रमेव रोमाणं तव पतित्र तत्'

St. 14.—'योगनिद्रा' or the 'sleep of meditation' is the personified delusion. It is the great illusory energy of Vishn'u —'देवाग्नसकाशया काली नयनशालिनी। उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कामरूपिणी। &c. (हरिवंश). 'भृग्वादीन्' &c.,—भृगु a Vaidic sage is one of the Prajápatis and Brahmarshis, and is regarded as the founder of the race of the Bhárgavas, in which was born Paraśuráma (परशुराम) Vishn'u while in his sleep of meditation is hymned by the gods and the Brahmarshis. 'तं शयानं महात्मानं भवाय जगत: प्रभु। उपासाञ्चक्रिरे विष्णुं देवा: सर्षिगणास्तदा॥...विष्णुं निद्रामय योगं प्रविष्टं तमजं प्रभुम्। ते तु प्रबोधयामासु: सर्वे पितामहपुरोगमा:॥ न विबुद्धः हरिस्तत्र...दामोदरमलसम्'। &c. (हरिवंश).

St. 16 & 17.—'नमो विश्वसृजे' &c. 'गुणत्रयात्मने' &c. When the universal and infinite Being Brahma, the only really existing entity, wholly without form and unbound and unaffected by the three Gun'as or by qualities of any kind, wished to create the phenomena of the universe, he assumed the quality of activity (रजस्) and became a male person as Brahmá the Creator. Next in the progress of still further self-evolution, he willed to invest Himself with the second quality of goodness (सत्त्व) as Vishn'u the Preserver, and with the third quality of darkness (तमस्) as Śiva the Destroyer

St. 21.—'सप्तार्चिः' or 'seven-flamed' is an epithet of Agni or Fire. The names of the seven flames vary according to the particular rite in which fire is used. Hemádri thus enumerates the seven ones [illegible] 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः'.—The seven Higher worlds ... [illegible] as follow,—(1.) भूर्लोक, the earth, (2.) भुवर्लोक, the space between the earth and the sun, the region of the Munis (मुनि), Siddhas, &c. (3.) स्वर्लोक, the heaven of Indra ... the sun or between the sun and the polar star, (4.) महर्लोक above the polar star, and the abode of Bhrigu (भृगु) [illegible] destruction of the three worlds [illegible] the conflagration of these lower worlds

the saints ascend to (5.) जनर्लोक, which is described as the abode of Brahmá's sons सनत्कुमार, &c (6.) तपर्लोक, where the deified Vairágins reside; (7.) सत्यलोक or ब्रह्मलोक or the abode of Brahmá a translation to which world exempts beings from further birth The all-pervading Brahma' or the universal spirit is the holder of all these regions, that is, the whole universe, and therefore, He is described by the poet as 'सप्तलोकैकसंश्रयम्'.

St. 25 —'चरितुं दुश्चरं तपः' ('नरनारायणादिरूपेण' &c मल्लिनाथः). In epic poetry नर and नारायण are the two sons of Dharma (धर्म) by Murti (मूर्ति) or Ahimsa (अहिंसा) the daughter of Daksha (दक्षप्रजापति), and are emanations of Vishn'u. They are said to be the primeval sages, that practised austere penances in the hermitage called बदरिका.

St. 28 —'प्रत्यक्ष', 'आगम' and 'अनुमान'. According to the Sankhya system the Pramanas or means of obtaining the correct measure of existing things are three, viz. (1.) प्रत्यक्ष [illegible] the perception by the senses, (2.) अनुमान, inference, and (3.) आप्तवाक्य or आप्तवचन, creditable assertion or trustworthy testimony including Vedic revelation.

St. 30 —'पुराणस्य कवेः' Kavi in [illegible] Sanskrit [illegible] and is an epithet applied to most of the gods especially Agni. The meaning 'poet' belongs to later Sanskrit.

St. 37 —'त्रिस्रोतसं' [illegible] &c. Ganga is said to have been produced at first from the body of Vishnu [illegible] being [illegible] by the melody of Siva's song. Vishnu and Ganga [illegible] by their mutual beauties, became enamoured of each other, which excited jealousy in Lakshmi [illegible] Ganga [illegible] to get a protection anywhere from Lakshmi's persecution, at length hid herself into the foot of Vishnu for safety. [illegible] gods united, began to pray Lakshmi and Narayana [illegible] restoration of Ganga on which Vishnu allowed her to [illegible] the great toe of his left foot. Thus Ganga is said as sprung from the foot of Vishnu, and styled विष्णुपदी &c. [illegible]

राम दरम प्रैमघादट । यम श्ववधमावेष , विषराट्दंवरोऽभवत् । तैनैव तश्रा च्छ्रता मर्नावधयद्दापि ॥ &c. (नारदसंहिता ; भागवत &c ).

*Sts* 38 & 39.—The tyranny of Ra'vana over the worlds is thus described :—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kuvera, and carried off his self-moving car Pushpaka' He discomfitted the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct He stopped with his arms the sun and moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out its heat, the winds did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened to destruction. 'सर्व-लोकं भीरावणेनोत्पीड़ितम् [illegible] नैव सूर्यः तपति पार्श्वे वाति न मारुतः । अग्निर्विभावसुर्नो दहति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(रामायण, वनपर्व, [illegible], and बालकाण्ड, [illegible] &c &c )

Sts. 41 & 42 & 43 —Ra'vana underwent severe austerities in the forest of Gokarn'a for ten thousand years, in the midst of five fires, with his feet in the air. Afterwards, he sacrificed in succession his nine heads to the fire at the expiration of every thousand years and then when he was going to cut off his tenth head, Brahma' appeared and dissuaded him from the act. Ra'vana obtained from the God the remarkable boon,—that neither gods, demons, nor [illegible] should be able to kill him. As, however, [illegible]

[illegible]

तिषकस्तु: । शिरांसि मम चाग्नौ प्रविष्टानि हुताशनम् । अथ दशमच्छेत्तुमारब्धे
[illegible]मि दशमे शिर: । वैतुकाले दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामह: ॥ पितामहस्तु
[illegible]त. साई देवैरुपस्थित: । तव तावत् दशग्रीव ! प्रीतोऽस्मीत्यभाषत ॥ शीघ्र
धर्मज्ञ ! वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षित: । कं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रम: ॥
[illegible]ग्रीव: दशग्रीव: प्रहृष्टेनान्तरात्मना । प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥
[illegible]म् । प्राणिनां [illegible] नास्ति मरणाद् भयम् । नास्ति मृत्युसमः शत्रु[illegible]
[illegible] इति ॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह । नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं
[illegible]णीष्व मे ॥ एवमुक्ते तदा राम ! ब्रह्मणा लोककर्तृणा । दशग्रीव उवाचेदं
[illegible]ग्रहविरचित: । सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् । अवध्योऽहं प्रजा-
[illegible] ! देवतानां च शाश्वत ! ॥ न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ! । तृण-
[illegible] हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादय: ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा ।
[illegible] वचनं देवैः सह देवैः पितामह: ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव
[illegible] &c (रामायण, उत्तरकाण्ड, दशमसर्ग)

St 47 —'[illegible]' &c ('पुरा किल [illegible]' &c See [illegible]: —
[O]nce on a time, Ra'van'a, whilst leading an army against the
[g]ods, pitched his tents on his way on Mount Kailasa At night
[a]nd in clear moon light, Rambha [illegible] the chief of the [b]eaut[iful]
[celesti]al Apsara's, adorned with celestial ornaments was passing by
[t]hat place The sight of her charms inflamed Ra'vana's lust
[H]e addressed various entreaties to that damsel for the purpose
[o]f gratifying his lust The damsel said — "My name is Rambha
[I] am the wife of the celebrated Nalakuvara the favourite son
[o]f your eldest brother Kuvera I am related to you as a daugh[t]-
[e]r-in-law, and you are unto me venerable as a father Having
[p]erformed my toilette for the sake of my husband 1 I am going
[t]o meet him That virtuous husband is anxiously waiting for
[m]e So let me go" Without paying the least attention to what
[s]he said, Ra'van'a forcibly despoiled her of her virtue Trembling

(1) Husband does not mean here a wedded [husband] but according to [the]
[c]ust[om] on the Apsaras observed, a paramour engaged for the night was [de]em[ed] a
[h]usband for the time

१।८ ६तम ३मारत । दत्त पनवात्मं .क्रियातज्ञंर्मनुम् । ३३४ दश

मनुना स्वक्षिननाश्चक्षीः । &c. (रामायणम् ; भगवत &c.).

Sts. 38 & 39. The tyranny of Ra'vana over the worlds is thus described :—He was a breaker of all laws, and a ravisher of other men's wives. He defeated his elder brother Kuvera, and carried off his self-moving car Pushpaka. He discomfited the gods and demigods, devastated their gardens, and carried off their females as captives. He slaughtered the ascetics wherever found, and with them the religious rites became almost extinct. He stopped with his arms the sun and moon in their course, and prevented their rising. Through fear of him, the sun did not give out its heat, the winds did not blow, the fire ceased to burn, and the ocean, crowned with rolling billows, became motionless. In short, the three worlds were threatened to destruction. 'ऋषीन् यज्ञांश्च हिंसति ...सूर्यो नैव तपति ...न वाति पवनः ...अग्निर्न ज्वलति ...न चलति समुद्रोऽपि ...ब्रह्मन् नाशं गमिष्यति त्रैलोक्यं प्रतिमानसम् ...' (रामायण, बालकाण्ड, १५ सर्ग, and उत्तरकाण्ड, १८ सर्ग, &c &c.)

Sts. 41 & 42 & 43.—Ra'vana underwent severe austerities in the forest of Gokarn'a for ten thousand years, in the midst of five fires, with his feet in the air. Afterwards, he sacrificed in succession his nine heads to the fire at the expiration of every thousand years, and thus when he was going to cut off his tenth head, Brahma' appeared and dissuaded him from the act. Ra'vana obtained from the God this remarkable boon,—that neither gods, genii, demons, nor giants should be able to kill him. As, however, in his pride, he scorned to ask security from man also, he remained vulnerable from this one quarter, if any mortal could be found capable of coping with him. The God (Brahma') also restored to him his former nine heads, and favoured him with the power to assume any shape he liked.—'दशवर्षसहस्रं तु निराहारो दशाननः । पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः । एवं वर्षसहस्राणि नव

समातिपतम्'। शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम्। अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः। छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः। पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः। तव तावद् दशग्रीव ! प्रीतोऽस्मीत्यभ्यभाषत। शीघ्र वरय धर्मज्ञ ! वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः। कं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः। अथाब्रवीद् दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा। भगवन् ! प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद् भयम्। नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे। एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह। नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे। एवमुक्ते तदा राम ! ब्रह्मणा लोककर्तृणा। दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः। सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम्। अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष ! देवतानां च शाश्वत !। न हि चिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित !। तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः। एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा। उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः। भविष्यत्येतदेवं ते वचो राक्षसपुङ्गव !। &c. &c. (रामायण, उत्तरकाण्ड, दशमसर्गः)

Sl. 47 —'प्रायदर्शित'&c ('पुरा किल नलकूबरेण' &c See मल्लिनाथ) — Once on a time, Ra'van'a, whilst leading an army against the gods, pitched his tents, on his way, on Mount Kaila'sa. At night, and in clear moon light, Rambha' (रम्भा), the chief of the beautiful Apsara's, adorned with celestial ornaments was passing by that place. The sight of her charms inflamed Ra'van'a's lust. He addressed various entreaties to that damsel for the purpose of gratifying his lust. The damsel said —"My name is Rambha. I am the wife of the celebrated Nalaku'vara, the favourite son of your eldest brother Kuvera. I am related to you as a daughter-in-law, and you are unto me venerable as a father. Having performed my toilette for the sake of my husband (1) I am going to meet him. That virtuous husband is anxiously waiting for me. So let me go." Without paying the least attention to what she said, Ra'van'a forcibly despoiled her of her virtue. Trembling

(1) Husband does not mean here a wedded one, but according to the custom the Apsaras observed, a paramour engaged for the night was held as a husband for the time.

in anger, and shame, Rambha' went and fell at ... feet and ...

... accursed sinner ... and against your will destroyed your chastity, he shall be from this day unable for that very reason, to gratify his lust upon any young woman who is unwilling to receive his embraces; and that his head shall burst in seven fragments, whenever inflamed with lust he commits violence upon a woman who is herself unmoved by a similar desire.—'यदीतर सखिमं 'अर्भ- सुपसभ्य यथाविधि । ततश्चैं तदा शाप रावणाय दारुणम् ॥ अकामा तेन यस्मात् त्वं बलाद् भद्रे प्रधर्षिता । तस्मात् स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् । मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ &c. (रामायण, उत्तरकाण्ड, २६ सर्ग) A brief account of this curse is given in the Maha'bha'rata, and Mallina'tha refers to that in his commentary.—'बलात्कामयमानस्य न स्त्रता सीता दुरात्मनः । नलकूबरशापेन रक्षा आसीत् कृता यथा ॥ यदि ह्यकामामासेवेत् स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् । शतधास्य फलिष्यद्वै मूर्धा ...' ॥ &c. (महाभारत, वनपर्वे रामोपाख्यान).

St. 49.—'विश्रवस: अपत्यं पुमान् इति विग्रहे रावण.' इति मल्लिनाथ'. According to Ra'ma'yana, 'रावण' means 'one who causes weeping', the word being formed from the root रु (Lat. raucus rumor), from which too comes the English word 'raven.' 'And saw the ravens with their horned beaks,' &c. (Paradise Regained).

Sts. 50 & 51 &52.—When Rishyasringa was performing the rite of पुत्रेष्टि for the progeny of Dasaratha, there came out of the sacrificial fire a vast form of awful might and matchless splendour; he was robed in red and adorned with devine ornaments, he was bright like sun and glorious like a burning fire, &c. He held in his hands a large golden vessel full of nectar. He thus ... the king,—'know me to be a messenger of Brahma, ... s devine nectar (चरु) and administer to your queens, it

will give you sons, health and wealth,' &c —'ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम्। प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम्॥...दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्। तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम्॥ दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्॥ प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम्। प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप!॥...इदं तु नृपशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्। प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम्॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै। तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप'॥ &c (रामायण, बालकाण्ड, १६ सर्ग)

St 60 —'वामनाः' &c. The Vámanas are the inferior manifestations of Vishnu, all adorned with the arms of the superior deity The arms of the superior deity (Vishṇu) are —शङ्खम्, a Sankha or conch shell, सुदर्शन, a Chakra or quoit weapon कौमोदकी, a Gadá or club, a पद्म or lotus, a शार्ङ्ग or bow, and नन्दक a Asi or sword

St 63 —'सप्तर्षयो ब्रह्मर्षि' &c. The seven Brahmarshis or inspired sages are the mind-born sons of Brahmá, in the S'atátapa Bráhmana (शतपथब्राह्मण) their names are given as गौतम, भरद्वाज, विश्वामित्र, जमदग्नि, वसिष्ठ, कश्यप, and अत्रि The Mahábharata gives them as मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलह, क्रतु, पुलस्त्य, and वसिष्ठ The Va'yu Pura'na adds भृगु to the list, making eight, although it still calls them 'seven'. The Vishnu Pur'an a, more consistently adds भृगु and दक्ष, and calls them the nine ऋषि Rishi is derived from ऋष् to go to, or approach. The Brahmarshis are so called for their approaching to Brahma' 'ऋषन्ति यस्माद् ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मर्षयः स्मृताः। ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥ यस्माद् ऋषन्ति ब्रह्माणं तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः &c (वायुपुराण).

St. 73 —'देवता'—The regents or guardians of the different quarters of the world. They are —इन्द्र, of the East, यम, of the South, वरुण of the West, कुबेर, of the North, अग्नि, of the South

———:

## एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः
राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितः
तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरस्तु मम भक्तिः ।
तत्र सन्ति हि रमाद्यनुस्मृतिधाम्नाम् यथार्थेव सदैव निर्विशं ।

१ । कौशिकेनेति । कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण अभ्यागत्य, सः क्षितीश्वरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२) यज्ञविघ्नविध्वंसाय, काकपक्षधरं (३) बालकोचितशिखाधरम् । "बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुधः । रामं, याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । नायं बालाधिकार इत्याशयः, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) बाल्यादि, न समी-

---

[ १ ] (१) कुशिक a sage, अण् aff. (२) अध्वन् path, रा to give, क aff. (अध्वानं सत्पथं राति ददाति) & वि, हन् to kill, घञ् aff & शम् to be pacified, क्तिन् aff (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing. (४) अज to go, असुन् aff (वीभाव) (५) सम्, ईक्ष to see, कर्मणि,—

## THE ARGUMENT.

### CANTO X.

दशमसर्गे वर्णिता कथाऽऽत्मा यथा ;—गतेऽपि बहुतिथे काले पुत्ररत्नमलभ दशरथस्य पुत्रलब्धये ऋष्यशृङ्गादिकृता पुत्रेष्टि:। तदा च रावणपीडित देवानां शेषशायिनो नारायणस्य समीपे गमनम्। तेषाम् आगमनसमकाल हरेर्योगनिद्रापरिहार:। निद्रावसाने, लक्ष्म्या पक्षिदेवतानां गरुडस्य भृगुप्रभृ तीनाञ्च भगवदाराधनम्। अथ देवानां नारायणस्तुति:। स्तवप्रीतेन भगवता कुशलप्रश्ने सति, देवानामाकाङ्क्षितनिवेदनम्। ब्रह्मणो वरेण मर्त्येतरेषाम् अवध्यस रावणस्य वधाय अहमचिरात् दाशरथिर्भूत्वा अवतरिष्यामि इति नारायणाश्वासनम्। अथ राज्ञो यज्ञावसाने होमाग्निमध्यात् दिव्यपायसहस्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्य समु- त्थानम्। विष्णुतेजस पायसस्य भाजनात् राजपत्नीनां गर्भाधानम्। आपन्न सत्त्वानां तासां स्वप्नेषु वामनपुरुष-शङ्ख-कमला-असि-शार्ङ्ग-कृतसेवालाभ:। काले कौसल्याया रामस्य, कैकेय्यां भरतस्य, सुमित्रायाश्च यमजयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयो श्चोत्पत्ति:। जातेषु तेषु, जगति सर्वसुखलक्षणप्रकाश:, देवलोके राजपुरे च महान् महोत्सव:। दिने दिने वर्धमानान् तनयान् विलोक्य भूपते: आनन्द:। तुल्य सौहार्दानामपि भ्रातॄणां रामलक्ष्मणयो: भरतशत्रुघ्नयोश्च अभेद्यं साहचर्यम्। स्वगुणैस्तेषां प्रजानुरञ्जनम्, जनकाराधनञ्च।

———:

एकादशः सर्गः।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः
रामसध्वरविघातशान्तये।
काकपक्षधरमेत्य याचितः
तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलया।
तत्र सन्ति हि रसायनुर्विधानाम् यथारुचि सदैव निर्विश।

१। कौशिकेनेति। कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण, त्य अभ्यागत्य, सः क्षितीश्वरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२) यज्ञविघ्नविध्वंसाय, काकपक्षधरं (३) बालकोचितशिखाधरम्। "बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुध। रामं, याचितः किल प्रार्थितः खलु। याचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात्। नायं बालाधिकारः त्याशङ्क्याह, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) बाल्यादि, न समी-

---

[१] (१) कुशिक a sage, अण् aff. (२) अध्वन् path, रा to give, क (अध्वानं सत्पथं राति ददाति) & वि, हन् to kill, घञ् aff & शम् to be pacified, क्तिन् aff. (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing (४) अज to go, असुन् aff (वीभाव.). (५) सम्, ईक्ष to see, कर्मणि,—

St. 15 [illegible]

St. 16 & 17.—[illegible] When the universal and infinite Being Brahma, the only really existing entity, wholly without form and unlimited and unaffected by the three Guṇas or by qualities of any kind, wished to create the phenomena of the universe, he assumed the quality of activity (रजस्) and became a male person as Brahma the Creator. Next in the progress of still further self-evolution, he willed to invest himself with the second quality of goodness (सत्व) as Vishṇu the Preserver, and with the third quality of darkness (तमस्) as Śiva the Destroyer.

St. 21.—'सप्तार्चि' or 'seven flamed' is an epithet of Agni or Fire. The names of the seven flames vary according to the particular rite in which fire is used. Hemâdri thus enumerates the seven [illegible] ,—'काली कराली [illegible]' 'सप्तलोक'—The seven higher regions rising one above the other, as follow ;—(1.) भूर्लोक, the earth ; (2) भुवर्लोक, the space between the earth and the sun, the region of the Munis (मुनि), Siddhas (सिद्ध), &c. (3) स्वर्लोक, the heaven of Indra, above the sun or between the sun and the polar star ; (4) महर्लोक, above the polar star, and the abode of Bhrigu (भृगु) and other saints who survive the destru[illegible] situated below ; during the [illegible] of the three [illegible]

———:

एकादश सर्गः ।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः
राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचित
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

[illegible]
अथ मलि कि [illegible] [illegible] सर्वेऽस्ति लिखि ।

१ । कौशिकेनेति । कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण स क्षितीश्वरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२) यज्ञविघ्नविच्छेदाय, काकपक्षधरं (३) बालोचितशिखाधरम्। "बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुधः । रामं, याचितः किल याचितः खलु । याचिर्द्विकर्मकःप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । नाद्यं बालाधिकार इत्याशङ्क्याह, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) वाल्यादि, न समी-

---

[ १ ] (१) कुशिक a sage, अण् aff (२) अध्वन् path, रा to give क aff (अध्वानं सत्पथं राति ददाति) & वि, हन् to kill, घञ् aff & शम् to be pacified, क्तिन् aff (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing. (४) अय to go, असुन् aff (बाल्य) (५) ईक्ष्, ईक्ष to see, कर्मणि,—

# THE ARGUMENT.

## CANTO X.

दशमसर्गे वर्णिता कथांशा यथा ;—गतेऽपि बहुतिथे काले पुत्ररत्नम् दशरथस्य पुत्रजन्मने ऋष्यशृङ्गादिभिस्ता पुत्रेष्टिः। तदा च रावणपीडितानां देवानां क्षेमार्थिनो नारायणस्य समीपे गमनम्। तेषाम् आगमनसमकाल हरेर्योगनिद्रापरिहारः। निद्रावसाने, लक्ष्म्या चरणसेवितस्य गरुडस्य भुज सीनाञ्च भगवदाराधनम्। अथ देवानां नारायणस्तुतिः। प्रसन्नेन भगव कृपयाऽवस्थे सति, देवानामाशु अभिनिवेदनम्। प्रसन्नो हरिश्च भाषितेष्वेषाम् रावण रावणस्य वधाय अचिरात् दाशरथिर्भूत्वा अवतरिष्यामि इति नारायणवाक्यम्। अथ राज्ञो यथावसरे होमाग्निमध्यात् दिव्यपायसहस्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्य स ख्यानम्। विष्णुतेजस पायसस्य प्राशनात् राजपत्नीनां गर्भाधानम्। यथाक सत्त्वानां तासां स्वप्नेषु वामनपुरुष-गरुड-कमला-मत्स्यर्षि-प्रसवीक्षणम्। काले कौशल्याया रामस्य, कैकेय्या भरतस्य, सुमित्रायाश्च यमजयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयो उत्पत्तिः। जातेषु तेषु, जगति सर्वसुखसञ्चारात्, देवलोके राजपुरे च महा महोत्सवः। दिने दिने वर्धमानान् तनयान् विलोक्य भूपतेः आनन्दः। गुण सौहृदानामपि भ्रातॄणां रामलक्ष्मणयोः भरतशत्रुघ्नयोश्च अभेद्यं साहचर्यम्। समुद्रेषु प्रजानुरञ्जनम्, जनकाराधनञ्च।

——:

एकादशः सर्गः ।

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः
राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितः
तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १ ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरस्मदक्षरसमष्टिलीनया ।
मम सन्ति हि रसायनुर्विधायकान् यथारुचि सदैव निर्विश ।

१ । कौशिकेनेति । कौशिकेन (१) कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण, एत्य अभ्यागत्य, सः क्षितीश्वरः दशरथः, अध्वरविघातशान्तये (२) यज्ञविघ्नविध्वंसाय, काकपक्षधरं (३) बालकोचितशिखाधरम् । "बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः" इति हलायुध । रामं, याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् । नायं बालाधिकारः इत्याशङ्क्याह, तेजसां तेजस्विनां, वयः (४) बाल्यादि, न समी-

[१] (१) कुशिक a sage, अण् aff (२) अध्वन् path, रा to give, क aff (अध्वानं सत्पथं राति ददाति) & वि, हन् to kill, घञ् aff & शम् to be pacified, क्तिन् aff. (३) काक crow, पक्ष wing, resembling a crow's wing. (४) अज to go, असुन् aff (वीभाव). (५) सम्, ईक्ष to see, कर्मणि,—

ध्यते (५) हि, अप्रयोजकम् इत्यर्थः। अत्र सर्गे रथोद्धता [illegible] उक्तञ्च "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति।

१। कौशिकेन स किल क्षितीश्वरः अध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरं [illegible] याचित [illegible] तेजसां वयः न समीक्ष्यते हि।

१। [illegible] क्षितीश्वरः [illegible] अध्वरस्य विघात [illegible] काकपक्षधर [illegible] 'क्षितीश्वर' [illegible] इति।

१। कृच्छ्रलब्धमपि [illegible]

[illegible]

I.—Kausika (कौशिक) came to the king, and for the sake of removing the obstructions to his sacrifice, asked for (the aid of) Rāma, whose head was still adorned with the locks of childhood: as age is of no consequence where (divine) energy exists.

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्
तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम्।

---

[illegible]

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले
न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

२। कृच्छ्रलब्धमिति । लब्धाः वर्णाः प्रसिद्धयः यैः ते लब्धवर्णाः विचक्षणाः । "लब्धवर्णो विचक्षणः" इत्यमरः । तान् भजते इति लब्धवर्णभाक् (१) विद्वत्सेवी इत्यर्थः, अतएव विवेकी स राजा, कृच्छ्रलब्धम् अपि सलक्ष्मणं तं रामं, मुनये दिदेश (२) अतिसृष्टवान् । तथाहि, असुप्रणयिनां प्राणार्थिनाम् अपि, अर्थिता याच्ञा, रघोः कुले, कदाचित् न व्यहन्यत (३) न विहता, अविफलीकृता इत्यर्थः । यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह, इति भावः ।

१। लब्धवर्णभाक् स (राजा) कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेश। (तथाहि) असुप्रणयिनामपि अर्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत।

२। कृच्छ्रेण लब्धं तम्। लक्ष्मणेन सह वर्त्तते इति सलक्ष्मणः तम्, तुल्य-योगे बहुव्रीहिः। अर्थिनः भावः अर्थिता। वाच्यान्तर—लब्धवर्णभाजा [illegible] [illegible] कृच्छ्रलब्धः सलक्ष्मणः सः (रामः) मुनये दिदिशे। (रघुकुलजाः राजानः) अर्थितां न व्यघ्नन्। इति।

३। स किल राजा सुचिरम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'कृच्छ्रलब्धम्' इति। [illegible] [illegible],—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।

[१] (१) लब्धवर्ण learned, भज to serve, ण्वि aff (२) दिश् to order,— दिशति-दिशते। अदिक्षत्-अदिक्षत। अदिक्षन्-अदिक्षन्त। दिदेश-दिदिशे। &c [illegible],—[illegible]। [illegible]। &c [illegible] (३) हन् to kill, [illegible],—[illegible]। [illegible]-[illegible]। [illegible]। &c [illegible],—[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible] &c

ध्यते (५) हि, अप्रयोजकम् इत्यर्थः। अत्र सर्गे रथोद्धता वृत्तम्। उक्तञ्च "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति।

१। कौशिकेन एत्य स क्षितीश्वरः अध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरं रामं याचितः किल तेजसां वयः न समीक्ष्यते हि।

१। क्षितेः ईश्वरः क्षितीश्वरः। अध्वरस्य विघातः, तस्य शान्तिः, तस्यै। धरति इति धरः, पक्षावेव पक्षाः, काकपक्षस्य धरः। अत्र 'क्षितीश्वर' इत्यप्रधानं कर्म, "गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्" इति नियमात् दुहादयश्च दुहियाचिप्रभृतयः, इत्यत्र द्विकर्मकता यातेः। वाच्यान्तर—कौशिकः स क्षितीश्वरं काकपक्षधरं रामं याचितवान् (यतः) तेजसां वयः न समीक्ष्यते इति।

१। कुशिकसुतो विश्वामित्रः दशरथसमीपे आगत्य यज्ञविघातकारी राक्षसानां विनाशाय याचितवान्। काकपक्षधारी शिशुरपि रामः दुर्दान्तान् राक्षसान् हनिष्यति इत्याशङ्का नाऽऽस्ति, तेजस्विनां वयः बाल्यादिकं वयसा न समीक्ष्यते न गण्यते। शिशुरपि तेजीयान् बलीयसोऽपि रिपून् निराकर्तुं समर्थो भवेत्। 'अहर्मुखे शिशुभास्वान् हन्ति तमांसि' इति वदन्ति।

১। কুশিকনন্দন বিশ্বামিত্র, ক্ষিতীশ্বর দশরথের নিকট আগমনপূর্বক, যজ্ঞবিঘ্ন শান্তির জন্য কাকপক্ষধর (শিশু) রামকে (রাক্ষস বধের নিমিত্ত) প্রার্থনা করিলেন, কারণ তেজস্বীদিগের বয়স [illegible] অপেক্ষা করে না।

1. Kaus'ika (कौशिक) came to the king, and for the sake of removing the obstructions to his sacrifices, asked for (the aid of) Râma, whose head was still adorned with the locks of childhood: as age is of no consequence where (divine) energy exists.

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्
तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम्।

---

[illegible]

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले
न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ २ ॥

२। कृच्छ्रलब्धमिति। लब्धाः वर्णाः प्रसिद्धयः यैः ते लब्धवर्णाः विचक्षणाः। "लब्धवर्णो विचक्षणः" इत्यमरः। तान् भजते इति लब्धवर्णभाक् (१) विद्वत्सेवी इत्यर्थः, अतएव विवेकी स राजा, कृच्छ्रलब्धम् अपि सलक्ष्मणं तं रामं, मुनये दिदेश (२) अतिसृष्टवान्। तथाहि, असुप्रणयिनां प्राणार्थिनाम् अपि, अर्थिता याच्ञा, रघोः कुले, कदाचित् न व्यहन्यत (३) न विहता, अविफलीकृता इत्यर्थः। यैरर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह, इति भावः।

१। लब्धवर्णभाक् स (राजा) कृच्छ्रलब्धमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेश। (तथाहि) असुप्रणयिनामपि अर्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत।

२। कृच्छ्रेण लब्धः तम्। लक्ष्मणेन सह वर्तते इति सलक्ष्मणः तम्, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। अर्थिनः भावः अर्थिता। वाच्यान्तर—लब्धवर्णभाजा तेन कृच्छ्रलब्धः सलक्ष्मणः स (रामः) मुनये दिदिशे। (रघुकुलजाः राजानः) अर्थितां न व्यघ्नन्। इति।

३। स किल राजा सुचिरम् अनपत्यत्वात् दुःखम् अनुभूय पुत्रार्थे वशिष्ठोपदेशा-दिष्टात् ऋषिवरात् ऋष्यशृङ्गात् विधाय च, अनतिपूर्वं यागादिक्लेशात् उपायैः रामं लब्धवान्, अतएव अत्र 'कृच्छ्रलब्धम्' इति। तदाह रामायणे,—'षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक। दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि' इति। यौगिक प्रशस्तवर्णविद्यादिभिर्विश्रुतः स लब्धवर्णः', 'वर्णः प्रशंसा' इति क्षीरस्वामी।

---

[१] (१) लब्धवर्ण learned, भज् to serve, ण्वि aff (२) दिश् to order,—दिशति-दिशते। अदिशत्-अदिशत। अदिक्षत्-अदिक्षत। दिदेश-दिदिशे। &c कर्मणि,—दिश्यते। अदेशि। &c दिष्ट, &c. (३) हन् to kill, कर्मणि,—हन्यते। अहन्यत-अघानि। अघ्नि, &c. कर्त्तरि,—हन्ति। अहन्। अवधीत्। जघान &c

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यावदादिशति पार्थिवस्तयो-
र्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाशु विदधे मरुत्सखैः
सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

3 No sooner the king ordered the clearance of th[illegible] royal road for the dep[illegible] of the princes than the winds in conjunction with the clouds performed the task by [illegible] rains with flowers

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुः
धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोः
नम्रयोरुपरि वाष्पविन्दवः ॥ ४ ॥

४। ताविति। निदेशकरणोद्यतौ पित्राज्ञाकरणोद्युक्तौ, धन्विनौ (१) धनुष्मन्तौ, तौ कुमारौ, पितुः चरणयोः निपेततु

[४] (१) धनुस् bow, इनि aff (धनुःशरावस्यास्तीति, व्रीह्यादित्वात् इनि), (२) प्र, वस् to live, स्य aff pos (३) ऊर्ध्व up, रिल् aff (ऊर्ध्वस्य उपादेशः, रिल् प्रत्ययः).

प्रवत्तौ इत्यर्थः । भूपतेः अपि बाष्पविन्दवः, प्रवत्स्यतोः (२) प्रवासं करिष्यतोः, अतएव नमयोः प्रणतयोः । गमिष्यतीति इत्यन्वयः ।
तयोः उपरि (३), निपेतुः पतिताः ।

[illegible]

4 The two archers, ready to carry out the paternal [illegible] bowed at the feet of the king, who shed tears of affection [illegible] them, who were about to go away from home, and who [illegible] down before him.

तौ पितुर्नयनजेन वारिणा
किंचिदुक्षितशिखण्डकावुभौ ।
धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां
पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ ॥ ४ ॥

[illegible]

इत्यमरः । श्रेयादिभाषेति समासः । अन्वितौ तौ उभौ, पौरदृष्टिभिः कृतानि मार्गतोरणानि (२) कुवलयादिरचितानि ययोः तौ तथोक्तौ, संयमी निरीक्षमाणैः इत्यर्थः, तम् ऋषिम् अन्वगच्छताम् (३) ।

४ । पितृ नयनजेन वाष्पेण किञ्चिदार्द्रितशिखण्डकौ अन्वितौ तौ उभौ पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणौ (सन्तौ) तम् ऋषिम् अन्वगच्छताम् ।

५ किञ्चिदुक्षितौ शिखण्डौ ययोः तौ किञ्चिदुक्षितशिखण्डकौ 'शेषात् विभाषा' इति कप् । अनुक्तसमासान्तात् शेषाधिकारस्थात् बहुव्रीहेः कप् वा स्यात्, पक्षे किञ्चिदुक्षितशिखण्डौ । वाच्यान्तर—किञ्चिदुक्षितशिखण्डकाभ्यां पौरदृष्टिकृतमार्गतोरणाभ्यां ताभ्यां स ऋषिः अन्वगम्यत । इति ।

५ । तदानीं पौराः निर्गच्छतोः तयोः दर्शनार्थं स्निग्धां दृष्टिं ततानेति भावः । मार्गतोरणैः एव तौ मार्गं गतवन्तौ इति भावः ।

৫। সেই দুই রাজপুত্র পিতার নেত্রজলে কিঞ্চিৎ আর্দ্রকেশ হইয়া মহর্ষির অনুগমন করিলেন। পৌরগণ তাঁহাদিগের প্রতি (কুবলয়মালার ন্যায়) নয়নপংক্তি নিবদ্ধ করিয়া মার্গতোরণের শোভা সম্পাদন করিল।

5 The two princes with their locks of hair partially wetted by the tears of their father followed the sage, through the triamphal arches formed as it were with the eyes of the (gazing) citizens.

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं
नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।

---

[1] (१) उक्ष to wet, क्त aff —उक्षति । औक्षत् । औक्षीत् । उक्षांचकार, &c (२) तुर् to hasten, ल्युट् aff (तोरण), by which people pass or go (३) अनु after, गम् to go, गच्छति । अगच्छत् । अगमत् । जगाम । &c कर्मणि,—गम्यते । गम्यताम् । अगामि । &c

आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६ ॥

६। लक्ष्मणेति। ऋषिः लक्ष्मणानुचरम् एव लक्ष्मणमात्रानुचरं, तं राघवं, नेतुम् ऐच्छत्, इति हेतोः, असौ नृपः, आशिषं (१) प्रयुयुजे (२) प्रयुक्तवान्, वाहिनीं (३) सेनां, न प्रयुयुजे न प्रेषितवान्. हि यस्मात्, सा आशीः एव, तयोः कुमारयोः, रक्षणविधौ क्षमा शक्ता।

६। ऋषिः लक्ष्मणानुचरम् एव राघवं नेतुम् ऐच्छत्, इति असौ नृपः आशिषं प्रयुयुजे, वाहिनीं न (प्रयुयुजे), सा हि तयोः रक्षणविधौ क्षमा।

६। लक्ष्मणः अनुचरो यस्य सः तम्। रक्षणम् एव विधिः तस्मिन्। वाच्यान्तरम्—ऋषिणा लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुम् ऐष्यत, अमुना नृपेण आशीः प्रयुयुजे, वाहिनी न (प्रयुयुजे), तया रक्षणविधौ क्षमया (भूयते) इति।

६। मुनेरिच्छामनुवर्त्तमानो राजा पुत्रद्वयरक्षार्थं सैन्यं न प्राहिणोत्, केवलम् आशीर्वचनं प्रयुक्तवान्। यतः किं तयोः सैन्येन, महाप्रभावस्य तस्य राजर्षेः आशीर्वचनमेव तौ सम्यक् रक्षितुमलम्। जीवितं हि यावत् सैन्यं दैव मानुषभयेभ्यो रक्षति, कर्मोक्तं तु यावत् पितुराशीर्वादो दैवमानुषादिसर्वप्रकारभयेभ्यो रक्षति इति भावः।

৬। ঋষি কেবলমাত্র লক্ষ্মণের সহিত রামকে লইয়া যাইতে ইচ্ছা করায়, রাজা সঙ্গে সৈন্য দিলেন না, কেবল আশীর্বাদ প্রয়োগ করিলেন, তাঁহার সেই আশীর্বাদই উভয়ের রক্ষণে সমর্থ।

6. As the sage wanted to have Ráma followed only by Lakshmana, the king gave them no army but only his benedictions, which alone were sufficient for their protection.

---

[ ६ ] (१) आ, शास् to rule, क्विप् aff. (सम्पदादित्वात् क्विप्). (२) प्र, युज् to join,—युनक्ति-युङ्क्ते; अयुनक्-अयुङ्क्त; अयुनक्-अयौक्षीत्-अयुक्त; युयोज-युयुजे, &c. कर्मणि,—युज्यते; णिचि, योजयति, &c. (३) वाह a vehicle, &c. इन् aff. ङीप् fem. aff.

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेः
तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः।
रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ
भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥ ७ ॥

७। मातृवर्गेति। मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ कृतमातृवर्गनमस्कारौ इत्यर्थः। स्पृशोऽनुदके क्विन्निति क्विन्प्रत्ययः। तौ, महौजसः मुनेः, पदवीं (१) प्रपद्य, महौजसः भास्करस्य गतिवशात् मेषादिराशिसंक्रान्त्यनुसारात्, प्रवर्त्तिनौ मधुमाधवौ इव चैत्रवैशाखौ इव, रेजतुः (२)। यथाह सामान्यमिति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ। "स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः" इति, "वैशाखे माधवो राधः" इति च अमरः।

७। मातृवर्गचरणस्पृशौ तौ, महौजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य भास्करस्य गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ मधुमाधवौ इव रेजतुः।

७। महत् ओजः यस्य सः तस्य महौजसः। चरणस्पृशौ इत्यत्र 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्प्रत्ययः। अनुदके सुबन्ते उपपदे स्पृशधातोः क्विन् स्यात्, उदके उपपदे तु 'उदकस्पर्शः' इति स्यात् न तु उदकस्पृक्। 'रेजतुः' इत्यत्र एत्वस्य अभ्यासलोपस्य च अभावपक्षे 'रराजतुः' इति स्यात्। वाच्यान्तरे—मातृवर्गचरणस्पृग्भ्यां ताभ्यां भास्करस्य गतिवशात् प्रवर्त्तिभ्यां मधुमाधवाभ्याम् इव रेजे। इति।

७। तेजस्विनौ तौ मुनेः अनुसरणक्रमेण प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ तेजोनिधेः सूर्यस्य गत्यनुसारेण प्रवृत्तौ चैत्रवैशाखौ इव शुशुभाते। चैत्रवैशाखात्मको हि वसन्तकालः, स यथा कोमलकिसलयकुसुमाद्युद्गमेन कोकिलालिविरुतैः मलयानिलादिमाधुर्येण च सकललोकानन्दनः, तथा तत् कुमारद्वयमपि सुकुमारदेह

[७] (१) पद to go, प्रति & ङीप् affix. (२) राज to shine,—राजति-राजते। अराजत्-अराजत। अराजीत्-अराजिष्ट। रराज-रेजे। &c राजित., &c भावे,—राज्यते। अराजि। &c

कान्त्या अप्यतायमानवपुर्भिः विनयादिगुणमाधुर्य्येण च गुरुभक्तोकानन्दनम् उपमापन्नेन लभ्यते। तेजस्वित्वात् मुनेः सूर्यसाम्यं, पवित्रत्वात् मुनिपदद्वय-मध्यवर्तिमासद्वयम्। द्वादश मासा भानौ द्वादशसु राशिषु क्रमेण सञ्चरणे प्रवर्त्तन्ते।

৭। তাঁহারা মাতৃগণের চরণবন্দনা করিয়া যখন মহাতেজা সেই মুনির পশ্চাৎ অনুসরণে প্রবৃত্ত হইলেন, তখন তাঁহারা ভাস্করের গতির অনুসারে প্রবর্ত্তমান চৈত্র ও বৈশাখের ন্যায় শোভা পাইতে লাগিলেন।

7 The brothers after bowing at the feet of their mothers, followed in the steps of the illustrious sage, and shone like the months of Madhu and Mádhava (चैत्र, वैशाख) in the course of the sun.

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं
शैशवाच्चपलमप्यशोभत।
तोयदागम इवोद्धाभिद्ययोः
नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥ ८ ॥

८। वीचीति। वीचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलबाह्वोः। इदं विशेषणं नद्योपमानसिद्ध्यर्थं वेदितव्यम्। तयोः गतं गतिः, शैशवात्(१) हेतोः चपलं चञ्चलम् अपि, अशोभत (२)। किमिव? तोयदागमे वर्षासमये, उज्झति उदकम् इति उद्धः, भिनत्ति कूलम् इति भिद्यः, उद्धभिद्यौ नदे इति कश्यपौ निपात्यौ। उद्धाभिद्ययोः नदविशेषयोः नामधेयसदृशं नामानुरूपं, विचेष्टितम् (३)इव उदकोज्झनकूलभेदन-रूपव्यापार इव। अनयोस्तत्र चापलमपि शोभते इति भावः।

[८] (१) शिशु child, अण् aff. (२) शुभ् to shine,—शोभते। अशोभत। ...न-अशोभिष्ट। शशुभे। भावे,—शुभ्यते। अशोभि। &c. (३) वि, चेष्ट् to ...ct, क्त aff.

८। वीचिलोलभुजयोः तयोः चापलम् अपि गतं शैशवात् तोयदागमे उद्ध्य-भिद्ययोः नामधेयसदृशं विचेष्टितम् इव, अशोभत। [illegible]

८। यथा हि उद्ध्यभिद्यौ नाम नद्यौ वर्षासु चपलतरङ्गभुजौ विस्तार-उद्भेद-नादिभिः स्वनामानुरूपे व्यापारे शोभेते, तथा तौ कुमारौ शिशुभावात् मुहुः सञ्चलत्‌भ्यां भुजाभ्याम् अनेकविधस्य गतिचापल्यस्य प्रकाशयन्तौ शुशुभाते। चापल-मेव शिशुजनानां शोभते न तु गाम्भीर्यम्। 'सर्वं प्रियं खलु भवत्यनुरूपचेष्टं' इति भावः। 'उद्ध्यभिद्यौ'—'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति सूत्रेण सिद्धे उज्झ्भिद्य-न्यायम्। उज्झ्‌ंःसकः। नदे भिद्‌, -भिद्यः, उज्झ्यः।

८ वीचिवत् लोलौ भुजौ ययोः तौ तयोः। शिशोः भावः शैशवं तस्मात्। तोयानाम् आगमः यस्य सः तोयदागमः, तस्मिन्। नाम एव नामधेयं (स्वार्थे धेयप्रत्ययः) तस्य सदृशम्। व्याख्यान्तरं नद्यौ चपलेन अपि गतेन नाम धेयसदृशेन सिद्धे 'एतेन इव अशुभत।' इति।

৮। বর্ষায় জ লতরঙ্গ ও ভিদ্যা নামক দুই নদ (তরঙ্গরূপ চঞ্চল বাহু বিস্তার করিয়া) নিজ নিজ নাম সদৃশ (উদ্ধরণোচন ও ভূখণ্ডভেদন) ক্রিয়া দ্বারা শোভা পায়, সেই দুই শিশুও সেইরূপ শৈশব বশতঃ তরঙ্গের ন্যায় চঞ্চল বাহু বিক্ষেপ করিয়া বিবিধ গতিচাপল্য দ্বারা শোভা পাইতে লাগিলেন।

8 Although the deportment of the boys as they walked on with their arms (playing restlessly about them) like the waves (of a river), was frolicksome still it appeared beautiful on account of their tender age like the courses of the rivers Uddhya and Bhidya, which during the rains answer to the ideas which are conveyed in those names

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो
विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ ९ ॥

९। ताविति। मणिकुट्टिमो-(१)-चितौ मणिबद्धभूमिसञ्चारो-

चितौ, तौ, मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेन उपदिष्टयोः, बलातिबलयो विद्ययोः बलातिबलाख्ययोः मन्त्रयोः प्रभावात् सामर्थ्यात्, मातृपार्श्व परिवर्त्तिनौ इव, पथि, न मम्लतुः (१) न ग्लानौ इत्यर्थः । रामायणश्लोकः, 'क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बला-मतिबलाञ्चैव पठतः पथि राघव' ।

८। मणिकुट्टिमोचितौ तौ, मुनिप्रदिष्टयो बलातिबलयो. विद्यो प्रभाव मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनौ इव पथि न मम्लतुः ।

८। बला च अतिबला च 'बला' इति द्वयी । मुनिना प्रदिष्टे द्वयी । मणीनां कुट्टिमा तेषु उचितौ । मातृणां पार्श्वेषु परिवर्त्तेते इति मातृपार्श्वपरि-वर्त्तिनौ । वाच्यान्तरं...मणिकुट्टिमोचिताभ्यां ताभ्यां मातृपार्श्वपरिवर्त्तिभ्याम् इव न मम्ले । इति ।

८। मुनिदत्तमन्त्रप्रभावात् तौ न ग्लानिं अध्वखेदं प्रापतुः, कौ सुकुमारौ अपि पर्यटने अनभ्यस्तौ किं क्वचित् अपि पदव्रजनम् अभूत 'मणिकुट्टिमोचितौ' इत्यनेन हि । सुसज्जिते मणिमयी राजभवनाङ्गने ता विहार. अतः, न जातु दुष्करे पथ्यध्वनादौ अभ्यस्तम्, इति गम्यते । दुष्कर महीँ सुखोचितौ इति भावः ।

৯। যাঁহারা মণিময় কুট্টিমে বিচরণ করিয়া থাকেন সেই দুই কুমার, মুনিপ্রদত্ত বলা ও অতিবলা নামী দুই বিদ্যার প্রভাবে পথশ্রমে ম্লান হইলেন না, যেন মাতৃপার্শ্বে বিহার করিতে লাগিলেন।

9. Owing to the virtue of the spells Balá and Atibalá taught by the sage (বিশ্বামিত্র), they who used to tread only marble floors, instead of feeling fatigued on the way, felt as they were only playing by the side of their mothers.

पूर्व्ववृत्तकथितैः पुराविदः
सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

[८] (१)'म्लै' to cut, 'इत्यर्थ' &c. (२) म्लै to fade,—म्लायति । अम्लायत् । अम्लासीत् । मम्लौ &c. ...

उह्यमान इव वाहनोचितः

पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १० ॥

१०। पूर्व्वेति। वाहनोचितः सानुजः राघवः (१) पुराविदः (२) पूर्व्ववृत्ताभिज्ञस्य पितृसखस्य मुनेः, पूर्व्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः, उह्यमानः (३) इव वाहनेन प्राप्यमाणः इव। वहेर्धातोः कर्म्मणि शानच्। पादचारमपि न व्यभावयत् (४) न ज्ञातवान्।

१०। वाहनोचित सानुज राघव पुराविद पितृसखस्य (मुनि) पूर्व्ववृत्त कथिते उह्यमान इव पादचारमपि न व्यभावयत।

१०। पूर्व्वाणि वृत्तानि, [illegible] कथितानि, तैः। पुरा (पूर्व्ववृत्तान्तम्) वेत्ति इति पुराविद, तस्य। अनुजेन सह वर्त्तते इति सानुज, [illegible] [illegible]। पितुः सखा पितृसख तस्य, [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] पुमान् राघवः। वाहने उचित वाहनोचित। पादाभ्यां चार, तम्। वाच्यान्तरम्—वाहनोचितेन सानुजेन राघवेन उह्यमानेन इव पादचार न व्यभावि। इति।

१०। [illegible] [illegible] पादचारकष्टं न बुझिते [illegible] [illegible] पौराणिकी कथा [illegible] [illegible] पादचारेर दुःख [illegible] [illegible] 'पितृसखस्य' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'वाहनोचित' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति संक्षेप।

---

[१०] (१) सह अनु [illegible] (२) पुरा, past, विद to know, विद् [illegible] acquainted with the past (३) वह to carry, [illegible],—[illegible] [illegible] [illegible] &c. (४) भू with वि to know, (विद्),—[illegible]-[illegible]। [illegible]-[illegible]। [illegible]-[illegible]। [illegible], &c.

১০। [illegible] পিতৃমিত্র বিশ্বামিত্রের [illegible] পুরাবৃত্ত [illegible] তাঁহারা [illegible] পাদচারী [illegible] গমন করিতে [illegible]।

10. Rághava (রাম) and his younger, accostomed to trav[el] only in vehicles, being beguiled by the legendary lore related by the learned (পুরাবিদ্) lit. knowing the events of former times) sage, the friend of their father, seemed to be wafted over the road, and felt not that they were on foot

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः
कूजितैः श्रुतिसुखैः पतत्त्रिणः ।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः
छायया च जलदाः सिषेविरे ॥ ११ ॥

११। ताविति। तौ राघवौ कर्म्मभूतौ, सरांसि कर्तृणि, रसवद्भिः मधुरैः, अम्बुभिः, सिषेविरे (१). पतत्त्रिणः (२) पक्षिणः सुखयन्तीति सुखानि। पचाद्यच्। श्रुतीनां सुखानि तैः, कूजितैः (३), वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः, जलदाः (४) छायया च. सिषेविरे इति सर्व्वत्र सम्बध्यते।

১১। সরাসি রসবন্তি অম্বুভি, পতত্রিণ শ্রুতিসুখে কূজিতে, বায়ব সুরভিপুষ্পরেণুভি, জলদা ছায়যা চ তৌ সিষেবিরে।

[illegible] রস এষাম্ অস্তীতি রসবন্তি, তৈঃ। পত্রম্ এষাম্ অস্তীতি পতত্রিণঃ। সুরভীণি পুষ্পাণি, তেষাং রেণবঃ, তৈঃ। জলং দদতীতি জলদাঃ।

---

[১১] (১) সেব্ to serve,—সেবতে। [illegible] অসেবিষ্ট। সিষেবে। &c. সেবিতঃ, &c. (২) পত্র wing (পত্ to go [illegible] aff.) ইন্ aff. (৩) কূজ্ to sound, ক্ত aff. (৪) জল water, দা to [illegible] aff.

यातीत्युपैति कप्रत्ययः । "आप्याययन्ती"—मरीचि.' पतत्रिभिः वायुभिः जलदैः तौ सिषेवाते । इति ।

११ । तौ हि दैवानुकूल्यात् सर्वत्रैव राजभवनोचितं सुखसम्भारं लभेते । तथाहि,—यथा राजभवने परिचराः स्निग्धपानीयदानेन तौ सेवन्ते तथा पथि सरोवराः सुरसमधुरजलदानेन तौ सेवन्ते स्म, यथा च वैतालिकाः मधुरसङ्गीतैः आराधयन्ति तथा वनस्थाः पक्षिणः श्रुतिहारिभिः कूजनैः आराधयन्ति स्म, यथा च चामरहस्ताः परिचराः गन्धपूर्णवासितैः व्यजनवायुभिः सेवन्ते तथा गन्धवहाः परिमलोद्गारिकुसुमपरागैः सेवन्ते स्म यथा च छत्रधारिणः शिरसि मनोज्ञच्छायामण्डलं विस्तारयन्ति तथा जलदराजयः उपरि स्निग्धच्छायामण्डलं विस्तारयन्ति स्म । सुरस सरोवारि पिबन्तौ मधुरं विहगरुतं शृण्वन्तौ विविधकुसुमसौरभं आजिघ्रन्तौ जलदच्छायां सेवमानौ च तौ सुखेन अगमताम्, इति भावः ।

১১। সরোবর সকল সুরস পানীয়দানে, বিহঙ্গকুল মধুর কূজনে, বায়ুসকল সুগন্ধি পুষ্পরেণুবিতরণে, এবং জলদাবলী ছায়াপ্রদানে তাঁহাদিগকে সেবা করিতে লাগিল।

11 The lakes with delicious waters the feathered tribes with melodious notes, the winds with the pollen of fragrant flowers, and the clouds with their shades served them on the road

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा
शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

१२ । नेति । तपः एषामस्तीति तपस्विनः । तपःसहस्राभ्यां विनिनीति विनिप्रत्ययः । लघुना (१) स्तोकेन । "क्षिप्रेऽपि लघु"

[ ११ ] (१) मद्धि to leap, क aff. (मरीचय). (२) परिश्रम fatigue; छिद् to cut, क्विप् aff

[illegible]: । तयो: उभयो: [illegible] दर्शनेन, यथा प्रीतिम्
तथा [illegible] दर्शनेन न आपु:, परिश्रमच्छिदां
शालिनां दर्शनेन च न आपु:।

११। [illegible] [illegible] दर्शनेन यथा प्रीतिम् आपु, [illegible]
[illegible] परिश्रम[illegible] [illegible] च (दर्शनेन) न (आपु)।

१२। [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible], इत्यर्थ:।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] यथा प्रीतिं प्रापु: तथा प्रीतिं न प्रापु:। इति।

१३। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

১২। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
পারেন নাই।

12. The delight which the ascetics felt at the agreeable sight of the brothers, was not to be compared with what they felt on seeing sheets of water adorned with lotuses, or trees that take away fatigue.

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं
प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा॥ १३॥

१३। स्थाणुदग्धेति। सः आत्तकार्मुकः (१) दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः रामः। अत इञिति इञ्प्रत्ययः। स्थाणुः (२) हरः। "स्थाणुः कीले हरे स्थिरे" इति विश्वः। तेन दग्धवपुषः मदनस्य, तपोवनं प्राप्य, आकृत्या विग्रहेण कायेन। "विग्रहः समरे काये" इति विश्वः। प्रतिनिधिः (३) प्रतिकृतिः सदृशः, अभवत् कर्म्मणा न पुनः। देहेन मदनसुन्दरः इति भावः।

१३। स आत्तकार्मुकः दाशरथिः, स्थाणुदग्धवपुषः मदनस्य तपोवनं प्राप्य आकृत्या विग्रहेण प्रतिनिधिः अभवत् कर्म्मणा (प्रतिनिधिः) न अभवत्।

१३। स्थाणुना दग्धं वपुः यस्य स स्थाणुदग्धवपुः, तस्य। आत्तं कार्मुकं येन सः। वाच्यान्तर—आत्तकार्मुकेण तेन दाशरथिना प्रतिनिधिना अभूयत इति।

१३। कामाश्रम प्रविष्ट आत्तकार्मुको राम साक्षात् कुसुमचापधर काम इव लक्ष्यते स्म। यद्यपि उभयो, आकृतिसाम्ये वर्त्तमाने न सुमहत् वैषम्यम्। यदाहि, कामोदये प्रवर्त्तते कोऽपि चित्तविकारः रामदर्शने तु निरस्ताखिलविकार [illegible] प्रसादमापद्यते चेत। पुरा किल त्र्यम्बकेन कोपाद् भस्मितस्य काम [illegible] तेन सह [illegible] जीवित एव अधुना जात इति [illegible] कथा। स एव कामी दृष्टवैव स कामाश्रम इति प्रतिभाति।

১৩। যাঁহার দেহ হরকোপানলে দগ্ধ হয়, ধনুর্দ্ধারী দাশরথি সেই কামদেবের আশ্রমে উপস্থিত হইয়া, কার্য্যে না হইলেও, শুদ্ধ দেহে কন্দর্পের অনুরূপ হইলেন।

13. The son of Dasáratha (राम), with bow in his hand, on entering the hermitage of Káma whose body was reduced to ashes by (the anger of) Sthán'u (महादेव), seemed by his enticing appearance, but not by the nature of his acts, the very image of Madana.

---

[ १३ ] (१) आत्त taken (आ, दा to give, क्त aff.), कार्मुक — कर्मन् act, उकञ् aff. (कर्मणे प्रभवति, कर्मणः समर्थम्) (२, स्था to stay, णु aff. (तिष्ठति, ध्रुवः स्थाणुः) (३) धा to hold, with प्रति and नि, कि aff

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते
कौशिकाद् विदितशापया पथि।
निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी
लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४ ॥

१४। ताविति। अत्र रामायणवचनम्, "अगस्त्यः परमः ऋद्ध ताडकामपि शप्तवान्। पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना। इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते॥" इति। तदेतदाह, विदितशापयेति। कौशिकात् आख्यातुः। आख्यातोपयोग इत्यपादानात् पञ्चमी। विदितशापया, सुकेतुसुतया ताडकया, खिलीकृते (१) पथि। "खिलमप्रहतं स्थानम्" इति हलायुधः। तौ रामलक्ष्मणौ स्थले निवेशिते अटनी (२) धनुःकोटी याभ्यां तौ तयोः मौर्व्या गयोः ते अधिज्ये। "ज्या मौर्वी मातृभूमिषु" इति विश्वः। तयोर्भावः तत्ताम् अधिज्यतां, निन्यतुः (३) नीतवन्तौ। नयतिर्द्विकर्मकः।

१४। कौशिकात् विदितशापया सुकेतुसुतया खिलीकृते पथि, तौ स्थलनिवेशिताटनी (सन्तौ) लीलया एव धनुषी अधिज्यतां निन्यतुः।

१५। सुकेतोः, सुता, तया। अखिलं खिलं कृतं, खिलीकृतं, तस्मिन्। अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः। ... उपदेशकस्य योगाख्यम् इति, कौशिकः, तस्मात्, आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमी, नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे अत्र अपादानत्वम्। 'आख्यातोपयोगे'

[१४] (१) खिल waste land, कृ to do, च्वि aff. (अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः) (२) अट् to go, अनि aff and ङीप्। (३) नी to carry,—नयति-नयते। अनयत्-अनयत। अनैषीत्-अनेष्ट। निनाय-निन्ये &c. अनायि। निन्ये। &c. नीतः, &c.

[illegible], यद्वा—उपाध्यायात् अधीते। विदितः शापो यस्याः सा विदितशापा, तया। [illegible]—[illegible] धनुषी अधिज्यतां नियाते। इति।

१४। 'सुकेतुसुतया खिलीकृते' ताडकाभयेन निरन्तसञ्चारे इत्यर्थः। अत्र 'धनुषी' इति कर्मणि प्रधाने कर्म, 'अधिज्यताम्' इति च अप्रधाने कर्म। ताडका [illegible] सुकेतुनाम्नो यक्षस्य कन्या [illegible] कुपितेन तेन मुनिना [illegible] विकृतराक्षसीरूपं प्राप्ता, इति रामायणकथा।

१४। [illegible] ( [illegible] ) [illegible] [illegible] [illegible]।

14 On reaching the path which was rendered impassable by Suketu's daughter [illegible] and hearing from Kauśika the account of the curse (which was pronounced) on her they pressed the ends of their bows on the ground and fastened the strings with ease

ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः

प्रादुरास बहुलक्षपाछविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निबिडा बलाकिनी ॥ १५ ॥

१५। ज्येति। अथ तयोः ज्यानिनादं (१) गृह्णती (२) जानती शृण्वती इत्यर्थः, बहुलक्षपाछविः कृष्णपक्षरात्रिवत्कृष्णा। "बहुल एकपक्षे च" इति विश्वः। [illegible] इव कुण्डले (३ [illegible] यस्याः सा [illegible], ताडका, निबिडा सान्द्रा, बलाकिनी बलाका

[१५] (१) [illegible] bow-string [illegible] [illegible] [illegible] and [illegible] sound, from [illegible] to sound [illegible] [illegible] take, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

यतो । ग्रीष्मादिष्वद्योतीनि । कालिका (१) इव घनावली इव "कालिका योगिनीभेदे काद्यें गौर्य्यां घनावलौ" इति विश्वः । प्रादुरास प्रादुर्बभूव ।

१४ । अथ तयोः ज्यानिनादं शृण्वतो [illegible] [illegible] ताड़का, निविड़ा बलाकिनी कालिका इव प्रादुरास ।

१४ । ज्याया निनादः, तम् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] बलाकिनी । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] राशि । इति ।

१४ । तयोः टङ्कारनिनादं श्रुत्वैव ताड़का [illegible] प्रादुर्बभूव । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

१४ । তাহাদের জ্যানি[illegible] [illegible] তাড়কা [illegible] উপস্থিত হইল । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] লাগিল ।

15 On hearing the twang of their bow-strings, Tádaká, (তাড়কা) the very picture of the dark night of the new moon, with ear-rings of human skulls dangling from her ears, thus resembling thick black clouds with lines of cranes flying in their midst, made her appearance.

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया
प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रया ।

---

[illegible] । [illegible]—[illegible] । [illegible]—[illegible] । &c. [illegible]—[illegible] । [illegible] । &c. [illegible], &c. (३) [illegible] to preserve, [illegible] aff. (४) [illegible] black, ठन् aff.

अभ्यभावि भरताग्रजस्तया
वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १९ ॥

१९। तीव्रेति। तीव्रवेगेन धुताः (१) कम्पिताः मार्गवृक्षाः यया सा तथोक्ता तया, प्रेतचीवराणि वस्ते इति प्रेतचीवरवसः तया प्रेतचीवरवसा (२)। वसतेराच्छादनार्थात् क्विप्। स्वनेन सिंहनादेन उग्रया तया दारुणया, पितृकानने श्मशाने उत्था उत्पन्ना। आतश्चोपसर्गे इति उत्पूर्वात् तिष्ठतेः कर्तरि कप्रत्ययः। तया वात्यया (३) इव वातसमूहेन इव। पाशादिभ्यो य इति यः। भरताग्रजः रामः, अभ्यभावि अभिभूतः। कर्मणि लुङ्। तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि वात्यायामपि योज्यानि।

१९। तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा [illegible] तया [illegible] पितृकाननोत्थया वात्यया इव भरताग्रजः अभ्यभावि।

१९। [illegible]

१९। [illegible]

---

[१९] (१) धु to shake, क aff.—[illegible] (२) [illegible] to go, क aff. (कित्) and [illegible] to collect, [illegible] and वस to wear, क्विप् aff. (३) वात wind, य aff. implying quantity.

पादपान् विलोडयन्ती धुन्वती, रुक्षं रूक्षं यथा तथा नदती, शब्दं कुर्वती, भरताग्रजं रामं वात्या इव अभ्यवर्तत।

১০। নরশবস্তু পরিধান করিয়া তাহার গতিবেগে পথের বৃক্ষ সকল আলোড়িত করত, বিকট চীৎকার করিতে করিতে, বাত্যার ন্যায় রাঘবকে আক্রমণ করিল।

16 Clad in rags taken from human corpses, causing the trees along her path to wave (backward and forward) by the violence of her motion, and yelling terribly, she attacked the elder brother of Bharata, like a strong gale, blowing over the burning ground.

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं
श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलाम्।
तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥ १७ ॥

१७। उद्यतेति। उद्यता उन्नमिता एकः भुज एव यष्टिः यस्या-स्ताम्, आयतीम् आयान्तीम्। इणो धातोः शतरि उगितश्चेति ङीप्। श्रोणिलम्बिनी पुरुषाणाम् अन्त्राणि एव मेखला यस्या-स्ताम्। विशेषणद्वयेनापि आततायित्वं सूचितम्। अतएव तां विलोक्य, राघवः वनितावधे घृणां (१) जुगुप्सां करुणां वा। "जुगुप्साकरुणे घृणे" इत्यमरः। पत्रिणा (२) इषुणा सह। "पत्रं रोम इषुर्द्वयोः" इत्यमरः। मुमोच (३) मुक्तवान्। आततायिवधे मनुः, "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥" इति। ("अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धना-पह। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" इति श्रीधरस्वामी।)

[१०] (१) घृ to sprinkle, नक् and टाप् affs. (२) पत्र feather, इन

१७। राघवः, उद्यतैकभुजयष्टिम् आयतीं श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रमेखलां तां विलोक्य वनिताबधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच । राघवेण वनिताबधे घृणा शरश्च मुमुचे इति वाच्यान्तरम् ।

१७। नरदेहनिष्कृषितैः अन्त्रैः विरचित कटिभूषणं दधानां जिघांसया एकं बाहुम् मुद्गर इव उद्यम्य आयतन्तीं तां राक्षसीं दृष्ट्वा रामः स्त्रीवधे करुणा परित्यज्य, तत्क्षणात् तद्वधाय शरं चिक्षेप । 'घृणा'—'जुगुप्सा कृपयोः घृणा'—'न स्त्रियां पार्ष्णिग्रहणं नाततायिष्वपि' इति शास्त्रात् निषिद्धस्त्रीवधे स्त्रीजनिता, अथवा इति करणीया वधायहिं वा । स्त्रीत्वादवध्याया अपि, अवध्या अवध्याहांया अपि, वधोद्यतायाः, अस्या वधे न कश्चित् दोषः, इति तद्वधाय रामेण शरक्षेप कृत, इति भावः । घृणामोचनशरमोचनयोः तुल्यकालत्वात् 'सह'—शब्दप्रयोगः सम्यक् ।

১৭। রাম দেখিলেন, তাহার কটিদেশে মনুষ্যদেহের অন্ত্র সকল (নাঁড়িভুঁড়ি) মেখলা-কারে লম্বমান, সে এক বাহু তুলিয়া অভিমুখে আসিতেছে, দেখিয়া তিনি নারীবধে করুণা (অথবা নিষ্করুণ) পরিত্যাগ করিলেন, এবং তৎক্ষণাৎ শরক্ষেপ করিলেন।

17. Rághava, seeing her with the intestines of man round her waist as her naval ornament, rushing upon him with an arm raised like a club, shook off his scruple to kill a female and at the same time darted his arrow

यश्चकार विवरं शिलाघने
ताड़कोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८ ॥

१८। यदिति । सः रामसायकः (१), शिलावत् घने सान्द्रे, ताड़कोरसि, यत् विवरं (२) रन्ध्रं, चकार, तत् विवरं रक्षसाम्

---

aff (१) मुच,—मुञ्चति-मुञ्चते । अमुचत्-अमुञ्चत अमुचत्-अमुक्त । मुमोच-मुमुचे । अमोक्षित,—मुञ्चति । अमोचि &c

[१८] (१) सो to kill, ण्वुल् aff. (२) वि, वृ to cover, अप् aff.

अप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टस्तोऽस्य रक्षसां। [illegible] समासः। 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विश्वः। अन्तस्य (१) द्वारं, द्वारताम् अगमत्। इदं प्रथम रक्षोऽरतिः इति भाव।

१८। न रामबाणेन विदारिते ताड़काया वक्षसि यत् छिद्रं अभवत्, तत् (छिद्रं) रक्षसाम् अविष्टविषयस्य अन्तकस्य द्वारताम् अगमत्।

१८। रामस्य बाणेन। ताड़कायाः उरः, तस्मिन्। 'अप्रविष्टविषयस्य' अप्रविष्टम् इति पदेन विषय इति पदस्य (न तु अप्रविष्टविषय-) मारेणस्य (अन्तक), अतएव समासे प्राप्तः विषय इति पदस्य एवाम् यदि निषेधेन विषय इत्यस्य अन्वयः अप्रविष्टैव बोध्यते, अतएव तदा बोध्यापदार्थविषयत्वेऽपि एकता समासे न दोषावहा, अतएव अत्र 'आपेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास,' इत्यत्र नान अप्रविष्ट अन्वयबोधकत्वात् इत्यर्थः। व्याख्यानरम्—तेन रामबाणेन विदर अर्थ, तेन द्वारता अगमत् इति।

१८। हत पूर्वे ताड़का, यद्यपि राक्षसाधिकारे प्रवेष्टुं न प्रभवत्, अद्य प्रथम प्रवेशद्वारं जातम्। 'ताड़कावधएव राक्षसानाम् अविनाशनमिव जातम्, अतःपरम् अचिरेण राक्षसकुलं मृत्युरभविष्यति, 'एतद्‌ध्वनयी बहुलीभवन्ति' इति भाव।

১৮। রামের বাণ, শিলার ন্যায় কঠিন তাড়কার বক্ষে যে ছিদ্র করিল, সেই ছিদ্রই কৃতান্তের রাক্ষসাধিকারে প্রবেশের প্রথম দ্বারস্বরূপ হইল।

18. The hole made by Ráma's arrow on the stony breast of Tádaká became (as it were) an entrance for Death, who had not till then penetrated the country of the demons.

(१) अन्त (षिच्) to end, खुल् aff. (अन्त करोति अन्तयति, तत् करोतीति यस्मात् खुल्).

बाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९ ॥

१९। बाणेति। बाणभिन्नहृदया, निपेतुषी निपतिता सती। क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्यय, उगितश्चेति ङीप्। सा, केवलाम् एकाम् "निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः" इत्यमरः। स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् (१) किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन (२) स्थिरां, रावणश्रियम् अपि, व्यकम्पयत्। ताडकावधश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नम् इति भाव।

१९। बाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा केवलां स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत (किन्तु) विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियम् अपि (व्यकम्पयत)।

१९। बाणेन भिन्न हृदय यस्या सा। स्वस्य काननं, तस्य भू ताम्। रावणस्य श्री ताम्। वाच्यान्तरम्—बाणभिन्नहृदयया निपेतुष्या तया केवला स्वकाननभू: न व्यकम्प्यत, विष्टपत्रयपराजयस्थिरा रावणश्रीरपि (व्यकम्प्यत) इति।

१९। रामबाणहताया ताडकाया पतनेन तदा सा वनभूमिरेव न चकम्पे त्रिभुवनजयिनो रावणस्य राजलक्ष्मीरपि चकम्पे। यथा कस्यचित् सुदृढभित्तिमूलस्य मन्दिरस्य भित्तौ खण्डिते सर्वमेव मन्दिरं पतनसङ्कटास्पदं जायते, तथा सर्वत्र दृढमूलस्य राज्याधिपत्यस्य ताडकानिपातरूपे भग्नखण्डे जाते सकलमेव राज्याधिपत्यं पतनसङ्कटास्पदं जातम् इति भाव।

১৯। শরাঘাতে তাহার হৃদয় বিদীর্ণ হইল, সে ভূতলে পতিত হইয়া কেবল

---

[१९] (१) वि, कम्प to tremble, (णिच्),—कम्पयति। अकम्पयत्। अचिकम्पत्। कम्पयाम्बभूव, &c कम्पित:, &c कम्प्यते। अकम्प्यत। अकम्पिष्ट। चकम्पे। &c. (२) परा, जि to conquer, अच् aff.

२०। यथा मनोहरकामशरस्य असह्यप्रहारेण निपीडिता कापि निशाभिसारिका कुङ्कुमचन्दनानुलिप्ता प्राणेश्वरस्य भवनं प्रयाति, तथा रामशरस्य असह्यप्रहारेण निपीडिता सा निशाचरी ताडका दुर्गन्धशोणितलिप्तदेहा कृतान्तस्य भवनं प्रागात्। जीवितेशः यमः, पक्षे प्राणेश्वरो नायकः, 'जीवितेशो यमे पुंसि प्रियं स्यात् जीवितेश्वरे' इति मेदिनी। अभिसारिकालक्षणं यदुक्तं दर्पणकारे,—'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा। स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका'॥ अभिसारिकायाः चन्दनानुलेपनं यदुक्तं,—'मल्लिकामाल्यधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः। क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः'॥ इति। 'अत्र प्रहारस्य अश्लीलो द्वितीयेऽर्द्धे प्रकृतरसविरोधिरसस्य अनिष्ट' अतएव श्लोकोऽयं अप्रकृतार्थवाचिदोषदुष्ट इति साहित्यदर्पणे।

२०। অভিসারিকা রমণী যেমন কামের শরে আহতা হইয়া অভিসারিণী সুগন্ধি কুঙ্কুম ও চন্দনে অনুলিপ্তা হইয়া প্রাণেশ্বরের মন্দিরে গমন করে, সেইরূপ, রামের শরে হৃদয়ে আহতা সেই নিশাচরী তাড়কা দুর্গন্ধি শোণিতে লিপ্তা হইয়া যমের ভবনে প্রস্থান করিল।

20. As a woman smitten by the arrow of Cupid goes at night smeared with the scented ointment of safron and red sandal, to the place of her lover so the night walking demoness wounded to the heart by the arrow of Rama, and smeared with blood of offensive smell, went to the house of Death

नैर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्य्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ २१ ॥

२१। नैर्ऋतेति। अथ अनन्तरं ताडकान्तकः रामः अव-दान (१) प्रापद्रमः। "प्रापद्र...रम स्यात्" इति भागुरिः। ...तोषितात् मुनेः, नैर्ऋतान् (२) राक्षसान् हन्तीति नैर्ऋतघ्नम्

সেই কাননভূমিতে কম্পিত করিল না, রাবণের ত্রিলোকবিজয়িনী অচলা রাজলক্ষ্মীকে টলাইয়া তুলিল।

19. Pierced to the heart by the arrow, she fell down, shaking not only her forest domain, but the (very foundation of the) royal fortune of Rávaná, firmly established by the conquest of the three worlds.

रामंमन्मथशरेण ताड़िता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ २० ॥

२०। अथ ताड़कायाः अभिसारिकासमाधिरभिधीयते. रामेति। सा, निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी, अभिसारिका च, दुःसहेन सोढुमशक्येन, राम एव मन्मथः(१), अन्यत्र अभिराम मन्मथः तस्य शरेण, हृदये उरसि मनसि च। "हृदयं मनउरसो" इति विश्वः। ताड़िता (२) विद्धा, गन्धवत् दुर्गन्धि यत् रुधिरम्(३) तदेव तत् एव चन्दनं तेन उक्षिता सिक्ता, अपरत्र गन्धवती च गन्धिनी ये रुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने ताभ्याम् उक्षिता। "रुधिरं कुङ्कुमाऽसृजोः" इत्युभयत्रापि विश्वः। जीवितेशस्य यमस्य अन्यत्र प्राणेश्वरस्य च वसतिं (४), जगाम।

२०। सा निशाचरी दुःसहेन राममन्मथशरेण हृदये ताड़िता गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम। वाच्यान्तरं—राममन्मथशरेण ताड़िता गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता तया निशाचर्या जीवितेशवसतिः अगामि, इति।

[२०] (१) मथ् to mind (मथ् to mind, शिच्), मथ् to crush, मथ् अच्. (२) तड् to beat,—तड़यति। अताड़यत्। अताड़ीत्। ताड़यामास, &c. (३) रुध् to obstruct, किरच् aff. (४) वस् to live, वसति aff.

२०। यथा मनोहरकामशरस्य अमन्दप्रहारेण निपीड़िता काचित् निशाभिसारिका सुरभिकुङ्कुमचन्दनानुलिप्ता प्राणेश्वरस्य भवनं प्रयाति, तथा रामशरस्य अमन्दप्रहारेण निपीड़िता सा निशाचरी ताड़का दुर्गन्धिशोणितदिग्धदेहा कृतान्तस्य भवनं प्रायात् । जीवितेशः यमः, पक्षे प्राणेश्वरो नायकः, 'जीवितेशो यमे पुंसि प्रिये स्यात् जीवितेश्वरे' इति मेदिनी । अभिसारिकालक्षणं यदुक्तं दर्पणकारे,—'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका' ॥ अभिसारिकायाः चन्दनानुलेपनं यदुक्तं,—'मल्लिकामाल्यधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः । क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः' ॥ इति । 'अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वात् अनिष्ट' अतएव दोषोऽयं अमतपरार्थतादोषदुष्ट इति साहित्यदर्पणे ।

২০। অভিরাম মদনের অসহ্য শরে হৃদয়ে আহতা নিশাচারিণী অভিসারিকা যেরূপ সুগন্ধি কুঙ্কুম ও চন্দনে অনুলিপ্তা হইয়া প্রাণেশ্বরের মন্দিরে গমন করে সেইরূপ, রামের অসহ্য শরে হৃদয়ে আহতা সেই নিশাচরী তাড়কা দুর্গন্ধি শোণিতে বিলিপ্তাঙ্গী হইয়া কৃতান্তের ভবনে প্রস্থান করিল।

20 As a woman smitten by the arrow of Cupid goes, at night smeared with the scented ointment of safron and red sandal, to the place of her lover so the night walking demoness wounded to the heart by the arrow of Rama, and smeared with blood of offensive smell, went to the house of Death

नैऋर्तघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः
प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्
सूर्य्यकान्त इव ताड़कान्तकः ॥ २१ ॥

२१। नैऋर्तेति । अथ अनन्तरं ताड़कान्तकः रामः, अव-दानं (१) पराक्रमः । "पराक्रमोऽवदानं स्यात्" इति भागुरिः । तेन तोषितात् मुनेः, नैऋर्तान् (२) राक्षसान् हन्तीति नैऋर्तघ्नम् ।

चतमृगदण्डं द्यै चेति टच्। मन्त्रवत् मन्त्रयुतम्, [illegible] गतिविशेष:, भास्करात्, प्रयुगानि (१) निपातयति इति [illegible]
निपाति काण्डशस्त्रं, ज्योतिः इव, प्रापत् प्राप्तवान्।

२१। अथ ताड़कान्तकः. [illegible] दृष्टे [illegible]
एवंभाव भास्करात् [illegible] ज्योतिरिव, प्रापत्।

२१। अश्मज्योतिः [illegible]: ताड़कायाः अन्तकः शाड़कान्तः। [illegible]
वर्ति अत इति [illegible]। नियन्ते [illegible] प्रमोच्य इति [illegible]
[illegible] इति तच, [illegible] ज्योतिः [illegible]। 'चतुर्यकर्ण्व [illegible]'
मनुष्यमिव पदार्थं कर्ता तव सर्वांशि [illegible] टक् स्यात्; [illegible]
पदस्य [illegible] मनुष्यभिन्नत्वात् टच्। ताड़कान्तकः [illegible] इति [illegible]

२१। यथा सूर्यकान्तमणि प्रभाकरकरात् [illegible] तेजो लभते [illegible]
ताड़कावधप्रीतस्य विश्वामित्रस्य सकाशात् [illegible] शाड़क्ष [illegible]
मेघे। 'ताड़कान्तकः' इत्यनेन निजपराक्रमस्य ताड़कावधेन [illegible]
पात्रभूतोऽयं राम सर्वथा [illegible] [illegible] इति सूचितम्। [illegible]
तोषितात्' इत्यनेन च मुनी गुणग्राहित्वं सूचितम्। तथा च—'क्रिया हि [illegible]
क्रिया प्रसीदति'। इति। [illegible] 'समस्त' इति [illegible]
मुनिभास्करयोः, रामसूर्यकान्तयोः, [illegible], अस्त्रज्योतिषोश्च [illegible]
हि तीरकरसम्पर्कात् अग्निमयं तेजो वमति। सूर्यकान्ती नाम 'चातुषी' इति ख्याती मणिविशेष।
'यहण्यग्रासयोग्या तम स्यात्' इति [illegible] पञ्चमी।

२१। सूर्यकान्तमणि (আতুসি) যেমন সূর্য্য হইতে কার্য্যকর তেজ (অগ্নি) [illegible]
করে, রাম সেইরূপ, পরাক্রম দর্শনে পরিতুষ্ট মহর্ষির নিকট হইতে [illegible]
অস্ত্রসকল লাভ করিলেন।

21. The destroyer of Tádaká (राम), obtained from the [illegible]
[illegible]ho was pleased with his act of valour, the weapons with the[illegible]
[illegible] (secrets of discharge and dissolution) destructive of the [illegible]

---

to d. (१) [illegible], दो to cut, or दैप to purify, ल्युट् aff. (१) [illegible]
[illegible] oblige, [illegible] aff. (१) [illegible] to kindle, ल्युट् aff.

demons, as the sun-glass receives from the sun, the rays that burn the wood

वामनाश्रमपदं ततः परं
पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् ।
उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टिता-
न्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ २२ ॥

२२। वामनेति। ततः परं, राघवः, ऋषेः कौशिकात् श्रुतं, पावनं शोधनं, वामनस्य उपेन्द्रावतारविशेषस्य आश्रमपदम् उपेयिवान् उपगतः सन्। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति निपातः। प्रथमजन्मचेष्टितानि (१) रामवामनयोरैक्यात् स्मृतियोग्यान्यपि रामस्यावतारत्वेन संस्कारदौर्बल्यादस्मरन्नपि (२). उन्मनाः उत्सुकः, बभूव।

२२। तत पर राघव ऋषेः [illegible] पावन [illegible] उपेयिवान् प्रथमजन्मचेष्टितानि [illegible] उन्मना बभूव

२२। [illegible] पूर्वजन्म इव [illegible] निपातः। [illegible] बभूव, इति।

२२। ततः वामनाश्रम [illegible] राम [illegible] कर्तृणुको बभूव। [illegible]

---

[२२] (१) [illegible] to act, [illegible] &c. [illegible] &c.

[illegible]

২২। অনন্তর রাম, পাবন [illegible]

22 Afterwards, on arriving at the purifying hermitage of

Vámana, and hearing its account from the sage, he felt perplexed, though he could not recollect the actions performed by him in his previous birth.

आससाद मुनिरात्मनस्ततः
शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम्।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं
दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम्॥ २३॥

२३। आससादेति। ततः मुनिः शिष्य(१)-वर्गेण परिकल्पिता सज्जिता अर्हणा (२) पूजासामग्री यस्मिन् तत् तथोक्तं बद्धाः पल्लवपुटा एव अञ्जलयः (३) यैः ते तथाभूता द्रुमाः यस्मिन् तत् तथोक्तं, दर्शनेन मुनिदर्शनेन उन्मुखा मृगा यस्मिन् तत्, आत्मनः तपोवनम्, आससाद (४)। एतेन विशेषणत्रयेणातिथिसत्कार सामग्रीरुक्त्वा [illegible] सूचिताः।

२३। तत मुनिः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणं बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनो न्मुखमृगम् आत्मनः तपोवनम् आससाद [illegible] इति वाच्यान्तरं।

२३। [illegible]

[२३] (१) क्लृप to order, कल्प aff. (२) अर्ह to worship, युच and टाप् affs. (३) अञ्ज to manifest, अलच् aff. (४) सद् with आ to reach, &c. सद्,—सीदति। असीदत्। असदत् ससाद &c. सद् &c अर्ह,—अर्हति। अर्हति, &c

২৩। তাহার পর, মহর্ষি নিজ তপোবনে আসিয়া উপনীত হইলেন। তথায় শিষ্যগণ তাঁহাদিগকে পূজা করিবার নিমিত্ত উপকরণসামগ্রী সজ্জিত রাখিয়াছিলেন, তরুনিচয় পল্লবপুটরূপে অঞ্জলি বন্ধন করিয়াছিল, এবং মৃগগণ তাঁহাকে দেখিতে গ্রীবা উন্নত করিয়াছিল।

23. At last, the sage arrived at his own hermitage, whe[re] his disciples made preparations for worshipping him, the tree[s] folded up their leaves, as if to receive him with joined palms, and the deer raised their necks at his sight,

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुः
विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४ ॥

२४। तत्रेति। तत्र तपोवने, दशरथात्मजौ, दीक्षितं (१) दीक्षासंस्कृतम्, महर्षिं, शरैः, विघ्नतः (२) विघ्नेभ्यः, क्रमेण पर्यायेण रात्रिंदिवसयोः, उदितौ, शशिदिवाकरौ, रश्मिभिः अन्धतमसात् गाढध्वान्तात्। "ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्" इत्यमरः। अवसमन्धेभ्य-स्तमस इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। लोकम् इव, ररक्षतुः (३) रक्षणमकुरुताम् इत्यर्थः।

২৪। তথায় দশরথাত্মজ দীক্ষিত ঋষিকে শরদ্বারা বিঘ্ন হইতে, ক্রমোদিত চন্দ্র দিবাকর রশ্মিদ্বারা অন্ধতমসাৎ লোককে যেমন, রক্ষা [illegible]।

২৫। [illegible] দীক্ষিত ঋষিকে [illegible] অনেকবার [illegible] দীক্ষা সমাপ্ত হয় নাই যে দীক্ষিত।

[২৪] (১) দীক্ষিত [illegible] (২) বিঘ্ন [illegible] to be injured [illegible]

म्, यदा दीक्षायां ऋत्विजः। वाच्यान्तर—दशरथात्मजाभ्यां दीक्षित ऋषिः नोदिताभ्यां शर्वरीदिवाकराभ्यां लोक इव ररक्षे, इति।

२४। यथा हि चन्द्रार्कौ रात्रौ दिवसे च पर्यायेण अभ्युदितौ किरणाली-भिः भुवनस्य गाढान्धकारहरणे प्रवर्तेते, तथा रामलक्ष्मणौ पर्यायेण तम् ऋषिं दीक्षितं शरवृष्ट्या महर्षेः दुःखहरणे प्रवर्तेते स्म। तेजस्वित्वात् रामलक्ष्मणौ शर्वरीदिवाकरसाम्यम्। यथा अन्धतमसं दर्शनोद्गमं आवरणं तु तथा विघ्नोऽपि यज्ञीय कर्मं आवृणोति इति यज्ञान्धतमसयो साम्यम्। 'दीक्षितम्'—संस्कारवति यागे यथाविधि नियुक्तम्। 'अन्धतमसम्'—अन्धयति, अन्ध इत्यत्र प्रत्ययार्थे चुरादिः, अन्धयति। अन्धं च तत् तमश्च, अन्धतमसम्, तस्मात्। अव, सम्, अन्ध, एतेभ्यः परस्य तमःशब्दात् समासान्तः अच् स्यात्, यथा अवतमसम्, सन्तमसम्, अन्धतमसम्, इति।

২৪। মহর্ষি তখন যজ্ঞকার্যে দীক্ষিত হইলেন। যেমন চন্দ্র ও সূর্য পর্যায়ক্রমে উদিত হইয়া কিরণজালকে বিস্তার করিয়া ঘোর অন্ধকার হইতে রক্ষা করে, তেমনি, সেই দুই দশরথতনয় শরজালে মহর্ষিকে বিঘ্ন হইতে রক্ষা করিতে লাগিলেন।

24. There, the sons of Daśaratha, protected with their arrows, the sage, solemnly devoted to the sacrifice, from harm, as the moon and the sun, rising alternately, protect the world from profound darkness.

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिः
बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम्।
सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणाम्
ऋत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५ ॥

२५। वीक्ष्येति। अथ बन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः। "रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः." इत्यमरः। रक्तविन्दुभिः, प्रदूषिताम् उपहताम्, वेदिं (१) वीक्ष्य, अपोढ-(२)-कर्मणां त्यक्तव्यापाराणां,

[२५] (१) विद to exist, अनु all (विद्यते पुरुषम् अस्यां इति वेदि

घ्नताः विकङ्कतजुचः (३) येभ्यः तेषाम् ऋत्विजां याजकानां, सम्भ्रमःव्यभवत्। विकङ्कतपदञ्च खदिरायुपलक्षणं स्रुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् स्रुगादिपात्रस्यैव विकङ्कतप्रकृतिकत्वात्। "विकङ्कतःस्रुचो वृक्षः" इत्यमरः। यद्वा स्रुङ्मात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु, उभयथापि शास्त्रसम्भवात्। यथाह भगवानापस्तम्बः, "खादिरस्रुवःपर्णमयीजुहूयात् वैकङ्कतीः स्रुचो वा" इति।

२५। अथ बन्धुजीवपुष्पाभ. रक्तबिन्दुभि. वेदिं प्रदूषितां वीक्ष्य यथोक्तकर्त्तव्यविकङ्कतस्रुचाम् ऋत्विजां सम्भ्रम अभवत्। सम्भ्रमेण अभयत, इति वाच्यकरम्।

२५। अथ राघवो बन्धुजीवस्थूलानां रुधिरबिन्दूनां वर्षेण परिताः वेदिकाम् उपहतां दृष्ट्वा याजकाः सर्वे भयोद्भ्रान्ता सम्भ्रान्ताः, चाईभवत्। स्रुचः स्रुवानि च तेषां करतलेभ्यः विकङ्कतनिर्म्मितानि हवि सेचपात्राणि। यत्रदानि चासान् परित्यक्तानि कर्म्माणि यज्ञव्यापारा यै., तेषाम्। बन्धुजीवेन इव पृथक् तै, बन्धुजीवस्य रक्तवर्णत्वात् रक्तोपमानत्वम्। सम्भ्रमः भयजनितचापलः। विकङ्कतः 'बंइच्' इति ख्यातो वृक्षः। यज्ञपात्री हविर्दानस्य पात्रःचच्यते। अत्र रामायणकथा यथा,—'चाभय भीतसङ्काशा वधिरौघाणामभवत्। तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम्। सहसाभिद्रुतो रामस्तानपश्यत् ततो दिवि' इति।

२४। अनन्तर, बन्धुक पুष্পের ন্যায় স্থূল শোণিতবিন্দু সকল পতিত হইয়া যজ্ঞবেদিকে দূষিত করিল, দেখিয়া যাজ্ঞিকগণের মহান্ আতঙ্ক উপস্থিত হইল, বিকঙ্কতনির্ম্মিত স্রুবপাত্র সকল আবেগে হস্ত হইতে খলিত হইল, তাহারা কর্ত্তব্য বিমূঢ় হইলেন।

25. On Seeing the sacrificial alter defiled by drops of blood as large as Bandhujiva flowers (बन्धुजीव—*Pentapetes Phœnicea*), the priests struck with terror, kept aloof from the

---

परिस्रुता भूमिः). (२) बच, वह् to bear, ण aff. (३) च्यु to go ण aff (चुत), and वि a bird, अवि to go, अतप् aff. (on which the birds roost), and स्रु to drop, क्विप् aff. and चिट् final augment.

ceremony, while the ladles made of Vikankata wood (used for pouring clarified butter on a sacrificial fire) dropped down from their hands

> उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजः
> बाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन्।
> रक्षसां बलमपश्यदम्बरे
> गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६ ॥

२६। उन्मुख इति। सपदि, लक्ष्मणाग्रजः रामः, बाणम् आश्रयमुखात् तूणीरमुखात् समुद्धरन् (१), उन्मुखः ऊर्द्ध्वमुखः, अम्बरे (२) गृध्रपक्षपवनैः ईरिताः (३) कम्पिताः ध्वजाः यस्य तत् तथोक्तम्। रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत्। तदुक्तं शकुनार्णवे, "यातव्यमर्त्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्द्ध्नि ध्वजोर्द्धभागे।" इति। रक्षसां बलम् अपश्यत्।

२६। लक्ष्मणाग्रज सपदि आश्रयमुखात् बाण समुद्धरन् उन्मुख अम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वज रक्षसां बलम् अपश्यत्।

२६। [illegible]

२६। [illegible]

२६। [illegible]

[२६] १ ✓ह with सम् and उद् to extract, शतृ aff (२) [illegible] ईर to send, क्त aff —ईरयति। ईरयत्। ईर्यते। ईरणीय [illegible], &c

বধিয়া দেখিলেন, আকাশে রাক্ষসসৈন্য উপস্থিত, গৃধ্রগণের পক্ষবাতে তাহাদের পতাকা সকল কম্পিত হইতেছে।

26 The elder of Lakshmana (राम) instanteneously taking out an arrow from the quiver, looked up at the sky, and saw the army of the demons with the flags waving by the flapping of the wings of the vultures

तत्र यावधिपती मखद्विषां
तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान्।
किं महोरगविसर्पिविक्रमः
राजिलेषु गरुड़ः प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

२७। तत्रेति। सः रामः, तत्र रक्षसां बले, यौ मखद्विषाम्(१) अधिपती तौ सुबाहुमारीचौ, शरव्यं (२) लक्ष्यम् अकरोत्। "वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च" इति हलायुधः। इतरान् न अकरोत्। तथाहि, महोरगविसर्पिविक्रमः गरुड़ः गरुत्मान्, राजिलेषु (३) जलव्यालेषु प्रवर्त्तते (४) किं? न प्रवर्त्तते इत्यर्थः। "अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ" इत्यमरः।

२७। सः (राम), तत्र यौ मखद्विषाम् अधिपती, तौ शरव्यम् अकरोत्, इतरान् न (अकरोत्), महोरग[illegible]विसर्पिविक्रमः गरुड़ः राजिलेषु प्रवर्त्तते किम्?

२७। [illegible] मखद्विषाम्, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] शरव्यम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

२७। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

[२७] (१) [illegible] sacrifice, [illegible] to hate, [illegible] (२) [illegible] [illegible] (३) [illegible] a line, [illegible] (४) [illegible] to remain,—[illegible] [illegible] &c. [illegible] &c.

यथा हि गरुडो अलगर्दादीन् उपेक्ष्य महासर्पेष्वेव विक्रमं दर्शयति, तथा रामः इतरान् राक्षसान् उपेक्ष्य यज्ञविघातकौ सुबाहुमारीचौ एव लक्ष्यं कृतवान्। बलवत्प्रतिपक्षविरोधिनो हि महान्तो न जातु दुर्बलान् रिपून् बाधन्ते, इत्यर्थः। 'महान् महत्येव करोति विक्रमम्' इति भावः। 'अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केसरी' इति माघे।

২৭। সেই সৈন্যমধ্যে যে দুই জন যজ্ঞবিঘাতকগণের অধিপতি, রাম তাহাদিগকেই লক্ষ্য করিলেন, অপর রাক্ষসগণকে লক্ষ্য করিলেন না; অথবা মহাসর্পের উপরে যাঁহার বিক্রম প্রকাশ, সেই গরুড় কি জলবালককে (ঢোঁড়া সাপকে) আক্রমণ করে?

27. He pointed his arrow only at the two leaders of the demons (क्रतुद्विष् lit enemies of sacrifices), and not at others, Garuda, who displays his power against mighty serpents, never attacks Rájila (a snake,—*Amphisbæna*)

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः
सन्दधे धनुषि वायुदैवतम्।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत्
पाण्डुपत्रमिव ताड़कासुतम्॥ २८॥

२८। स इति। अस्त्रकोविदः (१) अस्त्रज्ञः, सः रामः, उग्रजवम् उत्कटजवं, वायुर्दैवतं वायुः दैवतं (२) यस्य तत् वायव्यम्, अस्त्रं धनुषि (३) सन्दधे संहितवान्। दधातेर्लिट्। तेन अस्त्रेण शैलवत् गुरुम् अपि ताड़कासुतं मारीचं, पाण्डुपत्रम् इव परिणतपर्णमिव इत्यर्थः, अपातयत् पातितवान्।

২৮। অস্ত্রকোবিদ সঃ (রাম), উগ্রজব বায়ুদৈবতম্ অস্ত্রং ধনুষি সন্দধে, তেন শৈলগুরুমপি তাড়কাসুতং পাণ্ডুপত্রমিব অপাতয়ৎ।

[ २८ ] (१) कौ who sounds or teaches ( कौति शब्दयति, कुधातु, डु ), and विद् divine knowledge, from विद् to know, क aff. (२) देवता deity, अण् aff. (३) धन् to kill, उसि aff.

[illegible]

28. He, well versed in arms, fixed Vāyavya [illegible] presiding deity is wind) on his bow-string, by which he d[illegible] away the son of Tāḍakā' (मारीच), though massive as a mount[illegible] like a dried leaf.

य: सुबाहुरिति राक्षसोऽपर:
तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रशकलीकृतं कृती ।
पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्बहि: ॥ २९ ॥

२९ । य इति । सुबाहुः इति य: अपर: राक्षस:, तत्र
मायया (१) शम्बरविद्यया, विससर्प (२) ससार, क्षुरप्रै: (२

[२८] (१) मा to measure, य aff. (माहात्मादमूर्ष्या य.) . (२) वि, स[illegible]

क्षुरप्रकल्पीकृतं खण्डीकृतं, तं सुबाहुं, कृती (४) कुशलः रामः । "कृती च कुशलः समौ" इत्यमरः । आश्रमात् बहिः पत्रिणां पक्षिणाम् । "पत्रिणौ शरपक्षिणौ" इत्यमरः । व्यभजत् विभज्य दत्तवान् इत्यर्थः ।

२९। सुबाहुः इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया विससर्प, कृती (रामः) क्षुरप्रकल्पीकृतं तं (सुबाहुं) आश्रमात् बहिः पत्रिणां व्यभजत । वाच्यान्तर— सुबाहुरिति येन अपरेण राक्षसेन विससृपे, कृतिना रामेण क्षुरप्रकल्पीकृतः सः व्यभज्यत, इति ।

२९। यः सुबाहुनामा राक्षसनायकः विविधमायाबलम् आश्रित्य इतस्ततः सञ्चरितुमारेभे, धनुष्कुशली रामः तं क्षुरप्राख्येन शरेण खण्डशः कृत्वा तपोवनबहिर्भागे पक्षिभ्यो विभज्य दत्तवान् । रामः तं तथा चिच्छेद यथा तदीयदेहखण्डाः क्षुद्राणामपि पक्षिणामपि ग्रासभूता बभूवुः । 'आश्रमात्' इत्यत्र 'अपपरिबहिरिति समासविधानात् ज्ञापकात्' बहिर्योगे पञ्चमी । क्षुरप्रस्य प्रकल्प्यमानः कृतः प्रकल्पीकृतः, तम्, अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः । सुरमित्युक्त रामायणे 'मार्गेयम्' उक्तं यथा,—"विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः । सुबाहुरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि" ॥ इति ।

২৯। সুবাহুনামে যে অপর রাক্ষসপতি ছিল, সে মায়াবলে সেই সেই স্থানে বিচরণ করিতে লাগিল, রাম ক্ষুরপ্র অস্ত্রে তাহার দেহ খণ্ড খণ্ড করিয়া আশ্রমের বহির্ভাগে পক্ষিগণের আহারার্থে বিকীর্ণ করিলেন।

29 The other demon named Subāhu who by his magical powers hovered here and there, was cut to pieces by the Kshurapra (a kind of arrow, one with a horse shoe head of the skilful archer (राम), and dispersed out of the hermitage in order to become food for the feathered tribes.

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः

सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

---

to go,—सर्पति । असर्पत् । असाप्सीत्-असार्प्सीत्-असृपत् । ससर्प । &c. कर्मणि,—सृप्यते । असर्पि । &c. सृप्त, &c. (४) क्षुर a razor, क्षुर to cut, अ affi (५) कृत done (कृ to do क्त), इनि affi

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं
वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥ ३०

३०। इतीति। इति यथाक्रममविघ्नितमखौ, तयोः राघव
संयुगे रणे साधुः सांयुगीनः तम्। प्रतिजनादिभ्यः खञ् इति ख
प्रत्ययः। "सांयुगीनो रणे साधुः" इत्यमरः। विक्रमम् अभिनन्द्य
ऋत्विजः याजकाः, वाचि यतः वाग्यतः मौनी तस्य, कुलपतेः मुनि
कुलेश्वरस्य, क्रियाः क्रतुक्रियाः, यथाक्रमं, निरवर्त्तयन् (१) निष्पा
दितवन्तः।

३०। [illegible]

[illegible]

न कृतम्, यथा रामायणे,—"अद्य प्रभृति षड्रात्रं रक्षतां राघवौ युवाम् । दीक्षां प्राप्तो मुनिह्येष मौनित्वञ्च गमिष्यति" । इति ।

३०। এইরূপে তাঁহারা যজ্ঞবিঘ্ন নিবারণ করিলে, ঋত্বিকগণ তাঁহাদের প্রশংসা করিয়া অভিনন্দন পূর্ব্বক মৌনব্রতী কুলপতি বিশ্বামিত্রের যজ্ঞক্রিয়া যথাবিধানে সম্পন্ন করিলেন।

30 On congratulating the martial prowess of the heroes, who had removed the obstacles to the sacrifice, the priests performed regularly the ceremonies of the Kulapati (বিশ্বামিত্র lit. lord of the clan), who had taken the vow of silence.

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ
भ्रातराववभृथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशत्
दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१ ॥

३१। ताविति। अवभृथे (१) दीक्षान्ते, आप्लुतः (२) स्नातः, "दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे" इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलचूडौ, तौ भ्रातरौ आशिषाम् अनुपदम् अन्वक्, दर्भपाटिततलेन कुशच्छिन्नतलप्रदेशेन पवित्रेण इत्यर्थः, पाणिना, समस्पृशत् (३) संस्पृष्टवान्, सन्तोषात् इति भावः ।

३१। अवभृथाप्लुतः मुनिः, प्रणामचलकाकपक्षकौ तौ भ्रातरौ आशिषाम् अनुपदं दर्भपाटिततलेन पाणिना समस्पृशत् ।

३१। प्रणामेन चलौ काकपक्षौ ययोः, तौ । दर्भेण पाटितं तलं यस्य तेन ।

वाच्यपरिवर्तनम्—अवभृथाप्लुतेन मुनिना तौ समस्पृश्येताम्, इति ।

३१। মুনি দীক্ষাবসানস্নানান্তর প্রণামরত রামলক্ষ্মণ ...

---

[३१] (१) अव, भृ to nourish, कथन् aff (२) आ, प्लु to plunge in, (३) सम्, स्पृश् to touch,—स्पृशति । अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत्, &c स्पर्शः । स्पृष्ट,—स्पृशते । अस्पृशत् । &c स्पृष्ट, &c.

[illegible]

31. Bathing after the completion of the ceremony, the s[illegible] blessed the two brothers, and touched with his palm scratc[illegible] by *Kusa* grass their heads that had on them locks of ha[illegible] which waved as they bowed at his feet.

तं न्यमन्त्रयत सम्भृतक्रतुः
मैथिलः स मिथिलां व्रजन् वशी।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ
तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२ ॥

३२। तमिति। सम्भृतक्रतुः सङ्कल्पितसम्भारः, मिथिलायां भवः मैथिलः (१) जनकः, तं विश्वामित्रं, न्यमन्त्रयत (२) आहूतवान्, वशी सः मुनिः, मिथिलां जनकनगरीं व्रजन् (३), तस्य जनकस्य

[३२] (१) मिथिला, अण् aff. (२) नि, मन्त्र (चुरादिः),—मन्त्रयते। अमन्त्रयत। अमन्त्रत। मन्त्रयाञ्चकार, &c. कर्मणि,—मन्त्र्यते। अमन्त्रि। &c मन्त्रित &c (३) व्रज् to go, शतृ aff —व्रजति। अव्रजत्। अव्राजीत्। वव्राज। &c

यत् धनुः तच्छ्रवणजं कुतूहलं बिभ्रतौ, राघवौ अपि, मिनाय (४) नीतवान् ।

३१ । अथ मखमनु मैथिलः स (मुनि) न्यमन्त्रयत, यतो स (मुनि) मिथिला [illegible] तद्धनु [illegible] कुतूहलं बिभ्रतौ राघवौ अपि निनाय ।

३१ । [illegible] तस्य धनुः, तस्य श्रवणात् जातं इति । पाठान्तर—अथ प्रभुणा मैथिलेन स न्यमन्त्र्यत, मिथिलां व्रजता वशिना तेन ...बिभ्रतौ राघवौ निन्याते, इति ।

३१ । [illegible]

[illegible]

32 The king of Mithila', having commenced his sacrifice, invited him (Viswamitra). The sage who [illegible] on setting out for Mithila, took with him the [illegible] and [illegible] curiosity was excited on hearing [illegible] of the bow (of Janaka).

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः
सायमाश्रमतरुष्वगृह्यत ।

[illegible]

बाचक , तथा च पार्श्वे—'त्वद्‌ दृष्यमनात तस्थे माथ्मन्त माह गौतम' । सर्वांति तै पाटाजस्यमान श्रद्धा[illegible] धर्मो' । इति ।

৩৪। (ভর্ত্সনাতে) শিলাময়ী গৌতমপত্নী (অহল্যা) বহুকালের পর যে নিজ রূপ পুনর্বার লাভ করিয়াছিলেন, সে কেবল দুরিতাপহারী রামচন্দ্রের পদরেণুর অনুগ্রহে।

34. It was through the favour of the redeeming dust of Ra'ma's feet, that the wife of Gautama, transformed into stone, regained her former charming form after a long time.

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं
तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।
अर्थकामसहितं सपर्य्यया
देहवद्धमिव धर्म्ममभ्यगात् ॥ ३५ ॥

३५ । राघवेति । राघवाभ्याम् अन्वितं (१) युक्तम्, उपस्थितम् आगतं, तं मुनिं, जनकः जनेश्वरः, निशम्य (२), अर्थकामाभ्यां सहितम् देहवद्धं बद्धदेहं मूर्त्तिमन्तम् इत्यर्थः । आहिताग्न्यादित्वात् साधुः । धर्म्मम् इव, सपर्य्यया (३) अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ।

३५ । जनेश्वरो जनकः, राघवान्वितं मुनिम् उपस्थितं निशम्य, अर्थकाम-सहितं देहवद्धं धर्म्ममिव तं सपर्य्यया अभ्यगात् ।

३५ । राघवश्च राघवश्च राघवौ इति एकशेषः, ताभ्याम् अन्वितः तम् । जनानाम् ईश्वरः । अर्थश्च कामश्च अर्थकामौ ताभ्यां सहितः तम् । बद्धः देहः येन सः देहवद्धः तम्, 'आहिताग्न्यादिषु वा'—आहिताग्न्यादिषु समस्त-निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातो वा स्यात्, यथा,—आहिताग्निः—अग्न्याहितः, जात[illegible] एवम् अत्र 'देहवद्ध' 'बद्धदेह' इति रूपद्वयं स्यात् । वाक्यान्तर—

[३५] (१) अनु with, इण् to go, क्त aff. (२) नि with शम्, to [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] । अभ्यगात् [illegible] [illegible]: (३) सपर् [illegible] to worship, [illegible]

—अनेनैव जनकेन राघवान्वित उपस्थितः स मुनिः देहवद् धर्मइव अर्थ-मादि, इति ।

३५ । प्रजाभर्ता जनकः रामलक्ष्मणसहितं महर्षिं कौशिकं समागतं श्रुत्वा अर्थकामाभ्यां सहितं मूर्तिमन्तं धर्ममिव तं श्रौतेन विधिना सत्कर्तुं परिकल्पित-सत्कारः स्वयं दूरात् प्रत्युद्ययौ । धर्मार्थकामादव कौशिकरामलक्ष्मणा सदा जनकस्य आराधनीयता समुचित भावः । 'सपर्या' अर्चा, 'सपर्यार्हणा, समाः' इत्यमरः ।

৩৫ । অর্থ ও কামের সহিত মূর্তিমান্ ধর্মের ন্যায়, রাম ও লক্ষ্মণের সহিত মুনিকে সমাগত শ্রবণ করিয়া, প্রজানাথ জনক পূজাসামগ্রী লইয়া প্রত্যুদ্গমন করিলেন ।

35 On hearing of the arrival of the sage with the Rághavas, like Virtue incarnate accompanied by Wealth and Desire, the king Janaka went to him with offerings of reception

तौ विदेहनगरीनिवासिनां
गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः
पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६ ॥

३६ । ताविति । दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् । "द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः" इति विश्वः । गां भुवं गतौ । "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ, तौ राघवौ, विलोचनैः पिबतां सादरमुत्पश्यताम्, इत्यर्थः, विदेहनगरी मिथिला तन्निवासिनां, मनः कर्तृ, पक्ष्मपातं निमेषम् अपि, तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वञ्चनां (१) विडम्बनां, मन्यते (२) स्म मेने । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् ।

[ ३६ ] (१) वञ्च to cheat, चुर aff [illegible] (२) मन् to mind, —मन्यते [illegible] &c [illegible] &c

रम् । 'दुर्विज्ञदमुत्सवम्' इत्यमरात् कन्याप्रदेयं दातुं तमं, तस एव दृढतमंड़-बन्धम् । चौरि दृढधनुर्भङ्गात्'न न एव कन्यकौ दातव्ये इति इत्यभिप्रायः । उक्तं चापि,—'चाप आरोपितात् कन्याप्रदानेऽभिमतं मया' इति । रामायणे च,—'वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा' इति ।

७८ । राजा, प्रख्यातवंशप्रसूत बालकের সেই সুকোমল মূর্তি দর্শন করিয়া এবং পৌর ধনুর প্রতি বিবেচনা করিয়া, কন্যার নিমিত্ত (ধনুর্ভঙ্গ) পণ করিয়াছেন বলিয়া দুঃখিত হইলেন।

38 The king looking at the tender form of the boy born of a renowned family, and considering the stiffness of his bow, repented in his mind of the vow he had made in regard to the marriage of his daughter

> अब्रवीच्च भगवन् मतङ्गजैः
> यद्बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
> तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे
> मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९ ॥

३९ । अब्रवीदिति । अब्रवीच्च मुनिम् इति शेषः । किमिति ? हे भगवन् मुने, बृहद्भि मतङ्गजैः (१) महागजैः, अपि दुष्करं यत् कर्म, तत्र कर्मणि, कलभस्य (२) बालगजस्य । "कलभः करिशावकः" इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं, चेष्टितं साहसम्, अनुमन्तुम्(३) अहं न उत्सहे ।

३९ । अब्रवीत,—हे भगवन् ! बृहद् मतङ्गजेरपि दुष्कर यत् कर्म तत्र कलभस्य मोघवृत्ति चेष्टितम् अनुमन्तुम् अहं न उत्सहे।

३९ । दुःखेन क्रियते यत् तत् दुष्करम्, 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्'

---

[ ३९ ] (१) मतङ्ग the saint, जन् to be born ड aff (२) कल् to cast, कभन् aff (३) मन् to mind, with अनु to allow,—मन्यते । अमन्यत । अमंस्त । मेने । &c.

इति दुःखार्थे उपपदे लभातेः कर्म्मणि घञ्। मोघा (व्यर्था) इति यस्य स
-मोघवृत्ति। वाच्यान्तरं—( भगवन् मुने, ) मोघवृत्ति च, ईश कर्म वा।
(भूपते)...न (मया) समनुमन्यते, इति।

३८। यथा करीन्द्रैरपि मर्दयितुमशक्यस्य विटपादेः शक्ति प्रयासः करिपो-
प्रयासो विडम्बनैव, तथा वीरेन्द्रैरपि नमयितुमशक्यस्य दूरानमस्य धनुषो भङ्गे बाल
रामस्य प्रयासोऽपि विडम्बना, नाहमीदृशे उपहसनीये कर्म्मणि सम्मतिं दातुं
शक्नोमि, इति विशदार्थः। पञ्चवर्षवयस्क करिशावक कलभः इति सुभूति।

৩৯। তিনি মুনিকে কহিলেন, ভগবন্! যে কার্য্যে প্রকাণ্ড মাতঙ্গগণের
অসাধ্য, সে কার্য্যে ক্ষুদ্র মাতঙ্গশিশুর চেষ্টা বিফল, অতএব ইহাতে অনুমোদন করিতে
পারি না।

39 And said, O Venerable, I can not consent to the king of a futile attempt by the young of an elephant, where largest of the kind have failed.

ह्रेपिता हि बहवो नरेश्वराः
तेन तात धनुषा धनुर्भृतः।
ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्
स्वान् विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४०॥

४०। ह्रेपिता इति। हे तात! तेन धनुषा, बहवः धनुर्भृत
नरेश्वराः, ह्रेपिताः (१) ह्रियं प्रापिताः हि। जिह्रेतेर्धातोर्ण्यन्तात्
कर्म्मणि क्तः। अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। ते नरेश्वराः ज्या-
निघातैः (२) कठिनत्वचः, स्वान् भुजान्, धिक् इति विधूय (३)
अवमत्य, प्रतस्थिरे प्रस्थिताः।

[ ४० ] (१) ह्री to feel shame (लिट्), क्त aff. ह्रेपयति। अजिह्रिपत्। ह्रेपयाम्बभूव &c. (आत्मन)—जिह्रेति। अजिह्रेत्। अह्रेषीत्। जिह्रियाम्बभूव &c —जिह्राय। &c ह्रीत, &c. (२) नि, हन् to kill, घञ् aff. (३) वि, धू to shake, ल्यप् aff.

४०। हे तात ! तेन धनुषा बहवः धनुर्भृतः नरेश्वराः ह्रेपिताः सन्तः (ते नरे-श्वराः) ज्यानिघातकठिनत्वचः स्वान् भुजान् धिक् इति विधूय प्रतस्थिरे।

४०। धनूंषि बिभ्रति इति धनुर्भृतः, धनुरुपपदात् भृधातोः क्विप्। तेन ह्रेपिताः लज्जिताः नरेश्वराः। ज्यानां निघातैः कठिनाः त्वचो येषाम् ते तान्। वाच्यान्तरे—तत् धनुः बहून् धनुर्भृतः नरेश्वरान् ह्रेपितवत्, (तैः) प्रतस्थे, इति।

४०। इदमत्राभिप्रायः—पूर्वमपि धनुर्गुणकर्षणेन कठिनीकृतं भुजयुगं यदस्य धनुषो नमनमपि न शक्यते कर्तुम् इति वीरेन्द्रा अपि नरेन्द्राः स्वं स्वमात्मनो बाहु-वीक्षितभुजसाराः, लज्जया अवनताः, तत्र कथमपि धनुरारोपणसाधने निष्फलम् श्रममपि, इति समुदितार्थः। हे तात ! हे वत्स ! पितृव्यो तातशब्दः पुत्रेऽपि च प्रयुज्यते। 'ह्रेपिता' इत्यत्र 'अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ' इति सूत्रेण ह्रीधातोः णिचि पुगागमः। 'प्रतस्थिरे' इत्यत्र 'समवप्रविभ्यः स्थः'—सम्, अव, प्र, वि, एभ्यः परस्य स्थाधातोः आत्मनेपदं स्यात्।

৪০। হে তাত ! অনেকগুলি ধনুর্দ্ধর নরপতিরা সেই ধনুতে লজ্জা পাইয়াছেন, তাঁহারা জ্যাঘাতকঠিন নিজ নিজ বাহুকে ধিক্ এই বলিয়া প্রস্থান করিয়াছেন।

40. For many a king, O father well skilled in archery, being put to shame by this bow, have gone away, crying fie unto those arms of their's which had been hardened by constant friction with the bow-string.

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां
सारतोऽयमथवा गिरा कृतम्।
चाप एव भवतो भविष्यति
व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥ ४१ ॥

४१। प्रतीति। ऋषिः तं प्रत्युवाच। किमिति ? अयं रामः सारतः बलेन, निशम्यतां श्रूयताम्, अथवा गिरा वाक्यवर्णनया, कृतम्

खलं, गीर्न वक्तव्या इत्यर्थः । "युगपर्याप्तयोः कृतम्" इत्यम-ऽव्ययं चैतत् । "खलं निवारणनिषेधयोः" इति गणव्याख्या-गिरेति करणे तृतीया, निषेधक्रियां प्रति करणत्वात् । किन्तु अशनिः (१) वज्रः, गिरौ इव, चापे (२) धनुषि इव, भवतः तत्र यत्नशक्तिः (३) दृढसारः, भविष्यति ।

४१ । यदि न प्रत्युवाच, यत्र (रामः) सारत' नियम्यताम्, यथा गिरा हतम्, अशनि गिरौ इव, चापे एव भवत' यत्नशक्ति भविष्यति ।

४१ । यथा शक्ति यस्य सः यत्नशक्तिः । वाच्यान्तरम्—उक्तिया न प्रयुक्ते, इस सारत नियम्यत, गिरौ अशनिना इव भवता चापे यत्नशक्तिना भविष्यते, इति ।

४१ । श्रूयतां शिशोरपि कौहनस्य पौरुषम्, यथा [illegible] परिचयदानेन यथाहि वज्र पर्वतभेदेन स्वशक्ति प्रमाणीकरोति, तथायमपि हरकोदण्डभङ्गेन स्वशक्ति प्रमाणीकरिष्यति । 'फलेन परिचीयतां' इति भावः ।

४१ । [illegible] इति भावः । [illegible]

41. To which the sage replied,—hear of his strength, or why should I say anything about it? As the strength of the thunderbolt is tried against the mountain, so will his strength be on your bow.

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं
काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
श्रद्दधे त्रिदशगोपमात्रके
दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

[ ४१ ] (१) अश् to eat, अनि affix; what eats or consumes rocks, &c. (२) चप् to eat (arrows), अण् aff. (३) यत् with ता, to make effort, न aff. and शक् to be able, क्तिन् aff. (यत्नशक्ति).

४२। एवमिति। एवम् आप्तस्य मुनेः, वचनात् सः जनकः, काकपक्षकधरे बाले अपि राघवे, पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति युवादित्वादण्। "पौरुषं पुरुषस्योक्ते भावे कर्मणि तेजसि" इति विश्वः। त्रिदशगोपः इन्द्रगोपकीटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः इत्यादिना मात्रच्-प्रत्ययः, ततः स्वार्थे कः। तस्मिन् कृष्णवर्त्मनि (१) वह्नौ, दाहशक्तिम् इव, श्रद्दधे (२) विश्वस्तवान्।

४२। स (जनक) एवम् आप्तवचनात् काकपक्षकधरेऽपि राघवे पौरुषं, त्रिदशगोपमात्रके कृष्णवर्त्मनि दाहशक्तिम् इव श्रद्दधे।

४२। धरतीति धरः, काकपक्षाणां धरः तस्मिन्। दाहस्य भस्मीकरणस्य शक्तिः दाहशक्तिः। कृष्णो धूमो वर्त्म यस्य इति कृष्णवर्त्मा वह्निः तस्मिन्। पाठान्तरम्—तेन दाहशक्तिरिव......पौरुषं श्रद्दधे, इति।

४२। यथा वह्निः अणुः अपि पावकः महीयसीं दाहिकां शक्तिं प्रकटीकरोति तथा बालोऽपि त्रिदशको रामः धनुर्भङ्गरूपं महत् पौरुषं प्रकटीकरिष्यति इति जनकः महर्षिमुनिवचनात् प्रतीयाय। 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' इति भावः। 'आप्तवचनात्', महर्षिमुनिवाक्यात्, विश्वामित्रसदृशो महर्षिः न कदाचिदपि वितथं वाक्यं व्याहरतीति तद्वाक्ये ऐकान्तिकविश्वासवशात्। यद्वा 'आप्तवचनं' वेदवाक्यं', विश्वामित्रवाक्यं वेदवाक्यमिव सत्यं श्रद्दधे इति भावः। त्रिदशगोपो नाम वर्षाभवो रक्तवर्णः कीटभेदः, तस्य रक्तवर्णत्वात् सूक्ष्मत्वात् वह्निकणसाम्यम्।

৪২। অগ্নি যেমন ইন্দ্রগোপপ্রমাণ হইলেও তাহাতে দাহিকা শক্তি থাকে, রাম সেইরূপ কাকপক্ষধারী (শিশু) হইলেও তাঁহাতে পরাক্রম আছে, ইহা তিনি (জনক) আপ্ত মহর্ষির বাক্যে বিশ্বাস করিলেন।

42. On the faith of the sage's words, he believed that there was strength in Ráma, though wearing the locks of childhood (काकपक्ष), just as there is the power of burning in a spark of fire no bigger than the insect Indragopa.

---

[ ४२ ] (१) कृष्ण black वर्त्मन् way, whose way is darkness (smoke) (२) श्रत् a particle implying belief, धा to hold, लिट्

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान्
कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये
तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३ ॥

४३ । व्यादिदेशेति । अथ मैथिलः, पार्श्वगान् (१) गु
कार्मुकाभिहरणाय कार्मुकमानेतुम । तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । स
लोचनः इन्द्रः, तैजसस्य (२) तेजोमयस्य, धनुषः, प्रवृत्तये धा
णाय, तोयदान् (३) मेघान् इव, गणम् गणम् गणशः । सं
वचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । व्यादिदेश (४) प्रजिघाय

४३ । अथ मैथिलः, गणशः पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय, सहस्रलं
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदान् इव, व्यादिदेश ।

४३ । सहस्र लोचनानि यस्य स सहस्रलोचनः । कार्मुकस्य अभि
णाय । 'गणम् गणम् गणशः ' सङ्ख्यावाचकैश्च परिमाणवाचैर् एकवचनान्त
कारकात् वीप्सायां (वीप्सायां प्रयुक्तस्य पदस्य द्विर्भावः स्यात्) वीप्सायां शस् स
यथा—द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददाति, माषं माषं ददाति माषशो ददाति
वाच्यान्तरं—सहस्रलोचनेन तोयदा इव मैथिलेन पार्श्वगाः गणशः व्यादि
दिरे, इति ।

४३ । यथा हि युगपत् बहवो मेघखण्डाः तैजसं तेजोमयम् धनुरिन्द्र
धनुः प्रकाशयन्ति, तथा जनकादिष्टाः गणशः पार्श्वचराः युगपत् बहवः धनुरा
नाय हरकार्मुकं वहन्ति स्म । 'गणशः' पदेन, बहवः धनुर्वहनाशक्ताः, एका
कोऽधिका गत्वा धनुरानयन्ति इति लभ्यते, यथा,—'गत्वा आनयन्ति धनुराय काय·

[ ४३ ] (१) पार्श्व side, गम् to go, ड aff. (२) तेजस् light, अण् aff
(३) तोय water, दा to give, अ aff (४) वि, आ, दिश् to order,—दिशति।
अदिशत् । आदिशत् । दिदेश । &c. आदिदेश,—दिश्यते । आदिशत् । दिदिशे ।
&c. दिष्ट, &c.

तासां महाकायानाम्। मनुष्याणामशक्यां तां समृद्धिं कथयन्'। अनेन धनुषो दुर्वहत्वादि दर्शितम्।

৪৩। অনন্তর সহস্রলোচন (ইন্দ্র) নিজ তেজোময় ধনু প্রকাশিত করিতে যেমন বারিদবৃন্দকে আদেশ করেন, মিথিলানাথ সেইরূপ সেই ধনু আনয়ন করিতে দলে দলে পার্শ্বচরগণকে আদেশ করিলেন।

43 Then, the king of Mithilá ordered his many companies of attendants to fetch the bow, as the thousand-eyed Indra orders masses of clouds to produce the brilliant bow

तत् प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं
वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं
येन बाणमसृजत् वृषध्वजः ॥ ४४ ॥

[illegible] । तदिति। दाशरथिः रामः, प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं(१) भयङ्करं, तत् धनुः, वीक्ष्य, आददे (२) जग्राह। वृष ध्वजे चिह्नं यस्य स शिवः, येन धनुषा, क्रतुरेव मृगः विद्रुतं (३) पलायितं क्रतुमृगम् अनुसरति। ताच्छील्ये णिनिः। तं विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं, बाणम्, असृजत् (४) मुमोच।

৪৪। দাশরথি প্রসুপ্তভুজগেন্দ্রের ন্যায় ভীষণ সেই ধনু দেখিয়া গ্রহণ করিলেন, বৃষধ্বজ যেন (ধনুর দ্বারা) বিদ্রুতক্রতুমৃগানুসারী বাণ ত্যাগ করেন। বাচ্যান্তর—দাশরথিনা তদ্ ধনু আদদে, বৃষধ্বজেন যেন (ধনুষা বিদ্রুতক্রতুমৃগানুসারী বাণঃ অসৃজ্যত, ইতি।

---

[ ৪৪ ] (१) भी to fear (भिय्, क्त्वा अनि) (२) दा to give, with आ, to take,—आददे। आददाते। आददते। आददे &c. आदाय, &c. (३) द्रु to go, क्त अनि (४) सृज to quit,—असृजत्। असृजताम्। असृजन्। &c. असृजः,—असृक्षि। असृजि। &c.

४४। पूर्वं किल महादेव, [illegible]

[illegible]

[illegible] भगवान् [illegible]

[illegible] यथा,—"ततः स यज्ञो [illegible]

[illegible]

पुराणेषु च बहुधा वर्णिता ।

४४। वृषध्वज (महादेव) ये धनु लइया पलायमान मृगरूपी यज्ञेर [illegible] क्षेपण करियाछिलेन, निद्रित महासर्पेर न्याय भीषण सेइ धनु दर्शन करिया राम [illegible] ग्रहण करिलेन।

44. The son of Daśaratha on seeing the bow, which [illegible] like a huge sleeping serpent, the bow by which Vrishadhwaj[illegible] (वृषध्वज) lit. having a bull for a sign, an epithet of S'iva) ha[illegible] shot his arrow at the Sacrifice fleeing away in the form of a [illegible] deer, lifted it up.

आततज्यमकरोत् स संसदा
विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः
पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५ ॥

[illegible] आततेति । स राम, संसदा (१) सभया, विस्मयेन [illegible]

स्तिमितं (२) नेत्रं यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा स्यात् तथा, ईक्षितः सन्, शैलस्येव सारः यस्य तत् शैलसारम् अपि, धनुः, स्मरः पेशलं (३) मृदु, पुष्पचापम् इव, नातियत्नतः नातियत्नात्। नञर्थस्य नशब्दस्य सुपसुपेति समासः। आततज्यम् अधिज्यम्, अकरोत्।

४५। स, समदा विस्मयस्तिमितनेत्रया ईक्षितः सन्, शैलसारमपि धनुः, स्मरः पेशलं पुष्पचापमिव, नातियत्नतः आततज्यम् अकरोत्।

४५। आतता ज्या यस्मिन् तत् आततज्यम्। पाठान्तर—तेन ...ईक्षितेन ...अक्रियत इति।

४५। यथा हि मदनः अतिकोमलं कुसुमशरासनं लीलया गुणमारोपयति तथा स रामः, शिलासारकठिनेऽपि तस्मिन् हरशरासने लीलया एव गुणमारोपयामास। विस्मितस्य तादृशम् अत्यद्भुतं कर्म तत्र समेताः सर्वे जना विस्मयेन निष्पन्दनेत्रा ददृशुः। रामकरस्पर्शमात्रेण शिलाघनमपि तत् रौद्रं धनुः कौसुमं धनुरिव जगाम, इति भावः। एतेन रामबाहोः कोऽपि सर्व्वातिरिक्तः सारः सूचितः। अत्र रामायणम्,—'पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दन। आरोपयत स धर्म्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः'॥

৪৫। কামদেব যেমন কোমল পুষ্পচাপে গুণযোজনা করেন, তেমনি, শৈলের ন্যায় দৃঢ়তর হইলেও সেই শরাসনে তিনি অবলীলাক্রমে গুণযোজনা করিলেন, সভায় সমস্ত লোক বিস্ময়ে নিশ্চল নয়নে দেখিতে লাগিলেন।

45. Amidst the gaze of the assembly fixed in wonder, he fastened the string to the bow, though hard as rock, with the ease of Cupid (स्मर) in befitting his tender flowery bow

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्
तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः।

---

[४५] (१) सम् सद् to go, क्विप् aff. (२) स्तिम् to be moist, क्त aff. (३) पिश् to be a component part, अलच् aff.

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः
क्षत्त्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥ ४६ ॥

४६। मव्यमानमिति। तेन रामेण, अतिमात्रकर्षणात्, भज्यमानम् (१) अतएव वज्रपरुषस्वनं वज्रमिव परुषः स्वनः यस्य तत्, धनुः कर्त्तृ, दृढमन्यवे दृढक्रोधाय। "मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्ये" इति विश्वः। भार्गवाय (२), क्षत्त्रं (३) क्षत्त्रकुलं, पुनः उद्यतं, न्यवेदयत् (४) इव ज्ञापयामास इव।

४६। तेन (रामेण) अतिमात्रकर्षणात् भज्यमानं वज्रपरुषस्वनं तत् धनुः दृढमन्यवे भार्गवाय क्षत्त्रं पुनः उद्यतं न्यवेदयत् इव।

४६। मात्राम् अतिक्रान्तम् अतिमात्रं, गौरिवयोरिति ह्रस्वः, अतिमात्रं कर्षणं, तस्मात्। दृढः मन्युः यस्य सः तस्मै दृढमन्यवे। वाच्यान्तरं—भज्यमानेन वज्रपरुषस्वनेन तेन धनुषा क्षत्त्रं उद्यतं न्यवेद्यत, इति।

४६। रामेण अत्यायतकृष्टं तत् धनुः भग्नम् अभवत्, दीर्घ्यतरशब्दात् निर्घातीरो ध्वनिः समुत्थितः क्षत्त्रकुलमहवैरं परशुरामं विज्ञापयामास इव, यतो निर्भाग्यधारया निर्व्यूढमपि क्षत्त्रियकुलं भूयोऽपि विद्योतते। महत्त्वात्मवरेण निर्व्यायोग्मुखोऽपि क्षत्त्रनमत्र धनुर्भङ्गः पुनः हिदीपि, तत्र क्षत्त्रियकुलस्य रामस्य लोकोत्तर कर्म सर्व्वेषामेव क्षत्त्रियाणां महत् श्लाघापदं जातम्, इति मन्यते।

४०। তিনি অতিমাত্র আকর্ষণ করায় সেই ধনু কঠোর বজ্রনির্ঘোষে ভাঙ্গিয়া গেল, যেন ভৃগুবংশোদ্ভবকে জানাইয়া দিল যে ক্ষত্রিয়কুল আবার মাথা উঠাইয়াছে।

40. The bow while breaking with the dreadful noise of

[४६] (१) भञ्ज to break, (कर्म्मणि) शानच् aff.—भज्यते। भज्यमानः। (२) भृगु the sage, अण् aff. (३) क्षत् danger, (क्षण् to kill, क्विप्) and त्रै to protect, क aff. (See Canto II. St. 53, मत्कृत्य) (४) नि, विद् to know, (णिच्)—वेदयति। न्यवेदयत्। &c वेदित, &c

thunder at the hardest pull (given by Ráma), proclaimed to Bhárgava (परशुराम) of unquenchable wrath, the revival of the Kshetriyas

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके
वीर्य्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः।
राघवाय तनयामयोनिजां
रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥

४७। दृष्टेति। अथ मैथिलः जनकः, रुद्रकार्म्मुके, दृष्टः सारः स्थिरांशः यस्य तत् दृष्टसारम्। "सारो बले स्थिरांशे च" इति विश्वः। वीर्य्यमेव शुल्कं धनुर्भङ्गरूपम् इत्यर्थं, अभिनन्द्य, राघवाय रामाय, अयोनिजां (१) देवयजनसम्भवां, तनयां सीतां, रूपिणीं(२) श्रियमिव, साक्षात् लक्ष्मीमिव, न्यवेदयत् अर्पितवान्, भार्य्या इति शेषः।

४७। अथ मैथिलः, रुद्रकार्म्मुके दृष्टसारं वीर्य्यशुल्कम् अभिनन्द्य, राघवाय अयोनिजां तनयां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत।

४७। [illegible]

४७। [illegible]

[४७] (१) न [illegible] womb, जन् to be born, ड and टाप् affs (२) रूप form, इनि aff [illegible]

भवतारामु तनुत्वभावस्य लक्ष्मीत्वभावात् किञ्चित् न्यूनत्वम्, इत्यभिप्राय 'श्रियमिव' इत्युक्तं। तथा च पाद्मे,—"अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनक[illegible] प्रमथेन इन्द्रोत्पाते तारे चोत्तरफाल्गुने। अयोनिजा पद्मकरा [illegible] सन्निभा। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी। सीतामुखे[illegible] इत्यस्यै नाम चाकरोत्"। 'श्रियमिव' इत्यत्र '[illegible] निवासरद्युति' इति वल्लभ पठति।

४७। [illegible] পণস্বরূপ যে বীর্য্যের মাত্র হরধনুর্ভঙ্গ প্রকাশ হইল, মিথিলা [illegible] সেই বীর্য্যের অভিনন্দন করিলেন এবং তাঁহাকে সাক্ষাৎ লক্ষ্মীর ন্যায় [illegible] অযোনিজা কন্যাকে রাঘবের বাগ্দান করিলেন।

47. The king of Mithilá after extolling the prowess fo[r] as bride-money and tested by the breaking of the Ruler's [bow,] betrothed to Rághava, his daughter, who was not born [of] human womb (अयोनिजा), and was as if Lakshmí (लक्ष्मी) in[carnate].

मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरः
राघवाय तनयामयोनिजाम्।
सन्निधौ द्युतिमतस्तपोनिधेः
अग्निमात्रिक इवातिसृष्टवान् ॥ ४८॥

४८। अन्वयार्थं सोपस्कारमाह, मैथिल इति। सत्यसङ्गर[illegible] [illegible]। "अथ प्रतिज्ञाजिह्मगामिविवादस्य सङ्गरः" इ[ति] [illegible]। मैथिलः, राघवाय अयोनिजां तनयां, द्युतिमतः तेजस्विन [तपो]निधेः कौशिकस्य, सन्निधौ (क), अग्निः साक्षी यस्य स [अग्निसाक्षिक] इवेति। [illegible] [illegible] अतिसृष्टवान् (ख) दत्तवान्।

[illegible]

[illegible]

४८। सत्यसङ्गर मैथिल, राघवाय अयोनिजां तनयां द्युतिमत तपोनिधे सन्निधौ अग्निसाक्षिक इव सपदि अतिसृष्टवान्।

४८। सत्यः सङ्गरो यस्य स, सत्यसङ्गरः। द्युतिरस्यास्तीति द्युतिमान् तस्य। तपसां निधि, तस्य। वाच्यान्तर,—सत्यसङ्गरेण मैथिलेन अयोनिजा तनया अग्निसाक्षिकेण इव अतिसृष्टा। इति।

४८। सत्यप्रतिज्ञो जनक, सद्यस् अग्निमिव तत्र अधिष्ठिते तेजोनिधि कौशिक साक्षिण कृत्वा अयोनिजस्तनया कन्यां रामाय सम्प्रददे। सम्प्रदानमात्रम् अकरोत्, अनन्तरम् क्रिया दशरथादीनामागमनानन्तर निरवर्त्तयत् इति वक्ष्यति। अग्निसमक्षमेव विवाहकार्य्यस्य विधिबोधितत्वात् 'अग्निसाक्षिक' इत्युक्त, उक्तञ्च,—'अग्निसाक्षिकमर्य्यादो भर्त्ता हि शरण स्त्रिया'। यद्यपि अग्निसाक्षिकविवाहो रामादीनां पश्चाद् भविता अत्र तु सम्प्रदानमात्र विवक्षित, तथापि अग्निकल्पस्य मुनेरधिष्ठानात् तत्र सम्प्रदानम् अग्निसाक्षिकमिव जातम् इत्यभिप्राय। पूर्व्वश्लोके 'अवेदयत्' इत्यनेन दातु प्रतिज्ञातत्वात्, अत्र तु 'अतिसृष्टवान्' इत्यनेन दत्तवान् इति गम्यते, अतएव मुनमुख 'सत्यसङ्गर' इति।

४८। मिथिलेश्वर, सेइक्षणे तपोनिधि विश्वामित्रेर समक्षे ठिक् येन अग्निर समक्षे, राघवके अयोनिजा दुहिता सम्प्रदान करिलेन।

48. The King of Mithilá, true to his word bestowed his daughter, who was not born of a human womb, on Rághava, then and there, in the presence of the glorious sage (विश्वामित्र), as if in the presence of Fire

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः
कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहात्
दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ ४९ ॥

४९। प्राहिणोदिति। महाद्युतिः जनक, महितं (१) पूजित पुरोधसं (२), कोसलाधिपतये दशरथाय, प्राहिणोत् (३) प्रेषित

वान् च। किमिति? निमिर्नाम जनकानां पूर्व्वजः कश्चित्। [illegible] निमेः कुलं, दुहितुः सीतायाः, परिग्रहात् स्नुषात्वेन सीकाराद् हेतोः, श्लाघ्यस्य भावः श्लाघ्यत्वं सोऽस्यास्तीति श्लाघ्यभावि. दिष्ट्यात् अनुमन्यताम् इति।

४८। महाद्युति (जनक), मन्त्रित पुरोधसं कोशलाधिपती [illegible] इद निमी कुल दुहितु परिग्रहात श्लाघ्यभावि दिष्ट्यतान इति।

४८। महतो द्युति यस्य स महाद्युतिः। [illegible]

[illegible]

४९। [illegible]

[illegible]

४०. The glorious (महाद्युति lit. supremely glorious) [illegible] deputed his venerable family priest to the king of K[illegible] with the message: [illegible] make the race of Nimi [illegible]

[illegible]

[illegible]), your bondsmen, by accepting our daughter (as your daughter-in-law)

> अन्वियेष सदृशीं स च स्नुषां
> प्राप चैनमनुकूलवाक् द्विजः ।
> सद्य एव सुकृतां हि पच्यते
> कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥ ५० ॥

५०। अन्वियेषेति। स दशरथश्च, सदृशीम् अनुरूपां, स्नुषाम् (१) अन्वियेष (२) दारान्वेषणमकरोत् इत्यर्थः। अनुकूलवाक् स्नुषालिप्सानुकूलार्थवादी, द्विजः जनकपुरोधाः, एनं दशरथं प्राप। तथाहि कल्पवृक्षफलस्य यः धर्मः सद्यःपाकरूपः सोऽस्यास्तीति कल्पवृक्षफलधर्मि यथा तथा सुकृतां (३) पुण्यकारिणां, काङ्क्षितं मनोरथः सद्य एव, पच्यते (४) हि। कर्मकर्तरि लट्। फलमेव पक्वं भवति इत्यर्थः। कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मवद्भावात् भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम्।

५०। [illegible] सदृशी स्नुषाम् अन्विष्ट [illegible] द्विज [illegible] (दशरथ) प्राप। हि तथा(हि) [illegible] सुकृतां काङ्क्षितं सद्य एव पच्यते।

५०। [illegible]

[५०] (१) [illegible] to distil, [illegible] to go with [illegible] &c. (३) [illegible] good act, [illegible] to do, [illegible] to mature [illegible] &c. [illegible]

सुकरे सुसम्पिधार्थे, सौ निजैः गुणैः कर्मसम्पन्निभिरिति शेष, स्वयमेव ध्वि- ध्यति निष्पद्यते तत कथकला इति विदु जानन्ति बुधा इति शेषः'। 'कर्मात कर्मणा तुल्यक्रिय' कर्मस्थया क्रियया समानक्रियः कर्त्ता कर्म्मवत् भवतीत्य। पाध्यान्तर,—तेन च सदृशी सुधा चर्चोदे, यज्ञक्रमपाचा द्विजैन च एव प्रापे। इति।

५०। स खलु राजा दशरथ पुत्र राम अनुरूपया वध्वा सयोजयितुं याः- ईव चकमे, तावदेव तदीयमकल्पमिच्छितस्यैव इरत् जनकपुरोहितः समाससाद। अथवा नैतत् चित्र यदय राजा सङ्कल्पमात्रेणैव सिद्धि लभते स्म, यतस्तादृशानां पुण्यवतां सङ्कल्पित कल्पवृक्षफलमिव उदयमात्रेणैव परिणति गच्छति। तेषां सता हि साधव यदैव काङ्क्षन्ति तदैव ततसर्वं सिध्यतीति भाव। अत एव 'च यथो रघुवंशप्रपुरोहितागमनमधीरविमलार्थं सूचयत'।

৫০। দশরথও যখনই পুত্রবধূর অভিলাষী হইয়াছেন, ব্রাহ্মণও সেই শুভ সংবাদ লইয়া তাঁহার নিকট উপস্থিত হইলেন; অথবা, পুণ্যশীলগণের মনোরথ কল্পতরুর ফলের ন্যায় এইরূপ সদাই পরিণত হইয়া থাকে।

50 At the very moment when he (दशरथ) was thinking of a suitable bride for his son, the priest arrived with the favourable message, like the tree of plenty (कल्पवृक्ष) the wish of the pious fructifies itself instantaneously.

तस्य कल्पितपुरस्क्रियाविधेः
शुश्रुवान् वचनमग्रजन्मनः ।
उच्चचाल वलभित्सखो वशी
सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः ॥ ५१ ॥

५१। तस्येति। बलभित्सखः (१) इन्द्रसहचरः, वशी स्वाधी- नान्। "वश आयत्ततायां च" इति विश्वः। कल्पितपुरस्क्रिया- कृतपूजाविधेः, तस्य अग्रजन्मनः द्विजस्य, वचनं जनकेन

सन्दिष्टं, शुश्रुवान् श्रुतवान् । श्रुणोतेः क्वसुः । सैन्यरेणुमुषित(२)-
र्कदीधितिः (३) सन् उच्चचाल (४) प्रतस्थे ।

५१ । बलभित्सखः वशी (दशरथ), कल्पितपुरस्क्रियाविधेः तस्य अग्रजन्मन वचन शुश्रुवान्, सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिः (सन्) उच्चचाल।

५१ । बल (तन्नामकदैत्यं) भिनत्तीति बलभित् (इन्द्र) तस्य सखा, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । कल्पितः पुरस्क्रियाविधिः यस्य स तस्य । वाच्यान्तर, —बलभित्सखेन वशिना...वचनं शुश्रुवा सैन्यरेणुमुषितार्कदीधितिना (सता) उच्चेले इति ।

५१ । इन्द्रसहचरः स्वाधीनः स राजा [illegible] ब्राह्मणं [illegible] विधिना परिपूज्य तस्य वाक्यं [illegible] श्रुतवान्, [illegible] निर्गत्य प्रययौ । [illegible] 'वशी' इति । [illegible] सैन्यरेणुभिः [illegible] प्रतिवेद्य ।

৫১। [illegible] করিয়া তাঁহার নিকট সেই বার্তা শ্রবণ করিলেন [illegible] প্রস্থান করিলেন।

51. The king independent and friend of Indra (बलभित् lit destroyer of बल a demon, an epithet of इन्द्र) after receiving the Bráhmana (अग्रजन्मा lit first-born, i e. a man of the first class) with offerings of respect, heard the message and set out

---

[५१] (१) बलभित् Indra (बल, भिद् to pierce, क्विप्) सखा friend, टच् aff. (२) मुष् to rob, क्त aff (३) दीधी to shine, क्तिन् aff (४) चल, चल to go,—चलति । चचाल । [illegible] । [illegible] । &c [illegible] , &c [illegible]—[illegible] । [illegible] । &c.

with his army, obscuring the light of the sun with clouds of dust raised by them.

आससार मिथिलां स वेष्टयन्
पीड़ितोपवनपादपां बलैः।
प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी
स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥ ५२ ॥

५२। आससारेति। सः दशरथः, बलैः सैन्यैः, पीड़ितोपवनपादपां मिथिलां, वेष्टयन् (१) परिधीकुर्व्वन्, आससार। सा पुरी, स्त्री युवतिः, आयतम् (२) अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव, प्रीत्या रोधं (३) प्रीतिरोधम्, असहिष्ट सोढ़वती। द्वेषरोधन्तु न सहते इति भावः।

५२। सः (दशरथ) बलैः पीड़ितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् आससार सा पुरी, स्त्री आयतं कान्तपरिभोगमिव प्रीतिरोधम् असहिष्ट।

५२। पीड़िताः उपवनपादपाः यया ताम्। कान्तस्य परिभोग तम्। वाच्यान्तरं,—तेन वेष्टयता पीड़ितोपवनपादपा मिथिला आसेदे, तया पुर्या स्त्रिया आयतः कान्तपरिभोग इव प्रीतिरोध असाहि। इति।

५२। अ■ मिथिला प्राप्नोति दशरथे तत्सैनिका. बहुसंख्यकतया नगरीं परितः अवस्थिरे। अवान्तरसैन्यानां सम्मर्देन च समन्तात् नगर्युपवनपादपा पीड्यन्ते स्म। यथा हि कामिनी प्रियतमस्य निर्दयमपि कुचपीड़नदशनक्षतादिभिः सम्भोगं तदानीं आनन्दनिर्भरोद्रेकात् सहते, तदा सा मिथिलापुरी प्रणयिनी दशरथस्य सैन्यकृतं महान्तमपि रोधं सेहे। कामिनी

[५२] (१) वेष्ट to encircle (णिच्) शतृ aff.—वेष्टयति। अवेष्टयत्। अवेष्टत्-अविवेष्टत्। वेष्टयाञ्चकार, &c. (२) आ, यम् to bind, क्त aff. (३) रुध् to obstruct, घञ् aff.

[illegible] कदाचिदपि वहते [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

৫২। তিনি মিথিলায় উপস্থিত হইলেন, তাঁহার সৈন্যগণ নগরী পরিবেষ্টিত ও উপবন শাখা সকল নিপীড়িত হইল। কামিনী যেমন প্রিয়তমের নির্দয় [illegible] সহ্য করে, সেইরূপ, সেই নগরী তাঁহার প্রণয়জনিত [illegible] সহ্য করিল।

52 He reached Mithila with his army who encamped around the city, wasting the trees of her gardens. The city bore this friendly attack, as a woman bears the unpassioned embrace of her lover.

तौ समेत्य समये स्थितावुभौ
भूपती वरुणवासवोपमौ ।
कन्यकातनयकौतुकक्रियां
स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥ ५३ ॥

५३। ताविति। समये स्थितौ आचारनिष्ठौ। "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः। वरुणवासवौ उपमा(१) उपमानं ययोः तौ तथोक्तौ, तौ उभौ भूपती जनकदशरथौ, समेत्य, स्वप्रभावसदृशीम् आत्ममहिमानुरूपां, कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनाञ्च कौतुक-(२)-क्रियां विवाहोत्सवं, वितेनतुः(३) विस्तृतवन्तौ। तनोतेर्लिट्।

५३। समये स्थितौ वरुणवासवोपमौ तौ उभौ भूपती समेत्य स्वप्रभावसदृशीं कन्यकातनयकौतुकक्रियां वितेनतुः।

---

[५३] (१) मा to measure, with उप to compare, अङ् aff. उप-पूर्व्वात माङो भावे करणे वा अङ्) (२) कुतुक desire, अण् aff. (प्रज्ञाद्यण्) (३) वि, तन् to spread,—तनोति–तनुते। अतनीत्–अतनुत अतानीत्–अतनीत्। अतत–अतनिष्ट। ततान–तेने। &c. कर्म्मणि,—तन्यते। अतानि। &c,

३२। स्वयो: प्रभाव:, तस्य सदृशौ, ताम्। कौतुकस्य क्रिया, ताम्। [illegible] नृत्तम्।—श्वमर्य्ये स्थिताभ्यां [illegible] ताभ्याम् उभाभ्यां भूपतिभ्यां प्रभावसदृशो [illegible]कौतुकक्रिया निर्ममे, इति।

३३। [illegible] राजा जनक, इन्द्रसमानो राजा दशरथश्च उभौ [illegible] कन्यानां पुत्राणाञ्च विवाहमङ्गलकौतुक कुलाचारानुक्रमेण [illegible] सम्पादयामासतुः। 'समये स्थितौ' [illegible] इति भाव:। [illegible] देवा [illegible] [illegible] इति व्याचष्टे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति। [illegible] तेजसा च [illegible] [illegible] [illegible] इति।

८३। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

53 The two kings, resembling Varun'a and Vásava (re-), and attached to their (respective) customs and usages, performed conjointly the nuptial ceremonies of their daughters and sons consistently with their dignity.

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहः

लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम्।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ

तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ ५४ ॥

५४। पार्थिवीमिति। उदवहद्रघूद्वहः। [illegible]। रघूद्वहः [illegible] [illegible] रामः, [illegible] पार्थिवी। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] उर्मिलाम् उदवहत् (१) [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

ताम्, उदवहत्। यौ वरौजसौ तयोः रामलक्ष्मणयोः अवरजौ(२) अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ, तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जनकानुजस्य, सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकीर्त्तिं च, उदवहताम्। नात्र व्युत्क्रम-विवाहदोषः भिन्नोदरत्वात्। तदुक्तम्, "पितृव्यपुत्रे सापत्ने पर-नारीसुतेषु च। विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्तादयदूषणम्॥" इति।

५७। रघूद्वह (राम) पार्थिवीं (सीताम्) उदवहत्, अथ लक्ष्मण तदनु-जाम् ऊर्म्मिलाम् (उदवहत्) तदौ यौ वरौजसौ अवरजौ, तौ सुमध्यमे कुश-ध्वजसुते (उदवहताम्)।

५७। वर [illegible] ओज [illegible] ययो तौ वरौजसौ। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुमध्यमे। वाच्यान्तरम्—रघूद्वहेन पार्थिवी उदौह्यत, लक्ष्मणेन तदनुजा ऊर्म्मिला (उदौह्यत), याभ्यां वरौजोभ्यां तदवरजाभ्यां (अभूयत) ताभ्यां सुमध्यमे कुशध्वजसुते उदौह्येताम्। इति।

५७। रघुकुलप्रदीपो राम पार्थिवसुता सीताम [illegible], ततः लक्ष्मण सीतावरजाम् ऊर्म्मिला [illegible], ततः रामानुज भरत [illegible] [illegible] महाबलशाली [illegible] कुशध्वजसुता [illegible] [illegible] श्रुतकीर्त्तिम परि-[illegible]। कुशध्वज [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],—'[illegible] [illegible] [illegible] कुशध्वज [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] न दोषाय।

५७। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

57 Ráma, the glory of Raghu's race, married the [illegible] (सीता) of the Earth, then married Lakshmana [illegible] [illegible] younger [illegible]

[५७] (१) वह to bear with उत् to marry [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] &c. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] after, जन् to be born, ड aff. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

([illegible]); and the other gifted brothers (भरत and शत्रुघ्न, who were their respective [illegible]), married the slender-waisted daughters माण्डवी and श्रुतकीर्ति of Kuśadhvaja younger brother of जनक।

ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभुः
सूनवो नववधूपरिग्रहात् ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः
सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५ ॥

५५। त इति। ते चतुर्थ-(१)-सहिताः त्रयः भ्रातरः शत्रुघ्नं, रामानुसारादेवमुक्तम्। सूनवः (२) नववधूपरिग्रहात् सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्ताः, तस्य भूपतेः दशरथस्य, सामदानविधिभेदनिग्रहाः सामादयः, उपाया इव, बभुः (३)। विधीयते इति विधिः दानमेव विधिः, निग्रहो दण्डः। चतुर्णामुपायैः वधूनां सिद्धिभिश्चौपम्यमित्यनुसन्धेयम्।

५५। ते चतुर्थसहिताः त्रयः सूनवः नववधूपरिग्रहात्, तस्य भूपतेः सिद्धिमन्तः सामदानविधिभेदनिग्रहाः इव बभुः।

५५। चतुर्णां पूरणः चतुर्थः, तेन सहिताः [illegible]। नवानां वधूनां परिग्रहात्। सिद्धिः अस्ति एषाम्, सिद्धिमन्तः। साम च दानविधिश्च भेदश्च निग्रहश्च ते। वाच्यान्तर—तैः चतुर्थसहितैः त्रिभिः सूनुभिः सिद्धिमद्भिः सामदानविधिभेदनिग्रहैरिव बभे। इति।

५५। राज्ञो दशरथस्य सामदानभेददण्डरूपाश्चत्वार उपाया अभिमतफलसिद्धा यथा शोभन्ते स्म, तस्य राज्ञश्चत्वारः पुत्राः अपि चतुष्टयवधूलाभात् तथा

---

[५५] (१) चतुर् four, डट् aff. (चतुर्णां पूरणः, तस्य पूरणे डट्, तस्य थुगागम.), (२) सू to beget, नु aff. (३) भा to shine,—भाति। अभात्। अभासीत्। बभौ। &c, कर्मणि,—भायते। अभायि। &c. भात, &c.

प्रतिपेदिरे । अप्रयुक्तानामुपायानामभिनवसिद्धिदर्शनेनैव अपुत्राणामभिनववधूदर्शनेन च राजा ननन्द इति सङ्क्षेपः ।

৫৫। নৃপতির চারিটি তনয় নববধূর সহিত মিলিত হওয়াতে বোধ হইল, যেন তাঁহার চারিটি উপায় (সাম, দান, ভেদ, বিগ্রহ) ফলসিদ্ধির সহিত মিলিত হইয়া শোভা পাইতেছে।

55. The four sons of the king, united with their newly married spouses, appeared like his four measures of policy viz साम, दान, भेद and विग्रह, each crowned with its own appropriate success.

ता नराधिपसुता नृपात्मजैः
ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६ ॥

५६ । ता इति । ताः नराधिपसुताः जनककन्यकाः, नृपात्मजैः दशरथपुत्रैः कृतार्थतां [illegible], अगमन्, ते च ताभिः तथा । किञ्च, सः वराणां वधूनाञ्च समागमः (१), प्रत्ययानां प्रकृतीनाञ्च योगः (२)इव, सन्निभातीति सन्निभः, [illegible] इति कः । अभवत् । प्रत्ययाः सनादयः येभ्यः विधीयन्ते ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापि इति भावः ।

৫৬। সে নরাধিপসুতা নৃপাত্মজে, কৃতার্থতাম্ অগমন্ তে চ তাভি (কৃতার্থতাম্ অগমন্), স বরবধূসমাগম প্রত্যয়প্রকৃতিযোগসন্নিভ অভবৎ।

৫৬। নরাধিপের (জনকের ও কুশধ্বজের) সুতা। নৃপের আত্মজ, তে। [illegible] কৰ্ত্তার্থ, সে তাহা আর তাম্ কৃতার্থতাম্, হইল, [illegible] তাঁহারা আর- [illegible] — [illegible] [illegible] প্রত্যয়প্রকৃতিযোগের ন্যায় [illegible] হইল।

एवमारातिरात्मसंगतान्
तान् निगृह्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
षड्भस्तु तिषु विग्रहस्थविप:
तां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥ ५० ॥

५०। एवमिति। एवम् आप्तरतिः (१) चतुराशान्,

दशरथः, तान् चतुरः अपि, आत्मसम्भवान् पुत्रान्, तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य। "निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्त्तितः" इति विश्वः। त्रिषु अध्वसु प्रयाणेषु सत्सु, विसृष्टमैथिलः, स्वां पुरीं न्यवर्त्तत (२)। उद्देश्यक्रियापेक्षया कर्म्मत्वं पुर्य्याः।

[illegible]। एवम् आप्तरतिः सः दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसम्भवान् तत्र निवेश्य, त्रिषु अध्वसु विसृष्टमैथिलः (सन्) स्वां पुरीं न्यवर्त्तत।

[illegible]। आत्मनः सम्भवो येषां तैः तान् आत्मसम्भवान्। विसृष्टः मैथिलः येन सः विसृष्टमैथिलः। वाच्यान्तरं—आप्तरतिना तेन दशरथेन विसृष्टमैथिलेन (सता) न्यावर्त्यत। इति।

[illegible]। पुत्रवत्सलो दशरथः पूर्व्वोक्तप्रकारेण मिथिलायां पुत्रचतुष्टयस्य विवाह-[illegible] समाप्य जनकेन सह मार्गे त्रिषु रात्रीः [illegible] त विसृज्य निजराजधानीं [illegible]। [illegible] 'आप्तरतिः' इत्यनेन स राजा [illegible] इति गम्यते। [illegible] सह [illegible], यथा [illegible],— '[illegible] मार्गे [illegible]। [illegible] [illegible]'। इति।

[illegible]

67 The affectionate father Daśaratha having thus performed there, the marriage of his four sons, and dismissed the king of Mithilá after three stages in his journey, proceeded to his own capital

---

[৭৩] (১) [illegible] to give, with [illegible], to take, [illegible] (৩৩৫) and [illegible] to sport, [illegible] (৩৩৫) (২) [illegible] to stay, with नि, to return,— [illegible] &c [illegible] &c

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनीम्
उत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥ ५८ ॥

५८। तस्येति। जातु कदाचित्, वर्त्मसु, ध्वजा एव तरवः तान् प्रमथ्नन्ति ये ते ध्वजतरुप्रमाथिनः, प्रतीपगाः (१) प्रतिकूलगामिनः, मरुतः, उत्तटाः नदीरयाः, स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् इव जानपदेत्यादिना ङीष्। तस्य वरूथिनीं (२) सेनां, भृशतया भृशं चिक्लिशुः (३) क्लिश्नन्ति स्म।

५८। जातु वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः मरुतः, उत्तटाः नदीरयाः स्थलीमिव, तस्य वरूथिनीं भृशतया चिक्लिशुः।

५८। प्रतीपं गच्छन्तीति प्रतीपगाः। तटात् उद्गताः उत्तटाः। वाच्यान्तरे—ध्वजतरुप्रमाथिभिः प्रतीपगैः मरुद्भिः उत्तटैः नदीरयैः स्थली इव वरूथिनी चिक्लिशे। इति।

५८। राजधानीं प्रतिनिवर्त्तमाने दशरथे, पथि कदाचित् प्रतिकूलगामिनो वायवो वहुः। यथा च उच्छलिता नदीप्रवाहा प्रबलवेगेन तटद्रुमान् उन्मूलयन्तः तटसन्निहित प्रदेश प्लावयन्ति, तथा ते वायवः प्रबलवेगेन ध्वजरूपान् पादपान् उत्पाटयन्तो दशरथसैन्य नितरां क्षोभयामासुः। रथध्वजदण्डानाम् क्षोभत्वात् तरुसाम्यम्। 'इतश्चतुर्भिः प्रतिकूलवातादि दुःशकुनवर्णनं भाविरामागमनसूचकम्' इति दिनकरः।

---

[५८] (१) प्रति, अप् water, अ aff. (प्रतीप), and गम् to go, ड aff. (२) वरूथ part of a car, इनि & ङीप् affs. (३) क्लिश् to pain,—क्लिश्नाति। अक्लिश्नात्। अक्लेशीत्-अक्लिक्षत्। चिक्लेश। &c. कर्म्मणि,—क्लिश्यते। अक्लेशि। &c क्लिष्टः, &c.

৫৮। [illegible]

58. On one occasion, in the course of his journey, adverse winds arose, breaking down the flag-staffs like the trees, and afflicted greatly his army, as the floods of a river ravage the place around its bank

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः
बद्धभीमपरिवेशमण्डलः ।
वैनतेयशमितस्य भोगिनः
भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५८ ॥

५८। लक्ष्यत इति । तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं, बद्धं भीमं परिवेशस्य (१) परिधेः मण्डलं यस्य सः । "परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले" इत्यमरः । रविः, वैनतेय (२)-शमितस्य गरुडहतस्य भोगिनः सर्पस्य, भोगेन (३) कायेन । "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः । वेष्टितः, च्युतः शिरोभ्रष्टः, मणिः इव लक्ष्यते (४) स्म ।

५८। तदनन्तरं बद्धभीमपरिवेशमण्डलः रविः वैनतेयशमितस्य भोगिनः भोगवेष्टितः च्युतः मणिरिव लक्ष्यते स्म ।

५८। विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः तेन शमितः तस्य । वाच्यान्तर — बद्धभीमपरिवेशमण्डलं रविं भोगवेष्टितं च्युतं मणिम् इव लक्षयन्ति स्म (जनाः) इति ।

[५८] (१) परि around, विश् to pervade, घञ् aff. (२) विनता the mother of गरुड, ढक् aff. (३) भुज् to enjoy, घञ् aff. (४) लक्ष to mark, कर्मणि,— लक्ष्यते । लक्ष्येते । लक्ष्यन्ते । &c. णिच्, &c. कर्तरि,— लक्षयति । अलक्षयत् । अलक्षयत् । &c.

५९। यथा हि गरुड़हतस्य महासर्पस्य शिरोभ्रष्टो मणिः तस्य कायवेष्टनमध्ये शोभते, तथा तदानीं सूर्य्योऽपि घोरपरिधिमण्डलमध्ये बभौ। विनता नाम कश्यपस्य प्रजापतेः पत्नी गरुड़माता, तस्या अपत्यं पुमान् वैनतेयः गरुड़ः, तस्य किल विमातृतनयेषु सर्पेषु चिरनिरूढं वैरम्। 'वैनतेयशमितस्य' इत्यनेन महासर्पस्य इति लभ्यते, उक्तञ्च,—'किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुड़ः प्रवर्त्तते' इति। सूर्य्यपरिधेरत्यायतत्वात् महासर्पसाम्यम्, सूर्य्यस्य च दीप्तिमत्त्वात् मणिसाम्यम्। यथा महासर्पकायः त्रासमुत्पादयति, तथा सूर्य्यपरिधिः दुर्निमित्तत्वात् अनिष्टाशङ्कां करोति। अत्र सूर्य्यपरिवेषरूपम् आन्तरीक्ष दुर्निमित्तं वर्णितम्, तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे,—'गन्धर्वनगरं दिव्यम् आन्तरीक्षं निबोध मे। उल्कापातो दिशां दाहः परिवेषस्तथैव च'। इत्यादि।

৫৯। তদনন্তর সূর্য্যদেব ভয়ঙ্কর পরিধিমণ্ডলে আবদ্ধ হওয়াতে বোধ হইল যেন, গরুড়নিহত সর্পের মস্তকভ্রষ্ট মণি তদীয় দেহকুণ্ডলমধ্যে লক্ষিত হইতেছে।

59. Immediately after this, the sun was seen encompassed with an awful misty circle and appeared like a gem fallen from (the hood of) a serpent killed by Vainateya (lit. the son of Vinatá, an epithet of गरुड़), and enclosed within the ring formed by the serpent's body.

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः
सान्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः।
अङ्गना इव रजस्वला दिशः
नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६० ॥

६०। श्येनेति। श्येनपक्षाः इव परिधूसराः (१) अलकाः (२) यासां ताः, सान्ध्य-(३)-मेघाः एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां ताः तथोक्ताः, रजः धूलिरासाम् अस्तीति रजस्वलाः। रजःकृष्यासुति-परिषदोवलजिति वलच्प्रत्ययः। दिशः, रजस्वलाः ऋतुमत्यः, अङ्गना (४) इव। "स्याद्रजः पुष्पमार्त्तवम्" इत्यमरः। अवलोकन-

क्षमाः दर्शनार्हाः, नो बभूवुः । एकवाक्यत्वदोषादप्यत्र भावदोषा-
दिति विशेयम् । अत्र रजोवृष्टिरुत्पात उक्तः ।

१० । ग्रीनपचपरिधूसरालकाः साम्ध्यमेघरुधिरार्द्रवाससः (रजस्वलाः) दिशः रजस्वलाः अङ्गना इव अवलोकनक्षमा नो बभूवुः । वाच्यान्तरं—ग्रीनपचपरि-धूसरालकाभिः साम्ध्यमेघरुधिरार्द्रवासोभिः रजस्वलाभिः दिग्भिः (रजस्वलाभिः) अङ्गनाभिः इव अवलोकनक्षमाभिः नो बभूवे । इति ।

१० । यथा अस्नातरुक्षैः विकीर्णैः धूसरकुन्तलजालैः रक्तोत्तरीयवसनैः वधीनसी समन्विता अङ्गनाः स्त्रियः पातकजनकतया पुंसां दर्शनार्हा न भवन्ति, तथा सम्पतता ग्रीनानां निरुद्धपक्षे विततैः पक्षजालैः सन्ध्याराग मेघैश्च समन्विता धाराधर्षमलिना दिशः अमङ्गलजनकतया तदा जनानां दर्शनार्हा न बभूवुः । अतो अवस्त्रकारनिषेधात् अलकानां रूपत्व, तथा ग्रीनपचसाम्यम् । रक्तस्राव साम्यमेघरक्तलावाससाम् औपम्यम् । अत्र ग्रीनप्रचारपांसुवर्षरूपे दुर्निमित्ते वर्णिते ।

१० । दुर्निमित्ता दिक्गुलो अङ्गुमती नारीदिगेर न्याय शोणपक्षरूप धूसर अलक-जाल एवं साध्या मेघरूप रक्तवस्त्र पतित हइया दर्शनेर अयोग्या हइल ।

60 The quarters of the horizon like women in their menses, became unfit to be looked at, with their rough tresses of the wings of the vultures, and bloody vestures of the (red) evening clouds.

> भास्करश्च दिशमध्युवास यां
> तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरे ।
> क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं
> चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१ ॥

६१ । भास्कर इति । भास्करः (१) यां दिशम्, अध्युवास (२)

---

[६०] (१) धृ, ध to agitate, अर aff. (२) अल to adorn, घञ् aff. (३) सन्ध्या twilight, अ aff. (४) ऋधि to go, दश aff.

च यस्यां दिशि उषितः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्म्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः, शिवाः गोमायवः । "स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृग-धूर्त्तकाः" इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृक्रिया पितृतर्पणं, तत्र उषितं (३) परिचितं भार्गवं चोदयन्त्यः (४) इव, प्रतिभयं भयङ्करं, ववाशिरे (५) ररवुः । वाशृशब्दे इति धातोर्लिट् । "तिरश्चां वाशितं रुतम्" इत्यमरः ।

६१ । भास्करः यां दिशम् अध्युवास च, तां (दिशं) श्रिताः शिवाः, क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं भार्गवं चोदयन्त्य इव, प्रतिभयं ववाशिरे । वाच्यान्तरं— भास्करेण या दिक् अध्यूषे, तां दिशं श्रिताभिः शिवाभिः...चोदयन्तीभिः इव, ववाशे । इति ।

६१ । सूर्य्योन्मुखाः शृगालाश्च घोररवं कुर्वन्ति स्म, तेन च रवेण क्षत्रिय-रुधिराञ्जलिभिः नद्यमः तर्पितपितृलोकं परशुराम पुनरेव क्षत्रकुलनिधनाय प्राव-र्त्तयन्निव । शिवाशब्दः पुंस्यगालेऽपि स्त्रीलिङ्ग एव । अशिवं शिवारुतं क्षत्रकुल-धूमकेतोर्भार्गवस्य चाह्वानमभिनिविष्टवत्, क्रियागतेयमुत्प्रेक्षा । सूर्य्योन्मुखगोमायु-रुतस्य अशिवत्वे वृहत्संहिता,—'सर्व्वदिक्ष्वशुभा दीप्ता विशेषेणाशुभशंसिनी । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्य्योन्मुखी शिवा' ॥ इति । 'भयङ्करं प्रतिभयम्' इत्यमरः, ववाशिरे' इति क्रियाया विशेषणम् । भार्गवस्य क्षत्रशोणितेन पितृ-लोकतर्पण यदुक्तं भारते,—'निःक्षत्रकृतः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् । स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलो-द्वह.' ॥ इति ।

---

[६१] (१) भा light, कृ to do, अच aff. स inserted (२) अधि,-वस् to live,—वसति । अवसत् । अवात्सीत् । उवास । &c. कर्म्मणि,—उष्यते । अवासि । &c. उषित:, &c. (३) वच् to speak, क्तवत् aff. (रुचिवचिकुचि-कुटिभ्य कितच्). (४) चुद to send, णिच् ;—चोदयति । अचोदयत् । अचूचुदत् । चोदयाम्बभूव, &c. चोदितः, &c. (५) वाश to cry,—वाशते । अवाशत । अवाशिष्ट । ववाशे । &c. वाशित., &c.

৬১। সূর্য্য যে দিকে অবস্থিত, সেই দিকে মুখ করিয়া শিবাগণ ভয়ঙ্কর রব করিতে লাগিল, তাহারা যেন ক্ষত্রিয়শোণিতে পিতৃকুলতর্পণকারী ভার্গবকে আহ্বান করিতে লাগিল।

61. Jackals began to howl fearfully, with their faces towards the sun, as if to arouse Bhārgava ( परशुराम ) accostomed to offer oblations of Kshatriya blood to the manes of his deceased fathers.

तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।
अन्वयुङ्क्त गुरुमीश्वरः क्षितेः
स्वन्तमित्यलघयत् स तद्व्यथाम् ॥६२॥

६२। तदिति। तत् प्रतीप-(१)-पवनादि वैकृतं (२) दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य, कृत्यवित् कार्य्यज्ञः, क्षितेः ईश्वरः, शान्तिम् अनर्थनिवर्त्तनम् अधिकृत्य उद्दिश्य, गुरुं (३) वशिष्ठम्, अन्वयुङ्क्त अपृच्छत् "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः। सः गुरुः, स्वन्तं शुभोदर्कं भावीति तस्य राज्ञः व्यथाम् अलघयत् लघूकृतवान्।

६२। कृत्यवित् क्षितेः ईश्वरः तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिम् अधिकृत्य गुरुम् अन्वयुङ्क्त, स (गुरुः) स्वन्तम् इति तद्व्यथाम् अलघयत्।

৬২। প্রতীপ-পবন আদি [illegible] কৃত্যবিদ্ ক্ষিতীশ্বর [illegible]

৬২। [illegible]

[৬২] (१) प्रति, अप water, अ changed to ई (२) विकृत changed [illegible] अण् aff., (३) गृ to sound, उ aff. [illegible]

यामास, परिणामदर्शी महर्षिश्च 'अशुभलक्षणानां तेषां परिणामः शुभावहः' इति प्रबोध्य राज्ञः उद्वेगं शमयामास। 'क्रियावित्' कस्मिन् काले कीदृगनुष्ठेयं तदभिज्ञः। वशिष्ठो हि आथर्व्वणमन्त्रप्रभावेण रघूणां दैवमानुषादिव्यसनानां प्रतिहर्त्ता, उक्तञ्च प्रथमसर्गे,—'दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्' इति। अतएव विपदि वशिष्ठसकाशे शान्तिप्रार्थनया राज्ञः कार्य्यज्ञता प्रतिभाति। शान्तिकर्म्म च उत्पातदर्शने अवश्यमेव करणीयं, यथा गर्गसंहितायां,—'ये तेषु शान्तिं कुर्व्वन्ति न ते यान्ति पराभवम्' इति। 'अशमयत्' शमुधातोः 'तत् करोति तदाचष्टे' इति णिचि धातुसंज्ञायां, लङि रूपम्।

৬২। কার্য্যজ্ঞ ক্ষিতীশ্বর দশরথ, প্রতিকূল বায়ু প্রভৃতি সেই সকল দুর্নিমিত্ত দর্শন করিয়া অমঙ্গলশান্তির নিমিত্ত কুলগুরু বশিষ্ঠকে প্রার্থনা করিলেন। তিনি, 'ইহার পরিণাম শুভজনক' ইহা বলিয়া রাজার উৎকণ্ঠা নাশ করিলেন।

62. The sovereign of the earth ( दशरथ ), wise in action, observing the adverse winds and other concomitant ill omens, asked his spiritual guide (गुरु-वशिष्ठ) to avert the evil, who lessened his anxiety by assuring, that it will end in good.

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः
प्रादुरास किल वाहिनीमुखे।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैः
लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३ ॥

६३। तेजस इति। सपदि उत्थितः, तेजसां राशिः वाहिनी-(१)-मुखे सेनाग्रे, प्रादुरास, किल खलु, यः, सैनिकैः (२) नयनानि प्रमृज्य (३), चिरात् लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिः यस्य सः तथोक्तः, अभूत् इति शेषः।

---

[६३] (१) वाह a vehicle, &c इनि and ङीप् affs (२) सेना an army, ठक् aff. (३) प्र, मृज् to clean, ल्यप् aff —मार्ष्टि। अमार्ट्। अमार्जीत्। ... । ममार्ज। &c. कर्म्मणि,—मृज्यते। अमार्जि। &c.

६३। सपदि उत्थितः तेजसः राशिः वाहिनीमुखे प्रादुरास किल, यः (तेजोराशिः) सैनिकैः नयनानि प्रमृज्य चिरात् लक्षणीयपुरुषाकृतिः (अभूत्)। वाच्यान्तरं—उत्थितेन तेजसो राशिना प्रादुर्बभूवे, येन लक्षणीयपुरुषाकृतिना (अभावि) इति।

६३। तदनन्तरं सैन्यपुरोभागे कोऽपि तेजोनिचयः प्रादुर्बभूव। अथ सैनिकाः अत्यन्तचाकचक्यादिना दृष्टिप्रतिघातकत्वात् क्रमात् तं पुरुषाकारं बुबुधिरे च। भारा-वतारस्य भार्गवस्य दैव्येन तेजसा दैवकृतादादित्यमण्डलात् आभा च प्रदीप्-तात् चक्षुषः उत्पादितं तु तेजोराशिमेव सैनिकाः निश्चिक्युः, अथ अतिनिपुणं निरीक्षमाणाः स तेजोराशिः पुरुष इति बुबुधिरे इति भावः।

৬৩। হঠাৎ একটি তেজোরাশি সমুত্থিত হইয়া সৈন্যসমুখে প্রাদুর্ভূত হইল। সৈনিকগণ চক্ষু মুছিয়া অনেকক্ষণের পর তাহা পুরুষের আকার বলিয়া বুঝিতে পারিল।

63 All of a sudden, a colossal mass of lustre appeared before the army, who clearing their eyes, made out after a long time, that it was a human figure

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं
मातृकञ्च धनुरूर्जितं दधत्।
यः ससोम इव घर्मदीधितिः
सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥ ६४ ॥

६४। पित्र्यमिति। उपवीतं (१) लक्षणं चिह्नं यस्य तं पितुः अयं पित्र्यः। वाय्वृतुपित्रुषसो यदिति यत्प्रत्ययः। तम् अंशम्, धनुषा ऊर्जितं (२) धनुरूर्जितं, मातुरयं मातृकः। ऋतष्ठञिति

---

[६४] (१) उप, वज to go, or वे to go, क्त aff. (उपाज्यते वा, उपवीयते वा, कर्म्मणि, वी धातोर्वा, क्त)। (२) ऊर्ज strength, इतच् aff. (तारकादिभ्य इतच्) (३) धा to hold, शतृ aff. also दधान।

ठञ्प्रत्ययः। तम् अंशम्, दधत् (सन्), यः भार्गवः, ससोमः चन्द्रयुक्तः, घर्म्मदीधितिः सूर्य्यः इव, सद्विजिह्वः सर्पयुक्तः चन्दनद्रुमः इव, स्थितः।

६३। यः (भार्गवः) उपवीतलक्षणं पित्र्यम् अंशम्, ऊर्जितं मातृकम् धनुश्च दधत्, ससोमः घर्म्मदीधितिः इव, सद्विजिह्वः चन्दनद्रुमः इव (स्थितः)।

६४। पितुरयम्, पित्र्यः ; वायु, ऋतु, पितृ, उषस्, एभ्यः यत् स्यात्, यथा,—वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम्, उषस्यम्, इति। मातृ अयम् (दीर्घान्तत्वाभावात् इत्यर्थं) मातृकः सन्, विद्यायोनिसम्बन्धं वाची ऋकारान्तेभ्यः शब्देभ्यः ठञ् स्यात्, यथा,—हौतृकं, पैतृकं, मातृकं, इत्यादि। सोमेन सह वर्त्तते इति ससोमः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। द्वे जिह्वे यस्य सः द्विजिह्वः, तेन सह वर्त्तते इति सद्विजिह्वः। घर्म्माः (उष्णाः) दीधितयो यस्य सः घर्म्मदीधितिः। वाच्यान्तरे—येन दधता (सता) ससोमेन घर्म्मदीधितिना इव सद्विजिह्वेन चन्दनद्रुमेणेव (स्थितम्)।

६५। यथा हि सौम्याय सूर्य्यः शीतांशुना चन्द्रेण युक्तः शोभते, यथा च सुरभिशीतलः चन्दनः भीषणविषधरेण वेष्टितः शोभते, तदा स भार्गवः, पितृकुलस्य लक्षणं ब्रह्मसूचकं यज्ञोपवीतं मातृकुललक्षणं तेजःसूचकं भीषणं धनुश्च धारयन् शोभते स्म। क्षत्रियागर्भजे ब्राह्मणपुत्रे भार्गवे क्षात्रं ब्राह्मं च तेजः युगपदेव लक्ष्यते स्म इति भावः। परशुरामस्य पिता जमदग्निर्नाम ब्राह्मणः, स च ऋचीकात् जातः, ऋचीकश्च भृगोरिति तस्य पितृकुलक्रमः। रेणुका नाम क्षत्रिया परशुरामस्य माता, सा च राज्ञः प्रसेनजितस्तनया, यथा, भारते,—'स प्रसेनजितं राजन् अधिगम्य नराधिपम्। रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः'। इति। तेजसोर्द्वयोः परस्परविरोधिनोरपि एकत्रावस्थानम् उपमानद्वयेन लभ्यते। यद्यपि चन्द्रसूर्य्ययोरेकत्रावस्थानं नियतिकृतनियमरहितं तथापि 'निरङ्कुशा हि कवयः' इति कवीनां निरङ्कुशत्वादेव उक्तम्, यथा काव्यप्रकाशे,—'नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्। नवरसरुचिरां निर्म्मितिमादधती भारती कवेर्जयति॥' इति।

৬৪। পিতৃকুলের চিহ্ন যজ্ঞোপবীত এবং মাতৃকুলের জাজ্বল্যমান চিহ্ন শরাসন ধারণ করায়, যাঁহাকে শশাঙ্কসংযুক্ত প্রভাকর এবং বিষধরবেষ্টিত চন্দনতরুর ন্যায় (প্রশান্ত অথচ ভীষণ) দেখাইতেছিল।

64. Who wore the sacred thread indicative of his paternal side, and held the brilliant bow indicative of his maternal side, and thus appeared like the sun in conjunction with the moon, or a sandal tree encircled by a snake.

येन रोषपरुषात्मनः पितुः
शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।
वेपमानजननीशिरश्छिदा
प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥ ६५ ॥

६५। येनेति। रोषपरुषः आत्मा बुद्धिः यस्य सः। 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः। तस्य रोषपरुषात्मनः, स्थितिभिदः (१) मर्य्यादालङ्घिनः अपि, पितुः शासने तस्थुषा (२) स्थितेन, वेपमान-(३) जननीशिरश्छिदा येन, प्राक् घृणा (४) अजीयत (५), ततः अनन्तरं, मही अजीयत। मातृहन्तुः क्षत्रवधात् कुतो जुगुप्सा इति भावः।

६६। [illegible]

[illegible]

६६। [illegible]

[illegible]

६७। [illegible]

[६५] (१) स्थिति position, भिद् to break, क्विप् कर्तरि (२) स्था to stay क्वसु कर्तरि (इत्युपेति कदाचन) (३) वेप् to tremble, शानच् कर्तरि — वेपते अवेपत। अवेपिष्ट। विवेपे। &c. (४) घृ to sprinkle, नक् & टाप् कर्तरि (५) जि to conquer, कर्मणि — जीयते अजीयत। अजायि। &c. जि, &c कर्तरि — जयति। अजयत्। अजैषीत्। जिगाय। &c.

[illegible]

६५। [illegible]

65. Who, under the command of his father, though he had overstepped the bounds of propriety with a heart rendered stern by anger, first conquered filial tenderness (or fear of disgrace) and then the world.

अक्षबीजवलयेन निर्बभौ
दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः
व्याजपूर्व्वगणनामिवोद्वहन् ॥ ६६ ॥

६६। अक्षेति। यः भार्गवः, दक्षिणश्रवणे संस्थितेन, अक्ष-बीजवलयेन अक्षमालया, क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रिय-(१)-वधानां

एकविंशतेः एकविंशतिसंख्यायाः, व्याजः (२) छद्ममात्रमस्य पूर्वः यस्याः तां गणनाम् (३), उद्वहन् इव, निर्बभौ।

६६। यः दक्षिणश्रवणसंस्थितेन अक्षबीजवलयेन क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनाम् उद्वहन् इव निर्बभौ।

६६। अक्षाणां बीजानि तेषां वलयः तेन। दक्षिणं श्रवणं तस्मिन् संस्थितः तेन। क्षत्रियाणाम् अन्तकरणानि तेषाम् एकेन अधिका विंशतिः तस्याः। वाच्यान्तर—येन उद्वहता इव निर्बभे। इति।

६६। स च दक्षिणकर्णे अक्षसूत्रकणेन सकलक्षत्रियसंहाराणाम् एकविंशति-संख्यायाः गणनार्थं धारयन्निव शुशुभे। अपि कर्णावसक्तस्फटिकमालामिव दधौ, किन्तु उत्प्रेक्षामुखेन भार्गवस्य श्रीवत्सातिशय द्योतयितुं क्षत्रियवधवारसंख्या-गणनामुपमाह। स किल भार्गवः पुरा पितृवधामर्षोद्दीप्तः पृथिवीमेकविंशति-वारान् निःक्षत्रियामकरोत्। निःक्षत्रिये च लोके ब्राह्मणैः पुनः क्षत्रियास्तु तनया उत्पादिताः, यथा भारते,—'एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना। त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा॥ एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा। उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः'॥ इति।

৬৬। যিনি একবিংশতিবার ক্ষত্রিয়কুল নির্মূল করিয়া সেই একবিংশতিসংখ্যার গণনার ছলেই যেন দক্ষিণ কর্ণে অক্ষবীজবলয় ধারণ করিয়া ছিলেন।

66. Who, because he had extirpated the Kshatriya race twenty-one times, wore round his right ear a bead of Aksha seeds as if for the sake of enumerating that number twenty one.

तं पितुर्वधभवेन मन्युना
राजवंशनिधनाय दीक्षितम्।
बालसूनुरवलोक्य भार्गवं
स्वां दशाञ्च विषसाद पार्थिवः॥ ६७॥

---

[६६] (१) अन्त, अ aff (अन्तादेश) (२) वि, अज् to go, घञ् aff (३) गण to count, युच् aff.

67　The king, on seeing that Bhárgava bent on destroying the royal races, in order to avenge his father's murder, and considering the tender age of his sons and his own old age, became bewildered.

नाम राम इति तुल्यमात्मजे
वर्त्तमानमहिते च दारुणे ।
हृद्यमस्य भयदायि चाभवत्
रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥ ६८ ॥

६८। नामेति। आत्मजे पुत्रे, दारुणे (१) घोरे, अहिते शत्रौ च, तुल्यम् अविशेषेण वर्त्तमानं राम इति नाम हारसर्पयोः वर्त्तमानं, रत्नजातं रत्नजातिः इव, अस्य दशरथस्य हृद्यं (२) हृदयङ्गमं, भयदायि (३) भयप्रदं च, अभवत् ।

६८। [illegible]

६८। [illegible]

[६८] (१) दृ to tear, णिच् अनि [illegible], (२) हृद् heart, यत् अनि (३) भय fear, दा to give, णिनि अनि

शिरोरत्नमिवाभासत। अर्थः सुनीयंथा सुखः।...पुत्रभ्रमात् सुखतः अस्तौ भीतिः विद्यते' । इति।

६८। পুত্র ও শত্রুর নাম এই উভয়েই তুল্যরূপে বিদ্যমান 'রাম' এই নাম হারস্থিত ও সর্পস্থিত রত্নের ন্যায় তাঁহার আনন্দকর ও ভয়কর বলিয়া বোধ হইল।

68 The name 'Ráma,' being the name of his son, as well as, of his inveterate enemy, seemed to him at once pleasant and dreadful, like the jewel in a necklace, and the jewel on the hood of a serpent.

अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं
सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः
सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥ ६९ ॥

६९। अर्घ्यमिति। सः भार्गवः, अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं नृपम् अनवेक्ष्य, यतः यत्र भरताग्रजः, ततः तत्र। इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः। क्षत्रे क्षत्रकुले विषये यः कोपदहनः रोषाग्निः तस्य अर्चिषं (१) ज्वालाम् इव स्थिताम्। "ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः" इत्यमरः। उदग्रा तारका (२) कनीनिका यस्याः ताम्। "तारकाक्ष्णः कनीनिका" इत्यमरः। दृशं सन्दधे।

६९। स भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति वादिनं नृपम् अनवेक्ष्य यतः भरताग्रजः ततः क्षत्रकोपदहनार्चिषम् उदग्रतारकां दृशं सन्दधे। वाच्यान्तरं—तेन... अनपेक्ष्य यतः भरताग्रजेन (अभूयत) ततः क्षत्रकोपदहनार्चिः उदग्रतारका दृक् सन्दधे। इति।

६९। कथामृतं भार्गवम् उपागत दृष्टा अर्घ्यदानादिसत्कारे, तम् अकुर्व-

[६९] (१) अर्च् to worship, इसि aff. (२) तृ to cross, (णिच्) ण्वुल् aff टाप् f.m aff. (३) दृश् to see, क्विप् aff.

[illegible] राजा अर्घ्यम् अर्घ्यम् इति ससम्भ्रमं वदति च, भार्गवस्तु तथावादिनं तम् अनादृत्य भरताग्रजे रामाभिमुखीं दृशं संदधौ, सा दृक् उदग्रतारका इति क्षत्रियेषु कोपानलस्य अर्चिः दिदीपे। 'अर्घ्यम् अर्घ्यम्' इति,—प्रयोद भगवन् अर्घ्यं गृहाण इत्यभिप्रायः। सम्भ्रमादेव 'अर्घ्यम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः। अर्घो नाम देवद्विजगुर्वादिपूजायै दूर्वाक्षतचन्दनादिमिश्रं जलं, पूजार्थे [illegible] केवलं जलं वा। अर्घाय पूजायै इदम् अर्घ्यं, 'पादार्घाभ्यां च' इति यत् प्रत्ययः।

६९। राजा (হাত পূজার নিমিত্ত) 'অর্ঘ্য' 'অর্ঘ্য' বলিয়া চীৎকার করিতে লাগিলেন, কিন্তু তিনি ঐ রাজার কথা [illegible] ... [illegible] (রাম) [illegible] সেই দিকে, ক্ষত্রিয়ের প্রতি কোপানলের [illegible] উদ্দীপ্ত দুই নয়ন [illegible] করিলেন।

69. He, without heeding the king who was crying 'अर्घ्य' and 'अर्घ्य' (offerings of reception), turned his eyes in the direction of Ráma (भरताग्रज lit. the elder of Bharata) with his eye-balls dilated and flashing forth the fire of wrath against the Kshatriyas.

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना
राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं
कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥ ७० ॥

७०। तेनेति। कार्मुके (१) निषक्तमुष्टिना शरम् अङ्गुली-विवरचारिणं कुर्वता, योद्धुमिच्छता युयुत्सुना, तेन भार्गवेण विगतभीः निर्भीकः, पुरोगतः अग्रतः, राघवः निजगदे (२) उक्तः। कर्मणि लिट्।

[७०] (१) [illegible] ... [illegible]
to speak,—[illegible]

७०। कार्मुकनियमितमुष्टिना शरम् अङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वता युयुत्सुना तेन (भार्गवेण) विगतभीः पुरोगतः राघवः निजगदे। वाच्यान्तरं—कार्मुकनियत मुष्टिः शरम् अङ्गुलीविवरचारिणं कुर्वन् युयुत्सुः सः (भार्गवः) विगतभियं पुरोगतं राघवं निजगाद। इति।

७०। अथ युद्धार्थी भार्गवः शरासनं मुष्टिपीडं दधानः, शरञ्च अङ्गुलीयमध्ये धारयन् पुरो दण्डायमानं निर्भयचित्तं राघवं वक्तुम् आरेभे। कार्मुके धनुषि नियतः निबद्धः मुष्टिः येन, सः तेन। विगता भीः, भयं यस्य तं, भीषणभार्गवदर्शनेनापि अविचलितम् इत्यर्थः। अङ्गुल्योः विवरे चरतीति तम्। योद्धुम् इच्छुः युयुत्सुः तेन, युधधातोः सन्नन्तात् उप्रत्ययः।

७०। युद्धार्थी भार्गव मुष्टिते शरासन धारणपूर्वक अङ्गुलीविवरे शर संयोग करत, निर्भये सम्मुखे दण्डायमान राघवके कहिलेन।

70. *He in the attitude of combat, firmly grasping* his bow, and holding an arrow between his fingers, thus addressed Rághava (राम), who stood dauntless before him.

क्षत्रजातमपकारवैरि मे
तन्निहत्य बहुशः शमं गतः।
सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनात्
रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥७१॥

७१। क्षत्रेति। क्षत्रजातं क्षत्रजातिः मे अपकारेण पितृवधरूपेण, वैरि द्वेषि, तत् क्षत्रजातं, बहुशः (१) एकविंशतिवारान् निहत्य, शमं गतः अस्मि, तथापि सुप्तसर्पः दण्डघट्टनात् (२) इव, तव विक्रमस्य, श्रवात् (३) आकर्णनात्, रोषितः रोषं प्रापितः, अस्मि।

७१। क्षत्रजातं मे अपकारवैरि, तत् (क्षत्रजातं) बहुशः निहत्य शमं गतः

[७१] (१) बहु many, शस् aff. (२) घट्ट to disturb, ल्युट् aff. (३) श्रु to hear, अप् aff.

(अस्मि), सुप्तसर्पः दण्डघट्टनादिव तव विक्रमश्रवात् रोषितः अस्मि । वाच्यान्तरं— क्षत्त्रजातेन अपकारवैरिणा (अभूयत), (मया) शमं गतः, सुप्तसर्पेण इव (मया) रोषितेन भूयते । इति ।

७१ । यथा कश्चित् निद्रितः फणी यथा आहतो रोषात् आघातकारिणम् अभिधावति, तथा चिरात् शमं गतोऽहं तव पराक्रमश्रवणेन आहत इव मम शरीरे रोषात् त्वां मारोऽस्मि । त्वामहत्वा न निवर्त्तिष्ये इति भावः । अत्र भार्ग-वस्य सर्पेण विक्रमस्य दण्डेन घट्टनस्य श्रवणेन च औपम्यं ज्ञेयम् । यथा भार्गवविशेषण शमं गत इति तथा सर्पविशेषण सुप्त इति, अनयोरपि साम्यं ज्ञेयम् । 'अपकार-वैरि,' अत्र अपकारशब्दः आगमतन्त्रभक्ष्यदोषधेनुवत्कार्यकरणपिबध्यादिसूचकः । 'शमं गतः'—अर्द्धोक्तादि'पठनपवनात् अपवधान् निहत ।

৭১। অপকারহেতু ক্ষত্রিয়জাতি আমার শত্রু, আমি উহাকে বারবার সংহার করিয়া শান্ত হইয়াছিলাম, লাঠি দিয়া খোঁচাইলে নিদ্রিত সর্প যেমন গর্জিয়া উঠে, তেমনি তোমার বিক্রমের কথা শুনিয়া আমি কুপিত হইয়াছি।

71. The Kshatriya race, my enemies for injuries done, have I destroyed many a time, and I have felt appeased, but the report of thy valorous deed roused me, as the rough handling with a stick rouses a sleeping serpent.

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैः
त्वं किलानमितपूर्व्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये
वीर्य्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥ ७२ ॥

७२ । मैथिलस्येति । अन्यैः पार्थिवैः, अनमितपूर्व्वं पूर्व्वमन-मितम् । सुप्सुपेति समासः । अन्य मैथिलस्य धनुः, त्वम् अक्षणोः(१) भग्नवान् किलेति वार्त्तायाम् । "वार्त्तासम्भाव्ययोः किल" इत्यमरः ।

---

[७२] (१) क्षण् to kill,—क्षणोति । अक्षणोत् । अक्षणोः । अक्षणाव ।

तत् धनुर्भङ्गं निशम्य आकर्ण्य, भवता, आत्मनः मम, वीर्यम् (२) एव शृङ्गं, भग्नम् इव समर्थये (३) मन्ये ।

७२। अन्वयार्थिनं अपर्यन्तपूर्वं मैथिलस्य धनुः त्वम् अभाङ्क्षीः किल, तत् निशम्य भवता आत्मनः वीर्यशृङ्गं भग्नम् इव समर्थये। वाच्यान्तरं—धनुः त्वया अभज्यत ..(मया) समर्थ्यते । इति ।

७२। जनकभवने स्थितं यत् हरधनुः अन्ये राजानः मनागपि न शेकुः, तत् धनुः भग्नं भवता त्वया मम वीर्यरूपं शृङ्गं भग्नमिव इत्यहं मन्ये। यथा कश्चित् वृषः प्रतिद्वन्द्विना वृषेण मस्तके शृङ्गे भग्ने सति सर्वतोऽप्यक्षोभमूर्च्छितो भवति, तथा हरधनुर्भङ्गेन मम चिरतनार्जितं वीरकीर्त्तिं हृतायां त्वया अहमपि लज्जितः इव क्षोभमूर्च्छितोऽस्मि सम्प्रति । 'अभाङ्क्षीः,' भञ्ज हिंसायाम् इति धातोः कर्त्तरि लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम्। 'वीर्यशृङ्गमिव भग्नम्,'—'यथा भग्नशृङ्गो वृषभादिरविकृतिस्तथा इति भावः,' इति दिनकरः ।

৭২। যে ধনু ইতিপূর্ব্বে অন্য কোন রাজা নত করিতেও পারে নাই, তুমি জনকের সেই ধনু ভঙ্গ করিয়াছ, শুনিয়া আমার জ্ঞান হইতেছে, যেন তুমি আমার বীর্য্যরূপ শৃঙ্গ ভঙ্গ করিয়াছ।

72 Hearing that thou hast broken the bow of the king of Mithilá, that foiled all other kings in the bending thereof, I have felt as if the crest (शृङ्ग lit. means 'horn') of my valour has been broken by thee.

अन्यदा जगति राम इत्ययं
शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
व्रीडमावहति मे स सम्प्रति
व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥ ७३ ॥

&c. भृत. &c. (२) वीर a hero, यत् aff. (३) सम्, अर्थ to ask,—अर्थयते। आर्थयत। आर्थिषत। अर्थयाम्बभूव, &c कर्म्मणि—अर्थ्यते। आर्थि—आर्थयि। &c. अर्थितः &c.

७३। अन्यदेति। अन्यदा (१) अन्यस्मिन् काले. अगति, राम इत्ययं शब्दः उच्चरितः सन्, माम् एव अगात्, सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति अन्तर्वृत्ति विपरीतवृत्तिः अन्यगामी इति यावत्, अः शब्दः मे व्रीडाम् (२) आवहति लज्जां करोति।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं
द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैहयः
त्वञ्च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः ॥ ७४ ॥

७४। बिभ्रत इति। अचले (१) क्रौञ्चेऽपि, अकुण्ठितम् (२) अस्त्रं बिभ्रतः मम, द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ, रिपू मतौ, धेनोः दिव्यहोमधेनोः वत्सस्य हरणात् हेतोः हैहयः कार्त्तवीर्यश्च, कीर्त्तिम् अपहर्त्तुम् उद्यतः उद्युक्तः त्वम्। अत्र हरिवंशे भारतश्लोकः "प्रमत्तस्याश्रमात् तस्य होमधेन्वास्ततो बलात्। जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान्।" इति।

(१) [illegible]

(२) [illegible]

विहारकर्मिन्यर्थः । समम् भागः ययोः तौ समांशौ। 'भाजौ' इति समभागौ: वर्त्तमाने च, 'लक्ष्य च वर्त्तमाने' इति सूत्रेण वर्त्तमानविहित-क्त-योगात्,'मम' इत्यत्र षष्ठी।

৭৪। পর্ব্বতেও যাহা প্রতিহত হয় না, আমি তাদৃশ অস্ত্র ধারণ করিয়া থাকি। দুই অপরাধে দুই জন কি আমার শত্রু,—হৈহয় (কার্ত্তবীর্য্য) হোমধেনুর বৎস হরণ করিয়াছিল বলিয়া এবং তুমি আমার কীর্ত্তিহরণে উদ্যত বলিয়া।

74 Armed with a weapon which even a mountain could not blunt I have only two enemies equally obnoxious: Haihaya (कार्त्तवीर्य्यार्जुन) for carrying away the calf of the (sacrificial) cow, and thou for attempting to rob my fame.

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः
तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते
कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५ ॥

७५। क्षत्रियेति। तेन कारणेन, ह्रियते येनासौ करणः (१) क्षत्रियान्तस्य करणः अपि, विक्रमः, त्वयि अजिते, मां न अवति (२) न प्रीणाति। तथाहि, पावकस्य (३) अग्नेः, महिमा सः गण्यते(४), यः कक्षवत् कक्षे इव। तत्र तृणेष्विवेति सप्तम्यर्थे वतिः। सागरे अपि ज्वलति (५)।

[७५] (१) कृ to do, or कॄ to scatter, कृत् affix (२) अव् to please,—अवति। आवत्। आवीत्। अव। &c कर्म्मणि,—अव्यते। आवि। आवि। &c (३) पू to purify, वुण् aff (४) गण to count, कर्म्मणि,—गण्यते। [illegible] । &c. [illegible], &c [illegible],—[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible], &c. (५) ज्वल to burn,—ज्वलति। अज्वलत्। अज्वालीत्। जज्वाल। &c. भावे,—ज्वल्यते। अज्वालि। &c

७४। हेम, क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः त्वयि अजिते मां न अवति, पावकस्य महिमा सः गण्यते यः कक्षवत् सागरेऽपि ज्वलति। वाक्यार्थ— क्षत्रियान्तकरणेनापि विक्रमेण अहं न अवे, पावकस्य महिमानं तं गणयन्ति येन कक्षवत् सागरेऽपि ज्वल्यते, इति।

७५। यदि येन तेजसा क्षत्रियनिर्वापकमपि महिम्न इत्थम् इत्था निःक्षत्रियाम् उर्वीं कर्तुं तदेव तेजो यदा विजितेन गण्यते, तत्र अजितशत्रुत्वात् तेजो न तदा गण्यते, तथा अहं येन तेजसा क्षत्रियनिर्वापकमपि मां पुनरपि कुर्वीत तत्र तदेव तेजो गणयामि, त्वदपराजयहेतुकात् तु मे तेजो न गण्यते। क्षत्रियनिबर्हणमपि तावत् विक्रम मे पौरुषं यावत् त्वं न निर्जितो-ऽसि भाव। 'पावकस्य' बाडवाग्नेरिति यावत्। कक्ष, तृणकाष्ठादि। 'सागरेऽपि' अग्निनिर्वापकानां जलानां निधेः समुद्रस्य गर्भे इति यावत्। अत्र क्षत्रियाणां कक्षेण राघवस्य सागरेण, भार्गवस्य वाडवाग्निना, विक्रमस्य च महिम्ना यथाक्रमम् औपम्यम्। 'कक्षवत्' &c.—'सागरे' इति सप्तम्यन्तत्वात् उपमानेऽपि कक्षे सप्तमी, सप्तम्यन्तात् कक्षात् इवार्थे वतिः, यथा कक्षे इव कक्षवत्। एवं षष्ठ्यन्तादपि इवार्थे वतिः स्यात्, यथ उक्तं 'तत्र तस्येव' इति।

৭৫। যাবৎ তোমাকে না জয় করিতেছি, তাবৎ আমার ক্ষত্রকুলনাশকারী পরাক্রমেও আমি সন্তুষ্ট নহি, কাষ্ঠে যেমন সমুদ্রেও যদি তেমনি প্রজ্বলিত হয়, তবেই অগ্নির সেই মহিমাই লোকে গণনা করে।

75 The fame of my valour as the destroyer of the Kshatriyas, does not please me so long as thou livest unconquered; that power of fire is to be praised, which burns in the ocean in the same manner as it burns in the wood

विद्धि चात्तवलमोजसा हरेः
ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया।
खातमूलमनिलो नदीरयैः
पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम्॥ ७६॥

७६ । विद्धीति । किञ्च, ऐश्वरं (१) धनुः, हरेः विष्णोः, ओजसा (२) बलेन, आत्तबलं हृतसारञ्च, विद्धि, यत् धनुः, त्वया अभाजि अभञ्जि । भञ्जेश्च चिणीति विभाषया नलोपः । तथाहि, नदीरयैः खात-(३)-मूलम् अवदारितपादं, तटद्रुमं, मृदुरपि अनिलः (४) पातयति (५) । ततः भिन्नमपि रौद्रं धनुरभाङ्क्षीरिति मा गर्वीः इति भावः ।

७६ । च (किञ्च) ऐश्वर धनु त्वया अभाञ्जि, (तत्) हरे ओजसा आत्तबल विद्धि । मृदुः अपि अनिल नदीरयैः खातमूल तटद्रुम पातयति ।

७६ । ईश्वरस्य महादेवस्य इदम् ऐश्वरम् । आत्तं हृतं बलं यस्य तत् आत्तबलम् । नदा रया नदीरया तैः । खातानि मूलानि यस्य तम् । 'अभाजि' स्थाने 'अभञ्जि' इत्यपि स्यात्, चिण् (इण्) प्रत्यये परे भञ्जधातोः नकारस्य वैकल्पिको लोपः स्यात्, इत्यस्य 'भञ्जेश्च चिणि' । वाच्यान्तर – ऐश्वर धनु आत्तबलं विद्धि त्वया, यत् त्वम् अभाङ्क्षीः, खातमूल तटद्रुम मृदुरपि अनिलेन पात्यते, इति ।

७६ । यथा हि नदीवेगेन शिथिलीकृतमूलं तीरतरुं स्वल्पवेगोऽपि वायुः पातयितुं शक्नोति, तथा विष्णुतेजसा शिथिलीकृत हरकार्मुकं स्वल्पशक्तिरपि त्वम् अभाङ्क्षीः, अतस्ते तत्र न किमपि पौरुषं गणनीयम् । [illegible] इति भावः । पुरा किल विश्वकर्मा अतितीक्ष्णे द्वे धनुषी निर्ममे । तत्र तयोः एकं देवाः शिवाय ददुः, तत् शैवम् ऐशं वा अपरं विष्णवे ददुः, तत् वैष्णवम् उच्यते । अथैकदा देवा हरिहरयोः को बलवत्तर इति ज्ञातुं यतन्ते । तदा तयोर्महद् युद्धं समजायत । तत्र हरिहरयोः युद्धे पूर्वं भगवान् शिवः हुङ्कारेणैव तेन धनुः शिथिलीकृत्य विष्णुः जयमवाप । तत.

---

[७६] (१) ईश्वर god, अण् aff. (२) ओज to live, असुन् aff. (३) खन् to dig, क्त aff. (४) अन् to live, इलच् aff. (५) पत to fall, (णिच्),— पातयति । अपातयत् । पातयिष्यति । पातयाञ्चकार, &c. पातितः, &c.

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया
सङ्गमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठतु प्रधनमेवमप्यहं
तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७ ॥

७७। तदिति। तत् तस्मात् मदीयम् (१) इदम् आयुधं (२) चापं, ज्यया मौर्व्या संगमय्य । "अपि धनुषि मौर्वी शिञ्जिनी गुणः" इत्यमरः । ... यथा तथा, त्वया विकृष्यताम् (३), प्रधनं (४) युद्धं तिष्ठतु, प्रधनं तावदास्ताम् इत्यर्थः । "प्रधनं सांपरायं रणः" इत्यमरः । एवमपि अद्धेऽपि, अहं तुल्यबाहुतरसा समबाहुबलेन । "तरसी बलवेगयोः" इत्यमरः । त्वया जितः ।

७७। तत्, मदीयम् इदम् आयुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकृष्यताम्, प्रधनं तिष्ठतु, एवमपि अहं तुल्यबाहुतरसा त्वया जितः ।

---

[७७] (१) मत् for मम mine छ aff (२) आ, युध् to fight, क aff आयुध्यते अनेन, युध सम्प्रहारे, घञर्थे कविधानम्). (३) वि, कृष् to draw,– ... । कृष्यताम् । चकर्ष । चकर्षि । &c. (४) प्र, धा to have, क्यु aff.

७७। [illegible] यथा तथा [illegible] । [illegible] —[illegible] [illegible] तुल्यबाहु- [illegible] जितवान् । [illegible] ।

७६। [illegible]

७५। [illegible]

77 [illegible] arrow, after fastening the [illegible] combat is put [illegible] consider thee as equal in strength [illegible] defeat

कातरोऽसि यदि वोद्गतार्चिषा
तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा
बध्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥ ७८ ॥

७८। कातर इति । यदि वा उद्गतार्चिषा उद्गतशिखया मम परशुधारया (१) तर्जित (२) [illegible]

[७८] (१) [illegible] hold, [illegible] and [illegible]

ज्यानिघातेन कठिनाः अङ्गुलयः यस्य तं तथोक्तम्, अञ्जलिपुटः [illegible] अभयप्रार्थनाय बध्यताम् (१)। "[illegible]" इत्यमरः।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

78. Or, if thou hast been frightened by the sight of my axe (परशु) flashing forth its fire, then, with thine joined hands, whose fingers have been hardened in vain by friction with the bow-string, crave thou my protection.

एवमुक्तवति भीमदर्शने
भार्गवे स्मितविकम्पिताधरः।
तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः
प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥ ७९ ॥

---

(१) बन्ध to bind, कर्मणि,—बध्यते। बध्यताम्। अबध्यत। अबन्धि। बबन्धे। &c. भट्ट, &c.

७९। एवमिति। भीमदर्शने भार्गवे, एवम् उक्तवति सति, राघवः, स्मितेन (१) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]म् (२) उचितम्, उत्तरं, धनुरादाय।

[illegible]

[illegible]

७९। [illegible]

79 The awful Bhárgava having said thus, Rághava whose under lip quivered in a gentle smile, took that bow as a fitting reply.

पूर्व्वजन्मधनुषा समागतः
सोऽतिमात्र[illegible]

[७९] (१) [illegible]

केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः
किं पुनस्त्रिदशचापलाञ्छितः ॥ ८० ॥

८०। पूर्व्वेति। पूर्व्वजन्मनि नारायणावतारे यत् धनुः तेन समागतः सङ्गतः, सः रामः, अतिमात्रम् अत्यन्तं, लघुदर्शनः प्रियदर्शनः, अभवत्। तथाहि, नवाम्बुदः (१) केवलः रिक्तोऽपि सुभगः (२), त्रिदशचापेन इन्द्रधनुषा, लाञ्छितः (३) चिह्नितः किं पुनः, सुभग एव इति भावः।

८०। सः (रामः) पूर्व्वजन्मधनुषा समागतः (सन्) अतिमात्रलघुदर्शनः अभवत्। नवाम्बुदः केवलः अपि सुभगः, त्रिदशचापलाञ्छितः किं पुनः। वाच्यान्तर—पूर्व्वजन्मधनुषा समागतेन तेन अतिमात्रलघुदर्शनेन अभूयत, नवाम्बुदेन केवलेनापि सुभगेन (भूयते) त्रिदशचापलाञ्छितेन किं पुनः। इति।

८०। यथा हि स्वभावमधुरां नीलस्निग्धो नवजलधरः त्रिदिवेश इन्द्रधनुषा सङ्गतः कमपि शोभातिशयं दधाति, तथा निसर्गमधुराकृतिः नवजलधरश्यामो राम स्वेन प्राक्तनेन विष्णुधनुषा सङ्गतः कमपि शोभातिशयं दधौ। 'यौगं यौग्येन युज्यते' इति भावः। अत्र राघवस्य नवाम्बुदेन धनुषश्च त्रिदशचापेन औपम्यम्। लघु इष्ट मनोज्ञं वा दर्शनम् आकृतिः यस्य सः। 'निःस्वेऽपि लघु' इत्यमरः। 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीवम्' इति मेदिनी। 'किं पुनः' सुभग इति किमु वक्तव्यम् इति भावः। 'उभयोरपि विष्णुरूपत्वात् पूर्व्वजन्म परशुरामरूपं तस्य धनुषा' इति दिनकरः।

८०। তিনি নিজ পূর্ব্বজন্মের (নারায়ণাবতারের) ধনুর সহিত মিলিত হইয়া নিরতিশয় প্রিয়দর্শন হইলেন; মেঘ, নবজলধর সহজেই সুন্দর, সে আবার ইন্দ্রধনুর যোগে কত সুন্দর দেখায়।

---

[८०] (१) नव new, अम्बु water, दा to give, क aff. (२) सु good, भग glory, from भज् to serve, घ aff. (३) लाञ्छि to mark, त aff.

80 Holding in his hand the bow which was his in his former state of being, he looked exceedingly charming, a newly formed cloud beautiful in itself becomes unspeakably such, when united with the divine bow (rain bow).

तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
कार्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम्।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृतां
धूमशेष इव धूमकेतनः॥ ८१॥

८१। तेनेति। बलिना तेन रामेण, भूमिनिहिता एका कोटिः यस्य तत्, कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुश्च। कर्मण उकञित्युकञ्प्रत्ययः। अधिरोपितं (१), भूभृतां (२) रिपुः भार्गवश्च, धूमशेषः धूमकेतनः (३) अग्निः इव, निष्प्रभः निस्तेजस्कः, आस बभूव। आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। दीप्त्यर्थकादसेः रूपं वा।

८१। बलिना तेन रामेण, भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च अधिरोपितं, भूभृतां रिपुश्च धूमशेषः धूमकेतन इव निष्प्रभ आस। वाच्यान्तरं — बली स ... अधिरोपितवान्, भूभृता रिपुणा च धूमशेषेण धूमकेतनेन इव निष्प्रभेण बभूवे। इति।

८१। महाबलशाली राम [illegible]

[८१] (१) अधि up, रुह to grow, (णिच्) क्त aff. (२) भू earth, भृ to hold, क्विप् aff. (भूभृत्). (३) धूम smoke, केतन symbol, from कित to abide, ल्युट् aff.

[illegible]

८१। [illegible]

81. The moment the mighty Rama fastened the bow string by placing one end of that bow on the earth, the enemy of the kings felt enervated like a fire which has only its smoke left.

तावुभावपि परस्परस्थितौ
वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये
पार्व्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२ ॥

८२। ताविति। परस्परस्थितौ अन्योन्याभिमुखौ। वर्द्धमानश्च परिहीनश्च (१) इति द्वन्द्वः, वर्द्धमानपरिहीने तेजसी ययोस्तौ, तौ उभौ राघवभार्गवौ अपि दिनात्यये सायंकाले, पर्व्वणि भवौ पार्व्वणौ (२) शशिदिवाकरौ इव, जनता जनसमूहः। ग्रामजनबन्धुभ्यस्तलिति तल्प्रत्ययः। पश्यति स्म अपश्यत्। अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुना चौपम्यं द्रष्टव्यम्।

---

[ ८२ ] (१) परि, हा to quit, क्त aff. (२) पर्व्वन् a knot, &c. अण् aff.

८२। परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ तौ उभौ अपि, दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकरौ इव, जनता पश्यति स्म। वाच्यान्तर—...तौ उभौ जनतया ददृशाते। इति।

८२। यथा हि पर्वणि सन्ध्यायाम्, एकतः किरणैः परिहीयमाणो दिवाकरः स्वप्रकाशम् अवमन्यते, अन्यतश्च निशाकरः क्रमेण सकलाभिः कलाभिः समु- ...ति, तथा तदानीम् एकतः भार्गवः तेजसा परिहीयमाणः आत्मनि विमलिनताम् आपद्यते स्म, अन्यतश्च राघवः किमपि तेजोविशेषेण भूयश्च भासते स्म, ...तौ तत्र स्थितौ उभौ जना अविस्मयम् अवलोकयन्ति स्म। 'परस्पर- ...तौ'—अन्योन्यं प्रति विरोधिभावेन अवतिष्ठमानौ इव विशेषणं 'शशिदिवाकरौ' इत्यपि योज्यम्, यतः हि चन्द्रोदये सूर्यो निलीयते सूर्योदये च चन्द्रो निलीयते, ...परस्परविरोधिभावः। चन्द्रस्य पूर्णत्वमनुसृत्य 'पार्वणौ' इत्याह। ...यथा शाकुन्तले,—'यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम् आविष्कृतारुण पुरःसर एकतोऽर्कः। तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु'। इति।

৮২। তাঁহারা উভয়েই পরস্পরের প্রতিযোগে অবস্থিত; একের তেজোবৃদ্ধি এবং অপরের তেজঃক্ষয় হইতেছে, লোক সকল তাঁহাদিগকে পূর্ণিমার সায়ংকালের দিবাকর ও নিশাকরের ন্যায় দর্শন করিতে লাগিল।

62 The two heroes standing face to face in a hostile attitude, with power increasing in the one, and decreasing in the other, were seen by the people, like the sun and the moon, on the evening of the full moon.

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं
राघवः स्खलितवीर्य्यमात्मनि।
स्वञ्च संहितममोघमाशुगं
व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥ ८३ ॥

८३। तमिति। हरसूनुसन्निभः स्कन्दसमः, कृपामृदुः राघवः,

[illegible] तं भार्गवं, [illegible]
सन्धितम् (१) अमोघम् आशुगं (२) बाणं च वीक्ष्य, [illegible]
बभाषे।

८३। [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

८३। [illegible]

83 The kind-hearted Râma who resembled the son of Hara (हरसूनु i. e. कार्त्तिकेय), finding Bhârgava shorn of his energy, and his own infallible arrow fixed to the bow, thus addressed.

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं
विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्रिणा
हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥८४॥

---

[८३] (१) सम्, धा to hold, क्त aff. (२) आशु swiftly, गम्, to go, ड aff. (आशु शीघ्रं गच्छति, गमेः ड).

८४। नेति। अभिभवति (१) अपि त्वयि,— विप्र इति हेतोः, निर्दयं प्रहर्तुम् अलं न अस्मि, किन्तु, अनेन पत्रिणा शरेण, ते गतिं गमनं हन्मि (२) उत मखार्जितं लोकं स्वर्गं, हन्मि, शंस (३) ब्रूहि।

८४। अभिभवति अपि त्वयि विप्र इति हेतोः निर्दयं प्रहर्तुम् अलं न अस्मि, अनेन पत्रिणा शरेण ते गतिं हन्मि, उत मखार्जितं लोकं हन्मि, शंस। वाच्यान्तर — (मया) अलम् न भूयते, ते गतिः उत मखार्जितो लोक (मया) हन्यते, (त्वया) शस्यताम्। इति।

८४। [illegible]

८४। [illegible]

84. Though you have sought to overcome me, yet as you are a Brâhmana, I cannot strike you [illegible] say [illegible] destroy your power of locomotion or the world [illegible] you have earned for yourself by your sacrifices.

[८४] [illegible]

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतः
त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम्।
गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥ ८५ ॥

८५। प्रतीति। ऋषिः भार्गवः, तं रामं प्रत्युवाच। किमिति? तत्त्वतः (१) स्वरूपतः, त्वां पुरातनं (२) पुरुषं पुराणपुरुषं, न वेद्मि इति न, किन्तु वेद्मीव इत्यर्थः; किन्तु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य, तव वैष्णवं धाम (३) तेजः, दिदृक्षुणा (४) द्रष्टुमिच्छुना मया, कोपित (५) हि असि।

८५। ऋषि, तं प्रत्युवाच, त्वां पुरातनं पुरुषं तत्त्वतः न वेद्मि (इति) न, गां गतस्य तव वैष्णवं धाम दिदृक्षुणा मया कोपितः हि असि। वाच्यान्तरं—ऋषिणा स प्रत्यूचे, त्वं पुरातनः पुरुषः (मया) न विद्यसे (इति) न,...दिदृक्षु णा (त्वं) कोपितवान् असि। इति।

८५। भार्गवो राघवमिदं प्रत्यवदत्,—त्वं यस्तुतः परमपुरुषोऽसीति जानाम्येव, किन्तु अधुना पृथिवीमवतीर्णे मानवभावमापन्ने त्वयि स किल मानवदुर्लभो भगवत्स्वभाव सर्वथा विद्यते न वेति परीक्षायै मे मनसि महान् कुतूहलो जातः, अतएव त्वं मया जानतैव क्रोधं गमितोऽसि। तव तत्त्वं जानतापि मया कुतूहलादिदं कृतम्, अतः क्षमस्व मेऽपराधं, इत्यभिप्रायः। 'न वेद्मि न'—अत्र निषेधार्थौ द्वौ नञ्शब्दौ वेद्मि एव इति स्वीकाररूपार्थं गमयतः।

८५। মহর্ষি ভার্গব তাঁহাকে উত্তর দিলেন যে, আপনি পুরাণ পুরুষ, আমি আপনাকে প্রকৃতরূপে জানি না এমন নহে, আপনি মর্ত্ত্যে অবতীর্ণ হইয়াছেন, আমি আপনার বৈষ্ণব তেজ পরীক্ষা করিবার মানসেই আপনাকে কুপিত করিয়াছি।

[८५] (१) तत्त्व truth, तसि aff. (२) पुरा, old, ट्यु aff. (३) धा to hold, मनिन् aff. (४) दृश् to see, सन् (desiderative form) उ aff. (५) कुप् to be angry, (णिच्) क्त aff.

भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः
पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे
श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६ ॥

८६ । भस्मसादिति । [illegible] (१) [illegible] जयविपर्ययः (२) पराजयोऽपि, श्लाघ्यः (३) [illegible] एव ।

८६ । [illegible]

८६ । [illegible]

८६ । [illegible]

[८६] (१) वसु wealth, धा to hold, क and टाप् affs. (२) वि, परि, *implying reverse*, अच् aff. (३) श्लाघ praise, यत् aff.

[illegible]

[illegible]

86. I, who have reduced to ashes the enemies of my father and made an absolute gift of the sea-girt earth to a pi[illegible] person, deem this defeat by thee, the Supreme Deity, as a gl[illegible]

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां
पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां खिलीकृता
स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७ ॥

८७। तदिति। तत् तस्मात् कारणात्, हे मतिमतां वर, पुण्यतीर्थ-(१)-गमनाय आप्तुमिष्टाम् ईप्सितां(२) मे गतिं रक्ष पालय, किन्तु खिलीकृता (३) दुर्गमीकृतापि, स्वर्गपद्धतिः अभोगलोलुपं भोगनिस्पृहं मां न पीडयिष्यति (४), अतस्तामेव जहीत्यर्थः।

[८७] (१) पू to purify, यत् aff. धुक् augment (पू धातो. यत् [illegible] इस्वश्च धातो., पुण्यम्), and तॄ to cross, थक् aff. (तीर्थम्) (२) आप् to have, (सन्) क्त aff. (३) खिल unploughed land, च्वि aff.

८७। मतिमतां वर। तत् पुण्यतीर्थगमनाय रक्षितां मे गतिं रक्ष, खिलीकृतापि स्वर्गपद्धतिः अभोगलोलुपं मां न पीडयिष्यति।

८७। मतिः प्रज्ञा बुद्धिः विद्यते एषामिति मतिमन्तः तेषाम्। पुण्यानि तीर्थानि तेषु गमनं तस्मै। अखिला खिला सम्पद्यमाना कृता खिलीकृता। स्वर्गस्य पद्धतिः। भोगे लोलुपः, स न भवतीति अभोगलोलुपः, तम्। व्याख्यान्तर— यथा रक्षिता मे गतिः रक्ष्यताम्, अभोगलोलुपोऽहं खिलीकृतया स्वर्गपद्धत्या न पीडयिष्ये। इति।

८७। हे मतिमतां श्रेष्ठ! यथा अहं पुण्यतीर्थं गन्तुं शक्नुयां मे तां गतिमक्षि रक्ष, कृते मे स्वर्गलोके, नाहं सर्वदा किञ्चिदपि दुःखमनुभविष्यामि, यतः ऊर्ध्वलोकनिवासजं सुखमर्थं कि वा सुखसाधनैः स्वर्गेण प्रयोजनम्। 'तद्गतिम्' इत्यस्य पुनरुत्पत्तौ वा प्राप्तवान् अति महात्म नाम। यत असिद्धत्वात् आकाशादिगमनप्रत्यपात्। अथ पुण्यतीर्थं महेन्द्रपर्वतस्य मे यम्। पुरा किल काम-दत्वा काश्यपाय महीं दत्त्वा पृथिव्यां रात्रौ न वसामीति प्रतिज्ञातवान्। ततः प्रभृति काश्यपस्य महीं प्र च दत्त्वा महेन्द्र पर्वते वसति स। 'खिलीकृता खिल-प्रहत स्थानम्' इत्यमरः। अप्रहत दुर्गमत्वादिना असमर्थाररोहितमित्यर्थ। अभुक्ततदाद्यं खिलमत्र।

৮৭। অতএব হে মতিমান্‌দের শ্রেষ্ঠ! পুণ্যতীর্থে গমনার্থ আমার গতিটি পরিরক্ষিত হউক রক্ষা করুন, স্বর্গপথ রুদ্ধ হইলেও আমার মনঃপীড়া হইবে না, কারণ আমি ভোগসুখের জন্য লোলুপ নহি।

87. Therefore, O thou, the best of the intelligent, spare my power of locomotion that I may visit the sacred places of pilgrimage, if my passage to heaven be closed, I shall not feel afflicted, because I have no reliso for enjoyment

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः

प्राङ्मुखश्च विससर्ज्ज सायकम्।

---

कृ to do, क्त aff. (४) पीड़ to pain,—पीड़यति। अपीड़यत्। अपीपिड़त्-अपिपीड़त्। पीड़यामास, &c अपि,—पीड्यते। अपीड़ि। &c पीड़ित, &c

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्
स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८ ॥

८८। प्रत्यपद्यतेति। राघवः, तथेति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवा प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः, सायकं (१) विससर्ज्ज च। सः सायव सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि। करोतेः क्विप्। भार्गवस्य दुरत्यय दुरतिक्रमः, स्वर्गमार्गस्य परिघः (२) प्रतिबन्धः अभवत्।

८८। राघव, तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुख सायकं विससर्ज च, स (साय सुकृत, अपि भार्गवस्य दुरत्यय, स्वर्गमार्गपरिघः अभवत्।

८८। प्राक् मुखं यस्य सः प्राङ्मुख पूर्व्वास्यः। सु साधु करोतीति सु कृत्। दुष्करः अत्ययः, अभावो यस्य स दुरत्ययः। व्याख्यान्तर—राघवेण तथे प्रत्यपद्यत, प्राङ्मुखेन सायकः, विससृजे च, तेन दुरत्ययेन स्वर्गमार्गपरिघेण भ यत। इति।

८८। तथा करोमीति भार्गववचनं प्रतिश्रुत्य राम, पूर्व्वाभिमुखं सन् बा चिक्षेप, स च बाणः स्वर्गगमनयोग्योऽपि भार्गवस्य स्वर्गगमनस्य दुर्निवारः प्र बन्धो अभूत। तस्य स्वर्गसाधन पुण्यं निरासकार इति भाव। मेरौ पूर्व्वद इन्द्रादिविहित, स्वर्गो तिष्ठति, अतएव 'प्राङ्मुख' इत्यनेन रामस्य स्वर्गाभिमुख गम्यते।

৮৮। রাম তথাস্তু বলিয়া স্বীকার করিলেন, এবং পূর্ব্বমুখ হইয়া শরক্ষেপ করিলে ভার্গব পুণ্যবলসম্পন্ন হইলেও সেই শর তাঁহার স্বর্গমার্গের দুর্নিবার প্রতিবন্ধক হইল

88. Ráma expressed his consent by saying,—be it so, a turning eastward darted his arrow; that arrow became an i surmountable obstacle to Bhárgava's passage to heaven, thou he was possessed of merits.

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
क्षम्यतामिति वदन् समस्पृशत्।

[८८] (१) सो to destroy, घञ् aff. (२) परि, हन् to kill, अ aff.

निर्ज्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये ॥ ८९ ॥

८९। राघव इति। राघवः अपि क्षम्यताम् (१) इति वदन् तपोनिधेः भार्गवस्य चरणौ समस्पृशत् प्रणनाम। तथाहि, तरस्विनां (२) बलवतां, तरसा बलेन, निर्ज्जितेषु शत्रुषु, प्रणतिः एव कीर्त्तये भवति इति शेषः।

८९। राघव अपि क्षम्यताम् इति वदन् तपोनिधेः चरणौ समस्पृशत्, तरस्विनां तरसा निर्ज्जितेषु शत्रुषु प्रणतिः एव कीर्त्तये (भवति)। वाच्यान्तर— राघवेणापि क्षम्यतामिति वदता चरणौ समस्पृश्येताम्,...प्रणत्या कीर्त्तये (भूयते)। इति।

८९। रामोऽपि क्षमस्व मा प्रभो इति कथयन् तपोधनसमन्वितं भार्गवं प्रणनाम। उचितमेव एतत् लोकोत्तरविनयशालिनो रामस्य, यतो बलनिर्ज्जितेषु शत्रुषु प्रणामप्रदर्शनमेव विजयिनां कीर्त्तिकरं भवति। 'तपोनिधि' इत्यनेन भार्गवस्य पूजनीयत्वम् उक्तम्।

৮৯। রামও 'ক্ষমা করুন' এই বলিয়া তপোনিধির চরণে প্রণত হইলেন, কারণ, পরাজিত শত্রুগণের নিকট নত হওয়াই বীরপুরুষগণের প্রশংসার কথা।

89 Ráma also touched the feet of the ascetic, asking forgiveness, humility on the part of the powerful towards fallen (तरसा निर्ज्जितेषु lit. vanquished by power) foes, redounds to their glory.

राजसत्त्वमवधूय मातृकं

पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा।

---

[८९] (१) क्षम् to pardon, क्षमते,—क्षम्यते। चक्षमे-क्षमिता। क्षमिष्यते। &c. कर्मणि,—क्षम्यते। अक्षमिष्ट। क्षमिष्यते-क्षंस्यते। क्षमताम् &c. (दिवादि) क्षाम्यति। चक्षाम। क्षमिता-क्षन्ता। क्षाम्यतु। &c. क्षान्तः, &c. (२) तरस् strength, विनि aff.

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया
निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः॥ ९०॥

९०। राजसत्वमिति। मातुरागतं मातृकं राजसत्वं (१) रजोगुणप्रधानत्वम्, अवधूय, पितुरागतं पित्र्यं, शमं यदा गमितः अस्मि तदा त्वया मम अपेक्षितत्वात् अनिन्दितम् अगर्हितं फलं स्वर्गप्राप्तिलक्षणं यस्य सः, अयं निग्रहः अपकारः अपि, अनुग्रहीकृतः (२) ननु उपकारीकृतः खलु।

९०। मातृकं राजसत्वम् अवधूय यदा (अहं) पित्र्यं शमं गमितः अस्मि (तदा) त्वया, अनिन्दितफलः अयं निग्रहः अपि अनुग्रहीकृतः ननु। वाच्यान्तर—(त्वं) यदा (मां) गमितवान् असि, अनिन्दितफलम् इमं निग्रहम् अनुग्रहीकृतवान्। इति।

९०। यतोऽहम् अद्य भवतैव निग्रहेण मातृकुलागतं तीव्रस्वभावं विहाय पितृकुलोचितं प्रशमं मानितः प्रापितोऽस्मि, ततः त्वत्कृतम् इमं निग्रहमपि महोपकारकम् अनुग्रहं मन्यामि। 'सत्कृत्यानि निग्रहान्यपि तारयन्ति' इति भावः। 'मातृकं' जननीकुलोचितम् इत्यर्थः। 'राजसत्व'—रजः प्रधानम् यस्य इति राजसो रजोगुणप्रधान स्वभावः, तस्य धर्मः राजसत्वं, कामक्रोधादिप्राबल्यम् इत्यर्थः। रजोगुणप्रधाने हि स्वभावे कामक्रोधादयो मूर्च्छन्ति। यथा कश्चित् धूलिविकलदृष्टिः मनुष्यः मार्गम् अपश्यन् अपथे पदमर्पयति, तथा रजोगुणाभिभूतोऽपि विवेकमूढः अकार्यमनुवर्तते। उक्तञ्च नवमे सर्गे,—'अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः' इति। सर्वे वा त्रिगुणात्मकत्वेऽपि क्वचित् कस्यचित् गुणस्य भूयस्त्वं दृश्यते। यद्वा, 'राजसत्व' राज्ञः क्षत्रियस्य सत्वं स्वभावः गुणो वा, 'सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः। क्षत्रियोचिततेजःप्रतापादिगुणः, 'अमर्षणस्वभावो वा राजसत्वं' तत् अवधूय इति

[९०] (१) रजस् passion, &c अण् and त्व affix. (२) अनुग्रह favour, च्वि aff. कृ to do, क्त aff.

ম্যাখ্যানমপি সঙ্গচ্ছতে। 'মম' ইতি সত্ত্বগুণপ্রধানত্বমিতি যাবৎ। সত্ত্বগুণপ্রধানা হি ব্রাহ্মণা ব্রাহ্মণাঃ, রজোগুণপ্রধানাস্ত ক্ষত্রিয়াঃ।

৯০। আপনি যখন আমার মাতৃকুলোচিত রাজসিক ভাব দূর করিয়া আমাকে পিতৃকুলোচিত শান্তিপথে স্থাপিত করিলেন, তখন আমার প্রতি নিগ্রহ করিয়াও অনুগ্রহ প্রকাশ করিলেন, কেন না, এই নিগ্রহের পরিণাম নিন্দিত নহে।

90. When thou hast converted the furious nature I inherited from my mother's side, into the peaceful disposition inherent in my father's, even this punishment inflicted by thee is on account of its happy result, an act of favor.

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते
देवकार्य्यमुपपादयिष्यतः ।
ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं
लक्ष्मणाग्रजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

৯১। সাধয়ামীতি। অহং সাধয়ামি (১) গচ্ছামি, দেবকার্য্যম্ উপপাদয়িষ্যতঃ (২) সম্পাদয়িষ্যতঃ, তে অবিঘ্নম্ অস্তু বিঘ্নাভাবঃ অস্তু। অর্থাভাবে অব্যয়ীভাবঃ। সহ লক্ষ্মণেন সলক্ষ্মণঃ তম্। তেন সহেতি তুল্যযোগে ইতি বহুব্রীহিঃ। লক্ষ্মণাগ্রজং রামম্, ইতি বচঃ ঊচিবান্ উক্তবান্। ঋষিঃ [illegible] তিরোদধে অন্তর্দধে।

৯১। অহং সাধয়ামি, দেবকার্য্যম্ উপপাদয়িষ্যতঃ তে অবিঘ্নম্ অস্তু, ইতি বচঃ সলক্ষ্মণং লক্ষ্মণাগ্রজম্ ঊচিবান্ ঋষিঃ তিরোদধে। বাচ্যান্তর—ময়া সাধ্যতে, ইত্যাদি ঋষিণা ঊচিবতা ... ইতি বচঃ ... তিরোদধে। ইতি।

[৯১] (১) সাধ, to accomplish, (ণিচ্) সাধয়তি। সাধয়তে। অসীষধৎ। সাধয়াঞ্চকার &c. সাধন, &c. (২) পদ, পদ to go, (ণিচ্) [illegible] ১০৪

उपकार्यां (३) रचितम् वा तद्गृहम् अपि, कृतविरुद् रश्मिभिः (४
रावी:, तमसितत्वा, गौधिर्भिरलंकृतान् चतुर्भागां, कोपदैः कुण्डलं
चैवा, शतायामानि सुमनविता। सदर्थ वस्त्रानं तारकार्तिन स
इति प्रथम् प्रत्ययः। सुरवनिताः तनाया (५) दला तो, पुर
मदीयान् (६) कविद्वन् परिष्यताम्।

२१। अथ प्रथमतः पर्विपाल सुरसवितार्थे इति कर्तिकृ सर्व
समर्पिता मेदिनोदरमेदनाम् चतुराया संघते, सुरवर्तितराम् कोष
पुरम् गतिम्।

२१। पतङ्गोति दर्शन, 'दिवाविद्यायेन' इति दर्शनवशात् शिवम् ति
मेदिन्याः दर्शन मात्राम्। सकलानि चतुर्वि वासाम् इति चतुर्णा, चतुर
क्रमाय इति मतम्। वाक्यान्तर—प्रथमपर्व पर्विदानेन...इत्यादि
महात्मा चयोत्था पु, पतिमन। इति।

२२। अनन्तरं त्रिभुवनी राजा दशरथः पतिसुग्रीवसमदेवजनमपि वर्तित
रजनीः पतिताद्र निमराजभवनी प्रविवेश, तदा च मालवीक्षणीतसुधा इत्
कामिनीनां विकचनीलकमलमञ्जरीरिव विस्फारितनीलनयनमदी कवीभ
प्रासादवातायनानि समभाव सहर्षमरे। "उपनाया," राजोद्यानि दशरथ
रीति, 'सौधोद्यो राजमदनमुपकार्योपकारिका' इत्यमरवचनमाध्याने चौर
स्थामो, उपक्रियते उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनमिति। कृ मा रात्र
कामार्थं स्थानि, स्थानि विरचिता, रचा: शोभनाः उपकार्याः पटमण्डपादीन
यस्मिन् सः। 'मणिकल्पः' त्रिभुवन, ईश्वरवत् तस्य चतुरानुद्धेशारितवा कार्यमेत
महदरामसनकतया च ईश्वरकल्पत्वम्। रामस्य स्कन्दगुप्तत्वबोध मातीव "स-
सुरसन्निभ." इत्यनेन। वस्तुतस्तु पतुग्रामानुरीचादित्र प्रणयकल्प रघुनन्द।'सौधने'

[२२] (१) अवनि earth, पाल to protect, अण् aff. (२) कृप् to be able, क्त aff. (३) उप, कृ to do, ण्यत् and टाप् affs (४) स्तृ to injure, अरच् aff. ङीप् fem. aff. (५) गो rays, अचि pore, अच् aff (वर्गा किरणानाम् अक्षीव, गवाक्षमक्षीव रश्मयाची। अच्प्रत्यय.) (६) अ neg युध् to fight, यत् and टाप् affs।)

धान्येन धनवान् इतिवत् अभेदे तृतीया, लोचनान्येव कुवलयानि इत्यर्थः ।
निमग्नत्वात् साक्षात् लक्ष्मीरिव सीता, अत: तस्याः दर्शनार्थं पुरसुन्दरीणामौत्-
ातिशयो वर्णितः । अनुरूपः श्लोको यथा सप्तमे सर्गे—'तासां मुखैरासव-
र्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् । विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्रा-
णा इवासन्' । इति ।

৯৩। অনন্তর শিবতুল্য অবনীপাল, পথে সুসজ্জিত রম্য পটমণ্ডপে কতিপয়
ী অতিবাহিত করিয়া অযোধ্যায় আসিয়া প্রবেশ করিলেন। জানকীর দর্শনার্থিনী
ীদিগের নয়নপাতে বোধ হইল যেন অযোধ্যার গবাক্ষমালায় নব নব নীলপদ্ম
য়াছে।

93. The ruler of the earth (दशरथ), almost like S'arva
हादेव), after passing a few nights on the road provided with
lendid royal tents, entered the city of Ayodhyá, whose win-
ws appeared as if adorned with blue lotuses by the eyes of
e maidens anxious to see Maithilí (सीता).

---

## NOTES.

### CANTO XI.

St 9 —'तौ बलातिबलयो, प्रभावत.' &c. The sage Viśwámitra taught Ráma the use of the two mystical charms 'बला' and 'अतिबला.' These are said to be the 'daughters of Brahmá and the mothers of all knowledge' He who mutters them, is never afflicted with hunger, thirst, fatigue, disease, age, or change, &c. Demons can not assail him even in his sleep, he becomes unrivalled in the three worlds for strength of arms, prosperity, magnanimity, wisdom, and judgment It is said, that Ráma having obtained these two charms, shone like the glorious autumnal sun. 'मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा । न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः । न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन । त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत् सदृशस्तव । बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव । न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये । नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ । एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव । बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ । क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव । विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि । पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ।...विद्यासमुदितो राम शुशुभे भीमविक्रम । सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः' । &c (See रामायण, बालकाण्ड, २२ सर्ग)

St 13 —'स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनम्'. The hermitage of Ananga or Káma According to the Rámáyan'a, it was near the confluence of the rivers Sarayu' and Gangá Here Káma disturbed the devotions of Stháṇ'u (स्थाणु or शिव), and the angry god reduced him to ashes by fire from his eye This place is also

called Anga, because the *Anga* or body of Káma was [illegible] here. [illegible]

(रामायण, बालकाण्ड, [illegible]

St. 18.—[illegible] &c. Taḍaká [illegible] was the lady of the Yaksha king [illegible], wife of Sunda [illegible], and [illegible] of Márícha ([illegible]). She was changed into [illegible] the sage Agastya, wh[illegible] dev[illegible] she d[illegible]. [illegible] In a jungle bearing her name, opposite to the junction of the Sarayú and the Gangá, and ravaged all the country [illegible]

[illegible] &c. See (रामा[illegible], बालकाण्ड, [illegible]

St. 21.—[illegible] &c. This alludes to the [illegible] weapons endowed with divine en[illegible] which Ráma [illegible] from the sage Viśwámitra after k[illegible]ling Taḍaká. These [illegible] presented as the 'sons of Kriśáśw[illegible]' [illegible] assuming any form at their will' ([illegible]), and [illegible] Bhavabhúti they are all described as [illegible] in the *Uttarakáṇḍa* [illegible] called by the name Jrimbhaka (जृम्भक). [illegible] of Jṛimbhaka [illegible] weapon of that name in the list of weap[illegible] there is only [illegible] mentioned in the

Rámáyan'a. Ráma also learned from the sage, the mystical charms (मन्त्र or रहस्य) that are required for their use. परिगृहीतोऽसि भद्रं ते राजपुत्र महायशः। प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः। देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् युधि। यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि।...कमाक्षतमयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव॥ &c. (See रामायण, बालकाण्ड, 27th and 28th सर्ग).

St. 22.—'वामनाश्रमपदम्' &c. The hermitage of Va'mana or the dwarf incarnation of Vishn'u. In ancient times before Vishn'u became incarnate as the Vámana, this was his hermitage, and here he practised austerities for many thousand years, as an example to others. When Vishn'u was thus engaged, Bali, the mighty king of the Daityas acquired the dominion of the three worlds, deprived the gods of their power and dignity, and commenced a great sacrifice. The gods came to this hermitage and prayed to Vishn'u for succour. Vishn'u accordingly, appeared on earth, in the shape of a dwarf (वामन) son of Kaśyapa. The dwarf went to the abode of Bali, and begged of him as much space as he could step over in three paces. Bali granted his request. Then Vishn'u dilating himself enormously took heaven and earth in two paces, and for the third placed his foot on the head of Bali, and sent him and all his people to the realms below the earth (पाताल). 'इह राम महाबाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः। वर्षाणि सुबहूनीह तथा युगशतानि च। तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः। सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो यत्र महातपाः'॥ &c. (See रामायण, बालकाण्ड, २८ सर्ग).

St. 23.—'आश्रमाद् मुनिरात्मनश्च' &c. विश्वामित्रदोषेण—According to the Adhyátma Rámáyan'a the hermitage of Viśwámitra was situated on the site of the modern town of Buxar, which is situated in the district of Shahabad. The distance from the

site of the city of Ayodhyá, near Fyzabad, to the junction of the Sarayu' (Gogra) and the Ganges, is about a hundred and seventy miles. From the junction of the two rivers to the modern town of Buxar, the distance is rather more than forty miles in a retrograde direction from east to west along the southern bank of the Ganges.' &c. (See Wheeler's History of India, Vol. II, page 41, foot-note.)

St. 29.—'[illegible]' &c. Ma'richa, the son of Ta'daka' the daughter of the Yaksha king Suketu, was changed into a Ra'kshasa by the curse of Agastya. He also tried to defile the sacrifice of Viswa'mitra, but was prevented by Ra'ma, who cast him over a long distance into the sea with a weapon. 'मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम्। चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः॥ स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः। सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे॥' &c. (See रामायण, बालकाण्ड, ३० सर्ग)

According to the Ra'ma'yan'a quoted above, the weapon with which Ma'richa was struck, was the मानव weapon and not the वायव्य ('वायुदैवतम्') as stated by Kálidása The poet here apparently followed Vishn'upuran'a, which says that, 'Ráma at the sacrifice, hurled to a distance मारीच, struck by the blast of his shaft.' 'यज्ञे च मारीचमिषुवाताहतं दूरं चिक्षेप' &c. (See विष्णुपुराण).

St. 32.—'मिथिलां नगम्' &c. Mithilá.—'A city, the capital of Videha or North Behar, which corresponds to the modern Tirhut and Purniya, between the Gandakí and Kosí rivers. It was the country of Janaka, and the name of his capital 'Janakpur," still survives on the northern frontier.'

Sts. 33 & 34.—'तेषु दीर्घतपसः परिग्रहः' &c. 'प्राह गौतमवधूः शिलामयी' &c. Ahalyá (अहल्या) the daughter of Brahmá, was the wife of Dírghatapa'h (an epithet of the sage Gautama-गौतम). On one Occasion, Indra enchanted by her beauty, assumed her

husband's from, and seduced her in his absence. It is stated, that Ahalya' knowing the god in disguise in the wantonness of her heart yielded to his desires. Gautama returning from his ablution, beheld the profligate god in his disguise running away in haste. He understood in a moment, what had happened and thus cursed him in words of dreadful anger :—'O depraved wretch, assuming my form you have perpetrated this great crime! Therefore from this moment do you become a eunuch! The sage then pronounced this curse upon his wife.—'Sinful wretch, for thousands of years shall you remain in this forest, without any food, living only on air, resting on bed of ashes, abandoned by all, and invisible to all, suffering bitter remorse, until Ráma, the son of Daśaratha, shall come here, by *whose favour you shall be cleansed from all sin,'* &c. 'तथा शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान्। इह वर्षसहस्राणि बहूनि निवसिष्यसि। वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी। अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन् निवसिष्यसि॥ यदैतच्च वनं घोरं रामो दशरथात्मजः। आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि" ॥ &c (See रामायण, बालकाण्ड, ४८ सर्ग).

According to the Ra'ma yan'a quoted above, no allusion is made to Ahalyá's being turned into a stone as described by our poet, who must have followed Padmapura'na in making such an allusion. 'शापदग्धा पुरा भर्त्रा राम ! गौतमतापस । अहल्याख्या शिला रूपे वनविपिनेऽत्र स्मरति ॥ यदि चरणं तवैव शापान्तं प्राप्य गौतम ।। सकाशिव ते पादपद्मानां प्रसादतः गतौ' ॥ &c (See पद्मपुराण).

This allegory is finely explained by Kuma'rila Bhatta (1), who makes Ahalya' to represent 'the night,' and Indra 'the sun' (2), the latter carrying away the shades of night. The

(1) Also styled कुमारिलस्वामी, a renowned teacher of Mimánsá philosophy.

(2) The name 'अहल्या' by a strained etymology can be made to signify 'night' and 'इन्द्र' the 'sun'

belief, that, darkness prevailed before the creation, is universal, and Ra'ma'yana representing Ahalyá as the first-born daughter of Brahma', apparently alluded to 'night' or the primeval darkness.

As Indra is represented the god of rains, and Ahalya' an unploughed land (अ neg हल plough, यत् affix), so this myth of Indra's connection with Ahalya' may also mean the conversion of cultivable but unploughed land into a fertile one by means of rains.

St. 44.—'विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणम्' &c. This story is related in different Pura'n'as in different forms with various embellishments. But the allusion contained in the text, refers to the following story of the Maha'bha'rata:—

Once the gods instituted a sacrifice and apportioned no share to Rudra, of course, not knowing the powers of the formidable deity. Rudra, in a rage, created an extraordinary bow (said to be made of five sacrifices-पञ्चयज्ञ) and ran up to the place where the gods were performing the sacrifice. A terrible catstrophe ensued:—"The mountains tottered, the earth shook, the winds ceased to blow and the fire ceased to burn; the sun and moon were obscured, the stars rolled in the fermament in utter disorder, and the whole universe was enveloped in profound darkness. Rudra pierced with an arrow the Sacrifice, that was flying away through the air, assuming the form of a deer. He followed the Sacrifice, and on his way, seized the gods who were running away in dismay. Savitá (सविता) had his arms cut off, Bhaga (भग) had his eyes plucked out, Pu'shan (पूषा) had his teeth knocked down," &c. Afterwards the gods propitiated the angry deity, and order was restored. 'ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन्। यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद् यष्टुमीप्सवः॥ कल्पयामासुरथ ते साधनानि हवींषि च। भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च॥ ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः। नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप॥

सोऽपश्यदाश्रमे भागे तु ललितामा मनोऽस्मरैः। तत सायकमन्विष्टम् धनुरादौ मसत्त्वं ह।...तत कुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम्। चालनामाय तदेव यत्र देवा समीयिरे॥ समागताकाम्यकं दृष्टा महापारिषमव्ययम्। विव्यधे पृथिवी देवो पर्वताश्च चकम्पिरे॥ न ववौ पवनश्चैव नाग्निर्जज्वाल चेधितः। व्यभ्रम-स्यापि सवितुं दिवि नभश्चमण्डलम्॥ न बभौ भास्करश्चापि सोम श्रीमुक्तमण्डल। तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशश्चाभवत्तत॥ अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजज्ञिरे॥ न प्रत्यभात् यज्ञ स देवतान्मोहिरे तदा। तत स यज्ञ विध्वाध रौद्रेण शरेण ह विद्धवा। अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः। स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत। अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले॥ *&c* &c (See महाभारत, सौप्तिकपर्व, १८ अध्याय)

St. 47 —'अयोनिजा' or 'not womb-born,' an epithet of Sítá. In the Rámáyan'a, Janaka thus gives an account of the birth of Sítá :—' As I was ploughing my field, there sprung from the furrow a girl, obtained by me while cleansing my field, and known by name as 'Sítá' (the furrow). This girl sprang from the earth grew up as my daughter' &c 'अथ मे कृषत क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता तत। क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता॥ भूतला-दुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा। वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा'॥ &c In another place, Sítá thus relates to Anasu'yá, the wife of Atri the account of her own birth —Once, Janaka, king of Mithilá went with his wives to plough the sacrificial ground. While there, he saw Menaka, the chief of the beautiful Apsaras, passing across the sky. He was moved at the sight, and wished that an illustrious child might be born to him from her Just at the time a voice from heaven was heard, saying that he would be blessed with such a child Afterwards, while he was ploughing the sacrificial ground, I sprung from the *earth* 'मिथिलाधि-पतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित्। क्षत्रधर्मेऽभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम्॥ तस्य लाङ्गलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमण्डलम्। अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता॥ ... मेनकां तु अप्सरसं दिव्यरूपां ... कन्या वै ... पं'त-

[illegible]

[illegible] to kill her. Paraśura'ma [illegible] and his ready [illegible] his father that he told him to ask a boon. He begged that his mother might be restored to life and that he himself might be invincible in single combat and enjoy length of days. Paraśura'ma's hostility to the Kshatriya race evidently indicates a severe struggle for supremacy between them and the Bra'hmanas. He is said to have cleared the earth of the Kshatriyas twenty-one times, and to have given the earth to the Bra'hmanas. The cause of his hostility to the Kshatriyas is thus related. Ka'rtavírya, a Kshatriya and king of the Haihayas (1), had a thousand arms (2). This king paid a visit to the hermitage of Jamadagni in the absence of the Rishi and his sons, and was hospitably entertained by his wife. But when he departed he carried off a sacrificial calf belonging to the sage, and destroyed the trees of the hermitage. This act so enraged Paraśura'ma, that he pursued Ka'rtavírya, cut off his thousand arms and killed him. In retaliation the sons of Kártavírya attacked the hermitage of Jamadagni, when Paraśura'ma was away, and slew the pious and unresisting sage. When Paraśura'ma returned he found his father dead, and made a vow that he shall extirpate the whole Kshatriya race including the sons of Ka'rtavírya. Thrice seven times did he clear the earth of the Kshatriya caste, and filled with their blood the five large lakes of Samantapanchaka (the district Kurukshetra), from which he offered libations to the race of Bhrigu. He then performed the Aśvamedha sacrifice, and presented the earth to Ka'śyapa, and retired to the Mahendra

---

(1) A tribe of people said to have been descended from Yadu; they are described in the Purán'as as separated in the five divisions, viz. तालजङ्घ, वीतहोत्र, चारक्य, तुण्डिकेर, and जात; they are said to have overrun parts of India along with S'ak'as or Scythian tribes.

(2) He was endowed by the favour of Dattátreya (दत्तात्रेय) with a thousand arms, and a golden chariot that went wheresoever he willed it to go.

mountains (See Maha'bha'rata, Vanaparva, 116. Adh, also S'a'ntiparva Rajadharma, 49 Adh).

St. 65.—'ययमात्मजमयीद्रन्दियदा' &c Renuka' the mother of Parasura'ma, once went to bathe, and finding king Chitraratha and his wife amusing themselves in the water as man and woman, felt overpowered with an impure desire. On her return to the Hermitage, her husband found that she had fallen from perfection, and desired his sons, to kill her. Rumanwat, Sushena, Vasu, and Vis'wa'vasu, the four elder sons declined, and their father cursed them that they might become idiots Parasura'ma, the fifth son, cut off her head, and thereby so pleased his father that he promised him any blessings which he might desire. Among other things, Parasura'ma asked that his mother might be restored to life without a recollection of her death and in a state of perfect purity. He also desired that his brothers might be restored to a sane condition. All this Jamadagni bestowed फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै। रेणुका स्नातुमगमत् कदाचित् नियतव्रता। सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम्। ददर्श रेणुका राजन् आगच्छन्ती यदृच्छया। क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम्। ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका। व्यभिचाराच्च सा तस्मात् क्लिन्नाम्भसि विचेतना। प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ताऽन्वबुध्यत। स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्यात् ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम्। धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान्। ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान् नाम नामतः। आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा। तानानुपूर्व्याद् भगवान् वधे मातुरचोदयत्। न च ते जातसम्मोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः। ततः शशाप तान् क्रोधात् ते शप्ताश्चेतना जहुः। मृगपक्षिसधर्म्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः। ततो रामोऽभ्यगात् पश्चात् आश्रमं परवीरहा। तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महातपाः। जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः। तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत्। &c

(महाभारत, वनपर्व्व, तीर्थयात्रापर्व्व, ११६ अध्याय).

St 74.—बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितम्' &c. ('अचले क्रौञ्चाद्रौ' &c मल्लिनाथः. *Krauncha* is described as a mountain, in the *Mahábhárata*, and being personified, is there called the son of *Maináka*. A mountain also called *Krauncha Meru* occurs in Mr Wilford's lists, amongst those mountains situated in the north. It must lie at some distance from the plains. The *Krauncha* pass, or defile in the *Krauncha* mountain, is said to have been made by the arrows of Paras'ura'ma, who was educated by S'iva on Mount *Kailása*, and who thus opened himself a passage from the mountains upon the occasion of his travelling southwards to destroy the Kshatriya or military race. (See *Meghaduta* St 58 Wilson's notes 109 and 110.)

St 76.—'वैष्णवं धनुः आततज्यम् ओजसा हरेः' &c. It alludes to the following legend of the Ra'ma'yana:—Vis'wakarma' made two bows of unrivalled strength each of which was appropriated to Vishnu and S'iva, and called Vaishnava (वैष्णव) and S'aiva (शैव or रौद्र) after their names. At one time, the gods inquired of Brahma' who is the strongest of the two gods Vishnu and S'iva. Brahma' to satisfy their curiosity instigated the two gods to combat, in which Vishnu with his Hunka'ra (हुङ्कार) made S'iva paralised and his bow shorn of its strength. "इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिपूजिते। दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा॥ अनुसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे। त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ ! भग्नं काकुत्स्थ ! यत् त्वया॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः।...तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम्। शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः। विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः॥ विरोधे तु महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम्। शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः॥ तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम्। हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः"॥

## SCHEME OF THE METRES.

---

### CANTO XI.

The 11th Canto is composed in the metre रथोद्धता, every foot of which consists of eleven syllables.

रथोद्धता. Scheme, – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ –

– ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ –
कौ शि के न स कि ल क्षि ती श्व रः

– ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ –
रा म म ध्व र वि घा त शा न्त ये ।

– ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ –
का क प क्ष ध र मे त्य या चि तः

– ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ –
ते ज सां हि न व यः स मी क्ष्य ते ॥

The 92d stanza is composed in the metre वसन्ततिलक, every foot of which consists of fourteen syllables.

वसन्ततिलक Scheme, – – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –

– – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –
त स्मिन् ग ते वि ज यि नं प रि र भ्य रा मं

– – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –
स्ने हा द म न्य त पि ता पु न रे व जा तं

– – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –
त स्या भ व त्क्ष ण शु चः प रि तो ष ला भः

– – ⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – –
क क्षा ग्नि ल ङ्घि त त रो रि व वृ ष्टि पा तः

The last stanza is composed in the metre मालिनी. See page 92

## THE ARGUMENT.

### CANTO XI.

एकादशसर्गे वर्णिता कथांशा यथा;—मखविघ्नविनाशाय दशरथसमीपे कौशिकस्य रामलक्ष्मणप्रार्थना राज्ञश्च तयोर्गमनादेशः। तयोः प्रस्थानकाले मरुत्प्रसूनवर्षादि दैवानुकूल्यम्। पितुः आदेशं प्राप्य तयोः कौशिकेन सह प्रस्थानम्। तयोर्गतिशोभावर्णनम्। पथि कौशिकात् बलातिबलाख्यविद्याद्वयलाभः। ऋषिमुखात् पुराकालवृत्तान्त मदनदाह-विवरणात् नन्दनवन मैथुन्यादि-स्थलीगाहे तयोः सुखेन गमनम्। तयोर्दर्शनेन तपस्विनामानन्दः। कामाश्रम-प्रवेशः। पादताडनोन्मत्तविकृता ताडका हता रामेण कौशिकात् दिव्यास्त्र-मन्त्रादिलाभः। वामनाश्रममतीत्य तयोः कौशिकाश्रमगतिः। यज्ञदीक्षितस्य कौशिकस्य यज्ञाभियुक्ते कुमारद्वये रक्षसा शोणितवर्षोद्दयोपात वह्निनाश यज्ञस्थाने। द्विवर्णांशच्युत वायव्यास्त्रेण मारीचं जित्वा परिक्षिप्य च सुबाहुं हित्वा रामस्य यज्ञरक्षणम्। यज्ञान्ते कौशिकात् आशिषं लब्ध्वा तेन सह तयोः जनकयज्ञगमनम्। पथि गौतमाश्रमे रामपादस्पर्शात् अहल्यायाः शापविमुक्तिः। मिथिलायां तेषु जनकस्य प्रत्युद्गमनं पूजा च। प्रस्तावे कौशिकमुखात् रुद्रधनुर्भङ्गोत्सुकं रामं निशम्य दुःखितस्य जनकस्य धनुषो दुरारोपत्वादिकथनम्। दुःखवचनश्रवणात् स्मितमुखं रामं धनुर्भङ्गेषु मत्वा जनकस्य धनुरानयनादेशः। वज्रपातोपमं धनुः लीलयैव आदाय अधिज्यं च विधाय रामस्य तद्भञ्जनम्। अथ च कन्यारत्नं अयोनिजां रामाय सीतां सम्प्रदाय दशरथानयनार्थं जनकस्य पुरोहितप्रेरणम्। रामविवाहाभिलाषात् एव दशरथस्य अनुकूलवाणीश्रवणम्। जनक-पुरोहितसङ्कल्प सह दशरथराज्ञो मिथिलागमनम्। पुत्रचतुष्टयस्य वैवाहिकमहोत्सवं समाप्य पथि जनकं विसृज्य च दशरथस्य अयोध्याप्रतिगमनम्। पथि प्रतीप-वायु-परिवेश-धूमवर्ष-विवादिनादि-दुर्निमित्तदर्शनम्। धनुर्भङ्गं निशम्य क्रोधोज्ज्वलस्य भार्गवस्य रामाभियोगः। ज्ञायमानस्य भार्गवस्य वचनात् तदीयधनुषि रामस्य ज्यारोपणं दृढमुष्टिबन्धश्च। भार्गवस्तुतिपूर्वं तस्य स्वर्गमार्गरोधः। गते च भार्गवे रामः कोऽपि सम्भोज्य। अयोध्याप्रवेशे च पुरनारीणां सीतादर्शनौत्सुक्यम्।

---

## द्वादशः सर्गः।

**निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान्।**
**आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि॥१॥**

वन्दामहे महोदग्रदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ।
तेजोनिर्जितमार्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ॥

१। निर्विष्टेति। स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः। पचाद्यच्। स्निह्यन्ति पुरुषा येषु इति वा स्नेहाः। अधिकरणार्थे घञ्। विषया (१) शब्दादयः त एव स्नेहाः निर्विष्टाः (२) भुक्ताः विषयस्नेहाः येन सः तथोक्तः। "निर्वेशो भृतिभोगयोः" इति विश्वः। दशा जीवनावस्था तस्याः अन्तं वार्द्धकम्, उपेयिवान् (३) सः दशरथः, उषसि (४), प्रदीपार्चिः इव दीपज्वाला इव, आसन्नं निर्वाणं (५) मोक्षः यस्य सः तथोक्तः, आसीत्। अर्चिःपक्षे तु विषयः देशः आश्रयः भाजनम् इति यावत्। "विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च" इति विश्वः। स्नेहः तैलादि। "स्नेहस्तैलादिकरसे स्नेहः स्यात् सौहृदेऽपि च" इति विश्वः। दशा वर्त्तिका। "दशा वर्त्त्यामवस्थायाम्" इति विश्वः। निर्व्वाणं विनाशः। "निर्व्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने" इति यादवः॥१॥

---

[१] (१) वि, षि to bind, अच् aff (२) विश् to enter, with निर्, to enjoy, क्त aff (३) उप, इ to go, क्वसु aff (४) वस् to burn, असि unadi aff. loc (५) निर्, वा to go, क्त aff.

१। निर्विष्टविषयस्नेहः दशान्तम् उपेयिवान् सः (दशरथ) उषसि आस
निर्वाण प्रदीपार्चिः इव आसीत्।

१। निर्विष्टविषयस्नेहेन दशान्तम् उपेयुषा तेन आसन्ननिर्वाणेन प्रदीप
र्चिषा इव अभूयत, इति वाच्यान्तरम्।

१। यथा हि निर्वाणोन्मुख प्रभातदीपः आधारगतं तैल शोषयन् वर्ति
कायाः अन्त्य भागम् आश्रित्य मन्दं ज्वलति, तथा निर्वाणोन्मुख, स राजा दशर
भोग्यवस्तुगतम् अनुराग सम्यक् उपभुज्य जीवनावस्थायाः अन्त्य भागम् आश्रित
क्षीणभावेन अतिष्ठत्। निर्विष्टस्नेह राज्ञि प्रदीपार्चिषि च योजनीयम्। 'निर्वि
भुक्तौ विषयेषु स्त्र्यादिषु स्नेहो रसो येन स तथा' इति दिनकर। विषय
स्त्र्यादिभोग्यवस्तु, दीपाधारश्च। स्नेह अनुरागः तैलञ्च। दशा जीवनावस्था
वर्त्तिका च। निर्वाण मरणं अदर्शनावसानञ्च। उक्तञ्च प्राकृतार्थ—'निर्वाण
प्रदीपस्य शिखेव जरती मतिः' इति।

১। বিষয়ানুরাগ ভোগ করিয়া জীবনের শেষ-দশায় অবস্থিত, সেই দশর
আধারস্থিত তৈল শোষণ করিয়া বর্ত্তিকার শেষ ভাগে অবস্থিত উষাকালের নির্বাণোন্মু
প্রদীপের ন্যায় লক্ষিত হইতে লাগিলেন।

1. He satiated with the pleasures of the world arrived a
the last stage of his life, and appeared like the flickering morn
ing lamp with its wick reduced to its extremity and its o
nearly consumed.

**तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।**
**कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा॥२॥**

२। तमिति। जरा (१), कैकेयीशङ्कया इव, पलितस्य (२
केशादिशौक्ल्यस्य, छद्मना (३) मिषेण। "पलितं जरसा शौक्ल्यं
केशादौ" इत्यमरः। कर्णमूलं कर्णोपकण्ठम्, आगत्य, रामे श्रीः राज

[२] (१) जॄ to become old, अङ् and टाप् affs (२) पल् to go
क्त aff. (३) छद् to cover, मनिन् aff. (४) नि, अस् to throw,—अस्यति

श्रियं, न्यस्यतां (४) निधीयताम्, इति तम् आह । दशरथः वृद्धोऽहमिति विचार्य्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं कर्त्तुं चकाङ्क्ष इत्यर्थः ।

१। जरा कैकेयीभयात् इव पलितच्छद्मना कर्णमूलम् आगत्य रामे श्रीः न्यस्यताम् इति तम् आह ।

२। जरया . स ऊचे इति वाच्यान्तरम् ।

३। जरापलितकेश स राजा आसन्नमृत्युम् आत्मानम् विचिन्त्य रामं यौवराज्ये अभिषेक्तुम् ऐच्छत्, इति निगूढार्थः । 'कैकेयीशङ्कया इव'—स्वपुत्रपक्षपातिनी सपत्नी कैकेयी चेत् ज्येष्ठसपत्नीपुत्रस्य रामस्य अभिषेकं निराकुर्य्यात् इति भयादिव । 'पलितच्छद्मना',—प्रकाशवचने कैकेय्याः विघ्नाशङ्कया कर्णान्तिके गूढभावेन कथनार्थमिव तस्य जरा कर्णमूलविलसत्पक्वकेशच्छलेन तमाह इत्यर्थ । 'कर्णमूलमिति देशवाचकत्वेन अधिकरणत्वात् द्वितीया । मूले जाहपत्य' । अतएव 'कर्णजाहम्' इति दिनकरसम्मत पाठ ।

৪। তাঁহার বৃদ্ধাবস্থা যেন কৈকেয়ীর ভয়ে পক্বকেশের ছলে তাঁহার কর্ণমূলে আসিয়া রামে রাজলক্ষ্মী সমর্পণ করিতে কহিল ।

2. Old age, in the guise of hoary locks reaching his ears, was whispering to him as if for fear of Kaikeyi, that he should bestow his kingdom on Ra ma

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे कुल्येवोद्यानपादपान् ॥३॥

१। सेति । सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्त्ता, कुल्या (१) कृत्रिमा सरित् । "कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः । उद्यानपादपान् (२) इव, पौरान् (३) प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे (४) ।

---

आसन्न । आस्यन् । आस । &c अर्थात्,—आसते । आसताम् । आसन । आस्व । आस्ते । &c.

[१] (१) कुल, यत् aff. f.m. टाप् aff. (कुले सरित्वे साधु, इव

३। पौरकान्तस्य रामस्य सा अभ्युदयश्रुतिः, कुल्या उद्यानपादपान् पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे।

३। पुरे भवाः पौराः, तेषां कान्तः तस्य पौरकान्तस्य। अभ्युदयस्य श्रुतिः उद्यानस्य पादपाः तान्। एकम् एकम् प्रति प्रत्येकम्, अव्ययीभावः। वाक्यार्थस्तु—यथा अभ्युदयश्रुत्या कुल्यया उद्यानपादपा इव पौराः ह्लादयाञ्चक्रिरे इति।

३। यथा हि कृत्रिमा सरित सर्व्वेषु एव उपवनपादपेषु तुल्यरूपं रसं वितरति, तथा लोकाभिरामस्य रामस्य अभिषेकवार्त्ता सर्व्वेषु एव पुरवासिषु तुल्यरूपं परमानन्दरसं वितताऱ। रामाभिषेकवार्त्तया सर्व्वएव समरसां प्रीतिमापुरिति भावः।

৩। যেমন কৃত্রিমা নদী উপবনের প্রত্যেক বৃক্ষকে পরিতুষ্ট করে, পৌরজনপ্রিয় রামের সেই অভিষেকবার্ত্তা তেমনি প্রত্যেক পুরবাসীকে আহ্লাদিত করিল।

3. The news of the intended coronation of Rá'ma, the idol of the citizens, gladdened the hearts of all, in the same way, as a meandering stream of artificial water gladdens the trees of a garden

**तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया।**
**दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवास्रुभिः ॥४॥**

४। तस्येति। क्रूरनिश्चया कैकेयी, तस्य रामस्य, कल्पितं सम्भृतम्, अभिषेकस्य सम्भारम् (१) उपकरणं, शोकोष्णैः पार्थिवास्रुभिः, दूषयामास (२), सर्व्वसुखमूलेन राजशोकेन प्रतिबबन्ध इत्यर्थः।

साधारति यत्). (२) उत्- या to go, ल्युट् aff. (उद्यान्ति अनेन आधारे वा करणे ल्युट्) (उद्यान), and पाद root, पा to drink, क aff. (पादप). (३) पुर a city, अण् aff. (४) ह्लाद to be pleased. (णिच्)—ह्लादयति-ह्लादयते। अह्लादयत्-अह्लादयत। अजिह्लदत्-अजिह्लदत। ह्लादयाम्बभूव। &c

[ ४ ] (१) सम्, भृ to maintain, घञ् aff. (२) दुष (णिच्) to defile,—दूषयति। अदूषयत्। अदूदुषत्। दूषयाम्बभूव, &c. दूषितः, &c.

४। क्रूरनिश्चया कैकेयी तस्य कल्पितम् अभिषेकसम्भारं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास।

४। शोकेन उष्णानि तैः। पृथिव्याः ईश्वरः पार्थिवः तस्य अश्रूणि तैः। वाच्यान्तरम्—क्रूरनिश्चयया कैकेय्या कल्पितः अभिषेकसम्भारः...दूषयामास इति।

४। क्रूरसङ्कल्पा कैकेयी [illegible] रामाभिषेकाय समाहृतानि [illegible] दूषितानि चकार। कैकेय्या निमित्ते रामाभिषेके राजा शोकसन्तोऽभूदिति भावः। 'शोकोष्णैः' इत्यनेन पार्थिवाश्रूणाम् [illegible], तैश्च तदभिषेकसम्भाराणां दूषितत्व [illegible]। 'क्रूरनिश्चया',—क्रूर रामवनवासभर्तृमरणादिहेतुत्वात् दारुण निश्चय: अध्यवसायो यस्याः सा। 'कल्पितम्', यथाविधि समाहृतम्।

४। [illegible] कैकेयी, राजার শোকসন্তপ্ত নয়নজলে পাতিত করিয়া রামের [illegible] অভিষেকসামগ্রী দূষিত করিল।

4. The cruelly resolved Kaikeyī caused the articles collected for his coronation to be polluted with the king's scalding tears of grief

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ॥ ५॥

५। सेति। चण्डी (१) अतिकोपना। "[illegible]" इत्यमरः। सा [illegible] भर्त्रा आश्वासिता [illegible], तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ, इन्द्रेण सिक्ता अभिवृष्टा भूः बिले अन्तः [illegible] (२) उरगौ (३) इव, उद्ववाम (४) उद्गारं।

---

[५] (१) [illegible] to be angry, [illegible] (२) [illegible] to bathe, [illegible] the breast, [illegible] to go [illegible] (३) [illegible] to vomit —[illegible] &c [illegible] &c

५। चण्डी सा किल भर्त्रा आश्वासिता तत्संस्मृतौ वरौ, इन्द्रसिक्ता भूः बिलमग्नौ उरगौ इव उद्वमत्।

५। चण्ड्या तया भर्त्रा आश्वासितया तत्संस्मृतौ वरौ इन्द्रसिक्तया भुवा बिलमग्नौ उरगौ इव उद्वमाते, इति वाच्यान्तरम्।

५। यथा इह आतपतापिता भूमिः इन्द्रकृतेन वृष्टिपातेन अभिषिक्ता सती गर्त्तनिहितौ विषधरौ बहिः निःसारयति, तथा स्वपतीसुताभिषेकदुःखदर्शनात् कोपज्वलिता कैकेयी भर्त्रा आश्वासवाक्येन अनुनीता सती हृदयनिहितौ भर्त्रा प्रतिश्रुतौ वरौ प्रकाशयामास। रामः प्राप्तवरत्वात् वरद्वयस्य अर्पणं विषतुल्यम्। 'रामाभिषेकसमारम्भं आलोक्य अधिगतदुःखापि, चण्डी कोपनशीला सा, इदं हास्यामीति प्राक् प्रतिज्ञातौ वरौ उद्गिरति स्म। रामवनवासराज्यभ्रंशदानात् वरयोः सर्पवत् क्रूरत्वम्' इति दिनकरः।

६। ভূমি যেমন ইন্দ্রের বারিবর্ষণে সিক্ত হইয়া গর্ত্তনিহিত সর্পদ্বয়কে বহিষ্কৃত করে, কোপনা কৈকেয়ী তেমনি স্বামীর অনুনয়বাক্যে আদ্র হইয়া প্রতিশ্রুত বরদ্বয় প্রকাশিত করিল।

5. The angry Kaikeyi, while being soothed by her husband, uttered forth the two promised boons, as the earth on being soaked with rain, throws out two serpents that lay concealed in a hole.

## तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत् समाः।
## द्वितीयेन सुतस्यैच्छत् वैधव्यैकफलां श्रियम्॥ ६॥

६। तयोरिति। सा तयोर्वरयोर्मध्ये, एकेन वरेण, रामं चतुर्दश समाः संवत्सरान्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। प्राव्राजयत् (१) प्रवासयत्, द्वितीयेन वरेण, सुतस्य भरतस्य, वैधव्यैकफलां स्ववैधव्य(२)मात्रफलां, नतु उपभोगफलामिति भावः, श्रियम् ऐच्छत् इत्यर्थ।

[ ६ ] (१) व्रज् to go, with प्र, to go to exile, &c (णिच)—प्राव्रजति। प्राव्राजयत्। प्राव्रजयत्। प्रव्राजयमास, &c. प्रव्रजः &c. (२) विधवा w.ідw, ष्यञ् aff.

६। सा सखी, एकेन वरेण रामस्य चतुर्दश समाः प्रवासम् अयाचत्, द्वितीयेन वैधव्यैक-फलां सुतस्य श्रियम् ऐच्छत्।

६। चतुर्दशवर्षा इत्यत्र चतुर्दश। वाच्यान्तरं—(तया) रामः...प्रव्राजित... वैधव्यैकफला श्रीः ऐष्यत।

६। सा सखी 'एकेन वरेण रामस्य वनवासगमनम् अपरेण च स्वसुतस्य भरतस्य अभिषेकम् याचितवती' इति विशदार्थः। 'वैधव्यैकफलां श्रियम्', ... भावः।

৬। সেই দুইটি বরের এক বরে রামকে চতুর্দশ বৎসর নির্বাসিত করিল, এবং অন্য বরে পুত্রের রাজলক্ষ্মী প্রার্থনা করিল, যাহার ফল কেবল নিজের বৈধব্য।

6 By one of the boons, she caused fourteen years exile of Ráma by the other, she desired the royal fortune for her son, which resulted only in her widowhood

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्॥७॥

७। पित्रेति। रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं, रुदन् (१), प्रत्यपद्यत प्रतिजग्राह, राज्यात् दुःखात् इति भावः। पश्चात् वनाय गच्छ इति एवंरूपां तदाज्ञां पित्राज्ञां, मुदितः (२) अग्रहीत् पित्राज्ञाकरणलाभात् इति भावः।

৭। রাম প্রথমে পিতা দত্ত মহী রোদন করিতে করিতে গ্রহণ করিলেন, পশ্চাৎ বনে যাও এই আজ্ঞা আনন্দে গ্রহণ করিলেন।

৭। 'বনায়' ইত্যত্র ... ইতি

[७] (१) रुद् to cry, शतृ aff — रोदिति। अरोदीत्-अरुदत्। अरुदन्-अरोदीत्। रुरोद। &c भावे,— रुद्यते। अरोदि। &c रोदितम्, &c (२) मुद् to rejoice, क्त aff.

पराग विश्विता, (भर्वा) ददृशः। समं मुखरागं जनैः विस्मितैः ददृशे इति व्याकरम्।

८। धर्माभिषेकाय माङ्गलिक दुकूलयुग परिदधतः तस्य रामस्य मुखं यथा प्रादन्नमधुर चलक्षत, वनवासाय कठिन वल्कलयुग परिदधतोऽपि तस्य तथैव प्रसादमधुर मुख मल्यते च। तस्य तथाविध निर्विकारभाव दृष्टा सर्वे जना विस्मय ययुः। अनुरूप श्लोको यथा,—'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च। न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः' ॥ इति।

৮। যেমন মঙ্গল দুকূলযুগল পরিধানে তেমনি আবার বল্কলধারণে তাঁহার সমান মুখশ্রী দেখিয়া লোকে বিস্মিত হইয়াছিল।

8 People beheld with wonder, the even tenour of Rama's countenance, both when he was dressed in the auspicious silks, and when clad in the bark of trees

**स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद् गुरुमलोपयन्।**
**विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः॥ ९॥**

९। स इति। सः रामः, गुरुं पितरं, सत्यात् (१) प्रतिज्ञात; अलोपयन् (२) अभ्रंशयन् सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः, ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश। शिष्टभक्तया सर्व्वे जनाः सन्तुष्टा इति भावः।

९। स (रामः) सत्यात् गुरुम् अलोपयन् सीतालक्ष्मणसखः दण्डकारण्यं विवेश सतां मनश्च प्रत्येकं (विवेश)।

९। सीता च लक्ष्मणश्च तौ सखायौ यस्य, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्-प्रत्ययः। एकम् एकम् प्रति प्रत्येकं, अव्ययीभावः। वाच्यान्तर—तेन सत्यात् गुरुम् अलोपयता सीतालक्ष्मणसखेन दण्डकारण्यं विविशे सतां मनश्च प्रत्येकं विविशे, इति।

---

[९] (१) सत् being तत्र सत्यं (२) लुप् to destroy, (णिच्) प्रेरणार्थे —लोपयति। अलोपयत्। अलुलुपत्, &c लोपयाञ्चकार &c लोपित, &c

[illegible] लघु प्रायश्चित्तम् इति मन्यते। [illegible] मरणा-[illegible]।

१०। [illegible] পুত্রের বিরহে কাতর হইয়া নিজ কর্মজনিত অভিশাপের কথা স্মরণ করিলেন, এবং কেবল দেহত্যাগেই তাহার প্রায়শ্চিত্ত জ্ঞান করিলেন।

10 The king distracted with sorrow at the separation from his son, remembered the curse which he had drawn down upon himself by his own act, and thought of the dissolution of his body as the only expiation.

विप्रोषितकुमारं तत् राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥११॥

११। विप्रोषितेति। विप्रोषिताः (१) कुमाराः यस्मात् तत् तथोक्तम्, अस्तमितः (२) ईश्वरः (३) राजा यस्य तत् तथोक्तं अस्त-[illegible], तत् राज्य, रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम्, आमिषतां (४) भोग्यवस्तुतां ययौ। "आमिषं भोग्यवस्तुनि" इति कोषः।

११। [illegible] रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् [illegible] ययौ।

११। [illegible]

११। [illegible]

[११] (१) वि, प्र, वस to dwell, [illegible] (२) [illegible] (३) ईश to rule, [illegible] (४) [illegible] to cover, [illegible] [illegible]

"पयोर्वंमनमनात् इतरयोरपि मातुलभवनी स्थितिः चतुर्थौ विप्रोषितत्वम् । रघु
स्वपनाशादीनाम् इति दिनकर ।

১১। কুমারেরা প্রবাসগামী, এদিকে মহারাজও অন্তর্হিত হইলেন। স
সেই রাজ্য ছিদ্রান্বেষী রিপুগণের লোভনীয় হইয়া উঠিল।

11 On the death of the sovereign and the absence of princes, the kingdom became a prey to enemies, skillful in fi
ing out its weak points.

अथाऽनाथाः प्रकृतयः मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥१२॥

१२ । अथेति । अथ अनाथाः प्रकृतयः अमात्याः । "प्रकृ
सहजे योनावमात्ये परमात्मनि" इति विश्वः । मातृबन्धुषु नि
सिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः पितृमरणसूचनार्थम् इति भावः, मौलैः
आप्तैः सचिवैः, आनाययामासुः (२) आगमयाञ्चक्रुः ।

१२ । अथ अनाथाः प्रकृतयः मातृबन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः म
आनाययामासुः ।

१२ । नास्ति नाथो यासां ताः अनाथाः । स्तम्भितानि अश्रूणि यैः, तैः
वाच्यान्तर—अनाथाभिः प्रकृतिभिः मातृबन्धुनिवासी भरतः स्तम्भिताश्रुभिः म
आनाययाञ्चक्रे ।

१२ । राजमरणेन कुमारासन्निधानेन च राज्यस्य अनाथतया दशा छ
अमात्या मातुलाश्रयस्थस्य भरतस्य आनयनार्थं आप्तान् सचिवान् प्रेषयामासु
च पितृमरणादिज्ञापनार्थं मौलान् स कदमपि नियतम् भरतम् आनिन्युः । नि
मरणादिश्रवणात् मौलैरश्रुपातेन भरत आप्तान् विज्ञास्यति, तर्हि वा मार्गे
इत्यादिमत्वा सचिवैः भूतार्थगोपन कृतम् इति 'स्तम्भिताश्रुभिः' इत्यनेन स

[ १२ ] (१) मुष root, अच aff. (२) नी, णी to carry, (णिच)—न
यति । अनाययत् । अनीनयत् । नाययाम्बभूव, नाययामास, &c. नायित, ।

तम्। कुम्भकुमारकता. [illegible] सचिवाः मौलाः, [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] मौलालाश्च [illegible] [illegible]म् ।

১২। অনন্তর, অনাথ অমাত্যবর্গ কর্তৃক প্রেরিত বিশ্বস্ত সচিবগণ বাষ্পবারি সম্বরণ করিয়া মাতুলালয়বাসী ভরতকে আনয়ন করিল।

12 .The lordless ministers at length. sent the faithful emissaries to bring back Bharata from his maternal abode, and this they did with suppressed tears

## श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः । मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥१३॥

१३। श्रुत्वेति। कैकेयीतनयः भरतः, पितुः तथाविधं [illegible]-मृतं, मृत्युं (१) मरणं, श्रुत्वा, स्वस्याः मातुः केवलं मातुरेव न, किन्तु श्रियः अपि पराङ्मुखः (२) आसीत्।

१३। कैकेयीतनयः पितुः तथाविधं मृत्युं श्रुत्वा स्वस्याः मातुः केवलं परा-ङ्मुखः न, श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत्।

१३। कैकेय्याः तनयः। तथा तादृशी विधा प्रकारो यस्य स तम्। पराक् मुखं यस्य सः पराङ्मुखः। वाच्यान्तर—कैकेयीतनयेन . पराङ्मुखेन अभूयत, इति।

१३। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'पराङ्मुख' इति [illegible] 'मातु' 'श्रिय' [illegible] [illegible]।

১৩। কৈকেয়ীতনয় ভরত, পিতার [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

---

[१३] (१) मृ to die, मृत् [illegible] aff (२) पराङ् averted, from परा away, अञ्च् to go, 'क्विप्' aff. and मुख, face.

13 The son of Kaikeyi hearing the manner of his father's death, turned away his face not only from his mother, but from royalty too.

सशैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन् ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥१४॥

१४। सशैन्य इति। सशैन्यः भरतः रामम् अन्वगात् (1) किं कुर्वन्? आश्रमालयैः वनवासिभिः दर्शितान् एते रामनिवास इति कथितान् ससौमित्रेः लक्ष्मणसहितस्य, तस्य रामस्य वसतिद्रुमान् निवासवृक्षान् पश्यन्, उदश्रुः (२) सन्।

१४। सशैन्य भरत [illegible] रामम् ससौमित्रेः तस्य वसतिद्रुमान् पश्यन् [illegible] रामम् अन्वगात् च।

१४। सैन्यैः सह वर्तते इति सशैन्यः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। [illegible] आलयो येषां ते ते। सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः, तेन सहितः, तस्य। वसतेः [illegible] द्रुमाः तान् रामनिवासभूतान् [illegible] उद्गतानि अश्रूणि यस्य सः उदश्रुः। [illegible] उदश्रुः [illegible] दर्शित अन्वगामि च राम।

१४। अथ भरतः ससैन्यः रामम् प्रत्यानेतुं सैन्येन सह प्रतस्थे। [illegible] ससौमित्रिः रामः यत्र यत्र अवसत् वनवासिभिः निवेदितान् तान् तान् [illegible] पश्यन् भरतः गलदश्रुलोचनो बभूव। [illegible] मातुर्दोषेण [illegible] कष्टानि वनवासदुःखानि आपतितानि इति तस्य शोकानल [illegible] दिदीपे इति भावः।

১৪। তিনি রামের অনুসরণার্থ সসৈন্যে যাত্রা করিলেন। পথে রাম ও ল[illegible] যে সকল স্থানে অবস্থান করিয়াছিলেন, আশ্রমবাসীরা সেই সকল স্থানের বৃক্ষ স[illegible] তাঁহাকে দেখাইতে লাগিল, তিনি গলদশ্রুলোচনে দেখিতে দেখিতে চলিলেন।

1 [१४] (१) अनु after, इ (या) to go,—एति। एत्। अगात्। [illegible]
इतः, &c. (२) उत् rising, अश्रु tear, from अश् to pervade, [illegible]

14. He followed Ráma with an army, and on the dwellers in the forest pointing out to him the trees under which Ráma with Lakshmana had sojourned, shed tears.

चित्रकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥१५॥

१५। चित्रेति। चित्रकूटवनस्थं तं रामञ्च, गुरोः पितुः, कथितस्वर्गतिः कथितपितृमरणः सन् इत्यर्थः, अनुच्छिष्टा (१) अननुभूतपूर्वा सम्पत् (२) गुणोत्कर्षो यस्याः सा। "सम्पद् भूतौ गुणोत्कर्षे" इति केशवः। तया लक्ष्म्या राज्येन, निमन्त्रयाञ्चक्रे (३) आहूतवान्।

१५। चित्रकूटवनस्थं च (रामं) च गुरोः कथितस्वर्गतिः (सन्) अनुच्छिष्ट-सम्पदा लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे।

१५। चित्रकूटवने तिष्ठतीति चित्रकूटवनस्थः तम्, स्थाधातोः कप्रत्ययः। कथिता स्वर्गतिः [illegible] येन सः, [illegible] गुरोः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लक्ष्म्या [illegible] इति [illegible]। वाच्यान्तर—(तेन) कथितस्वर्गतिना [illegible] चित्रकूटवनस्थः राम अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे।

१५। [illegible]

[ १५ ] (१) न neg, उत् up, शिष् to leave as a residue, and क्त aff. (२) सम्, पद् to go, क्विप् aff. (३) नि, मन्त्र (चुरादि)—[illegible]। [illegible] &c [illegible], &c

१५। [illegible]

15. And then, related the news of their father's ascent to heaven, to Bharata, then touching at the feet of Chitrakuta and invited him to accept the unpossessed wealth of royalty.

**स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।**
**परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६ ॥**

१६। स इति। सः हि भरतः, प्रथमजे अग्रजे, तस्मिन् रामे अकृतश्रीपरिग्रहे सति, भुवः स्वीकरणात् (१), आत्मानं परिवेत्तारं (२) मेने। "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" इत्यमरः। भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसमः इति भावः।

१६। स हि (भरत) प्रथमजे तस्मिन् (रामे) अकृतश्रीपरिग्रहे (सति) भुवः स्वीकरणात् आत्मानं परिवेत्तारं मेने।

१६। प्रथम जायते इति प्रथमजः तस्मिन्, उपपदसमासः। श्रियः परिग्रहः, अकृतः श्रीपरिग्रहः येन सः तस्मिन्। वाच्यान्तर—तेन...आत्मा परिवेत्ता मेने, इति।

१६। अकृतदारे ज्येष्ठे भ्रातरि विद्यमाने कनिष्ठेन दारपरिग्रहे कृते तदा स परिवेत्ता इत्युच्यते, एवम् अकृतराज्ये ज्येष्ठे भ्रातरि विद्यमाने कनिष्ठेन राजश्रीपरिग्रहे करोति तदा सोऽपि परिवेत्ता इत्युच्यते। 'भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहसम', प्रथमस्य षष्ठी सर्गे,—'वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः' इति। परिवेत्ता हि महता पापेन लिप्यते, तस्य राज्ये विविधा दोषाः जायन्ते। पुरा

[१६] (१) स्व own, करण making, from कृ to do ल्युट् aff. चि augment (२) परि abandoning (the usual practice), विद् to know or possesss (a wife), तृच् aff.

[illegible] आतरम् अतिक्रम्य [illegible] यथा भागवते,—'[illegible]' [illegible] अतएव आह, '[illegible]' इत्यादि । [illegible]

१६ । [illegible]

16 He thought he would be a Parivetta (a great sinner, who ascends the throne and enjoys royalty before his elder brother) if he accepted the sovereignty of the earth while his elder brother had not done so.

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात् स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात् कर्तुं राज्याधिदेवते ॥१७॥

१७ । तमिति । [illegible] पितुः निदेशात् अपाक्रष्टुं (१) निवर्तयितुम्, अशक्यं (२) तं रामं, पश्चात् राज्याधिदेवते (३) [illegible] कर्तुं, पादुके (४) ययाचे (५) ।

१७ । [illegible]

[१७] [illegible]

धिदैवते कर्तुं पादुके ययाचे। नैव...चलतः रामः...पादुके ययाचे, इति वाच्यान्तरम्।

१७। भरतो यदा सर्वेदमा प्रयत्नेनापि रामं पितुरादेशात् निवर्तयितुं न शशाक, तदा याचना, तदीयपादुकाद्वयं राज्यस्य अधिदेवतात्वेन स्थापयितुं ययाचे। पादपादुकायाचनव्याजेनान भरतस्य सुबन्धुभक्तिता प्रकाशते।

১৭। ভরত যখন দেখিলেন স্বর্গলোকগত পিতার আদেশ হইতে তাঁহাকে বিচলিত করা অসাধ্য তখন তদীয় পাদুকাদ্বয় লইয়া রাজ্যের অধিদেবতারূপে প্রতিষ্ঠিত করিবেন বলিয়া প্রার্থনা করিলেন।

17 Of him, who was never to be shaken from his resolution to obey the behest of his father now in heaven, Bharata asked his slippers in order to make of them the presiding deity of the realm.

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत् पुरीम्।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाऽभुनक् ॥१८॥

१८। स इति। सः भरतः, भ्रात्रा रामेण, तथा इति उक्त्वा विसृष्टः सन्, पुरीम् अयोध्यां नाविशदेव, किन्तु नन्दिग्रामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासम् (१) इव निक्षेपम् इव, अभुनक् (२) अपालयत् न तु उपभुक्तवान् इत्यर्थः अन्यथा भुजोऽनवने इत्यात्मनेपदप्रसङ्गात्। भुजेर्लङ्।

१८। स भ्राता तथा इति उक्त्वा विसृष्ट (सन्) पुरीं न अविशत् एव, नन्दिग्रामगत (सन्) तस्य राज्यं न्यासमिव अभुनक्।

[१८] (१) नि, अस् to throw, घञ् aff. (२) भुज to protect.— भुनक्ति। अभुनक्। अभौक्षीत्। बुभोज। &c कर्मणि—भुज्यते। अभोजि। &c

१८। नन्दिग्रामं गत । न्यस्यते इति न्यासः, (नि+अस) धातोः कर्म्मणि घञ्। 'अभुनक्' इति भुजधातो रत्र पालनार्थत्वात् (नतु भोजनार्थत्वात्) परस्मैपदम्। 'भुजोऽनवने' अनवने अपालने अर्थ वर्त्तमानात् अस्मात् आत्मनेपदप्रयोगः यथा—'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्' इति पञ्चदशसर्गे। वाच्यान्तरं—तेन, विसृष्टेन पुरी न अध्यास्यत, नन्दिग्रामगतेन राज्यं न्यास इव अभुज्यत।

१८। राम भ्राइक्ते दत्ता भरतं विससर्ज। भरतस्तु रामवृत्त्या ताम् अयोध्यां न प्रविवेश, नन्दिग्रामे निवसन् निक्षेपमिव रामस्य राज्यं पालयामास। यथा कश्चन् परकीयं धनं निक्षेपरूपेण लब्ध्वा स्वयं नैव भुङ्क्ते सदा यत्नेन च रक्षति, तथा भरतोऽपि स्वयं भोगपराङ्मुखो भूत्वा राज्यं सदा यत्नेन ररक्ष, इति भावः।

১৮। রাম এইরূপ বলিয়া ভরতকে বিদায় দিলে ভরত আর অযোধ্যায় প্রবেশ করিলেন না, নন্দিগ্রামে অবস্থানপূর্ব্বক গচ্ছিত ধনের ন্যায় রাজ্য রক্ষা করিতে লাগিলেন।

18 Bharata, being dismissed by his brother with the words—let it be so, entered not the capital, but staying at Nandigráma, went on governing his kingdom like a trust.

**दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।**
**मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाऽकरोत् ॥१९॥**

१९। दृढेति। ज्येष्ठे (१) दृढभक्ति, राज्यतृष्णापराङ्मुख भरत, इति पूर्व्वोक्तानुष्ठानेन, मातुः पापस्य (२), प्रायश्चित्तम् (३) तदपनोदकं कर्म्म, अकरोत् इव, इति उत्प्रेक्षा। दृढभक्तिरित्यत्र

[ १९ ] (१) वृद्ध old, or प्रशस्य to be praised, इष्ठ aff. ... ज्येष्ठ ... इति ... । (२) पा to protect, प unádi aff. (पाति रक्षति ... आत्मानम् ...)। (३) ... penance, ... to know, ... aff.

इत्यत्रस्य लिङ्गः पुंवद्भावादिना पुंवद्भावो दुर्घटः, क्लीबार्थमिति निषेधात्, भक्तिरन्यस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो इदं भक्तिरिति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति व्याख्याने इष्टभक्तिरित्यत्र पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात् लिङ्गमिति स्यादेव, हविष्कारस्य, दीर्घनिवृत्तिमात्रपदो इष्टभक्तिरन्यो लिङ्गविशेषस्य कारणात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् इष्टभक्तिः स्यादयं प्रयोग इत्यभिप्रायः । व्याख्याकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु स्त्रीसाधनमेव भक्तिरन्यस्य प्रियादिपाठात् भवानीभक्तिरित्यादौ स्त्रीपुंवद्भावप्रतिषेधः. इष्टभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात् पुंवद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्येत्याह ।

১৯। ইত্যং ইষ্টভক্ত রাজ্যতৃষ্ণাপরাঙ্মুখঃ ভরতঃ ইতি মাতুঃ পাপস্য প্রায়শ্চিত্তম্ অকরোৎ ইব।

১৯। রামস্য ভ্রাতা, তস্য পরাঙ্মুখ । বাচ্যান্তর—এবং ইষ্টভক্তিনা রাজ্যতৃষ্ণাপরাঙ্মুখেন ভরতেন...প্রায়শ্চিত্তম্ অক্রিয়ত, ইতি।

১৯। যথা কশ্চিৎ স্বকীয়পাপস্য প্রায়শ্চিত্তার্থী শাস্ত্রানুসারে নিয়তাচারো ভূত্বা আরাধ্য দেবতাং শ্রদ্ধয়া ভজতে, তথা অস্মি ভরত মাতুঃ পাপস্য প্রায়শ্চিত্ত কর্তুমিব সর্বান্ ভোগান্ ত্যক্ত্বা আরাধ্যদেবতামিব জ্যেষ্ঠভ্রাতরং শ্রদ্ধয়া ভক্ত্যা যথাবিধি উপাসে স্ম। ভরত মাতৃকৃতম্ অধর্মং অনুষ্ঠেয়ং প্রকার ইতি ভাবঃ। ইষ্টভক্তিরিত্যত্র ইষ্টা আরাধ্য ইতি সমাসে ইষ্টাভক্তিঃ ইষ্টভক্তি, ইতি দ্বিবিধ এব প্রয়োগ, সাধুরূপত ইতি নিয়ম।

১৯। তিনি রাজ্যতৃষ্ণায় পরাঙ্মুখ হইয়া জ্যেষ্ঠের প্রতি আপনী অচলা ভক্তি প্রদর্শন করায় যেন জননীর পাপের প্রায়শ্চিত্ত করিলেন।

19. By acting in this way, Bharata, the devoted adorer of his eldest brother, and free from the thirst of empire, expiated as it were for his mother's sin.

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन्।
चचार सानुजः शान्तः वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥२०॥

२०। राम इति। सानुजः, शान्तः (१) रामः अपि, वैदेह्या सह वने वन्येन (२) वनभवेन कन्दमूलादिना, वर्त्तयन् (३) वृत्तिं कुर्व्वन् जीवन्, वृद्धेक्ष्वाकूणां व्रतं वनवासात्मकं, युवा (४) यौवनस्थः एव, चचार (५)।

२०। सानुज शान्त राम अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वर्त्तयन्, युवा (एव) वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं चचार।

२०। अनुजेन सह वर्त्तमानः सानुजः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, वने भवं वन्यम्। इक्ष्वाकोः अपत्यानि पुमांसः इक्ष्वाकवः, वृद्धाः इक्ष्वाकवः तेषाम्, इक्ष्वाकवः, ऐक्ष्वाकाः, इति रूपद्वयं भवति, 'राजन्यवाच्यी विभाषा' इतिसूत्रेण बहुवचने अपत्यप्रत्ययस्य वैकल्पिकलोपात्। वाच्यान्तर—सानुजेन शान्तेन वन्येन वर्त्तयता यूना रामेण वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं चेरे, इति।

२०। इक्ष्वाकूणाम् इदं हि कुलव्रतम् यत् वार्द्धके सर्व्वान् भोगान् विहाय वने मुनिवत् वसनम्। रामस्तु कोऽपि विलक्षणोऽवस्थितो यौवनेऽपि तत् वार्द्धकोचित कुलव्रतं पालयामास। तदर्थमवश्यं यौवने श्रीमत्पादद्वारा लिखितपूर्व्व-पुरुषाचरितं रामस्य अधिकतर दुर्व्वासकर्ष सूचितम्। 'वृद्धेक्ष्वाकुव्रतम्',—इक्ष्वाकू-णामनाद्यतनानाम्, इक्ष्वाकूणां पूर्व्वपुरुषाणां, व्रत कुलाचार वानप्रस्थरूपं, चचार पालयामास। यथाह प्रथमे सर्गे,—'वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम्' इति। यथा वा तृतीये सर्गे,—'गलितवयसाम् इक्ष्वाकूणाम् इदं हि कुलव्रतम्', इति। अनुरूप श्लोकौ यथा उत्तररामचरिते,—'पूर्व्वतरानामाश्रयोऽवृद्धेक्ष्वाकुभि धृतम्। धृत मार्ग्य सदाश्रित पुण्यमारण्यकव्रतम्'। इति।

---

[२०] (१) शम् to be quiet, क्त aff. (२) वन forest, यत् aff. (३) वृत् to stay, (णिच्) शतृ aff (४) यु to mix, कनिन् uṇâdi aff. (५) चर् to observe, लिट्। अचरत्। अचारीत्। चचार। &c कर्म्मणि— चर्य्यते। अचारि। &c

[illegible]

20. [illegible] the Rakshasas in the old age.

प्रभावस्तम्भितच्छायम् आश्रितः स वनस्पतिम्।
कदाचिदङ्के सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात्॥२१॥

२१। प्रभावेति। स, रामः, कदाचित् प्रभावेण (१) स्तम्भिता निरोधिता छाया यस्य तं वनस्पतिम्, आश्रितः सन्, किञ्चित् इव श्रमात्, सीतायाः अङ्के शिश्ये सुष्वाप (२)।

२१। [illegible]

२१। [illegible]

२१। [illegible]

21. One day, feeling slightly fatigued, he slept (with his head) on Sitâ's lap, under a tree whose shadow was kept stationary by his power

[ २१ ] (१) प्र, भू to be, घञ् aff (२) स्वप् to sleep,—स्वपिति। अस्वपत्। अस्वाप्सीत्। सुष्वाप। &c. कर्मणि—सुप्यते। अस्वापि। &c. सुप्त्वा

**ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्याः विददार स्तनौ द्विजः।**
**प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥२२॥**

२२। ऐन्द्रिरिति। ऐन्द्रि (१) इन्द्रस्य पुत्रः, द्विजः (२) पक्षी काकः, तस्याः सीतायाः स्तनौ, प्रियस्य रामस्य उपभोग-चिह्नेषु नखक्षतेषु स्पर्धया, पुरोभागिनः दोषैकदर्शिनः कर्म्म पौरोभाग्यम् (३)। "दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः। दुःप्रयुक्त-दोषघातम्, आचरन् कुर्व्वन्निव, नखैः विददार (४) विलिलेख। किलेत्यैतिह्ये।

२२। ऐन्द्रि द्विज तस्याः स्तनौ प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यम् आचरन् इव नखैः विददार किल। ऐन्द्रिणा द्विजेन आचरता...स्तनौ विददाराते, इति वाच्यान्तरम्।

२२। यथा कश्चित् दोषैकदर्शी निपिडक परस्मिन् श्रेष्ठे अपराधान् दोष दृष्ट्वा तद्दोषप्रकाशने असमर्थः तत्र अपराधान् निवेशयति तथा अयं काकोऽपि सीतास्तनयोः रामदन्तानां कामदन्ताकृतयाऽपि रूपवदानां वैकल्य दृष्ट्वा तद्दोषप्रकाश-नाय तिरस्कृत्य तत्र त्रिश्चानि नखक्षतनिवेशयामास इति अपरार्द्धस्य फलितार्थः। 'मूर्खोक्तिश्च इव-कामदन्ताकारे नखपदे भविष्यन्ति। रामेण दत्तानि सीतायाः स्तनयोः नखपदानि तथा न शक्नोति दोषैकदर्शित्वं प्रकटयन्निव स्तनौ विदारित-वान् इत्यर्थं' इति दिनकरव्याख्यानम् प्रकृतार्थ सम्यक् नकरोति। किल शब्द पुराणादौ प्रसिद्धम्। तथा चाह पद्मपुराणे,—'ऐन्द्र काक समागम्य जानकी पीत्य कामुक। विददार नखैस्तीक्ष्णै पीनोन्नतपयोधरम्'। इत्यादि। वाल्मीकीय रामायणे तु एतद्विषयवर्णनात्मक सर्गं प्रक्षिप्त इति बहवो मन्यन्ते।

---

[ २२ ] (१) इन्द्र the god, इञ् aff. (२) द्वि twice, जन् to be born, ड aff. (३) पुरोभागिन् censorious, ष्यञ् aff (४) दॄ, दृ to pierce,—दृणाति। अदृणात्। अदारीत्। ददार। &c कर्म्मणि,—दीर्य्यते। अदारि। ददे—ददरे। &c. दीर्णं, &c.

२२। [illegible] ... [illegible] ...

[illegible] ... [illegible]

22 It is said, that a crow, who was a [illegible] scratched the breast of Sítá with his claws, on the [illegible] bore the marks of her lover's embrace, as if (t[illegible] form of those marks) in the spirit of a conno[illegible]

## तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः।
## आत्मानं मुमुचे तस्मात् एकनेत्रव्ययेन सः॥

२३। तस्मिन्निति। रामया (१) सीतया अवबोधितः (२)। तस्मिन् काके, इषीकास्त्रं (३) काशास्त्रम्। "इषीका काशः" इति हलायुधः। आस्थत अस्थति स्म। असु क्षेपणे इति [illegible] लुङ्, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्‌ इत्यङ्‌प्रत्ययः. अस्यतेस्थुगिति थुक्। सः काकः, एकनेत्रस्य व्ययेन दानेन तस्मात् रामात् आत्मानं (४) मुक्तवान्। मुचेः कर्त्तरि लिट्। घेनुं मनोषेतिवत् प्रये[illegible]

২৩। রাম রামাববোধিত হইয়া তাহার [illegible] ইষীকাস্ত্র [illegible] ব্যয়েন আত্মানং মুমুচে। রামাববোধিতেন [illegible] ইষীকাস্ত্রম [illegible] মুমুচে, ইতি বাচ্যান্তরম্।

২৩। 'ইষীকাস্ত্র' [illegible] [illegible] কৃতম্ [illegible], [illegible] [illegible] রাঘব [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। 'আত্মান মুমুচে' &c —[illegible] [illegible] [illegible]

[ २३ ] (१) रम् to sport, घञ् aff fem टाप् aff (२) बुध to k[illegible] ith अव to awake, (णिच्) क्त aff (३) इष् to go, ईकन् unádi [illegible] (इषीका), and अस to throw, ष्ट्रन् unádi aff. (अस्त्र). (४) मुच् to g[illegible] [illegible]ति–मुच्यते। अमुचत्–अमुचत। अमुचत्–अमुक्त। मुमोच–मुमुचे। [illegible]ति—मुच्यते। अमोचि। &c.

यदि दत्वा सञ्जीवित [illegible] , [illegible] ,—'[illegible] करेणाथ [illegible]-
[illegible] । [illegible] तदैकाक्षि [illegible]' ॥ इति ।

২৩। সীতা রামকে জাগরিত করিলেন, রাম সেই কাকের প্রতি ইষীকাস্ত্র নিক্ষেপ করিলেন ; কাক একটি চক্ষু ত্যাগ করিয়া সেই অস্ত্র হইতে আপনাকে মোচন করিল।

23 Ráma awakened by his wife flung at the crow the weapon Ishiká, from which the crow saved his life by sacrificing one of his eyes.

रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः ।
आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥२४॥

२४ । राम इति । रामस्तु आसन्नदेशत्वात् हेतोः पुनः भरतागमनम् आशङ्क्य उत्सुकसारङ्गाम् (१) उत्कण्ठितहरिणां चित्रकूटस्थलीं जहौ तत्याज । आसन्नश्चासौ देशश्चेति विग्रहः ।

२४ । रामस् आसन्नदेशत्वात् पुनः भरतागमनम् आशङ्क्य उत्सुकसारङ्गाम् चित्रकूटस्थलीं जहौ ।

२४ । [illegible]

२४ । [illegible]

---

[२४] (१) उत्सुक sorrowing for, from उत्, सू to produce, [illegible] [illegible] सारङ्ग a deer, from सार strength, गम् to go, [illegible]

[illegible]

24 From the proximity of the place where he was, Rāma apprehended the return of Bharata, and left Chitrakūṭa with its sorrowing herds of deer

प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥२५॥

२५। प्रययाविति। सः रामः, अतिथिषु साधूनि आतिथेयानि (१)। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञिति ढञ्प्रत्ययः। तेषु ऋषिकुलेषु आश्रमेषु। "कुलं कुल्ये गणे देहे गेहे जनपदेऽन्वये" इति हैमः। वर्षासु भवानि वार्षिकाणि वर्षाभ्यष्ठगिति ठक्प्रत्ययः। तेषु ऋक्षेषु (२) नक्षत्रेषु राशिषु वा, भास्करः इव, वसन्, दक्षिणां दिशं प्रययौ।

२५। सः (रामः) आतिथेयेषु ऋषिकुलेषु वसन्, वार्षिकेषु ऋक्षेषु [illegible] भास्कर इव दक्षिणां दिशं प्रययौ।

२५। ऋषीणां कुलानि तेषु। [illegible] इति [illegible], [illegible] सः। वाच्यान्तर—...वसता तेन (रामेण)...भास्करेण इव दक्षिणा दि[illegible] प्रयये, इति।

२५। माघावधिकम् आषाढपर्य्यन्तं मासषट्कं भानोः उत्तरायण[illegible] श्रावणावधिकं पौषपर्य्यन्तञ्च मासषट्कं भानोः दक्षिणायनकालः, यथा [illegible] सिद्धान्ते ;—'भानोर्मकरसङ्क्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम्। कर्कादेस्तु तथैव [illegible] षण्मासा दक्षिणायनम्'। इति। अतो वर्षास्वेव भानोः दक्षिणायनं प्रव[illegible]

[ २५ ] (१) अतिथि a guest, (from अत to go, इथिन् aff.) ढञ् [illegible]
(२) ऋष् to go, स aff. (ऋक्ष).

उत्तरायणं परित्यज्य वर्षासु भानुर्यथा वर्षाकालनक्षत्रेषु वसन् क्रमेण दक्षिणायनं गच्छति, तथा रामः उत्तरायणं परित्यज्य मुनिजनाश्रमेषु निवसन् क्रमेण दक्षिणाभिमुखः प्रतस्थे। वर्षासु दशसु नक्षत्रेषु क्रमेण भानोः सञ्चारो भवति, तानि यथा,—आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्या, अश्लेषा, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्ता, चित्रा, स्वातिश्चेति।

২৫। দক্ষিণায়নে সূর্য্য যেরূপ বর্ষাকালের নক্ষত্র সকলে অবস্থান পূর্ব্বক গমন করে, দক্ষিণাভিমুখে রামও সেইরূপ আতিথেয় ঋষিগণের আশ্রমে বাস করত গমন করিতে লাগিলেন।

25 He pursued his journey southward, halting at the hospitable abodes of the Rishis like the sun who when in his southern declination, touches the constellations of the rainy season.

## बभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
## प्रतिषिद्धापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी ॥२६॥

२६। बभाविति। तं रामम् अनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता (१) सीता, कैकेय्या प्रतिषिद्धा (२) निवारिता अपि, गुणोन्मुखी गुणोत्सुका, लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः इव, बभौ।

२६। विदेहाधिपतेः सुता तम् अनुगच्छन्ती (सती), कैकेय्या प्रतिषिद्धा अपि गुणोन्मुखी लक्ष्मीरिव बभौ।

२६। उद्गतं मुखं यस्याः सा उन्मुखी, गुणे उन्मुखी गुणोन्मुखी। वाच्यान्तरं—तम् अनुगच्छन्त्या विदेहाधिपतेः सुतया कैकेय्या प्रतिषिद्धया अपि गुणोन्मुख्या लक्ष्म्या इव बभे, इति।

২৬। [illegible] লক্ষ্মীরিব সীতা [illegible] রামম্ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] রামম্ [illegible] [illegible] রাম [illegible] [illegible]

[२६] (१) सू to bring forth, क्त aff. fem. टाप् aff. (२) सिध् to effect, with प्रति to prevent, क्त aff. fem. टाप् aff.

राजनन्दनीवियोगभीतं न मनागपि अभ्रमत् इति भावः। एतदेव सत्यवीरस्य भारते उक्तम्,—'कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्यास्यनिकस्य मे' इत्यादि।

२६। विदेहराजनन्दिनी ताँहार अनुगमन करा्य बोध हईल, येन राज लक्ष्मी कैकेयीर निषेध ना मानिया रामेर गुणे एकान्त आकृष्ट हईया ताँहार सङ्ग चलियाछेन।

26. The daughter of the king of Videha, while following Ráma, appeared like the goddess of royal fortune covetous of his company on account of his merits, though prohibited by Kaikeyí (from following him).

**अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम्।**
**सा चकाराङ्गरागेण पुष्पोच्चलितषट्पदम्॥ २७॥**

२७। अनसूयेति। सा सीता, अनसूयया (१) अत्रिभार्यया अतिसृष्टेन (२) दत्तेन, पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण, काननं (३) वनं पुष्पेभ्य उच्चलिताः निर्गताः षट्पदाः यस्मिन् तत् तथाभूतं, चकार।

२७। सा अनसूयातिसृष्टेन पुण्यगन्धेन अङ्गरागेण काननं पुष्पोच्चलितषट्पदं चकार।

२७। पुण्यः गन्धः यस्य सः, तेन। वाच्यान्तर—तया ..काननं पुष्पोच्चलितषट्पदं चक्रे, इति।

२८। सीता अनसूयाप्रदत्तेन दिव्येन अङ्गरागेण अनुलिप्ताङ्गी सती तत्र अपूर्वरूपेण गन्धेन समस्तमेव वन तथा सुवासितम् करिलेन यथा भ्रमराः कुसुमान्यपि विहाय तदभिमुखाः अधावन्। अनेन तदङ्गरागस्य सकलकुसुमगन्धातिशायि सौरभं सूचितम्। अत्रितपोवनवासकाले अनसूया नाम अत्रिपत्नी सीतायाः पातिव्रत्यादिगुणैः प्रीता तस्यै स्वतपःप्रभावसम्भूतानि दिव्यमाल्यवस्त्राभरणानि दिव्यगन्धञ्च अङ्गरागं दत्तवती, इति रामायणकथा। यथा,—'इदं दिव्यं व(

---

[२७] (१) अ neg. असूया envy, from असू (कण्ड्) to envy, य aff. (कण्ड्वादित्वात् यक्, आ प्रत्यय) (२) सृज to create, with अति to give up, क्त aff. (३) क water, अनन living. (कं जलम् अननं जीवनम् अस्य).

न्तु वस्त्रमाभरणानि च। अङ्गरागश्च वैदेहि! महार्हमनुलेपनम्॥ मया दत्त-मिदं सीते! तव गात्राणि शोभयेत्। अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति॥ अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे।। शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णु-मव्ययम्॥ सा वस्त्रमङ्गरागञ्च भूषणानि स्रजस्तथा। मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम्॥ इति।

২৭। সীতা, অনসূয়াদত্ত অঙ্গরাগের পবিত্র গন্ধে বনভূমি এরূপ আমোদিত করিলেন, যে ভ্রমর সকল পুষ্প ছাড়িয়া উড়িতে লাগিল।

27. The sacred ointment which Sítá received as a gift from Anasúyá the wife of Atri, filled the forest with a perfume which caused the bees to forsake the flowers

## सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
## अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः॥ २८॥

२८। सन्ध्येति। सन्ध्याभ्र-(१)-कपिशः विराधो (२) नाम राक्षसः, ग्रहः राहुः, इन्दोः इव, तस्य रामस्य, मार्गम् (३) अध्वानम् आवृत्य अवरुध्य, अतिष्ठत्।

২৮। সন্ধ্যাভ্রকপিশ, বিরাধ, নাম রাক্ষস, গ্রহ ইন্দোরিব, তস্য রামস্য মার্গম্ আবৃত্য অতিষ্ঠৎ।

২৮। সন্ধ্যায়াং যদ্ অভ্রম্ তদ্বৎ কপিশঃ। বাচ্যান্তর—সন্ধ্যাভ্রকপিশেন বিরাধেন নাম রাক্ষসেন গ্রহেণ ইব ..অস্থীয়ত, ইতি

२८। सन्ध्याकालीन बादलके समान पिङ्गलवर्णवाले चन्द्रमाके मार्गको रोककर स्थित राहुके जैसा विराध नाम कोई राक्षस अनुकूल रामचन्द्रके मार्गको रोककर स्थित हुआ। 'सन्ध्याभ्रकपिश', सामासिक एक वाक्य।

২৮। রাহু যেরূপ চন্দ্রের পথ রোধ করিয়া থাকে, সন্ধ্যাকালের মেঘের ন্যায় পিঙ্গলবর্ণ বিরাধ নামে এক রাক্ষস সেইরূপ রামের পথ রোধ করিয়া দাঁড়াইল।

[२८] (१) सन्ध्, ध्यै to meditate, अङ् aff. (२) वि, राध to accomplish, अच् aff. (३) मृज् *to purify, or* मार्ग *to inquire,* घञ् aff.

28. As Rahu bars the passage of the moon, so a demon named Viradha, of reddish brown complexion like the evening cloud, barred the passage of Ráma.

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिम् अवग्रह इवान्तरे ॥२९॥

२९। स इति। लोकस्य शोषणः (१) शोषकः, सः राक्षसः, तयोः रामलक्ष्मणयोः मध्ये, मैथिलीं, नभोनभस्ययोः (२) श्रावणभाद्रपदयोः अन्तरे मध्ये, वृष्टिम् अवग्रहः वर्षप्रतिबन्धः इव जहार। "वृष्टिवर्षे तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ इत्यमरः"।

२९। लोकशोषणः स राक्षसः। तयोः मध्ये मैथिलीं नभोनभस्ययोः वर्षं वृष्टिम् अवग्रह इव जहार।

२९। लोकशोषण इति लोकस्य शोषकः [illegible]। नभस नभस्य [illegible] वाच्यान्तर—लोकशोषणेन तेन.. अवग्रहेण वृष्टि इव...मैथिली जह्रे, इति।

२९। मध्यविनाशादिना लोकसन्तापकेन अनावृष्टिः यथा श्रावणभाद्रयोः मध्ये अवस्थायिनीं वृष्टिं हरति, मनुष्यादिवधेन लोकसन्तापकेन राक्षसोऽपि तथा रामलक्ष्मणयोः मध्ये अवस्थितां जानकीं हृतवान्। 'लोकशोषण,' इति विशेषणं 'राक्षस' 'अवग्रह,' इत्युभयत्रापि योजनीयम्। यथाहि अवग्रह भूलोकस्य सलिलरूप रस शोषयति, राक्षसोऽपि नरशोणितादिरूप रस शोषयति।

২৯। অনাবৃষ্টি যেমন শ্রাবণ ও ভাদ্র মাসের মধ্য হইতে বর্ষাকে হরণ করে, তেমনি রাম ও লক্ষ্মণের মধ্য হইতে সীতাকে হরণ করিল।

29 That man-destroyer, carried off Maithilí (সীতা) from between them, like the draught that takes off the rain from between Srávana and Bhádra

---

[२९] (१) शुष् to dry, ल्युट् aff (२, नभस् cloud, यत् aff

: विनिष्पिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम्।
न्धे नाशुचिना चेति वसुधायां निचख्नतुः ॥३०॥

३०। तमिति। ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ, तं विराधं, विनिष्पिष्य (१) हत्वा, अशुचिना (२) अप-वित्रेण गन्धेन, स्थलीम् आश्रमभुवं, पुरा दूषयति दूषयिष्यति इति मत्वा। यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट्। वसुधायां (३) निचख्नतुः (४) खनित्वा भुवि निक्षिप्तवन्तौ च।

३०। काकुत्स्थौ तं विनिष्पिष्य अशुचिना गन्धेन स्थलीं पुरा दूषयति, इति वसुधायां निचख्नतुः च। वाच्यान्तर —तेन। स्थली दूष्यते, इति (म) [illegible]

३०। 'विनिष्पिष्य' [illegible] 'पुरा दूषयति स्थलीम्' &c — [illegible]

३०। [illegible]

30 The descendants of Kakutstha (i e राम and लक्ष्मण) after breaking his body, burried it under the earth in order to prevent the stench of the corpse from infecting the place

---

[३०] (१) वि, निस्, पिष् to grind—[illegible] (२) अ neg शुचि pure, from शुच् to purify, इन् unádi aff (३) वसु wealth, धा to hold, अ and टाप् affs (४) नि, खन् to dig,—खनति। [illegible] &c

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात् कुम्भजन्मनः
अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥

३१। पञ्चवट्यामिति। ततः रामः, कुम्भजन्मनः अग
शासनात् (१), पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी। तद्धितार्थो
तत्पुरुषः, संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगोरिति ङी
द्विगोरेकवचनमिति एकवचनम्। तस्यां पञ्चवट्यां, विन्ध्याद्रिः प्र
प्रकृतेः पूर्वावस्थायाम् इव, अनपोढस्थितिः (२) अनतिक्रान्तमर्या
तस्थौ।

३१। ततः रामः कुम्भजन्मनः शासनात् पञ्चवट्यां, विन्ध्याद्रिः प्रकृ
अनपोढस्थितिः तस्थौ।

३१। न अपोढा स्थितिः येन सः। कुम्भे जन्म यस्य सः कुम्भजन्मा, त
वाच्यान्तरं—रामेण...विन्ध्याद्रिणा च अनपोढस्थितिना तस्थे, इति।

३१। यथा हि सूर्यपथरोधाय निरन्तरं वर्द्धमानो विन्ध्यशैलः अगस्त्य
आज्ञया स्वाभाविकीम् अवस्थाम् आश्रित्य यथापूर्वं तस्थौ, तथा निरन्तरं
श्रीमान् रामः अगस्त्यस्य मुनेः आज्ञया पञ्चवटीम् आश्रित्य यथोचितम् त
'अनपोढस्थिति', विन्ध्यपक्षे अनपोढा अनतिक्रान्ता स्थितिः अवस्था स्वाभा
अनतिरिक्तेति यावत्, येन सः। रामपक्षे स्थितिः मर्यादा येन सः। पुरा
विस्पर्द्धया तपनमार्गनिरोधाय वर्द्धमानं विन्ध्यं भगवान् अगस्त्यः स्वावस्थाम् स
इति कथा श्रूयते। यथा रामायणे,—'मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तम
सन्देशं पालयन् यस्य विन्ध्यशैलो न वर्द्धते' ॥ इति।

৩১। অগস্ত্য মুনির আদেশে বিন্ধ্যগিরি যেরূপ স্বীয় প্রমাণ অতিক্রম না ক
স্বাভাবিক অবস্থায় অবস্থান করিয়াছিল, অনন্তর, রাম সেইরূপ অগস্ত্যমুনির আ
ক্রমে নিজ মর্য্যাদা পালন পূর্ব্বক পঞ্চবটী মধ্যে বাস করিতে লাগিলেন।

---

[३१] (१) शास् to order, ल्युट् aff. (२) न neg. अप, वह् to ca
क्त aff. (अनपोढ), and स्थिति position.

31. By the command of Agastya (कुम्भजन्मा, lit. jar-begotten, epithet of अगस्त्य), Ráma stayed at Panchavati, not overstepping his position, like the Vindhya mountains, which under the command of the same sage did not outgrow their limits

**[र]वणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।**
**[अ]भिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥३२॥**

३२ । रावणावरजेति । तत्र पञ्चवट्यां, मदनातुरा (१) रावणा-[वर]जा शूर्पणखा । पूर्वपदात् संज्ञायामगः इति णत्वम् । राघवम्, [नि]दाघार्त्ता घर्म्मतप्ता व्याकुला, व्याली (२) भुजङ्गी, मलयद्रुमं चन्दन-[द्रु]मम् इव, अभिपेदे प्राप ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[ ३२ ] (१) मद् to intoxicate, [illegible] and [illegible] to [illegible], [illegible] (२) [illegible] to adorn, [illegible]

32. There, the younger sister of Rávana, inflamed with lust, came to Ráma, as a female serpent, heated by the sun, comes to the tree (sandal) of Malaya.

## सा सीतासन्निधावेव तं वव्रे कथितान्वया।
## अत्यारूढो हि नारीणाम् अकालज्ञो मनोभवः॥

३३। सेति। सा शूर्पणखा, सीतासन्निधौ एव, कथितान्वया कथितवंशा सती, तं रामं वव्रे (१) वृतवती। तथाहि, अत्या[रूढः] अतिप्रवृद्धः, नारीणां मनोभवः (२) कामः, कालज्ञः अवसरज्ञो [न] भवतीति अकालज्ञः (३) हि।

३३। सा सीतासन्निधौ एव कथितान्वया (सती) तं (रामं) वव्रे, नारी[णाम्] अत्यारूढः मनोभवः अकालज्ञः हि।

३३। सीतायाः सन्निधिः, तस्मिन्। कथितः अन्वयः निजवंशो यया। वाच्यान्तरं—तया कथितान्वयया (तया) सः रामः वव्रे, नारीणां अत्यारूढेन भवेन अकालज्ञेन (भूयते), इति।

३३। सा शूर्पणखा निजवंशपरिचयं दत्त्वा सीतायाः समक्षमेव आ[त्मानं] रामाय विज्ञापयामास। नारीणां मदनो यदा दुर्वारो भवति तदा ताः कालाकालं न विचारयन्ति, इति स्पष्टार्थः। 'अत्यारूढ:' अतिवृद्धिं गत:।

৩৩। সে নিজ কুলের পরিচয় দিয়া, সীতার সমক্ষেই রামকে প্রার্থনা ক[রিল]; স্ত্রীলোকের কামানল জ্বলিয়া উঠিলে আর কালাকাল জ্ঞান থাকে না।

33. After giving an account of the family in which [she] was born, she made advances to him, even in the presence [of] Sítá; because a woman who is highly inflamed with lust, can not wait for an opportunity.

---

[३३] (१) वृ to ask, &c —वृणीते। ववृत। वरिष्ट-वरीष्ट-वृत् &c. (२) मनस् mind, भू to be, अप् aff (३) अ neg. काल time, ज्ञा to know, क aff.

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥३४॥

३४। कलत्रवानिति। वृषः पुमान्। "वृषः स्याद् वासवे धर्मे सौरभेये च शुक्रले। पुंराशिभेदयोः शृङ्ग्यां मूषकश्रेष्ठयोरपि" इति विश्वः। वृषं पुरुषम् आत्मार्थम् इच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी। "वृषस्यन्ती च कामुकी" इत्यमरः। सुप आत्मनः क्यजिति क्यच्-प्रत्ययः। अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचीति असुगागमः, ततः लटः शत्रादेशः, उगितश्चेति ङीप्। अन्वयार्थस्तु, वृषस्कन्धो रामः वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं हे बाले अहं कलत्रवान् (१) मे कनीयांसं (२) कनिष्ठं भजस्वेति शशास (३) आज्ञापितवान्।

३४। [illegible]

३४। [illegible]

३४। [illegible]

३४। [illegible]

---

[ ३४ ] (१) कलत्र wife, [illegible] (२) युवन् young or अल्प little, [illegible] (३) [illegible] to order,— [illegible]

**फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्।**
**मृग्याः परिभवो व्याघ्र्याम् इत्यवेहि त्वया कृतम्॥३**

३७। फलमिति। श्लोकद्वयेनान्वयः। अस्य उपहासस्य ( फलं, सद्यः तत्क्षणमेव, प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कर्त्रा कृतम् उपहासरूपं कार्यं, व्याघ्र्यां विषये मृग्या कर्त्र्या परिभवः (२), इत्यवेहि।

३७। अस्य उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्स्यसि, मां पश्य, त्वया कृतं [illegible] मृग्याः परिभव इति अवेहि। वाच्यान्तर—अस्य उपहासस्य फलं (त्वया) [illegible] (त्वया) [illegible]....[illegible] (त्वया) इति।

३७। [illegible]

३७। [illegible]

37. Look at me, [illegible] reap the consequences of [illegible] know, what you have done to me is th[illegible]

**इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निर्विशतीं भयात्।**
**रूपं शूर्पणखानाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥**

[illegible]

३८। इतीति। भयात् (१) भर्तुः अङ्गं निर्विशन्तीम् (२) आलिङ्गन्तीं, मैथिलीम् इत्युक्ता, शूर्पणखानाम्नः सदृशं शूर्पाकारनखयुक्तम् इत्यर्थः, रूपम् आकारं, प्रत्यपद्यत स्वीचकार अदर्शयत् इत्यर्थः।

३८। भयात् भर्तुः अङ्ग निर्विशन्तीं मैथिलीम् इति उक्ता शूर्पणखानाम सदृशं रूप प्रत्यपद्यत।

३८ शूर्पाकाराः नखा यस्याः सा शूर्पणखा। वाच्यान्तर—शूर्पणखया .. रूप प्रत्यपद्यत, इति।

३८। तादृश शूर्पणखावचनं श्रुत्वा भीता सीता आकारवाच्य भयात रामस्य अङ्गे लीयते तावत् शूर्पणखापि स्वनामानुरूपं शूर्पाकारनखयुक्तां भीषणां मूर्तिं परिजग्राह। 'अङ्गं निविशती' इति पाठान्तरम्।

৩৮। সীতা ভয়ে স্বামীর ক্রোড়ে সাঁধাইতেছেন, তাঁহাকে এই কথা বলিয়া শূর্পণখা নামের অনুরূপ নিজমূর্তি ধারণ করিল।

38 Thus saying to Sitá whilst she (सीता) was clinging to her husband in fear, S'u'rpan'akhá assumed the natural form indicated by her name.

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम्।
शिवाघोरस्वनां पश्चात् बुबुधे विकृतेति ताम् ॥३९॥

३९। लक्ष्मण इति। लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलावत् मञ्जुवादिनीं (१), पश्चात् शिवावत् घोरस्वनां, तां शूर्पणखां, श्रुत्वा, तस्याः स्वनं श्रुत्वा इत्यर्थः, विकृता मायाविनी इति बुबुधे बुद्धवान्। कर्त्तरि लिट्।

---

[ ३८ ] (१) भी to fear, अप aff. (२) निर्, विश to enter, शतृ aff fem. ङीप् aff

[ ३९ ] (१) मञ्जु, from मञ्ज to sound, उ aff. and वादिनी, from वद to speak, णिनि aff

३८। लक्ष्मणः प्रथमं कोकिलामधुरवादिनीं पश्चात् शिवाघोरस्वनां तां विकृता इति बुबुधे।

३८। कोकिलावत् मधु मधुरं वदतीति, ताम्। शिवावत् घोरः स्वनः यस्याः सा, ताम्। वाच्यान्तरं—लक्ष्मणेन सा बुबुधे, इति।

३८। प्रथमं कोकिलाया इव तस्याः सुमधुरं स्वरं पश्चात् शिवाया इव घोरं स्वरं श्रुत्वा लक्ष्मणः ज्ञातवान् यत् राक्षसी इयं स्वरूपगोपनेन छलनाय उपस्थिता। यदा सुन्दरतया पर्णशालाभ्यन्तरे लक्ष्मणं पर्णशालाबहिरपि अवस्थानात् लक्ष्मणः ददर्श तां स्वरूपां न ददर्श, तदा, स्वरवैषम्ये च सा राक्षसीति तां ज्ञातवान्। 'विकृता' इति 'इति'-योगे प्रथमा।

৩৯। লক্ষ্মণ প্রথমে তাহার কোকিলার ন্যায় মধুর স্বর, এবং পশ্চাৎ শৃগালীর ন্যায় বিকট স্বর শুনিয়া তাহাকে রাক্ষসী বলিয়া জানিতে পারিলেন।

39. Lakshman'a knew her to be a hideous Rákshasí from her first speaking in the melodious voice of a Kokila, then yelling in the hoarse voice of a she-jackal.

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत्॥ ४०

४०। पर्णशालामिति। अथ सः लक्ष्मणः विकृष्टासिः (१) कोषोद्धृतखड्गः सन्, क्षिप्रं पर्णशालां प्रविश्य, भीषयति इति भीषणाम् (२), नन्द्यादित्वात् ल्युट् कर्तरि। तां राक्षसीं, वैरूप्यस्य (३) पौनरुक्त्यं (४) द्विगुणलक्षणं, तेन अयोजयत् (५) योजितवा[न्]

[४०] (१) वि, कृष् to draw, क्त aff (विकृष्ट), and असि swo[rd] from अस् to cast इन् unádi aff (२) भी to fear, (णिच्) ल्यु[ट्] (३) विरूप deformed, ष्यञ् aff. (वैरूप्य), and पुनरुक्त repeated, ष्यञ् (पौनरुक्त्य) (४) युज् (णिच्),—योजयति। अयोजयत्। अयूयुजत्। योजयामास, &c योजित, &c.

[illegible]ाजतयेव विकृतां तां कर्णादिच्छेदेन पुनरतिविकृतामकरो-
र्थः ।

४०। अथ स (लक्ष्मण) विकृष्टासिः (सन्) पिय पर्णशालां प्रविश्य भीषणां वैरूप्यपौनरुक्त्येन अयोजयेत्।

४०। विकृष्ट असि येन स विकृष्टासिः। विरूपाया भाव वैरूप्यं तस्य पुनरुक्तं, तेन। व्याख्यान्तर—तेन विकृष्टासिना (सता) भीषणा सा...अयोजयत,
[illegible]

४०। लक्ष्मण [illegible] विकृष्य [illegible] प्रविश्य [illegible] [illegible] राक्षसीं नासाकर्णच्छेदेन अधिकतरविकृतरूपा चकार। 'वैरूप्य-
पुनरुक्तेन'—वैरूप्य [illegible] पुनरुक्तेन पौनरुक्त्य [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

४०। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

40) Drawing his sword he entered in to the cottage, and [m]ade that fearful Rákshasi look doubly hideous (i.e. cut off her [n]ose and ears)

## सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।
## अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ४१ ॥

४१। सेति। सा वक्रनख धारयतीति वक्रनखधारिणी (१) तया, वेणुवत् कर्कशपर्वया, अतएव अङ्कुशस्य (२) आकार इव आकारः यस्याः सा तया, अङ्गुल्या तौ राघवौ, अम्बरे (३) [illegible]

[ ४१ ] (१) [illegible] curved [illegible] nail, and [illegible] [illegible]
[illegible] (२) [illegible] to mark [illegible] [illegible]
(३) [illegible] sound, [illegible] to hold, [illegible] [illegible] (४) [illegible]

[illegible]

৪১। [illegible]

৪২। [illegible]

৪৩। [illegible]

41. She threatened them from on high, with her fore finger, which, with its curved nails and joints rough as bamboo knots, looked like the hook with which elephants are driven

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ४२ ॥

to reproach. (चुरादि.)—[illegible] &c. [illegible], &c.

४२। प्राप्येति। सा, आशु जनस्थानं प्राप्य, खरादिभ्यः राक्षसेभ्यः, तथाविधं स्वाङ्गच्छेदात्मकम्, उपक्रम्यते इति उपक्रमः। कर्मणि घञ्प्रत्ययः। रामस्य कर्तुः उपक्रमः (१) रामोपक्रमं, रामेणादावुपक्रान्तम् इत्यर्थः, उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् इति क्लीबत्वम्। तं नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवम् आचख्यौ (२) च।

४२। आशु जनस्थानं प्राप्य रामोपक्रमं तथाविधं नवं रक्षःपरिभवं खरादिभ्यः आचख्यौ च।

४२। [illegible]

४२। [illegible]

४२। [illegible]

42 Having reached Janasthana speedily, she described to Khara and others, the new style in which Râma had commenced to insult the demon race

---

[४२] (१) क्रम् to step, with उप, to begin [illegible] (२) [illegible] to tell — [illegible] &c [illegible] &c [illegible]

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत् पुरो दधुः।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥४३॥

४३। मुखेति। नैर्ऋताः राक्षसाः। "नैर्ऋतो यातुरक्षसी" इत्यमरः। मुखावयवेषु कर्णादिषु, लूनां (१) छिन्नां, तां पुरः अग्रे यत् दधुः, इति यत्, तत् एव रामाभियायिनां (२) रामम् अभियातां तेषाम्, अमङ्गलम् अभूत्।

४३। नैर्ऋताः मुखावयवलूना तां यत पुरो दधुः, तदेव रामाभियायिनां तेषाम् अमङ्गलम् अभूत।

४३। रामम् अभियान्तीति रामाभियायिनः, तेषाम्। वाच्यान्तरं—नैर्ऋतैः मुखावयवलूना सा पुरो दधे यत, तेनैव...अमङ्गलेन अभावि, इति।

४३। मुखयातायाः पुरत छिन्नकर्णनासायाः शूर्पणखायाः स्थापन राक्षस... मङ्गत, अनर्थस्य मूलम् आसीदित्यर्थ। मुखयात्रादिकाले छिन्ननासिकायाः... शायाः कुलटायाः दर्शनमपि अशुभ किमुत पुरःस्थापनम् इति भाव। ... मध्यवर्तते, यात्राकालमुखं तदाह.—मुण्डकेशी छिन्ननासा दृष्टैव... अपवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि। मुक्तकेशां धौतवस्त्रां यात्रायुक्ताय ... नीम्। पतिपुत्रविहीनाञ्च काकिनीं पुंश्चलीमपि। इत्यादि।

৪৩। রামের প্রতিকূলে যুদ্ধযাত্রার রাক্ষসেরা যে সেই নাককাণকাটা শূর্পণখাকে সম্মুখে রাখিয়াছিল, তাহাই উ তাহাদের অমঙ্গল হইল।

43. For the demons, who marched against Ráma, their making the mutilated-faced S'urpanakhá proceed in front of them, was an inauspicious course

उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघवः।
निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्ष्मणे ॥४४॥

---

[४३] (१) लू to cut, क्त aff —लुनाति, अलुनात्, अलावीत्। लुनातु &c कर्मणि—लूयते। अलावि। &c (२) राम, अभि, against, या to go, णिनि aff.

४४। उदितेति। उदायुधान् (१) उद्यतायुधान्, आपततः (२) आगच्छतः, दृप्तान् (३) तान् खरादीन् प्रेक्ष्य, राघवः चापे विजयस्य आशंसाम् (४) आशां, सखाबे सीतां च निदधे। सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सन्नद्धः इति भावः।

४४। राघव, उदायुधान् आपततः दृप्तान् तान् प्रेक्ष्य चापे विजयाशंसां सखावे सीतां च निदधे

४४। ...

४४। रामः ...

४४। ...

44. Seeing the proud host of demons advancing towards him with raised weapons, Ráma placed Sítá under the care of Lakshmana and began to expect victory from his bow

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥४५॥

४५। एक इति। दाशरथिः (१) रामः, एकः अद्वितीयः, यातुधानाः (२) कामं सहस्रशः (३) सन्ति इति शेषः, ते यातुधानैस्तु

[४४] (१) उत् up, आयुध weapon, from आ, युध् to fight, अ aff ... (२) आ, पत to go, शतृ aff. ... (३) दृप् to be proud, क्त aff ... (४) आ, शंस् to praise, अ and टाप् affs

[४५] (१) दशरथ, इञ् aff. ... (२) यातु

मुखावयवलूनां तां नैऋ'ता यत् पुरो दधुः ।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥४३॥

४३। मुखेति। नैऋ'ताः राक्षसाः। [illegible] (१) [illegible] तत् एव रामाभियायिनां (२) [illegible] तेषाम्, अमङ्गलम् अशुभम्।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

43. For the demons, who marched against Ráma, the making the mutilated-faced S'urpanakhá proceed in front of them, was an inauspicious course

उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥४४॥

[४३] (१) लू to cut, क्त aff — लूनाः, [illegible] &c [illegible] &c (२) राम, अभि, against, या to go, णिनि aff.

४४। उदिति। उदायुधान् (१) उद्यतायुधान्, आपततः (२) आगच्छतः, दृप्तान् (३) तान् खरादीन् प्रेक्ष्य, राघवः चापे विजयस्य आशंसाम् (४) आशां, लक्ष्मणे सीतां च निदधे। सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियुज्य स्वयं युद्धाय सन्नद्धः, इति भावः।

४४। राघव, उद्यतायुधान् आपतत दृप्तान् तान् प्रेक्ष्य चापे विजयाशंसां लक्ष्मणे सीतां च निदधे

४४। [illegible] आयुधानि [illegible] ते तान्। [illegible] राघव। [illegible] राघवेण चापे विजयाशंसा लक्ष्मणे सीता च निदधे, इति।

४४। [illegible] [illegible] तान् राक्षसान् आगच्छतो दृष्ट्वा सीतारक्षणे लक्ष्मणं नियोजयामास, स्वयं धनुर्धारी युद्धाय सज्जो बभूव इति निष्कर्षः।

४४। [illegible]

44 Seeing the proud host of demons advancing towards him with raised weapons, Ráma placed Sítá under the care of Lakshmana and began to expect victory from his bow

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥४५॥

४५। एक इति। दाशरथिः (१) रामः, एकः अद्वितीयः, यातुधानाः (२) कामं सहस्रशः (३) सन्ति इति शेषः, ते यातुधानैस्तु

---

[४४] (१) उत् up, आयुध weapon, from आ, युध to fight, अ aff [illegible] (२) आ, पत् to go, शतृ aff [illegible] (३) दृप् to be proud, क्त aff [illegible] (४) आ, शंस् to praise, अ and टाप् affs

[४५] (१) [illegible]

सः रामः, धान्वी (४) ते यातुधानाः यावन्तः (५ यावत्संख्यकाः
एव, तावान् (६) तावत्संख्यकः ददृशे।

४१। दाशरथिः एकः, यातुधानाः नाम सहस्रशः, ते तु रघौ
एव स रामः तावान् च ददृशे।

४२। सहस्राणि सहस्राणि इति सहस्रश। ...
एकेन (समुदाय) ते तम् धान्वी. ते, यावन्त (समुदाय) तावन्त् ...
इति।

४३। एकोऽपि राम रणे अत्यद्भुतं ... सहसैव ...
राक्षसान् शरैः युगपदेव विव्याध। तेन च, राक्षसाः यावत्संख्याः, ...
अपि ते तावत्संख्यकम् मेनिरे च। अन्यथा कथमेकः बहुसहस्रान् ...
घटते, इति भावः।

४४। राम একাকী, এবং রাক্ষসেরা সহস্র সহস্র ছিল বটে, কিন্তু তাহারা ...
দেখিল যে তাহাদের সংখ্যা যত রামের সংখ্যাও যেন ঠিক তত হইয়াছে।

45. Although Ráma was alone, and the demons were thousands; during the encounter they found him as many as they themselves were

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः॥४६

४६। असदिति। अथ शुभाचारः रघौ साधुचारी स...
सः काकुत्स्थः, असज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च, प्रयुक्तं प्रेरित...

---

a demon, धा to hold, ल्युट् aff. (२) सहस्र thousand, शस् aff (३) ...
to go, इन् aff. (धनुर्धारण इति इन्). (४) यत् what or which, ...
ण (६) तत् that, मतुप् aff (यत परिमाणम् अस्य इति यावत्। ...
[?]मस्य इति तावत्, यत्तदेतेभ्य परिमाणे इति मतुप्, वा ...
प्रकृत्य).

(१, ) दुष् to blame, ल्युट् aff. (२) क्षम् to bear,—क्षमते। ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

47. He received Du'shan'a as well as Khara and Tr[illegible] with his arrows, which though discharged one after an[illegible] seemed to fly from his bow simultaneously.

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्व्वविशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतत्रिभिः ॥४८॥

४८। तैरिति। देहम् अतीत्य भित्त्वा गच्छन्तीति देहातिगाः (१) तैः, यथा स्थिता पूर्व्वविशुद्धिः येषां तैः अतिवेगात् देहभेदात् प्रागिव रुधिरलेपरहितैरित्यर्थः। शितैः (२) तीक्ष्णैः बाणैः त्रयाणां खरादीनाम् आयुः (३) पीतं, रुधिरं तु पतत्रिभिः (४) पक्षिभिः पीतम्।

४८। देहातिगैः यथापूर्व्वविशुद्धिभिः शितैः तैः बाणैः त्रयाणाम् आयुः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः पीतम्।

---

[ ४८ ] (१) देह body, अति passing through, गम् to go, ड aff. (२) शो to sharpen, क्त aff. (३) इ(ण्) to go, उसि aff. ([illegible]). (४) पतत्र a wing, from पत् to go, अत्रन् unádi aff. and इनि aff.

४८। [illegible] इति [illegible] न [illegible] इति [illegible] । [illegible]—[illegible] यथापूर्वविग्रहाः [illegible] [illegible] पीतवन्तः, रुधिरं तु [illegible] पीतवन्तः इति ।

४८। [illegible]

४८। [illegible]

48 The sharp arrows passed through their bodies so quickly, that they remained untainted as before, with blood and drank only their lives whilst their blood was drunk by birds

**तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।**
**उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥४९॥**

४९। तस्मिन्निति। तस्मिन् रामशरैः उत्कृत्ते (१) छिन्ने महति रक्षसां बले, उत्थितम् (२) उत्थानक्रियाविशिष्टं [illegible] कबन्धेभ्यः (३) शिरोहीनशरीरेभ्यः। "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तम् अपमूर्धकलेवरम्" इत्यमरः। अन्यच्च अन्यत् किञ्चन न ददृशे। कबन्धेभ्य इत्यन्यारादिति पञ्चमी। [illegible]

---

[४९] (१) कृत् to cut, क्त aff. (२) स्था to stay with उत् to stand, क्त aff. (३) क head [illegible] to cut [illegible] aff. [illegible]

४९। रामबाणनिकृत्ते तस्मिन् रक्षसां महति बले उत्थितं कबन्धं [illegible] किञ्चन न ददृशे। वाच्यान्तरम्—अपश्यत् किञ्चन (लोकः) न ददृशुः, इति।

४९। पर सहस्रमपि तत्र राक्षसबलं [illegible] निर्दिष्टं इदम्। [illegible] योधनिधनाय तत्र [illegible] कबन्धा उत्थितम्। [illegible] सहस्रेषु योधे मुख्येषु निहतेषु तत्र [illegible] क्रियान्वितं कबन्धं भूतानिव [illegible] इति प्रसिद्धिः। तथाचोक्तम्,—'मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हस्त्यश्वेषु। [illegible] कबन्धं [illegible] क्रियान्वितम्' इति। अपि च,—'[illegible] अयुतं [illegible] [illegible] दशकोटि [illegible] कबन्धो [illegible]'। [illegible]। 'बले महति रक्षसाम्'—रामायणोक्तविधा [illegible] सहस्राणि [illegible] — [illegible] रक्षसां [illegible] [illegible] महाबले' इति।

৪৯। রামবাণে ছিন্ন সেই অসংখ্য রাক্ষসসৈন্যমধ্যে কবন্ধ ভিন্ন আর কিছু উঠিতে দেখা যায় নাই।

49 Of that vast army of demons, cut to pieces by the arrows of Ráma nothing was seen standing, but the headless bodies (कबन्ध).

**सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम्**
**अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥५०**

५०। सेति। सा सुरद्विषां (१) वरूथिनी (२) सेना, बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा (३) युद्धं कारयित्वा, गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम्। छाया बाहुल्ये इति नपुंसकत्वम्। तस्मिन्, अप्र

---

[५०] (१) सुर god, द्विष् to hate, क्विप् affix (२) वरूथ part of रथ and इनि affix. (३ युध to fight, (णिच्)—योधयति। अयूयुधत। योधयामास, &c. (४) स्वप् to sleep —स्वपिति। अस्वपत्। अस्वाप्सीत्। सुष्वाप। &c सुप्त, &c कर्मणि—सुप्यते।

प्रपुनर्बोधाय, सुष्वाप (४) ममार इत्यर्थः। अत्र सुरतश्रान्त-कान्तासमाधिर्ध्वन्यते।

[५०] [illegible] सा सुरद्विषां वरूथिनी बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा गृध्रच्छाये अप्रबोधाय सुष्वाप।

[५०] [illegible] बाणान् वर्षतीति बाणवर्षी तम्। सुरान् द्विषन्तीति सुरद्विषः तेषाम्। [illegible] वरूथिनी सेना। [illegible] [illegible]—तथा सुरद्विषां वरूथिन्या, [illegible] इति।

[५०] [illegible]

[५०] [illegible]

50 The army of the adversaries of the gods having caused Ráma, the showerer of arrows, to fight, slept an everlasting sleep under the shadow of the wings of vultures

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम्।
तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् ॥५१॥

५१। राघवेति। शूर्पवत् नखानि यस्याः सा शूर्पणखा। पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम्, नखमुखात् संज्ञायामिति ङीप् प्रतिषेधः। सा एव रावणं प्रति राघवास्त्रविदीर्णानां (१) हतानां तेषां रक्षसां खरादीनां दुष्प्रवृत्तिं दुर्वार्तां हरति प्रापयति इति दुष्प्रवृत्तिहरा (२) अभवत्। हरतेरनुद्यमनेऽच् इत्यच्प्रत्ययः।

[५१] (१) वि, दॄ to pierce, [illegible] (२) दुस् bad news, from [illegible] to stay, [illegible] and हृ to take, अच् affix.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

51. Of the demons slain by the weapons of Râma, S'ûrpa n'akhâ alone remained to carry the sad intelligence to Râvan'a.

## निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः।
## रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्द्धसु॥ ५२॥

५२। निग्रहादिति। स्वसुः शूर्पणखायाः निग्रहात् (१) अङ्गच्छेदात् आप्तानां बन्धूनां खरादीनां वधाच्च कारणात् धनदानुजः (२) रावणः रामेण दशसु मूर्द्धसु पदं पादं निहितं (३) मेने।

[illegible]

[illegible]

[५२] (१) ग्रह to take, with नि, to punish, अप् or अच् aff. (२) धनद, from धन riches, दै to protect, क aff and अनुज, from अनु after, जन् to take birth, ड aff. (३) धा to hold, with नि, to place, क्त aff

५२। ভগিনীকে নিগ্রহ করায় এবং স্বজনগণকে সংহার করায় রাবণ মনে করিতে লাগিল যেন রাম তাহার দশ মস্তকে পদাঘাত করিয়াছে।

52. From the outrage done to his sister and the slaughter of his kinsmen, the younger brother of Kuvera (i.e. রাবণ) thought as if Rama had set his foot on his ten heads.

**रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ।**
**जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः॥ ५३॥**

५३। रक्षसेति। स रावणः मृगरूपेण रक्षसा मारीचेन राघवौ वञ्चयित्वा (१) प्रतार्य, पक्षीन्द्रस्य जटायुषः प्रयासेन (२) युद्धरूपेण क्षणं विघ्नितः (३) सञ्जातविघ्नः सन्, सीतां जहार (४)।

५३। स (रावण) [illegible] राघवौ [illegible] पक्षीन्द्रप्रयासक्षण- विघ्नित [illegible] सीता [illegible]।

५३। [illegible] वाच्यान्तर—[illegible] पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितेन [illegible] सीता [illegible]।

५३। 'मृगरूपेण',—[illegible] रक्षसा मारीचेन। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]।

५३। [illegible] (मारीच) [illegible] (जटायु) [illegible]।

[५३] (१) वञ्च to cheat, [illegible] — [illegible] &c [illegible] &c (२) [illegible] to exert, [illegible] (३) [illegible] an obstacle, [illegible] (४) हृ to take away — [illegible] &c [illegible] &c

53 He causing the Rākshasas [illegible] to desire [illegible] descendants of Raghu, in the disguise of a [illegible] deer [illegible] carried [illegible], after meeting with a brief obstruction from the king of birds [illegible].

**तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम्।**
**प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥५४॥**

५४। ताविति। सीतान्वेषिणौ (१) तौ राघवौ, [illegible] रावणेन छिन्नपक्षं, कण्ठवर्तिभिः (२) प्राणैः, दशरथप्रीतेः [illegible] [illegible], [illegible] प्राणैः [illegible] गृध्रं जटायुषम् (३), [illegible] [illegible] दृष्टवन्तौ। इत्येतदि [illegible]।

५४। सीतान्वेषिणौ तौ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जटायुषम् [illegible]।

५४। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

...[illegible] [illegible] [illegible], इति वाच्यान्तरम्।

५४। 'लूनपक्षम्'—सीताहरणार्थं रावणेन सह युद्धे रावणखड्गेन [illegible] पक्षम्, [illegible], यथा रामायणे,—'तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स राव[illegible] पक्षौ पादौ च पार्श्वौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत्' ॥ इति। [illegible] [illegible] सीताहरणमपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] कौपद्मया [illegible] [illegible] [illegible] दशरथः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तथा निपतन्त [illegible] [illegible] जटायु [illegible] धारयन् [illegible]। [illegible] दशरथजटायुषो, [illegible]।

---

[५४] (१) सीता, अनु, इष् to wish, [illegible] all (२) कण्ठ throat, [illegible] stay, [illegible] all. (३) जटा accumulation, आयुस् life. (जट [illegible] [illegible] [illegible]).

५४। [illegible] [illegible] ... दशरथेर [illegible] [illegible] हइते मुक्त [illegible]।

54. They (राम and लक्ष्मण) while in search of Sítá, saw the vulture Jaṭáyu who with clipt wings and life flickering in the throat, paid off the debt of friendship to Daśaratha.

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥५५॥

५५। स इति। सः जटायुः, रावणहृतां मैथिलीं, ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम्। क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। वचसा [illegible], आचष्ट (१). आत्मनः सुमहत् कर्म युद्धरूपं, व्रणैः आवेद्य (२), संस्थितः मृतः।

५५। स, रावणहृता मैथिली ताभ्याम् वचसा आचष्ट, आत्मनः सुमहत् कर्म [illegible] आवेद्य संस्थितः।

५५। [illegible] — [illegible]

५५। 'आत्मनः सुमहत् कर्म' &c.— [illegible]

[illegible]

[illegible]

[५५] (१) [illegible]

55. He (जटायु) expired, after telling them of the c… away of Maithili (सीता), while his wounds declared the …ness of the act he had done.

तयोस्तस्मिन् नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः।
पितरीवाग्निसंस्कारात् परा ववृतिरे क्रियाः॥

५६। तयोरिति। व्यापत्तिः (१) मरणं, नवीभूतः (२) … व्यापत्तिशोकः ययोः तौ तयोः राघवयोः, तस्मिन् गृध्रे पि… अग्निसंस्कारात् (३) अग्निसंस्कारम् आरभ्य, पराः उत्तराः, … ववृतिरे (४) व्यवर्त्तन्त, तस्य पितृवदौर्द्ध्वदेहिकं चक्रतुः इत्यर्थः

५६। नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः तयोः पितरि इव तस्मिन् अग्नि… परा क्रियाः ववृतिरे।

५६। अग्निना संस्कारः तस्मात्, आरम्भार्थे पञ्चमी। वाच्यान्तर—… क्रियाभिः ववृते, इति।

५६। पितृनिर्विशेषस्य पितृसख्यौ जटायुषो मरणेन तौ पितृमरण… पुनः अन्वभूताम्। ततश्च तस्य दाहकार्य्यं पिण्डोदकादिकार्य्यञ्च सर्व्वं पित… शोकेव निरवर्त्तयताम्। अत्र रामायणम्,—'एतस्मात् पिता दीप्तमारोप्य … परम्। ददाह रामो धर्म्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः॥ ततो गोदावरीं नदीं भ्रातरावुभौ। उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ'॥ इत्यादि।

५६। জটায়ুর মরণে তাঁহাদের পিতৃমরণশোক আবার নূতন হইয়া… তাঁহারা পিতৃনির্বিশেষে তাঁহার অগ্নিসংস্কার ও তদনন্তর কর্ত্তব্য ক্রিয়াকলাপ স… করিলেন।

56. Feeling afresh their paternal loss, they perfo… the ceremony of his cremation and all the subsequent fu… rites, as if he was their father.

---

[५६] (१) वि, आ, पद् to go, क्तिन् aff. (२) नव new, भू to be, … च्वि aug (३) सम्, कृ to do, घञ् aff. सुट् aug. (४) वृत् to sta… वर्त्तते। अवर्त्तत। अवृतत्—अवर्तिष्ट। ववृते। &c.

**वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।**
**मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७ ॥**

५७। वधेति । वधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य (१) देवत्वं गतस्य, कबन्धस्य रक्षोविशेषस्य, उपदेशतः, रामस्य समानव्यसने (२) समानापदि, सख्यार्थिनि इत्यर्थः, हरौ कपौ सुग्रीवे । "शुकाहि-कपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यमरः । सख्यं (३), मुमूर्च्छ (४) ववृधे ।

५७। वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने हरौ सख्यं मुमूर्च्छ ।

५७। वधेन निर्धूतः अपगतः शापो यस्य स तस्य । समानं व्यसनं यस्य स तस्मिन् । सख्युः भावः, सख्यं मैत्री । वाच्यान्तरं—...रामस्य सख्येन मुमूर्च्छे, इति ।

५७। 'वधनिर्धूतशापस्य',—रामकर्तृकेण निधनेन अभिशापजनितराक्षसदेहात् निर्मुक्तस्य । 'कबन्धस्य'—स्थूलशिरोमहाकायकबन्धदेहधारिणः कस्यचित् दानवस्य । 'उपदेशतः'—ऋष्यमूकपर्वतं यातेत्यस्य कबन्धस्य उपदेशानुसारेण । 'समानव्यसने हरौ',—तुल्यापदि सुग्रीवे । रामो यथा भ्रातुः भरतस्य कृते पित्रा हृतराज्यः, भार्यया सह निर्वासितः, रावणेन हृतदारश्च अभूत्, सुग्रीवोऽपि तथा भ्रात्रा वालिना हृतराज्यः हृतदारश्च किष्किन्धायाः निर्वासितो बभूव । अतएव तुल्यापदयोः रामसुग्रीवयोः मैत्री ववृधे । 'समानव्यसने' इत्यत्र भारतम्,—'तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः स ते साह्यं करिष्यति' ॥ इति । पुरा

---

[५७] (१) निर्, धू to shake, क्त aff (निर्धूत), शप to curse, घञ aff (शाप) (२) समान equal, from सम and अन् to breathe, घञ aff and व्यसन, from वि, अस to throw, ल्युट aff (३) सखि friend, ष्यञ् aff (४) मूर्च्छ to increase,—मूर्च्छति । अमूर्च्छत् । अमूर्च्छीत् । मुमूर्च्छ । &c मूर्त । &c.

[illegible]

[illegible] शापविमुक्तः [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रामायणकथा ।

५७ । [illegible]

[illegible]

57. By the advice of Kabandha freed from the cu[illegible] his death (at the hand of Rama), Rāma's friendship gre[illegible] tense with the monkey (सुग्रीव) labouring under similar diffic[illegible]

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥५[illegible]

५८ । स इति । वीरः सः रामः, वालिनं सुग्रीवाग्रजं, हत्वा चिरकाङ्क्षिते (२) तत्पदे वालिस्थाने, धातोः स्थाने आदेशम् इव आदेशभूतं धात्वन्तरमिव इत्यर्थः, सुग्रीवं, संन्यवेशयत् स्थापितवान् । यथा अस्तेर्भूरिति अस्तिधातोः स्थाने आ[illegible] भूधातुरस्तिकार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वत् इति भावः । आ[illegible] नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ।

५८ । वीरः सः (रामः) वालिनं हत्वा चिरकाङ्क्षिते तत्पदे, धातोः आदेशम् इव, सुग्रीवं संन्यवेशयत् ।

---

[५८] (१) हन् to kill, क्त्वा aff.—हन्ति । अहन् । अवधीत् । [illegible] &c. कर्मणि—हन्यते । अवधि-अघानि । जघ्ने । &c. हतः । &c. (२) [illegible] to wish, क्त aff. (३) आ, दिश् to direct, घञ् aff. (४) सम्, नि, वि[illegible] enter, (णिच्)—वेशयति । अवेशयत् । अवीविशत् । &c.

५८। तस्य वालिनः पदे तस्मिन्। चिरं काङ्क्षितं, तस्मिन्। वाख्यान्तरं— [illegible]...[illegible] सुग्रीवं [illegible], इति।

५८। यथा हि कस्यचित् धातोः स्थाने [illegible], अपरो धातुः पूर्वधातो. [illegible] निष्पादयति, तथा वालिनः स्थाने रामेण स्थापितः सुग्रीवः पूर्व- [illegible] वालिन. राजकार्यमशेषं निष्पादयति स्म। एतेन राज्यपालने सुग्रीवस्य [illegible] वालिसदृशं सामर्थ्यं सूचितं।

৫৮। যে পদ সুগ্রীবের চিরকাঙ্ক্ষিত ছিল, রাম বালিকে বধ করিয়া সেই পদে [illegible] স্থাপিত করিলেন, যেন ধাতুর স্থানে আদেশ ( তৎকার্য্যনির্ব্বাহক অন্য ধাতু ) [illegible] করিলেন।

58. The brave Ráma, on killing Báli, placed Sugríva in his coveted post, like an exact substitute in the place of a root

दूतास्तस्य वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुरार्त्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥५९॥

५९। दूतास्तस्येति। वैदेहीम् अन्वेष्टुं (१) मार्गितुं, भर्त्रा सुग्रीवेण, चोदिताः (२) प्रयुक्ताः, कपयः हनुमत्प्रमुखाः, आर्त्तस्य (३) विरहातुरस्य रामस्य, मनोरथाः (४) कामाः इव, [illegible] [illegible]. [illegible]देशेषु बभ्रमुः।

५९। [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] मनोरथा [illegible] वैदेहीम् [illegible] [illegible], [illegible] च। [illegible]—...[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

৫৯। 'রামস্যেব মনোরথা.'—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]

[५९] (१) इष to wish, with अनु to search, तुम् aff (२) [illegible] [illegible] क्त aff —[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible], &c (३) [illegible] to go, क्त aff (४) मनस् mind, रथ vehicle, [illegible] [illegible].

तेषु कपिषु सर्व्वा एव आशाः दिशः, अतएव ते कपयः रामस्य मूर्त्तिमन्तः [illegible] रथा इव लक्ष्यन्ते स्म, इति तात्पर्य्यम्।

৫৯। বানরগণ প্রভুর নির্দেশে সীতার অন্বেষণে ইতস্ততঃ ভ্রমণ করিতে ল[illegible] তাহারা যেন বিরহাতুর রামের আশাস্বরূপ।

59. The monkeys ordered by their king, wandered hither and thither in search of Vaidehí (सीता), like so many hope[s of] the afflicted Ráma.

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात्।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः॥६०॥

६०। प्रवृत्ताविति। सम्पातिर्नाम जटायुषः ज्यायान् भ्राता तस्य दर्शनात्, तन्मुखात् इति भावः, तस्याः सीतायाः, प्रवृत्तौ वार्त्तायाम्। "वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः। उपलब्धायां ज्ञातायां सत्यां, मारुतस्यापत्यं पुमान् मारुतिः (२) हनुमान् [illegible] रम् (३), ममेत्येतदव्ययम् ममतावाचि, तद्रहितः निर्ममः निस्[illegible] संसारम् (४) अविद्याबन्धनमिव, तीर्णः (५) ततार। कर्त्तरि क्तः।

६०। सम्पातिदर्शनात् तस्याः प्रवृत्तौ उपलब्धायां मारुतिः सागरं [illegible] संसारम् इव तीर्णः। वाच्यान्तर—...मारुतिना सागरः निर्ममेन संसारः तीर्णः, इति।

६०। यथा अधिगतब्रह्मतत्त्वो योगी अहङ्काराभिमानं परिहरन् दुस्तरमपि संसारम् अनायासेन तरति, तथा अभिगतसीतावृत्तान्तो हनुमान् अदृष्टपूर्व्वमपि अगणयन् दुस्तरमपि दक्षिणसागरं हेलया ततार।

৬০। সম্পাতির নিকট দেখা হওয়াতে যখন সীতার সংবাদ প্রাপ্ত হওয়া গেল তখন পবননন্দন, নির্মম ব্যক্তি যেরূপ ভবসাগর পার হয়, সেইরূপ সমুদ্র পার হ[ইলেন]।

[६०] (१) प्र, वृत् to stay, क्तिन् aff. (२) मारुत wind, इञ् aff. [illegible] (३) सम्, सृ to go, घञ् aff. (४) सम्, सृ to go, घञ् aff. (५) तॄ to cross, क्त aff.

60. *On meeting* with Sampáti and receiving from him the intelligence of Sítá, the son of Wind (i. e. हनुमान्) crossed the sea, as one freed from all attachments, passes through the sphere of existence.

**दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता।**
**जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः॥६१॥**

६१। दृष्टेति। लङ्कायां रावणराजधान्यां, विचिन्वता (१) अन्वेषमाणेन तेन मारुतिना, राक्षसीभिः वृता जानकी, विषवल्लीभिः परीता (२) परिवृता, महौषधिः सञ्जीवनी लतेव, दृष्टा।

६१। लङ्कायां विचिन्वता तेन राक्षसीवृता जानकी विषवल्लीभिः परीता महौषधिः इव दृष्टा। वाच्यान्तर—विचिन्वन् सः राक्षसीवृतां जानकीं विषवल्लीभिः परीतां महौषधिम् इव दृष्टवान्, इति।

६१। [illegible]

६१। [illegible]

61. He in his search, spied Janaka (Sítá) in Lanka surrounded by Rákshasís, like a life restoring plant surrounded by poisonous creepers.

**तस्मै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः।**
**प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः॥६२॥**

---

[६१] (१) चि to collect, with वि, to search. [illegible] (२) to go, with परि [illegible]

६२। तस्या इति। कपिः हनूमान् भर्तुः (१) रामस्य सम्बन्धि, अभिज्ञानं (२) प्रत्यभिज्ञानसाधनम्, अङ्गुलीयम् ऊर्मिकाम्। "अङ्गुलीयकमूर्मिका" इत्यमरः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः इति छप्रत्ययः। तस्यै जानक्यै ददौ। किंविधमङ्गुलीयम्? अनुष्णैः शीतलैः, तस्याः आनन्दाश्रुबिन्दुभिः प्रत्युद्गत-(३)-मिव स्थितम्। भर्त्रभिज्ञानदर्शनादानन्दबाष्पो जातः, इत्यर्थः।

६२। कपिः भर्तुः अभिज्ञानम् अङ्गुलीयं अनुष्णैः तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः प्रत्युद्गतमिव तस्यै ददौ। कपिना ददे इति वाच्यान्तरम्।

६२। 'अभिज्ञानम्'—अभिज्ञायते अनेनेति अभिज्ञानम् स्मृतिसाधनं चिह्नम्। 'अङ्गुलीयम्'—रामनामाङ्कितम् अङ्गुरीयम्। 'प्रत्युद्गतमिव' &c.—यथा कोऽपि प्रार्थनीयं जनं चिरादागतं दृष्ट्वा प्रथमम् प्रत्युद्गमनेन तम् अभिनन्दति पश्चात् आलिङ्गनादिना सम्भावयति, तथा प्रार्थनीयं भर्तुः अङ्गुरीयम् आगतं दृष्ट्वा आदौ सीतायाः आनन्दाश्रुधारा निर्गत्य तत् अभ्यनन्दत् पश्चात् सीता हृदये धारयन्ती तत् सम्भावयामास, इति विशदार्थः। अङ्गुरीयं दृष्ट्वैव सीता आनन्दाश्रूणि मुमोच पश्चात् तत् जग्राह इति सङ्क्षेपः।

৬২। হনুমান্ তাঁহাকে তাঁহার স্বামীর অভিজ্ঞানচিহ্নস্বরূপ অঙ্গুরীয় প্রদান করিল; সীতার অশ্রুবিন্দুসকল আনন্দে নির্গত হইয়া যেন সেই অভিজ্ঞানটিকে আগু বাড়াইয়া লইল।

62. The monkey presented to her a memorial ring from her husband, which was received as it were by her cool tears of joy.

**निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्धतः।**
**स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥६३॥**

---

[६२] (१) भृ to nourish, तृच् aff. (२) अभि, ज्ञा to know, ल्युट् aff. (३) प्रति, उत्, गम् to go, क्त aff.

६३। निर्वाप्येति। सः कपिः, प्रियस्य रामस्य सन्देशैः (१) वाचिकैः, सीतां निर्वाप्य (२) सुखयित्वा, अक्षस्य रावणकुमारस्य वधेन उद्धतः (३) दृप्तः सन्, क्षणं सोढः (४) अरेः इन्द्रजितः कर्तुः निग्रहः बाधा ब्रह्मास्त्रबन्धनरूपा येन सः तथोक्तः सन्, लङ्कां पुरीं, ददाह (५) भस्मीचकार।

६३। सः प्रियसन्देशैः, सीतां निर्वाप्य अक्षवधोद्धतः, क्षणसोढारिनिग्रहः (सन्) लङ्कां पुरीं ददाह। वाच्यान्तरं—तेन...अक्षवधोद्धतेन क्षणसोढारिनिग्रहेण सता। पुरी लङ्का ददहे, इति।

६३। स हनुमान् रामविरहविधुरां सीतां रामवार्त्तया सान्त्वयित्वा अक्ष नामानं रावणकुमारं हत्वा दर्पान्वितो बभूव। ततश्च इन्द्रजित्कृतात् ब्रह्मास्त्रबन्ध नात् क्षणमेव आत्मानं विमोचयन् लङ्कां भस्मीचकार। अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], तदुक्तं—'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

६३। हनुमान् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

63, Appeasing Sita with the tidings of her husband, and feeling inflated with pride by slaying Aksha (a son of Ra'vana) and enduring for a while the persecutions of the enemy, he (हनुमान्) set fire to the city of Lanka'.

प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायाऽदर्शयत् कृती।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ॥६४॥

---

[६३] (१) सम्- दिश् to direct, घञ् aff. (२) निर् वा to [illegible] (निर्वापयति। [illegible]। [illegible]। &c. [illegible]। &c. (३) उत्-हन् to kill क्त aff. (४) सह् to bear, क्त aff. (५) दह् to burn—दहति। [illegible] [illegible]। ददाह। &c. [illegible] [illegible]। [illegible]। &c. [illegible] &c

६६। [illegible] [illegible] ...

[illegible]

६९। [illegible] ...

[illegible]

७०। [illegible] ...

[illegible]

66. On receiving the news of his beloved, Ra'ma became so impatient for her embrac , that the wide sea surrounding Lanka's, seemed to him like an insignificant ditch

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्तिभिः ॥६७॥

६७। स इति । केवलम् एकम्, भुवः पृष्ठे भूतले न, किन्तु व्योम्नि च सम्बाधवर्त्तिभिः (१) सङ्कटगामिभिः हरिसैन्यैः कपिबलैः अनुद्रुतः (२) अन्वितः सन् सः रामः अरिनाशाय प्रतस्थे प्रयाय ।

६७। [illegible] ...

६७। [illegible] ...

[illegible]

६७। [illegible] 'सम्बाधवर्त्तिभिः'—[illegible]

[६७] (१) सम्, बाध् to obstruct, घञ् ad. (सम्बाध), and वृत् to stay, णिन् aff (२) अनु alter, द्रु to go, क्त aff.

…नुमरणात् [illegible] इत्यर्थः। 'सन्नाहवर्मणि' इति 'सन्नाह सकोपे' [illegible] इति दिनकर।

६७। [illegible]

67 He marched to destroy his enemy, followed by speedily-[moving] hosts of monkeys who with their thick ranks filled [up]on the earth and the sky.

[नि]विष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः।
[स्ने]हाद्राक्षसलक्ष्मीव बुद्धिमाविश्य चोदितः॥६८॥

६८। निविष्टमिति। उदधेः कूले निविष्टं तं रामं विशेषेण [भी]षयति शत्रूनिति विभीषणः (१) रावणानुजः, राक्षसलक्ष्म्या [स्ने]हात् बुद्धिं (२) कर्त्तव्यताज्ञानम्, आविश्य उपदिश्य चोदित [प्रे]रित इव, प्रपेदे, प्राप्तः।

६८। विभीषण राक्षसलक्ष्मी [illegible] बुद्धि आविश्य चोदित [illegible], उदधेः [कूले] निविष्ट तं (राम) प्रपेदे। [illegible]—विभीषणेन . चोदितेन [illegible] निविष्ट स (राम) प्रपेदे, इति।

६८। 'स्नेहात्'—[illegible] विभीषणं [illegible] 'बुद्धिमाविश्य'—[illegible]

६८। [illegible]

[६८] (१) [illegible] to fear, [illegible] (२) [illegible] know, [illegible]

68. Vibhishana came to Ra'ma while encamped on the sea-shore, as if sent out of affection by the goddess of fortune of the Ra'kshasa prompted by wisdom.

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः॥६९॥

६९। तस्मा इति। राघवस्तस्मै विभीषणाय। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। निशाचरैश्वर्यं राक्षसाधिपत्यं, प्रतिशुश्राव (१) प्रतिज्ञातवान्। तथाहि, काले अवसरे, समारब्धाः प्रक्रान्ताः, नीतयः (२) फलं बध्नन्ति (३) सृजन्ति जनयन्तीत्यर्थः, खलु।

६९। राघव, तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव, काले समारब्धा नीतय फलं बध्नन्ति खलु।

६९। ऐश्वरस्य भाव ऐश्वर्यं निशाचराणां राक्षसानां ऐश्वर्यं। 'तस्मै' इत्यत्र 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता' इति चतुर्थी। प्रति, आङ्—आभ्यां परस्य शृणोतेः धातोः पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात्, विभीषणेन 'मह्यं निशाचरैश्वर्यं देहीति प्रवर्त्तितो राघवः तस्मै तत् प्रतिजज्ञौ' इत्यर्थः। (वाच्यान्तर— राघवेण...प्रतिशुश्रुवे, समारब्धाभिः नीतिभिः फलं बध्यते, इति।

६९। राजलक्ष्मीलोभात् विभीषण अवश्यमेव मदर्थं सर्वात्मना यतिष्यते इति निश्चित्य राम प्रागेव तस्मै लङ्काधिपत्यम् दातुं प्रतिज्ञातवान्, काल विचार्य प्रयुक्ता हि नीतयः अवश्यमेव सिध्यन्ति। अत्र हि रामप्रयुक्ता नीतिः राज्य-दानाङ्गीकाररूपा, सा च अवसरे प्रक्रान्ता अवश्यमेव कार्यम् उपपादयिष्यतीति

---

[६९] (१) श्रु to hear, with प्रति, to promise,—शृणोति। अशृणोत्। अश्रौषीत्। शुश्राव &c. कर्मणि,—श्रूयते। अश्रावि। &c श्रुत। &c (२) नी to carry, क्तिन् aff (३) बन्ध् to bind,—बध्नाति। अबध्नात्। अभान्त्सीत्। बबन्ध। &c. कर्मणि—बध्यते। अबन्धि। &c. बद्धः। &c.

[illegible] । [illegible],—"[illegible] मतिमान् [illegible] समाचरेत् [illegible] [illegible] इति ।

[illegible]

69. Ra'ghava (राम) promised him sovereignty over the Ra'kshasas, sound courses of policy adopted in fit time, bear [illegible] fruit.

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥७०॥

७० । स इति । [illegible] (१) [illegible] शार्ङ्गिणः (२) [illegible] सेतुं बन्धयामास [illegible]

[illegible]

[illegible]

70 He caused the monkeys to construct over the bri[illegible] sea, a bridge, which appeared like the serpent Sesha [illegible] upward from the nether regions to form the bed of S'ár[illegible] [illegible]

तेनोत्तीर्य्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्व्वद्भिरिव वानरैः ॥७१॥

७१ । तेनेति । रामः, तेन पथा सेतुमार्गेण, उत्तीर्य्य समुद्रम् इति शेषः, पिङ्गलैः सुवर्णवर्णैः, अतएव द्वितीयं (१) हेमप्राकारं (२) कुर्व्वद्भिरिव स्थितैः, वानरैः लङ्कां रोधयामास (३) ।

७१ । तेन पथा उत्तीर्य्य पिङ्गलैः द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्व्वद्भिरिव वानरैः लङ्कां रोधयामास । वाच्यान्तर—रामेण रोधयामासे इति ।

७१ । लङ्का परितः [illegible] सुवर्णवर्णै वानरगणैः, सुवर्णप्राकारवेष्टित [illegible] द्वितीय सुवर्णप्राकारवेष्टनमेव सम्पन्नं च । [illegible] [illegible] सुवर्णवर्णत्वात् सुवर्णप्राकारोपमम् । [illegible] [illegible] वानराणां [illegible] । [illegible] [illegible] प्राकारे [illegible] समन्तात् [illegible] कृतम् ॥

৭১। তিনি সেই সেতুপথে (সমুদ্র) পার হইয়া বানরদিগের দ্বারা লঙ্কা অবরোধ করিলেন, তখন চারিদিকে স্বর্ণবর্ণ বানরগণ [illegible] তাহার দ্বিতীয় স্বর্ণপ্রাচীর [illegible] বোধ হইতে লাগিল।

71 Having crossed the sea by that passage, he beseiged Lanká with the monkeys, who being of a golden complexion seemed to form another wall of gold around the city

[ ७१ ] (१) द्वि two, तीय aff (द्वयोः पूरणे तीयः) (२) हेमन् gold, प्र around, कृ to scatter, घञ् aff. or प्र, आ, कृ to do, घञ् aff (प्राकार). (३) रुध् to obstruct, (णिच्)—रोधयति । अरोधयत् । अरुरुधत् । रोधयामास, &c.

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम्।
दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥७२॥

७२। रणइति। तत्र लङ्कायां, प्लवगानां रक्षसाञ्च. भीमः (१) भयङ्करः दिग्विजृम्भितं (२) काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोः जयघोषणं जयशब्दः यस्मिन् स तथोक्तः, रणः प्रववृते प्रवृत्तः। "अस्त्रियां समराभीकरणाः कलहविग्रहौ" इत्यमरः।

৭২। তত্র প্লবগরক্ষসাং ভীমঃ দিগ্বিজৃম্ভিতকাকুৎস্থপৌলস্ত্যজয়ঘোষণঃ রণঃ প্রববৃতে। বাচ্যান্তর—ভীমেন 'দিগ্বিজৃম্ভিতকাকুৎস্থপৌলস্ত্যজয়ঘোষণেন রণেন প্রববৃতে, ইতি।

৭২। [illegible]

৭২। [illegible]

72 There ensued a fierce war between the monkeys and demons, in which the loud acclamations of victory [illegible] Rama and of victory to Ravana resounded the sky.

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः।
अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥७३॥

७३। पादपेति। किंविधो रणः? पादपैः (१) वृक्षैः आविद्धाः (२) भग्नाः परिघाः (३) लोहबद्धकाष्ठानि यस्मिन् स तथोक्तः। "परिघः परिघातनः" इत्यमरः। शिलाभिः निष्पिष्टाः (४) चूर्णिता

[७२] (१) भी to fear, [illegible]

मुद्गराः अयोघनाः यस्मिन् स तथोक्तः। "द्रुघणो मुद्गरघनौ" इत्यमरः। अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ताः, नखन्यासाः यस्मिन् सः तथोक्तः, शैलैः रुग्णाः (५) मत्ताः मतङ्गजाः यस्मिन् सः तथोक्तः।

७३। पादपाविद्धपरिघेण शिलानिष्पिष्टमुद्गरेण अतिशस्त्रनखन्यासेन शैल-रुग्णमतङ्गजेन (रणेन प्रवहते। इति वाक्यान्तरम्।

७३। तत्र युद्धे वानरा: [illegible]

[illegible]

73 (In that war), tre s broke down iron bolts stones crushed clubs, the nails of the monkeys overcame the weapons and hillocks crushed down elephants

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम्।
सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्॥७४॥

७४। अथेति। अथ अनन्तरं, छिद्यते इति छेदः (१) शिर. एव छेदः इति विग्रह.। रामशिरश्छेदस्य विद्युज्जिह्वेन राक्षसमायानिर्मितस्य दर्शनेन उद्भ्रान्तचेतना (२) ताम्, सीतां त्रिजटा नाम काचित् सीतापक्षपातिनी राक्षसी, माया (३)

---

[७४] (१) छिद् [illegible] to cut, or to drink or [illegible] [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible]

[७५] (१) [illegible]

कल्पितं नत्वेतत् सत्यमिति शंसन्ती (४) मुवाच। प्रमृष्टनोर्नित्य-मिति नित्यं नुसागम: । समजीवयत् (५) ।

७४ अथ त्रिजटा रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्राकर्षितमा सीता, माया इति [illegible] (सती) समजीवयत।

७४। [illegible] विगता चेतना यस्या सा ताम्। वाच्यान्तर—[illegible] [illegible] त्रिजटया रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्राकर्षितना सीता समजीव्यत, इति।

७४। [illegible] राम शरो दृष्ट्वा सीता चेतना [illegible] [illegible] त्रिजटा नाम राक्षसी [illegible] [illegible] इति बोधयन्ती सीता [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] सीता मम [illegible] [illegible] मत्वा रावणो [illegible] [illegible] [illegible] रामस्य शिर [illegible] सीतायै [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] मायाशिरश्छेदं [illegible] । [illegible] सीता मायया [illegible] [illegible] । [illegible] मायामय [illegible] रावणस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] रावणस्यापि [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] सीतायां [illegible] इति।

৭৪। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] বলিলেন

74 (During the war) Sita lost her senses at the sight of Ráma's head severed from his body, and was restored to her senses by Trijatá who assured her that it was an illusion

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राङ्मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता ॥७५॥

---

[illegible] (४) [illegible] to speak, [illegible] [illegible] [illegible] (५) [illegible] to live, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

७५। काममिति। सा सीता, मे नाथः जीवतीति हेतोः शुचं शोकं, कामं विजहौ (१), किन्तु प्राक् पूर्व्वम्, अस्य नाथस्य अन्तं नाशं, सत्यं यथार्थं, मत्वा, जीविता जीवितवत्यस्मीति हेतोः लज्जिता (२) लज्जितवती। कर्त्तरि क्तः। दुःखादपि दुःसहो लज्जाभरः इति भावः।

७५। सा मे नाथः कामं जीवति इति शुचं तत्याज, प्राक् अस्य अन्तं सत्यं मत्वा जीवितास्मि इति लज्जिता। पाठान्तर—तथा शुचं विजहौ,...लज्जितम्, इति।

७५। सीता त्रिजटावचनमनुसृत्य नाथस्य जीवनं निश्चित्य यद्यपि सन्तापं शोकं मुमोच, किन्तु न पूर्व्वं सत्यं ज्ञात्वापि यत् स्वयं न ममार तत् प्रथमा लज्जा [illegible] । [illegible] सहसा [illegible] प्राणेश्वरे [illegible] प्राणान् [illegible] दुःसहलज्जाभरेण [illegible], इति समुदितार्थः। यथा कुमारसम्भवे — मदनेन [illegible] रतिः [illegible] जीवितेति मे। [illegible] 'त्वामनुयामि यद्यपि' [illegible] इति।

৭৫। নাথ আমার জীবিত আছেন ইহা জানিয়া সীতা শোকত্যাগ করিলেন বটে কিন্তু আগে তাঁহার প্রাণবিয়োগ সত্য মনে করিয়াও যে জীবিত রহিয়াছি এই ভাবিয়া নিজে লজ্জিত হইলেন

75 She ceased grieving on knowing that her husband was alive, but felt ashamed of herself, when she thought that she did not die when she knew for certain that her husband was no more.

गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः।
दाशरथ्योः क्षणक्लेशः स्वप्नवृत्त इवाऽभवत् ॥७६॥

---

[७५] (१) वि, हा to give up,—जहाति। अजहात्। अहासीत्। जहौ &c. कर्म्मणि,—हीयते। जहाति। &c. हीन। &c. (२) लज्जा modesty, इतच् aff, टाप् fem aff.

७६। गरुडेति। गरुडः तार्क्ष्यः तस्य आपातेन (१) आगमनेन विच्छिन्नं (२) मेघनादस्य इन्द्रजितः अस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन् सः तथोक्तः क्षणक्लेशः दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थानुभूत इव अभवत्।

७६। गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः क्षणक्लेशः दाशरथ्योः स्वप्नवृत्त इवाभवत्।

७६। [illegible] दाशरथिः [illegible] (पाठा) [illegible] स्वप्न इव अभवत्। पाठान्तर—गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनेन क्षणक्लेशेन [illegible] इव अभवत् इति

७६। इन्द्रजित नागपाशेन रामलक्ष्मणौ बद्धौ। [illegible]

[illegible]

76 The momentary pain caused to the sons of Dasaratha by Indrajit with his arm (weapon) or serpent [illegible] appeared like a dream when the snake cord [illegible] advent of Garuda

[७६] (१) [illegible] with [illegible] (२) [illegible] with [illegible] to disjoin [illegible]

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम्।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीत् विदीर्णहृदयः शुचा ॥७७॥

७७। तत इति। ततः पौलस्त्यः रावणः शक्त्या (१) कासूनामकेनायुधेन। "कासूसामर्थ्ययोः शक्तिः" इत्यमरः। लक्ष्मणं वक्षसि बिभेद (२) विदारयामास। रामस्तु अनाहतोऽपि अप्रहतोऽपि शुचा शोकेन, विदीर्ण-(३)-हृदयः आसीत्।

৭৭। তত পৌলস্ত্য, শক্ত্যা লক্ষ্মণ বক্ষসি বিভেদ, রাম তু অনাহত: অপি শুচা বিদীর্ণহৃদয় আসীৎ।

৭৭। বিদীর্ণং হৃদয়ং যস্য স বিদীর্ণহৃদয়। বাচ্যান্তর—পৌলস্ত্যেন শক্ত্যা লক্ষ্মণ বিভিদে, রামেণ অনাহতেন অপি শুচা বিদীর্ণহৃদয়েন অভূয়ত, ইতি।

৭৭। যদ্যপি রাবণপ্রযুক্তা শক্তি রামস্য হৃদয়ং ন বিভেদ, তথাপি প্রাণপ্রিয়স্য ভ্রাতু লক্ষ্মণস্য তাদৃশাবস্থাদর্শনাৎ শোকস্য তয়ৈব রামস্য হৃদয়ং বিদদার। রাম, শোকেন লক্ষ্মণপীড়াম্ অন্বভূত ইতি ভাব। শক্ত্যা'—ময়নাম্না দানবেন মায়য়া নির্মিতা অমোঘা শত্রুঘাতিনী শক্তি, তয়া। যথা রামায়ণে,—'ন্যস্তবমুক্তা তাং শক্তিমষ্টঘণ্টাং মহাস্বনাম্। ময়েন মায়াবিহিতামমোঘাং শত্রুঘাতিনীম্। লক্ষ্মণায় সমুদ্দিশ্য জ্বলন্তীমিব তেজসা। রাবণ পরমক্রুদ্ধশ্চিক্ষেপ চ ননাদ চ' ॥ ইতি।

৭৭। অনন্তর, রাবণ শক্তিশেলে লক্ষ্মণের হৃদয় বিদীর্ণ করিল, রাম স্বয়ং আহত না হইলেও শোকবশে তাঁহার হৃদয় বিদীর্ণ হইল।

77 Then, the son of Pulastya (*i e*, রাবণ) pierced the breast of Lakshmana with his S'akti (an iron spear or dart). Ráma though himself unwounded, felt his heart pierced with grief.

---

[৭৭] (১) শক্ to be able, ক্তিন্ aff (২) ভিদ্ to pierce,—ভিনত্তি। অভিনৎ। অভিদৎ–অভৈৎসীৎ। বিভেদ। &c ভিন্ন। &c (৩) দৄ, দৃ to pierce, ক্ত aff.

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः॥७८॥

७८। स इति। स लक्ष्मणः मारुतिना मरुत्सुतेन हनुमता समानीतया महौषध्या (१) सञ्जीवन्या हतव्यथः सन् पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने। "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः। आचार्य्यकम् (२) आचार्य्यकर्म्म। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् इति वुञ् प्रत्ययः। चक्रे। पुनरपि राक्षसान् जघानेति व्यज्यते।

७८। सः (लक्ष्मणः) मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः (सन्) पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापाचार्य्यकं चक्रे।

७८। मारुतनन्दन पुनाम् [illegible], तेन समानीता या महौषधिः [illegible] हता व्यथा [illegible]। लङ्का [illegible]। वाच्यान्तर—तेन मारुति-समानीतमहौषधिहतव्यथेन [illegible] चक्रे इत्त।

७८। 'विलापाचार्य्यकम्' &c.—आचार्य्यकम् उपदेष्टृकार्यं शिक्षादानम् [illegible] [illegible] यथा आचार्य्य उपदेशेन [illegible] प्रवर्त्तयति, तथा लक्ष्मण [illegible] स्वभाव प्रवर्त्तयामास। शरक्षेपेण ता परोदयत इति भाव। [illegible] रावणकृते महाया विधवाना राक्षसीना महान् आर्त्तनादो जात, इति निष्कर्षः। 'महौषधि' &c 'विशल्यकरणी नाम महौषधी लता' तया [illegible] [illegible]। [illegible] सह [illegible] सुषेणमाया [illegible] [illegible] हनुमान् महौषधिमानीय [illegible] तव [illegible] महौषधि [illegible] [illegible] सुषेण [illegible] महौषधि [illegible] समजीवयत [illegible]।

৭৮। পবননন্দনকর্তৃক আনীত মহৌষধির প্রভাবে লক্ষ্মণ বেদনা হইতে নিষ্কৃত হইলেন এবং পুনরায় শরনিকরে লঙ্কার রমণীগণকে রোদনশিক্ষা প্রদান করিলেন।

---

[৭৮] (१) महा (from महत् great) and ओष heat, धा to have, कि aff (२) आचार्य preceptor (आ, चर् to go, ण्यत् aff.) वुञ् aff.

78. Lakshmana cured of his pain by the life-restoring plant विशल्यकरणी brought by Máruti (हनुमान्, the son of wind) again caused bewailing among the women of Lanká by making a destructive use of his arrows.

**स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।**
**मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित् पर्य्यशेषयत् ॥७९**

७९। स नादमिति। सः लक्ष्मणः, शरत्कालः मेघस्य इव, मेघनादस्य इन्द्रजितः, नादं (१) सिंहनादम्, अन्यत्र गर्जितं च, इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं, धनुश्च, किञ्चित् अल्पमपि न पर्य्यशेषयत् (२) नावशेषितवान्, तमवधीत् इत्यर्थः।

७९। स (लक्ष्मण) शरत्काल मेघस्य इव, मेघनादस्य नादम् इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित न पर्य्यशेषयत्।

७९। मेघस्य नाद इव नादो यस्य सः तस्य। इन्द्रस्य आयुधं तस्य प्रभा इव प्रभा यस्य तत्। वाच्यान्तर—शरत्कालेन मेघस्य इव तेन मेघनादस्य नाद इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित न पर्य्यशेष्यत, इति।

७९। यथा शरत्कालः गर्जितं मैन्द्रायुधञ्च मेघ निःशेष करोति, तथा लक्ष्मणः गर्जितं सकार्मुकञ्च मेघनादं निःशेष अकरोत्।

৭৯। শরৎকাল যেরূপ মেঘের গর্জ্জন বা ইন্দ্রধনু কিছুই অবশেষ রাখে না, লক্ষ্মণ সেইরূপ মেঘনাদের সিংহনাদ বা ইন্দ্রধনুর ন্যায় প্রভাযুক্ত ধনু কিছুই অবশেষ রাখিলেন না।

79. As the autumn keeps not a trace of a cloud (thereby putting an end to its rumbling sound and the formation of a rainbow), so Lakshmana left not a vestige of Meghanáda (इन्द्रजित्) his war-whoop or his rainbow-like bow.

---

*(७९) (१) नद् to sound, घञ् aff. (२) परि, शिष् to leave a residue.* (शिष्—शिनष्टि। अशिषत्। शशास्यत्। शेषयामास, &c. संयत। ३:

**कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः।**
**रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः॥८०॥**

८०। कुम्भकर्ण इति। कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखायाः तुल्यावस्थः नासाकर्णच्छेदेन सदृशः कृतः कुम्भकर्णः टङ्केन (१) शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनःशिला (२) रक्तवर्णधातुविशेषो यस्य सः तथोक्तः। "टङ्कः पाषाणभेदनः" इति, "धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः" इति चामरः। शृङ्गी (३) शिखरी इव रामं रुरोध (४)।

८०। कपीन्द्रेण स्वसुः तुल्यावस्थः कृतः कुम्भकर्णः टङ्कच्छिन्नमनःशिलः शृङ्गी इव रामं रुरोध।

८०। [illegible] तुल्या [illegible] कपीन्द्रेण स्वसुः तुल्यावस्थः [illegible] टङ्कच्छिन्नमनःशिल [illegible] राम [illegible]।

८०। 'तुल्यावस्थ' &c —[illegible] कुम्भकर्णः [illegible] सदृशीं [illegible]। [illegible] कुम्भकर्णम्' इति। [illegible] तुल्या [illegible] कुम्भकर्णो [illegible] इति [illegible]।

८०। कुम्भकर्ण [illegible] ( [illegible] ) [illegible]

---

[८०] (१) टङ्क to cut [illegible] (२) मनःशिला a stone, a mineral delightful to the [illegible] heart (३) [illegible] (४) रुध् to attack,—[illegible]

(পারদগন্ধকযুক্ত দ্রব্য) দ্বারা বিচ্ছিন্ন হইয়াছে। সে কুম্ভকর্ণ রামকে গিয়া আক্রমণ করিল।

80. Kumbhakarná mutilated by Sugríva, the chief of the monkeys, like his sister (शूर्पणखा), opposed Ráma like a mountain whose layer of red arsenic (मनःशिला) has been chiselled out.

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान्।
रामेषुभिरितीवाऽसौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः॥८१॥

८१। अकालेति। प्रियस्वप्नः इष्टनिद्रः, अनुजः भवान् वृथा भ्रात्रा रावणेन, अकाले बोधितः (१), इतीव असौ कुम्भकर्णः रामेषुभिः रामबाणैः, दीर्घनिद्रां (२) मरणं, प्रवेशितः (३) गमितः। यथा लोकेषु इष्टवस्तुविनाशदुःखितस्य ततोऽपि भूयिष्ठसुखमपाद्यते तद्वत् इति भावः।

८१। प्रियस्वप्नः भवान् वृथा भ्रात्रा अकाले बोधितः, इति इव असौ (कुम्भकर्णः) रामेषुभिः दीर्घनिद्रां प्रवेशितः।

८१। प्रियः अभिमतः स्वप्नः निद्रा यस्य सः। रामस्य इषवः तैः। दीर्घा अप्रबोधाय या निद्रा सा दीर्घनिद्रा, ताम्। वाच्यान्तरं—प्रियस्वप्नं भवन्तं भ्राता अकाले बोधितवान्, इतीव अमुं रामेषवः दीर्घनिद्रां प्रवेशितवन्तः, इति।

८१। 'प्रियस्वप्नः',—ब्रह्मणः शापात् अनेकवर्षव्यापिनिद्रारूपवरलाभात् नित्यं निद्रासक्तः। यथा रामायणे,—'स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव! ममेप्सितम्। एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रायात् ब्रह्मा सुरैः समम्'॥ इति। 'वृथा',—रावणप्रबोधितेन कुम्भकर्णेन न किञ्चिदपि कृतम् इत्यर्थः। 'प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा' इति साहित्यदर्पणे।

৮১। তুমি নিদ্রা যাইতে বড় ভাল বাস, তোমার ভ্রাতা অনর্থক তোমাকে

---

[८१] (१) बुध् to awake, (णिच्) क्त aff. (२) द्रा with नि to sleep, अङ् aff. (३) प्र, विश् to enter, (णिच्) क्त aff.

অকালে জাগরিত করিয়াছে, এই বলিয়াই যেন রামের বাণ সকল তাহাকে অনন্ত নিদ্রায় অভিভূত করিল।

81. Râma sent him to eternal sleep with his arrows which seemed to say —Do you sleep, you who are so fond of sleep, and have been in vain untimely awakened by your brother

# इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
# रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥८२॥

८२। इतराणीति। इतराणि रक्षांसि अपि, वानरकोटिषु, समरोत्थानि (१) रजांसि, तथा रक्षसां, शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव, पेतुः (२) निपत्य मृतानि इत्यर्थः ।

८२। इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु, समरोत्थानि रजांसि तच्छोणितनदीषु इव, पेतुः ।

८२। वानराणां कोटयः तेषु । समरात् रणभूमेः उत्तिष्ठन्तीति, तानि। तेषां शोणितस्य नद्यः तासु । वाच्यान्तर—इतरैरपि रक्षोभिः वानरकोटिषु समरोत्थैः रजोभिः तच्छोणितनदीषु इव पेते इति ।

८२। राक्षसराजात् अन्ये राक्षसाः [illegible] वानरसैन्येषु कपिसैन्येषु निपत्य विनष्टानि, रक्तशोणितानि धूलिपटलानि च रुधिरप्रवाहेषु [illegible] निपत्य विनष्टानि। एतावता राक्षसाधिपस्य [illegible] प्राबल्यं सूचितम्।

৮২। যেমন সমরে উত্থিত ধূলিরাশি রাক্ষসশোণিতপ্রবাহে বিলয় হইল, তদ্রূপ অপরাপর রাক্ষসেরা কোটি কোটি বানরসৈন্য মধ্যে বিলয় প্রাপ্ত হইল।

82 As the dust of the battle field became dissolved in the streams of the Rakshasas' blood, so hosts of inferior Rakshasas were lost among millions of monkeys.

---

[८२] (१) समर war, स्था with उत् to rise, क aff. (२) पत् to fall,— पतति । अपतत् । अपप्तत् । पपात । &c भावे-पत्यते । अपाति । &c.

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥८३॥

८३। निर्ययाविति। अथ पौलस्त्यः, रावणः, अद्य जगत् (१) अरावणं रावणशून्यं, अरामं रामशून्यं वा, भवेदिति निश्चितः निश्चितवान्। कर्त्तरि क्तः। विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरात् (२) निर्ययौ निर्जगाम।

८३। अथ पौलस्त्य, अद्य जगत् अरावणम् अरामं वा (भवेत्) इति निश्चित पुनः युद्धाय मन्दिरात् निर्ययौ।

८३। नास्ति रावणो यस्मिन् तत् अरावणम्। नास्ति रामो यस्मिन् तत् अरामम्। भावान्तर—अद्य जगता अरावणेन अरामेण वा भूयेत इति निश्चितेन पौलस्त्येन.. निर्ययौ, इति।

८३। अद्य एवं राम वा हनिष्यामि स्वयं वा मरिष्यामि इति कृतसंकल्प रावणः पुनः युद्धं कर्त्तुं गृहात् निर्जगाम।

৮৩। আজি হয় জগৎ রাবণশূন্য হউক না হয় রামশূন্য হউক, এই প্রতিজ্ঞা করিয়া রাবণ পুনরায় যুদ্ধার্থ গৃহ হইতে বহির্গত হইলেন।

83. At last, Paulastya (रावण) rushed out of his palace for a fresh encounter, resolved to clear the world either of Rávaṇa or of Ráma.

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशञ्च वरूथिनम् ।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥८४॥

८४। राममिति। पादाभ्यामततीति पदातिः (१) तं पादचारिणं रामम्, वरूथः रथगुप्तिः। "रथगुप्तिर्वरूथो ना" इत्य-

[८३] (१) गम् to go, क्विप् aff (द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति द्वित्वं, मलोपः तुक् च). (२) मन्दि to sleep, किरच् unadi aff.

मरः। अत्र बहुत्वेन रथो लक्ष्यते। वरूथिनं (२) रथिनं लङ्केशं च आलोक्य. पुरन्दरः (३) इन्द्रः, युगं वहन्तीति युग्याः रथाश्वाः। तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमिति यत्प्रत्ययः। हरियुग्यं कपिलवर्णाश्वम्। "शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु" इत्यमरः। रथं तस्मै रामाय. प्रजिघाय (४) प्रहितवान्।

८४। पुरन्दर पदातिं रामं वरूथिनं लङ्केशं च आलोक्य तस्मै हरियुग्यं रथं प्रजिघाय।

८४। वरूथो विद्यते यस्य इति वरूथी तम्। लङ्कायाः ईशं तम्। पुरं दारयतीति पुरन्दरः। हरयः कपिलवर्णाः युग्याः यस्य स तम्। वाच्यान्तर— पुरन्दरेण हरियुग्यो रथः प्राजिघ्ये इति।

८४। भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थेन रावणेन सह युद्धं न शोभते इति समीक्ष्य इन्द्रः हरिते वर्णे युक्तं स्वकीयं रथं रामायाभिमुखं प्रेषयामास।

८४। पुरन्दर, रामके पदाति एवं लङ्केश्वरके रथी देखिया, रामेर निकट कपिलवर्णाश्वयुक्त रथ प्रेरण करिलेन।

84. Purandara seeing Rama on foot and the king of Lanka on his car, sent to the former his car drawn by brown horses.

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः।
देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥८५॥

८५। तमिति। राघवः, व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वज पटं मार्गवशात् इति भावः। जेतैव जैत्रः [illegible]।

---

[८४] (१) पद foot, अत to go. (२) वरूथ [illegible] car, [illegible] (३) पुर a city, दृ to tear or rend, [illegible] (४) प्र with हि to send.—[illegible] &c. [illegible] &c.

जेतशब्दात् प्रथमात् पञ्चादिभ्यश्चेति तार्थिकप्रत्ययः। तं रथं, देवराजभुजालम्बी मातलिदत्तावलम्बः सन्, अध्यास्त (१) अधिष्ठितवान्। आसेर्लङ्।

८५। राघवः, व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वजपटं तं जैत्रं रथं दैवसूतभुजालम्बी (सन्) अध्यास्त।

८५। व्योम्नि आकाशे या गङ्गा मन्दाकिनी, तस्याः ऊर्मयः तरङ्गाः, तेषां वायवः तैः। आधूत आकम्पः पटो येन सः तम्। देवस्य इन्द्रस्य सूतः, सारथिस्तस्य भुजम् आलम्बते इति सः। वाच्यान्तरं—राघवेण...आधूतध्वजपटः सः जैत्रः (रथः) दैवसूतभुजालम्बिना (सता) अध्यासत, इति।

८५। 'व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः' &c.—इन्द्ररथो यदा स्वर्गलोकात् अवतरति स तदा स्वर्गङ्गायाः मन्दाकिन्याः परिसरे, तरङ्गानिलाः ध्वजपटाग्रं कम्पयन्ति स्म, इत्यर्थः। अनेन पवित्रस्यापि दैवरथस्य गङ्गानिलसम्पर्कात् पवित्रतरत्वं सूचितम्। 'जैत्रं'—जयशीलम्, तथाच भारतीये रामोपाख्याने,—"यं स्पर्शं युग्यैर्युक्तं जयशीलं रथोत्तमम्"। अनेन प्रथमः काकुत्स्थ! समरे दैत्यदानवान्। प्रतताः पुरुषव्याघ्र! रथोदारेण जघ्निरे इति। 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति 'तम्' इत्यस्य कर्मत्वम्।

৮৫। (রঘুনাথ যখন অবতরণ করে তখন পথে) স্বর্গগঙ্গার তরঙ্গানিলে যাহার পতাকা আন্দোলিত হইতে লাগিল; রাম দেবসারথির হস্ত ভর দিয়া সেই বিজয়ী রথে আরোহণ করিলেন।

85. Resting upon the arm of the heavenly charioteer (मातलि), Ráma ascended the victorious car, whose flag (in its descent) waved in the air rising from the celestial Ganges (मन्दाकिनी).

## मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम्।
## यत्रोत्पलदलक्लैब्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥८६॥

[८५] (१) अधि, आस् to sit,—आस्ते। आस्त। आसिष्ट। आसाञ्चक्रे, &c. शानच्–आसीनः। भावे–आस्यते। आसि। &c. आसित। &c.

८६। मातलिरिति। मातलिः इन्द्रसारथिः, माहेन्द्रं (१) तनुः छाद्यते अनेनेति तनुच्छदः वर्म्म। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः। तं, तस्य रामस्य आमुमोच आसञ्जयामास, यत्र तनुच्छदे, सुरद्विषाम् अस्त्राणि, उत्पलदलानां यत् क्लैब्यं (२) नपुंसकत्वं निर-
कत्वं तत् आपुः।

८६। मातलि, माहेन्द्रं तनुच्छद तस्य आमुमोच, यत्र सुरद्विषाम् अस्त्राणि उत्पलदलक्लैब्यम् आपु। वाच्यान्तर—मातलिना माहेन्द्र तनुच्छद तस्य आमुमुचे, यत्र सुरद्विषाम् अस्त्रै ...आपे इति।

८६। 'माहेन्द्रं तनुच्छदम्'—ऐन्द्र कवचम्। इन्द्रो रामाय रथ सार्धं तेन सह शरान् शक्तिञ्च प्रेषयामास, यथा रामायणे,—'इदमैन्द्र महाबाहो कवच...निर्मितम्। शराश्चादित्यसङ्काशा शक्तिश्च विमला शिवा'॥ इति। 'उत्पलदलक्लैब्यम्' &c.—यथाहि सुकोमलकमलदलानि गात्रे पतितानि न किमपि व्यथयितुं न प्रभवन्ति, तथा असुरवीराणाम् अतितीक्ष्णकठिनान्यपि अस्त्राणि ...ऐन्द्रे कवचे पतितानि शरीरे न किञ्चिदपि व्यथयितुम् अक्षमतया विफलानि जायन्ते इति भाव।

৮৬। মাতলি ইন্দ্রের বর্ম্ম রামকে পরিধান করাইলেন, সেই বর্ম্মের প্রতিঘাতে অসুরকুলের অস্ত্র সকল কমলদল সকলের ন্যায় অসার হইয়া যায়।

86 Mátali invested him with Indra's armour in contact with which the weapons of the Asuras become fragile like the petals of the lotus

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥८७॥

८७। अन्योन्येति। चिरात् अन्योन्यदर्शनेन (१) प्राप्तविक्रमावसरं, रामरावणयोः युद्धं योधनं, चरितार्थं (२) सफलम्, अभवत्

---

[८६] (१) महेन्द्र, अण् aff (२) क्लीब, ष्यञ् aff

[८७] (१) अन्योन्य,—अन्य repeated (कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत

[illegible]

८६। [illegible]

८७। [illegible]

८७। [illegible]

৮৭। [illegible]

67 After a long time, the opportunity presented itself to the two combatants to personally try their respective powers and thus the war between Rámá and Rávan'a assumed its true character

**भुजमूर्धोरुबाहुल्यात् एकोऽपि धनदानुजः।**
**ददृशे ऽयथापूर्व्वो मातृवंश इव स्थितः ॥८८॥**

८८। भुजेति। यथा भूतं पूर्व्वं यथापूर्व्वं। अव्ययीभावः समासः। यथापूर्व्वो न भवतीति अयथापूर्व्वः विकृतशरीरावयवपरिमाणशून्यः इत्यर्थः, अतएव एकोऽपि सन्, धनदानुजः रावणः, भुजाश्च मूर्द्धानश्च उरवः पादाश्च भुजमूर्द्धोरु। प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः। तस्य बाहुल्यात् (१) बहुत्वात् हेतोः। तद्बहुत्वे यादृ—

—ते स्थितम्। असमासवद्भावे पूर्व्वपदस्थस्य सुप. सुबन्तम्.). (२) चरित accomplished, अर्थ object.

[८८] (१) बहुल many, अस् all.

"दशास्यो विंशतिभुजः चतुष्पान्मातृमन्दिरे" इति। मातृवंशे मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थितः इव, ददृशे दृष्टो हि। "वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः। अत्र रावणमातुरक्षोजातित्वात् तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते, अतस्त्वेकोऽपि अनेकरक्षःपरिवृत इव लक्ष्यते इत्यर्थः।

८८। अयथापूर्वं एक अपि धनदानुज भुजमूर्धांघ्रिबाहुल्यात् मातृवंशे स्थित इव ददृशे। पाठान्तर—अयथापूर्वम् एकमपि धनदानुज ..मातृवंशे स्थितमिव (रावणं) ददृशु. इति।

८८। रावण शिरसांबाहूनाम् अधुना एकाकी अपि रक्षोगणानाम् इव-शिर पादानाम् बहुना बहुत्वात् रक्षोगणपरिवृतइव लक्ष्यते स्म। अत्र दिनकरपाठव्याख्याने यथा,—'न यथापूर्वं अयथापूर्वं रावणकन्दरहितोऽपि एको रावण भुजानां शिरसां च बाहुल्यात् आस्थित मातृ निवासगामिनः राक्षसाः यत्र तादृशस्य अवलोकित रामसैन्यैरितिशेष। यद्वा बहि इति मतान्तरपाठे मातृवंशे स्थित इत्यर्थ। 'स यथापूर्वम्' इति पाठे, स रावणो यथापूर्वं राक्षैव अविभावितो यत्र इव दृष्ट। यद्वा यथापूर्वम् इन्द्रादिपुरतन। तत्र आनन्दपितामहबहुत्वम्। 'भुजोरुमूर्द्धेति' वा पाठ। अस्य पक्षभपाठ व्याख्याने यथा,—'भुजोरुमूर्द्धबाहुल्यादेकोऽपि धनदानुज। ददृशे स यथापूर्वं मातृवंशइव स्थित'। 'धनदानुजो रावण एकोऽपि यथापूर्वं मातृवंशे स्थित इव ददृशे मातुरन्वये इव अदृश्यत, कस्मात्, भुजोरुमूर्द्धबाहुल्यात् बाहुमस्तक-बहुत्वात्'। इति।

৮৮। কুবেরানুজ (রাবণ) একাকী হইলেও পূর্ব্বের ন্যায় রাক্ষসগণে পরিবৃত না, তথাপি তাঁহার হাত, মস্তক ও পদ অনেক থাকায় তাঁহাকে মাতৃবংশীয়গণে (রাক্ষসবর্গে) পরিবৃত বলিয়া বোধ হইতে লাগিল।

88. The younger of Kuvera (i. e. रावण) though alone, and not surrounded by Rākshasas as before, yet owing to his numerous heads and hands and legs, appeared surrounded by hosts of his maternal race.

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥८८॥

८८ । जेतारमिति । लोकपालानाम् (१) इन्द्रादीनां जेतारम् (२) कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिः अर्चितेश्वरं, तुलितकैलासम् (३) उत्क्षिप्तकैलासाद्रिम्, तम् एवं शौर्य्यधैर्य्यसत्त्वसम्पन्नं महावीरम् अरातिं (४) शत्रुं, रामः गुणयुक्तस्य जेतृत्वोत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वात् बहु अमन्यत साधु मतिः स्यायं पर्य्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोत् इत्यर्थः । [illegible]

विशेषणम् ।

८८ । रामः, लोकपालानां जेतारं स्वमुखैः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासं अरातिं बहु अमन्यत ।

८८ । स्वमुखैः अर्चितः ईश्वरः महादेवः येन सः तम् । तुलितः [illegible] येन सः, तम् । वाच्यान्तरं—लोकपालानां जेता स्वमुखैः अर्चितेश्वरः [illegible] अरातिः रामेण बहु अमन्यत, इति ।

८८ । योऽहि स्ववीर्य्येण इन्द्रादीन् लोकपालानपि जिगाय, ईश्वरमपि [illegible] [illegible] स्वशिरोभिः [illegible] [illegible], भुजबलेन कैलासपर्वतमपि [illegible] [illegible], राम तादृशम् अपरिमितवीर्य्यं रावणं समरे [illegible] [illegible] जेतारमित्यादिना तस्य सर्वलोकातिग वीर्य्यं सूचितम् । लोकपालाः [illegible] 'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणोऽनिलः । धनदः शङ्करश्चैव [illegible] पुराणगाः' । इति अमरः । स्वमुखैरित्यादिना तस्य [illegible] [illegible] सूचिता । तुलितकैलासमित्यनेन तस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] रावणस्य [illegible]

[ ८८ ] (१) लोक world, पाल to protect, अण् aff. (२) [illegible] [illegible], तृच् aff. (३) तुल to weigh, क्त aff. (४) न neg. [illegible] aff. who does not give pleasure (न राति सुखम्).

[illegible]मभवत् । तदा च नन्दी समागत्य रावणमशपत् यस्मादस्मात् मदव-[illegible]मात् निवर्तितोऽसि । रावणस्तु क्रोधात् महाकमलवत् भुजान् विक्षिप्य [illegible] [illegible] इति रामायणकथा । यथा,—"[illegible] तदा [illegible] [illegible] तु समासाद्य [illegible] । [illegible] [illegible] मम [illegible] । [illegible] करोमि तव [illegible] ।...एवमुक्त्वा ततो राम ! भुजान् विक्षिप्य पर्वते । [illegible] [illegible] ॥" इति । [illegible] [illegible] [illegible] प्रति [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भुजान् [illegible], इति भाव ।

৮৯। [illegible] লোকপালগণকে [illegible] করিয়াছেন, যিনি [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] করিয়াছেন, যিনি (আপনার) [illegible] [illegible] করিয়া-[illegible], তাঁর [illegible] [illegible] [illegible] করিলেন।

89 In a respectful spirit, Ráma greeted his antagonist [who] had conquered the guardians of the world, worshipped [Í]swara with an offering of his heads, and uplifted the Kailása [m]ountain

[त]स्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासङ्गमशंसिनि ।
[नि]चखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ ९० ॥

९०। तस्येति । अधिकक्रोधः पौलस्त्यः स्फुरति (१) [illegible]-[illegible], [illegible] सीतासङ्गमशंसिनि, तस्य रामस्य, सव्येतरे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । भुजे, शरं निचखान [illegible] ।

৯০। [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[৯০] (১) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

९०। अधिकः क्रोधः यस्य सः। सीतायाः सङ्गमं शंसतीति तद्वित्। वाच्यान्तरं—अधिकक्रोधेन पौलस्त्येन . शर निचख्ने, इति।

९०। 'सीतासङ्गमशंसिनि' पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्पन्दनं वरस्त्रीलाभसूचकम्। तथा चोक्तं वृहत्संहितायां,—'बाहौ प्रस्फुरिते वरस्त्रीलाभसूचक'; इति। अत्र रामोऽचिरादेव रावणं हत्वा वरस्त्रियं सीतां पुनः लप्स्यते इति सूचितम्।

९०। रावण महाक्रोधे, सीतासङ्गमसूचनार्थ स्पन्दमान रामेर दक्षिण बाहु शरद्वारा विद्ध करिल।

90. The son of Pulastya highly incensed, pierced with his arrow the right arm of Ráma, which was in a quivering state, indicating that he would be united with his consort.

**रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः।**
**विवेश भुवमाख्यातुम् उरगेभ्य इव प्रियम् ॥९१॥**

९१। रावणस्येति। रामेण अस्तः (१) क्षिप्तः, आशुगः शरः, विश्रवसोऽपत्यं पुमान् रावणः। विश्रवःशब्दादपत्यार्थेऽण्प्रत्यये सति विश्रवसो विश्रवणरवणाविति रवणादेशः। तस्य रावणस्य अपि हृदयं वक्षः भित्त्वा विदार्य, उरगेभ्यः (२) पातालवासिभ्यः प्रियम् (३) आख्यातुमिव, भुवं विवेश।

९१। रामास्तः आशुगः रावणस्य अपि हृदयं भित्त्वा उरगेभ्यः प्रियम् आख्यातुम् इव भुवं विवेश। वाच्यान्तर—रामास्तेन आशुगेन...भूः विविशे, इति

९१। 'उरगेभ्य प्रियम्' &c.—मायावीके भित्वा नागकन्या हरणकारी रावणस्य वधरूपं नागलोकस्य आनन्दकरम् इति भाव। 'रावणः'—विश्रवसः अपत्यं पुमान् इति रावणः। यद्वा, रावयति उच्चैः रोदयति लोकपीडाजननेन लोकान् संसाद् जनयतीति यावत्, इति रावणः, यथा भारते,—'रावयामास लोकान् यत् तस्मात् रावण उच्यते'। इति।

---

[ ९१ ] (१) अस् to throw, क्त aff. (२) उरस् breast, गम् to go, ड aff. (३) प्री to please, क aff.

৯১। রামনিক্ষিপ্ত বাণও রাবণের হৃদয় ভেদ করিয়া, যেন নাগলোককে সেই প্রিয় সংবাদ দিবার জন্য ভূগর্ভে প্রবেশ করিল।

91. The arrow of Ráma too, passed through the heart of Rávana, and entered into the earth as if to convey to the serpent race, the welcome news

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योऽन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥९२॥

९२। वचसेति। वाक्यं वचसा इव, अस्त्रम् अस्त्रेण, निघ्नतो (१) प्रतिघ्नतोः, तयोः रामरावणयोः, वादिनोः (२) कथकयोः इव अन्योऽन्यविषये जयसंरम्भः, ववृधे।

९२ [illegible] वादिनो इव [illegible] ववृधे। [illegible] ववृधे, इति।

९२। [illegible]

९२। [illegible]

92 Meeting arms with arms the fury of the two combatants wishing to discomfit each other like that of two disputants meeting words with words, became more and more impetuous.

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद् द्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥९३॥

---

[९२] (१) नि, हन् to kill, [illegible] (२) वद् to speak, [illegible]

९३। विक्रमेति। जयश्रीः, विक्रमस्य व्यतिहारेण (१) पर्य्याय-करणेन, तयोः द्वयोः अपि, अन्तरा मध्ये, अन्वयमेतत्. वेदिः वेद्याकारा भित्तिः, मत्तवारणयोः (२) इव, सामान्या (३) साधारण अभूत्, मतान्तरनियता इत्यर्थः। अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र द्वयं रित्यत्र च 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति, अन्तराशब्द स्योक्तरीत्या अन्यत्रान्वयात्। मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गज योधयन्तीति प्रसिद्धिः।

९३। जयश्री. विक्रमव्यतिहारेण द्वयो अपि, अन्तरावेदिः मत्तवारणयो इव सामान्या अभूत।

९३। वारणाय वारणाय वारणौ, मत्तौ वारणौ, तयोः। अत्र अन्तराशब्द। वेदिशब्देन सह योगो न तु 'मत्तवारणयोः' 'द्वयोः' इत्यनेन, अतएव अन्तराशब्द योगाभावात् 'मत्तवारणयोः' 'द्वयोः' इत्यत्र च द्वितीया न भवति। तथाहुः— अन्तरावेद्या इव जयश्रिया सामान्यया अभावि, इति।

९३। तुल्यबलेन युध्यमानयोः मत्तहस्तिनोः समान्तरालवर्त्तिनी भित्तिः यथा द्वयोरेव तुल्याधिकारे तिष्ठति, तथा जयश्रीः तुल्यबलेन युध्यमानयोः राम-रावणयोः तुल्याधिकारे तस्थौ। पर्य्यायेण उभयोरेव तुल्यरूपविक्रमप्रदर्शनात् तदा विजयलक्ष्मीः उभयोरेव तुल्यरूपा आसीदिति भावः। तौ तदा अनिश्चित-जयपराजयौ आस्तामिति भावार्थः। यथा वाल्मीकौ,—'व्यूहावुभौ तावितरेतर-स्मात् भयं जयश्चाप्यव्यवस्थम्। पश्चात् पुरोभाजनयोः तयोर्द्वौ पर्य्यायश्चैव महार्थवीर्य्यौ' इति।

৯৩। পর্য্যায়ক্রমে উভয়েই বিক্রম প্রকাশ করিতেছেন, জয়শ্রী মত্ত মাতঙ্গদ্বয়ের মধ্যবর্ত্তিনী বেদির ন্যায় উভয়েরই তুল্যাধিকারে অবস্থিত রহিলেন।

93. They both fought furiously with alternate success, till the fortune of war became equally balanced like the parting signal post (अन्तरावेदि) between two equally infuriated elephants.

---

[९३] (१) वि, अति, हृ to take away, घञ् aff. (२) मद to be furious, &c. क्त aff. (मत्त) and वृ to defend, ल्यु aff. (वारण). (३) समान common, ष्यञ् aff.

कृतप्रतिकृतप्रीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः।
परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥९४॥

९४। कृतेति। शस्त्रप्रयोगः कृतं, प्रतिघातः परकृतप्रतीकारः, ताभ्यां प्रीतैः सुरासुरैः यथासंख्यं तयोः रामरावणयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं, द्वयीम् इति शेषः (१) परस्परं शरव्राताः (२) न सेहिरे। अन्तरेवाल्यं किं त्वयेति चाटन्तरालएव इतरेतरबाणवर्षविमर्दितेतर-पुष्पवृष्टिमवारयन् इत्यर्थः।

९४। परस्परशरव्राताः, कृतप्रतिकृतप्रीतैः सुरासुरैः तयोः (उपरि) मुक्तां पुष्पवृष्टिं न सेहिरे।

९४। सुराश्च असुराश्च ते सुरासुराः। शराणां व्राताः। पुष्पाणां वृष्टिः। वाच्यान्तरं ..मुक्ता पुष्पवृष्टिः परस्परशरव्रातैः न सेहे।

९४। रावणं प्रति अस्त्रप्रयोगं कुर्वता रावणास्त्राणि च प्रतिकुर्वता रामस्य शौर्यातिशयेन प्रीताः रामपक्षपातिनो देवाः रामस्योपरि पुष्पवृष्टिं चक्रुः, पक्षान्तरे, रामं प्रति अस्त्रप्रयोगं कुर्वता रामास्त्राणि च प्रतिकुर्वता रावणस्य शौर्यातिशयेन प्रीताः रावणपक्षपातिनः असुराः रावणस्योपरि पुष्पवृष्टिं चक्रुः। इत्थं तयोरुपरि सुरासुरविमुक्ता पुष्पवृष्टिः उभयोः शरजालेन प्रतिरुद्धा गगनान्तराल एव तस्थौ, इति निष्कर्षः। उभयोः शरजालेन नभस्तलं सीमाच्छादितम् आसीत् इति भावः।

৯৪। উভয়ে উভয়ের প্রতি অস্ত্রপ্রয়োগ এবং উভয়ে উভয়ের অস্ত্রের প্রতীকার করিতেছেন দেখিয়া (এক পক্ষে) দেবগণ এবং (অপর পক্ষে) অসুরগণ আনন্দে পুষ্পবৃষ্টি করিতে লাগিলেন, কিন্তু উভয়ের শরজাল সেই পুষ্পবৃষ্টিকে রোধ করিল।

94 The flowers, showered on them by the gods and demons pleased at their respective attacks and repulses, were held suspended over their thickly flying arrows.

---

[ ९४ ] (१) पर repeated. (कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वित्वम्) (२) शर arrow, व्रात multitude, from वृ to choose, अण् aff.

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥९५॥

९५। अथ इति। अथ रक्षः रावणः, अयसः शङ्कुभिः (१) कीलैः चितां (२) व्याप्तां शतघ्नीं (३) लोहकण्टकाकीर्णदीर्घयष्टिविशेषम्, "शतघ्नी तु चतुर्हस्ता लोहकण्टकसंचिता यष्टिः" इति केशवः। हृतां विजयलब्धां वैवस्वतस्य (४) यमस्य, कूटशाल्मलिमिव, शत्रवे राघवाय, अक्षिपत् (५) क्षिप्तवान्। कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति युत्पत्त्या वैवस्वतगदायाः गौणी संज्ञा। कूटशाल्मलिर्नाम यमभूषणप्रकृतिः कण्टकी वृक्षविशेषः। "रोचनः कूटशाल्मलिः" इत्यमरः। तत्सादृश्यञ्च गदायाः अयःशङ्कुचितत्वात् अनुसन्धेयम्।

९५। अथ रक्षः, अयःशङ्कुचितां शतघ्नीं शत्रवे हृतां वैवस्वतस्य कूटशाल्मलिमिव शत्रवे अक्षिपत्। वाच्यान्तरं—अथ रक्षसा अयःशङ्कुचिता शतघ्नी...हृता कूटशाल्मलिरिव अक्षिप्यत, इति।

९५। 'अयःशङ्कुचितां' &c.—लौहमयैः कण्टकैः समाकीर्णा महती शिलाम्, तथा चोक्तं,—'अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला' इति। 'हृतां' &c.—यमं विजित्य यमदत्ताम् आच्छिन्नाम्। 'कूटशाल्मलिमिव,'—कूटशाल्मलिर्नाम द्रुमो यथा अतितीक्ष्णकठिनकण्टकैराकीर्णः, तथा इयमपि अतितीक्ष्णकठिनकण्टकैराकीर्णा, अनेन साधर्म्येण कूटशाल्मलिरिति यमगदाया संज्ञा। दृढकण्टकाचितत्वात् शतघ्न्याः यमगदासाम्यम्। पापिविशेषान् क्रतान्तेन कूटशाल्मलिमारोप्य पीड्यन्ते, तथा च भागवते,—'यस्त्विह वै अगम्यामगम्यां स्त्रियं पुरुषं वा अभिगच्छति...वज्रकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति' इति। एवञ्च भारते,—'कूटशाल्मलिकश्चापि दुःस्पर्शो तीक्ष्णकण्टकः। ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मणाम्'।

[ ९५ ] (१) शकि to fear, कु aff. (कुप्रत्ययान्तो निपातः). (२) चि to collect, क्त aff (३) शत hundred, हन् to kill, टक् and ङीप् affs. (४) विवस्वत् sun, अण् aff. (५) क्षिप् to throw,—क्षिपति। अक्षिपत्। अक्षैप्सीत्। चिक्षेप। &c. कर्मणि—क्षिप्यते। अक्षेपि। &c. क्षिप्तः। &c.

৯৫। রাবণ, শত্রুর উপর লৌহকণ্টকাচিত শতঘ্নী শক্তি নিক্ষেপ করিল, ঐ শক্তি যেন যমের হস্ত হইতে অপহৃত কূটশাল্মলী নামক যন্ত্র।

95. Atlength, the demon (रावण) flung at his enemy (राम) the mighty weapon (शक्ति) named S'ataghní, which studded with iron spikes, seemed as it were the Kútas'almali (an instrument of torture studded with hard thorns) snatched from the hand of Death.

राघवो रथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम्।
अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥९६॥

९६। राघवइति। राघवः रथम् अप्राप्तां तां शक्तिं, सुरद्विषां रक्षसाम् आशां (१) विजयतृष्णाञ्च। "आशा तृष्णादिशो-र्मता" इति विश्वः। अर्धचन्द्र इव मुखं येषां तैः बाणैः कदली-(२)-वत् सुखं यथा तथा चिच्छेद (३)। अथवा कदल्यामिव सुखं क्लेशो यस्मिन् कर्मणि तदिति विग्रहः।

৯৬। রাঘব রথ অপ্রাপ্তা সে শক্তি [illegible] কদলীসুখে ছিন্ন করিলেন। [illegible]

৯৬। 'তামাশাঞ্চ' &c.—[illegible]

[९६] (१) आ, अश् to pervade, [illegible] water, [illegible] to pierce [illegible] (२) [illegible] (३) छिद् to cut.—[illegible] &c [illegible] &c. [illegible] &c

৯৬। সেই শক্তি রথ পর্য্যন্ত না আসিতেই রাম তাহা অর্দ্ধচন্দ্র বাণ দ্বারা কদলীবৃক্ষের ন্যায় অনায়াসে ছেদন করিলেন, সেই সঙ্গে রাক্ষসের আশাও ছিন্ন হইল।

96. Before the weapon reached his chariot, Ráma cut it, and with it the hope of the Rákshasas, to pieces, with arrows of crescent-shaped heads, with the ease with which a plantain tree is cut.

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्द्धरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥৯৭॥

৯৭। अमोघमिति । एकः अद्वितीयः धनुर्धरः रामः, प्रियायाः शोकः (১) स एव शल्यं तस्य निष्कर्षणम् (২) उद्धारकं यत् औषधं तत् अमोघं ब्राह्मं (৩) ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम् अभिमन्त्रितं बाणम्, अस्मै रावणाय च, तद्वधार्थम् इत्यर्थः, धनुषि सन्दधे ।

৯৭। एकधनुर्द्धरः (रामः), प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् अमोघं ब्राह्मम् अस्त्रम् अस्मै धनुषि सन्दधे । एकधनुर्द्धरेण सन्दधे, इति पाठान्तरम् ।

৯৭। 'प्रियाशोक' &c —येन अस्त्रेण रावणं हत्वा प्रियतमाहरणेन निजहृदि निखातं शोकरूपं शल्यम् उद्धरिष्यति तादृशम् ब्रह्मास्त्रम् । अत्र भारते,— 'ततः सुपर्णसम्पातं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् । तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह । स बाणवर्य्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणानुमन्त्रितम् । सदेवगन्धर्वा दृष्ट्वा सशक्रपुरोगमाः ।' इति ।

৯৭। অদ্বিতীয় ধনুর্দ্ধর রাম, প্রিয়াশোকশল্য উদ্ধারের ঔষধস্বরূপ অমোঘ ব্রহ্মাস্ত্র রাবণবধার্থে শরাসনে সন্ধান করিলেন।

97. And that matchless archer (राम) fixed on his bow the infallible Brahmástra, directing it against him (रावण), as the means of extracting the dart of sorrow caused by the separation from his beloved.

[৯৭] (১) शुच् to grieve, घञ् aff (২) निर्-कृष् to draw, ल्युट् aff. (৩) ब्रह्मन् the god, अण् aff.

# तद् व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
# वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥९८॥

९८। तदिति। व्योम्नि शतधा (१) भिन्नं प्रवृत्त, दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तत् दीप्तमुखम्, करालं (२) भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत् तथोक्तम्। "करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च" इति विश्वः। महोरगस्य शेषस्य वपुः इव, ददृशे दृष्टम्।

९८। व्योम्नि शतधा भिन्न दीप्तिमन्मुखं तत् करालफणमण्डल महोरगस्य वपुरिव ददृशे। वाच्यान्तरं—(कर्म) ददृश, इति।

९८। यदा [illegible] भीषण फणमण्डल [illegible] तदा तत् [illegible] आविर्भूत [illegible] भीषण मुखसहस्र [illegible]। इति विशदार्थः।

৯৮। সেই অস্ত্র আকাশমার্গে শত শত রূপে [illegible], বোধ হইল, যেন [illegible] বিস্তার করিয়াছেন।

98. The weapon with its fiery heads was seen in the air multiplied hundredfold like the body of the hydra with its hundreds of terrible heads

# तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।
# स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥९९॥

९९। तेनेति। सः रामः, मन्त्रप्रयुक्तेन तेन अस्त्रेण, अज्ञात व्रणवेदनाम् (१) [illegible] रावणशिरःपङ्क्तिं, निमेषार्धात् अपातयत् (२) पातयामास।

---

[९८] (१) शत hundred, [illegible] (२) [illegible] to take, [illegible] to be able, [illegible]

[९९] (१) विद् to know, [illegible] (२) पत् to fall, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

99 With that weapon let off with Mantras, he severed the range of Rāvaṇa's heads so quickly as not to make them feel even the pain of the cutting.

बालार्कप्रतिमेवाऽप्सु वीचिभिन्ना पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥१००॥

१००। बालेति। पतिष्यतः (१) धरायां पतिष्यतः, रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य, छिद्यन्ते इति छेदाः (२) कण्ठाः कण्ठानां ये छेदाः तेषां परम्परा (३) पङ्क्तिः वीचिभिः भिन्ना व्यवहिता, अप्सु बालार्कस्य प्रतिमा (४) प्रतिबिम्बमिव, रराज। अर्कस्य बाल-[illegible] इति भावः।

१००। [illegible] बालार्कप्रतिमा इव रराज। [illegible]...कण्ठच्छेदपरम्परया वीचिभिन्नया बालार्कप्रतिमया इव [illegible], इति।

---

[१००] (१) पत् to fall, स्यत् aff. (षष्ठी). (२) छिद् to cut, घञ् aff. (३) पर subsequent, repeated, and the nasal augment. (४) प्रति, मा to measure, अङ् and टाप् affs.

१००। सलिलमध्ये प्रतिबिम्बिता तरङ्गसंक्षोभेण बहूकृता उद्यन् नवभानुमूर्त्तिर्यथा शोभते, रणभूमौ पतिता रुधिरारुणा छिन्ना दानवशिरःपङ्क्तिस्तथा शुशुभे। [illegible] अनेकत्वात् रुधिरारुणत्वात् [illegible], [illegible]-प्रतिमायाः साद्दश्यम्। बालार्कोदयेन [illegible] लभ्यते।

१००। [illegible]

100. The range of heads, severed from the body of the demon about to fall down, appeared like the image of the rising sun reflected in water and made manifold by the waves

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि।
मनो नातिविशश्वास पुनः सन्धानशङ्किनाम्॥१०१॥

१०१। मरुतामिति। पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि, पश्यतामपि पुनःसन्धानशङ्किनाम्, (१) पूर्वं तथादर्शनात् इति भावः। मरुताम् (२) अमराणाम्, "मरुतौ पवनामरौ" इत्यमरः। मनः न अतिविशश्वास (३) अतिविश्वासं न प्राप।

१०१। [illegible]

१०१। [illegible]

१०१। 'मनो नातिविशश्वास' &c —[illegible]

---

[१०१] (१) [illegible] to hold, [illegible] to fear [illegible] (२) [illegible] to die, [illegible] (३) [illegible], [illegible] to breathe,—[illegible] &c. [illegible] &c.

देवा इदानीं पतितानि शिरांसि इहापि पुनरपि तत्र अन्यानि शिरांसि उत्थितुं इति आशङ्का रावणनिधने न सम्यक् प्रतीयुः इति विशदार्थः। रावणशिरसां पुनरुत्थाने यथा रामायणे,—'राघवस्य शिरोऽच्छिन्दत् श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम्। तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा॥ तस्यैव सदृशं चान्यत् रावणस्योत्थितं शिरः।... ...एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम्। नचैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये'। इति। टीकाकारः—'पाक् सहैवगतोथात् शिरांसि छिन्नानि पुनरपि यथा जातानि तथा इदानीमपि भविष्यन्तीति मत्वा तेषां विश्वासाभावः' इति व्याचष्टे।

१०१। সেই মুণ্ডকলাপ বিনষ্ট হইলেও দেবগণের মনে সম্পূর্ণ বিশ্বাস হইল না, শঙ্কা হইল, পাছে আবার ঐ সকল মুণ্ড উঠিয়া যোড়া লাগে।

101. His heads though fallen, were looked upon by the gods with suspense, lest they be re-united.

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्
अनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय।
उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात॥१०२॥

१०२। अथेति। अथ मदेन गजगण्डस्थलस्य सेवनेन गुरुपक्षैः भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानाम् (१) ऐरावतादीनां गजानां गण्डभित्तीः विहाय, अनुगतम् अनुसृतम्, सुरभि (२) सुगन्धि "सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः। गन्धोपले सौरभेय्यां गन्धवत्प्रभेदयोः। सल्लक्यां च मनोज्ञे च वाच्यवत् पुंसि

[१०२] [illegible] to drink, [illegible] (lord [illegible]) [illegible] well, [illegible] to begin, [illegible]
(२) [illegible] to bend, [illegible]

सुरतरुम्" इति विश्वः । सुरविमुक्तं पुष्पवर्षम्, उपनत (इ) आसन्न मणिबन्धः राज्याभिषेकसमयभावी यस्य तस्मिन्, पौलस्त्यशत्रोः रामस्य, मूर्द्धि पपात । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भाव ।

१०२। अथ, मदगुरुपक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानां गण्डभित्तीः विहाय अनुगतं सुरभि, सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं, उपनतमणिबन्धे पौलस्त्यशत्रोः मूर्द्धि पपात।

१०२। मदेन गुरवः पक्षाः येषां तैः। अलीनां वृन्दानि तैः। लोकपालानां द्विपाः तेषाम्। सुरैः विमुक्तम्। पौलस्त्यस्य शत्रुः तस्य। अनुगतेन सुरभिणा सुरविमुक्तेन पुष्पवर्षेण पेते, इति।

१०२। अथ रावणवधप्रमुदिता देवा आसन्नराज्याभिषेके रामशिरसि दिव्यकुसुमानि पातयामासुः. तेषां कुसुमानाम् अपूर्वगन्धसम्भोभात् दिग्गजगण्डस्थलादिस्थाः भ्रमराः 'मदभरभरितपक्षा अपि उड्डीय तानि कुसुमानि अनुसरन्ति स्म, इति विशदार्थः। मदभरपीडितानामपि भ्रमराणां कुसुमानुसरणात् कुसुमानां कोऽपि सौरभातिशय सूचित । 'उपनतमणिबन्धे' इत्यनेन सुरकृता, पुष्पवृष्टिः आसन्नराज्याभिषेकसूचिकाऽभवत् आदिरसयता सम्पूर्णम् अभवत् । लोकपालद्विपा, यथा,—'ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जन । पुष्पदन्त, सार्वभौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा' । इति । 'राजधिदेहवता भारतानाम् आसीनत् यं दिशा ऐरावणादय तेषां मदमिश्रित अष्टा मदजलेन युक्त पक्षा तेषां वाहनैः अलिभिः' इति हिन्दी ।

১০২। অচিরাৎ যাহা রাজমুকুটে মণ্ডিত হইবে রাবণারি রামের সেই মস্তকের উপর দেবগণ সুগন্ধি পুষ্পরাশি বর্ষণ করিলেন, এবং মদ-ভারাক্রান্ত পক্ষ-বিশিষ্ট অলিবৃন্দ দিগ্‌হস্তিগণের গণ্ডস্থল ছাড়িয়া সেই পুষ্পবৃষ্টির সঙ্গে ছুটিল।

102 The gods showered on the head of the destroyer of Paulastya (রাবণ) soon to wear the royal crown, scented flowers, which were followed by swarms of bees, which had deserted the wide temples of the elephants of the guardians of the world, ...se wings had become heavy with Mada (the juice that ...n an elephant's temples, when in rut).

यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्यम्
आपृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्य्यम्।
नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्
ऊर्द्धं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

१०३। यन्तेति। हरेः इन्द्रस्य, यन्ता (१) मातलिः, सपदि संहृतकार्मुकज्यम्, अनुष्ठितं देवकार्य्यं रावणवधरूपं येन तं, राघवम् आपृच्छ्य साधयामीत्यामन्त्र्य, नामाङ्कैः नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैः अङ्किता (२) चिह्निता केतुयष्टिः ध्वजदण्डः यस्य तं, हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यते इति हरिसहस्रयुक् तम्। "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। हरिः" इत्युभयत्राप्यमरः। रथम् ऊर्द्धं निनाय (३) नीतवान्।

१०३। हरेः यन्ता, सपदि संहृतकार्मुकज्यम् अनुष्ठितदेवकार्य्यं राघवम् आपृच्छ्य नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिं हरिसहस्रयुजं रथम् ऊर्द्धं निनाय।

१०३। संहृता कार्मुकस्य ज्या मौर्वी येन सः तम्। वाच्यान्तरे—हरेः यन्त्रा....नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिः हरिसहस्रयुक् रथः ऊर्द्धं निन्ये, इति।

१०३। रामः रावणवधरूपं सुरकार्य्यम् अनुष्ठाय विपक्षान्तराभावात् सर्वं शरासनात् गुणम् उन्मोचयामास, इन्द्रसारथिः मातलिश्च प्रस्थानकाले रामं यथाविधि सम्भाष्य रावणस्य नामाङ्कितैः शरैः चिह्नितध्वजदण्डं वाजिसहस्रयुक्तम् इन्द्ररथं देवलोकं नीतवान्। अत एव इन्द्ररथाः लोके प्रसिद्धाः, अयं तु हरिसहस्र कवीनां निरङ्कुशत्वात् उक्तम्।

১০৩। রাম দেবকার্য্য সম্পন্ন করিয়া তৎক্ষণাৎ শরাসনের জ্যা উন্মোচন করিলেন; দেবসারথি তাঁহাকে যথাবিধি সম্ভাষণপূর্ব্বক সহস্র অশ্বে সংযোজিত রথ লইয়া উর্দ্ধ

---

[१०३] (१) यम् to restrain, तृच् aff. (२) अङ्क् to mark, क्त aff. (३) नी to carry—नयति। अनयत् अनैषीत्। निनाय। &c.

লোকে প্রস্থান করিলেন, সেই রথের ধ্বজদণ্ডে রাবণনামাঙ্কিত শরনিকরের চিহ্ন সকল অঙ্কিত হইয়াছিল।

103. The charioteer of Indra having bid adieu to Ráma who had just performed the work of gods and unstrung his bow, drove to heaven his chariot which was drawn by thousand horses and whose flag-staff bore marks left by Rávana's arrows with his name inscribed.

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनाऽनुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥१०४॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ।

१०४ । रघुपतिरिति । रघुपतिः अपि, जातवेदसि (१) अग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं, प्रियां सीतां, प्रगृह्य स्वीकृत्य, प्रियसुहृदि विभीषणे, वैरिणः (२) रावणस्य, श्रियं राज्यलक्ष्मीं संगमय्य (३) सङ्गतां कृत्वा । गमेर्ण्यन्तात् ल्यप्प्रत्ययः, मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः, ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशः । रविसुतसहितेन सुग्रीवयुक्तेन, ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन, तेन विभीषणेन, अनुयातः अनुगतः सन् । विमानं (४) रत्नमिव विमानरत्नमित्युपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमानरत्नं पुष्पकं तत् अधिरूढः (५) सन्, पुरीम् अयोध्या (उद्दिश्य) प्रतस्थे । समवप्रविभ्यः स्थः इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थान-

[१०४] (१) जात creation, विद् to know, असुन् a.f. (जातानि भूतानि वेत्ति इत्यर्थः जातानि) (२) वैर enmity, इन् a.f. (३) सम्,

क्रियायाः अकर्म्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देश्यक्रियापेक्षया सकर्म्मकत्वम् अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्ज्जनकसार्थाभिधायकत्वम्, यथा कुसूलात् पचतीत्यादावादानक्रियागर्भः पाकोऽभिधीयत इति।

१०१। रघुपतिः अपि, जातवेदोविशुद्धां प्रियां प्रगृह्य, प्रियसुहृदि विभीषणे रिपोः श्रियं संगमय्य, रविसुतसहितेन ससौमित्रिणा तेन अनुयातः, स्वभुजविजितविमानरत्नाधिरूढः, पुरीं प्रतस्थे।

१०१। रघूणां पतिः। प्रियः सुहृद्, तस्मिन्। रवेः सूर्यस्य सुतः पुत्रः, तेन सहितः, तेन। सौमित्रिणा सह वर्त्तते इति ससौमित्रिः तेन, सुग्रीवेण [illegible]। वाच्यान्तरं—रघुपतिना अपि...अनुयातेन...अधिरूढेन पुरी प्रतस्थे, इति।

१०१। 'जातवेदोविशुद्धां',—अग्निपरीक्षया प्रमाणीकृतशुद्धचारित्राम् इत्यर्थः। [illegible] सीतायाः चारित्रप्रमाणाय [illegible] इति [illegible]। रविसुत सुग्रीव, तस्य सूर्यात्मजत्वात्। [illegible] पुष्पकम्, 'जातो जातो यदुत्कृष्टं तत्तद्रत्नं प्रचक्षते' इति।

১০১। [illegible]

101 The chief of the Raghus, having received back his beloved, acquitted in the fiery ordeal, and having conferred the royalty of his enemy on Vibhishana his dear friend, and being accompanied by [illegible] Lakshmana, mounted the best of aerial cars acquired by the power of his arms, and departed for his capital.

[illegible]

# NOTES.

## CANTO XII.

Sts. 4 & 5.—Kaikeyí, the second wife of Daśaratha, and mother of Bharata, was her husband's favourite. On one occasion, when Daśaratha on the side of the gods took the field against the Asuras, lay mortally wounded, Kaikeyí carefully tended her husband, and in gratitude he promised to grant any two requests she might make. Urged by the malignant counsels of Mantharā, a female attendant, she made use of this promise to procure the exile of Rama for fourteen years, and to place her own son Bharata on the throne.

St. 9.—'विवेश दण्डकारण्यम्.' &c. The Araṇya or forest of Daṇḍaká, lying between the Godávarí and Narmadá rivers, is of vast extent, and some passages of the Ramáyana represent it as beginning immediately south of the Yamuná. This forest is the scene of many of Rama's adventures, and is described as a wilderness over which separate hermitages are scattered, while wild beasts and demons everywhere abound. It is said to have been the kingdom of the king Daṇḍaka, a son of Ikshwáku converted into a wilderness by the curse of S'ukra. '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]' (See रामायण, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]) According to the Harivansa, it is said to have been founded by Daṇḍaka as a place of devotion for the ascetics. '[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]' &c.

St. 10.—'शापं सकर्कशम्' &c.—

*On one occasion, Daśaratha went to the side* of the Sarayú for hunting. In the shade of night, he heard the sound of gurgling water, and thinking that an elephant was drinking, discharged an arrow in the direction of the sound. The scream of a human being was heard. It was in fact the cry of a poor hermit's son, who fell mortally wounded by the arrow, while filling his water jar for his thirsty parents who were aged and blind. The king, perceiving he had shot a man, hurried to the spot and was at once thrown into the deepest affliction The dying youth told him to inform his parents of his fate if he wanted to save himself from being reduced to ashes by their curse, and also to extract the arrow from his heart (1) The king drew out the arrow and the youth expired. Then the king went to his parents and explained to them the sad accident, and expressed his deep contrition. *At the request of the parents* he then collected wood for the funeral pile, and they then sat upon it and directing the king to set fire to it, were consumed. Before this was accomplished however, the old *man* uttered the malediction that he, like them, would die of grief for a son (2). See रामायण, अयोध्याकाण्ड, ६४ सर्ग.

St. 15.—'चित्रकूटवनस्थम्' &c. *Chitrakúta.* The name of a hill and district, the modern *Chitrakote* or *Chatarcot* (near *Kampta*), situated on the river *Paisuni* (*Pisuni*), about fifty miles south-east of the town of *Banda* in *Bundelkhund* It was the first

---

(1) The youth also stated that he was not a Bráhman'a, but the son of a Vais'ya by a S'údrá woman :—'न द्विजातिरहं राजन्! मा भूत् ते मनसो व्यथा। शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नरवराधिप'! ॥

(2). 'पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम्। एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्! न करिष्यसि' ॥

habitation of Ráma in his exile after leaving Ayodhyá. It is a holy place of the worshippers of Ráma, and is crowded with temples and shrines of Ráma and Lakshmana to which the ... annually resort. Every cavern is connected with their names, every hill and has some legend. The heights swarm with monkeys, and some of the wild fruits are still called *Sítá-phal* सीताफल.

Sls. 21 22 23. पश्चिम चित्रकूटस्य &c. &c.

The story of the crow is not found in the North West recension of the Rámáyana and though found in some Bengal recension, is considered to be an interpolation. But the story as found in the Bengal recension does not say that the crow was Indra's son nor that Ráma was asleep with his head on Sítá's lap, but that after Ráma, Lakshmana and Sítá had partaken of the flesh procured by Lakshmana, Sítá was guarding against crows at the desire of Ráma the remainder of the flesh which was laid out to dry, when she was attacked by a crow (1). The story as given by the poet agrees with that which is given in the Padmapurána which is as follows :—'राघवश्चित्रकूटाद्रौ मन्द-किन्यां सिया। कदाचिदङ्के वैदेह्या निद्रावशमुपागतः। ऐन्द्रः काकः समागत्य जानकीं वीक्ष्य कामतः। विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम्। तम् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना। ब्रह्मास्त्रं च समाधाय चिक्षेप काकमारवे। स दृष्ट्वा चोद्यमानं ज्वलत्कालानलोपमम्। भीतो काक दुद्राव त्रिलोकं दारुणम्। वायसाश्चिन्लोकेषु बभ्राम भयपीडितः। यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च

(1) 'इति सीता निकटं तन् श्येनपायाञ्चकल्पितम्। तत रामवचनात् सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत॥ तां ददर्श तदा धर्षा काकिनायाहिता हृदम्। यस्या करालनखवक्त्रचारी विहङ्गम॥... ..इतश्चेतश्च सा काकी वारयन्ती पुनः पुनः। पक्षतुण्डप्रहारैश्च कोपयामास जीवनाम्॥ .. सोऽभिमन्य मरैर्थोका-स्रैर्थीकास्त्रं च बीजंवान्। काकं तमभिसम्भाव्य ससर्ज पुरुषर्षभ॥ . एवमुक्तस्तु रामेण सम्प्राप्य स वायसः। चक्षुरेकं ददौ तस्मै चक्षुरेकस्य पक्षिणः॥ &c (वाल्मीकीये रामायणे अयोध्याकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः).

वायसः । तत्र सर्वं तदस्त्रं च प्रविवेश यथासुखम् । ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं स शरणार्थी जगाम सः । तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिरे । न शक्ताः स्म वयं त्रातुं राघवास्त्रात् महद्भयात् । इत्यूचुस्ते महादेवा अन्यत्राऽऽत्मं व्रजेति सः । पुनरागात् त्रिधा काको दयया विधिराट् तम् । भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ ! तमेव शरणं व्रज । स एव रक्षकः श्रीमान् शरणागतवत्सलः । इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् । उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः । प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् । त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच दयिता विभुम् । तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी । तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः । ररक्षाऽसौ निशास्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा । वायसोऽपि प्रणम्याऽऽशु सीतायै राघवाय च । स्वनीडं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपालितः' । इति ।

St. 27.—'अनसूयातिसृष्टेन &c.' Anasúyá. Wife of the Rishi Atri. In the Rámáyana she appears living with her husband in a hermitage in the forest south of *Chitrakúta*. She was very pious and given to austere devotion, through which she had obtained miraculous powers. When Sítá visited her and her husband, she was very attentive and kind, and gave Sítá an ointment which was to keep her beautiful for ever. (See रामायण, अयोध्याकाण्ड, ११८ सर्ग).

St. 28.—'विराधो नाम राक्षसः' &c. A horrible Rákshasa, son of (जव) and S'atahradá (शतह्रदा). By penance he had obtained from Brahmá the boon of invulnerability. *He is described as* 'being like a mountain-peak, a man-eater, loud-voiced, hollow-eyed, large-mouthed, huge, huge-bellied, horrible, rude, long, deformed, of dreadful aspect, wearing a tiger's skin, dripping with fat, wetted with blood, terrific to all creatures, like Death with open mouth, bearing three lions, four tigers, two wolves, ten deer, and the great head of an elephant', &c. *Ráma* with Lakshmana and Sítá encountered him in the *Dandaka* forest, when he foully abused and taunted the brothers, and seized Sítá in his arms. On being severely struck with the arrows of the brothers, he left Sítá, caught the brothers, threw them over his shoulders, and ran off with them as if they had been children.

They broke both his arms, threw him down, beat him with their fists and dashed him to the earth, but they could not kill him, so they dug a deep hole and buried him alive. After his burial there arose from the earth a beautiful person who said that he was the Gandharva named Tumburu (तुम्बुरुनाम गन्धर्व) who had been condemned by Kuvera to assume the shape of a Rákshasa, from which he had been relieved by Ráma. (See रामायण, आरण्यकाण्ड, ६९, ७० ७१ अध्याय.)

St. 31.—'पञ्चवटी' &c. Panchavati. A place in the great southern forest, near the source of the Godávarí, where Rá'ma passed a long period of his banishment. It has been proposed to identify it with the modern Násik, because Lakshmana cut off S'u'rpanakha's nose (नासिका) at *Panchavati*. The place derives its name perhaps from its five holy trees viz. अश्वत्थ, बिल्व, वट, धात्री and अशोक. There are also five gardens said to have belonged to Indra, viz. [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] and [illegible], that are still known by their ancient names. In the garden called [illegible] there is a temple said to have been built by [illegible]. There are also a lake and a Kunda (कुण्ड) in front of the temple, called [illegible].

'आगस्त्यात् कुम्भजन्मनः' &c. Kumbhajanma or Agastya is said to be the offspring of Mitra and Varuna whose seed fell from them at the sight of Urvaśí, and Agastya was born in a water jar as a fish of great lustre, whence he was calld Kumbhajanmá or jar-begotten. '[illegible] [illegible] [illegible]। रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद् वासतीवरे॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥ [illegible] पतितं रेत [illegible] च [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] मुनि [illegible]॥ कुम्भे तस्य सम्भूतो [illegible] मत्स्यो महाद्युतिः। [illegible] [illegible] [illegible] महातपा'॥ &c. (See [illegible]).

'*विन्ध्याद्रिः प्रवृद्धमिव*' &c. According to a legend related in the *Vanaparva of the Maha'bha'rata*, the Vindhya mountain, *jealous* of Meru, demanded that the sun should revolve round him in the same way as about Meru, which the sun declining to do, the Vindhya then began to elevate himself that he might bar the progress of both sun and moon; the gods alarmed, asked the aid of the saint Agastya, who approached the mountain and requested that by bending down he would afford him an easy passage to the South country, begging at the same time that he would retain a low position till his return; this the mountain promised to do, but Agastya never returned, and the Vindhya range consequently never attained the elevation of the Meru. 'आदित्यस्तु महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम्। उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत॥ तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत्। यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते॥ प्रदक्षिणञ्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर!। एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत॥ नाहमात्मेच्छया शैल! करोम्येनं प्रदक्षिणम्। एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत्॥ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः। सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परन्तप!॥ ततो देवाः सहिताः सर्व एव विन्ध्यं समागम्य महाद्रिराजम्। निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्म तेषां वचनं चकार॥ अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम्। अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तम्। तञ्चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते॥ देवा ऊचुः। सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा। शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः। तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद् द्विजोत्तम!। ऋते त्वां हि महाभाग! तस्मादेनं निवारय॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात्। सोऽभिगम्याब्रवीद् विन्ध्यं सदारः समुपस्थितम्॥ मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम!॥ दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित्॥ यावदागमनं मह्यं तावत् त्वं प्रतिपालय। निवृत्ते मयि शैलेन्द्र! ततो वर्द्धस्व कामतः॥ एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन!। अद्यापि दक्षिणाद् देशाद् वारुणिर्न निवर्त्तते' &c.

Ra'ma in his exile wandered to the hermitage of Agastya with Sitá and Lakshmaṇa. The sage received him with the

greatest kindness, and became his friend, adviser, and protector He presented Ra'ma with the bow of Vishnu', the arrow of Bra'hma', two inexhaustible quivers, and a scimitar He advised Ra'ma to live for the remainder of his exile at Panchavati, near the river Goda'vari (1). Accordingly, Ra'ma with Sita' and Lakshmana went there and dwelt in that fruitful place.

Sts 53, 54, 55, and 56.—'पक्षोद्ग्रथामसच्छविरिव' &c Jata'yu, the king of the vultures, was a son of Aruna and S'yeni, or according to the Ra'ma'yana he was son of Garuda, and younger brother of Sampa'ti Whilst Ra'ma was on his way to Panchavati', he met Jata'yu, who declared his intention of aiding Ra'ma, out of regard for his father Das'aratha. Accordingly when Ra'vana carried off Si'ta', he fought furiously against him to rescue her. Rávana overpowered him and left him mortally wounded. Ra'ma found him in time to hear his dying words, and to learn what had become of Si'ta'. Ra'ma and Lakshmana performed his funeral rites to secure his soul in the enjoyments of heaven. (See रामायण, आरण्यकाण्ड, ६८ सर्ग).

'दशरथमैत्री' &c. Jata'yu was a friend of Das'aratha. When that king assailed S'ani (saturn) because of a dearth, and when he and his car were hurled from heaven, Jata'yu caught the falling king and saved him, and from that time they were connected by the ties of friendship

St. 57.—'बधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्य', &c Kabandha. A monstrous Ra'k-hass slain by Ra'ma. He is described as covered with hair, vast as a mountain, without head or neck, having a mouth armed with immense teeth in the middle of his belly, arms a league (योजन) long, and one enormous eye in his breast He

---

(1) 'इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः । देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह । रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्' ॥ &c (See रामायण, आरण्यकाण्ड १३ सर्ग)

was a son of the Dánava named S'rí, and his former name was Danu, whence he is also called Danu-kabandha (1). He was in the habit of alarming holy men by appearing before them in the shape of a Rákshasa, and was for that reason changed into a Rákshasa by the sage Sthu'lasira' (स्थूलशिरा) who made his deliverance from that hateful state of existence dependent on the slaying of his arms and the cremation of his body by Ra'ma. His hideous deformity arose from a quarrel with Indra whom he challenged, and who struck him with his thunderbolt, and drove his head and thighs into his belly. When mortally wounded, he requested Ra'ma to burn his body. When that was done, he came out of the fire pure as a heavenly being, and counselled Ráma to seek the aid of Sugri'va (2). Ráma accordingly went with Lakshmana to Sugri'va, and having assisted him in recovering Kishkindhya', his capital from his brother Ba'li, he entered into a firm alliance with him (See रामायण, अरण्यकाण्ड ७०, ७१,७२, सर्गः).

St 59 —'स हत्वा वालिनं वीर. &c... सुग्रीवं समवेशयत्'

Bálí was son of Indra and was said to derive his name from 'Bála', 'hair' as being born from the hair of his mother (3). Sugri'va the younger brother of Ba'li was fabled to

---

(1) According to the Mahábhárata, he was a Gandharva named Viswávasu 'तस्यावसवे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ॥ प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्' । &c. (महाभारत, वनपर्व, २०८ अध्याय).

(2) 'श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः । भ्राता निरस्तः वालिना शक्रसूनुना ॥ ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते । निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ .....न ते कुद्धयो मिथ्या सीतायाः परिमार्गणे गच्छ शीघ्रमितो वीर ! सुग्रीवं तं महाबलम् । वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो वै राघव'! ॥ &c. (रामायण, अरण्यकाण्ड, ७२ सर्ग).

(3) 'तस्यास्तां सुरेन्द्रेण स्कन्धे निपतितं पतितम्' । 'वालाग्रादेव तां मनिन्द्रस्तमथाऽभवत् ॥ ... वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव सः।' ॥ &c. (रामायण, उत्तरकाण्ड).

be son of the Sun, and said to derive his name from "Griva" 'neck', as being born from the neck of his mother. (1). The story respecting the origin of the breach between Ba'li and Sugriva is thus related —Ba'li was originally Ra'ja' of Kishkindhya', and on one occasion he fought a certain Asura (2) in the neighbouring plain, after which the Asura fled into a cave Báli then directed his brother Sugriva to guard the entrance to the cave for one entire month, whilst he himself entered it in pursuit of the Asura The month passed away, when blood issued from the mouth of the cave on which Sugriva took for granted that Ba'li was killed, and stopped up the mouth of the cave to prevent the Asura from coming out, and returned to the city of Kishkindhya', where the monkeys accepted him as their Ra'ja' in succession to Bali' Subsequently Bali having killed the Asura in the cave returned to the city of Kishkindhya'; upon which he was very wroth with Sugriva and deprived him of his Raj and wife, and would have killed him but for his escape to the Rishya'mu'ka mountain' (3)

When Ba'li and Sugri'va fought against each other, and the battle went against Sugriva, Ráma discharged an arrow at Báli and thereby put an end to his life After this Sugriva was re-established by Ra ma in the throne of Kishkindhya (see रामायण, किष्किन्धाकाण्ड and Wheeler's History of India

(1) 'कालेनापि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] &c रामायण, [illegible]

(2) 'मायावी नाम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] &c रामायण, किष्किन्धाकाण्ड [illegible]

(3) On one occasion Báli had slain the great giant Dundubhi, and thrown his bleeding head upon the Rishyamuka mountain upon which a few drops of blood fell upon Matanga, the sage, who thereupon cursed Bali, that he should fall to pieces if he again approached the mountain Therefore Bali dared not to approach the mountain (रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, [illegible]

St. 60—'[illegible]' &c. Sampa'ti. A mythical bird who appears, in the Ra'ma'yana as son of Garuda (गरुड़), and the elder brother of Jatáyu. When Hanuma'n and his followers failed in their search to find out Si'ta', and were about to die in despair, haply met Sampa'ti, who told them that he had seen Rávana carry away Si'ta', and that Ra'vana had taken her to his city and palace, which were situated on the island of Lanká about hundred Yojanas from the sea (1).

St. 60, 61, 62, 63, 78.—'मारुतिः सागरं तीर्णः,' &c. *Máruti Hanumán* (2), was son of *Pavana*, the 'wind', by *Anjaná*, wi[fe] of a monkey named *Kes'arí* (3) He and the other monkeys who assisted Ra'ma in his war against Ra'vana were of divine origin, and their powers were superhuman. *Hanumán* is fabled to have assumed any form at will, wielded rocks, removed mountains, mounted the air, seized the clouds, and rivalled *Garuda* in swiftness of flight. He jumped from India to Ceylon in one bound; he found out Sitá there in the garden of *As'oka* and gave her the signet ring of Ráma He tore up trees and killed *Aksha* (one of the sons of Rávana) and many other *Rákshasas*. The Rákshasas seized him, greased his tail and set it

---

(1) 'तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ क्रोशन्ती रामरामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ।......तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ।......श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः । पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च । अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः । इतो द्वीपे समुद्रस्य सम्पूर्णे शतयोजने । तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी' ॥ &c. (रामायण, किष्किन्ध्याकाण्ड, ५८ सर्ग).

(2) On one occasion, he had his *Hanu* or jaws broken by the thunderbolt of Indra; the god afterwards conferred on him the name *Hanumán* in commemoration of the event.
हनुरस्य यथाहतः । नाम्नैव कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति' ॥
उत्तरकाण्ड, ४१ सर्ग).

(3) According to other legends, *Hanuman* was son of Siva.

on fire, but to their own great injury, for with it he burnt down their capital city *Lanká*  Having performed this and many other wonderful exploits, he returned to Ráma with the token and intelligence of Sítá  On one occasion when Lakshmana lay mortally wounded by the *Sakti sela* of Rávana, he flew to the Himálayas, from which he brought medicinal herbs with which he restored Lakshmana and other wounded  He accompanied Rama on his return to *Ayodhyá*, and there he received from him the reward of perpetual life and youth.

St  70—'स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि' &c

To transport the army of Ráma across the channel, a bridge was constructed by the monkey general Nala, son of Viśvakarman  The monkeys flying through the sky in every direction, brought trees, mountains, stones and other articles, and gave them all to Nala, and Nala threw them into the sea, and by virtue of his touch all the stones floated upon the waves  In bringing huge crags from Himálayas some were accidently dropped, and remain to this day monuments of the exploit  At length a bridge was formed hundred Yojanas long and ten wide (1).

The line of rocks in the channel is certainly known as Ráma setu  In maps it is called 'Adam's bridge  Everywhere in India are scattered isolated blocks, attributed by the natives to Ráma's bridge builders  More than this, the hill Govardhana, near Mathura, and the whole Kymar range in central India are firmly believed to have arisen from the same cause. In the midst of the arm of the sea is the island Rám-śvara (रामेश्वर), or the pillar of Ráma, of as great repute and renown as the pillars of the western Hercules  There to this day stands a

---

(1) 'दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्' ।
(रामायण, युद्धकाण्ड, २२ सर्ग)

temple of massive cyclopean workmanship, said to have be built by the hero, the idol of which is washed daily with wat from the Ganges. From the highest point is a commandi view of the ocean, and the interminable black line of rocl stretching across the gulf of Manaar Thither, from all par of India, wander the pilgrims, who are smitten with the won drous love of travel to sacred shrines. See रामायण and Mon William's Indian Wisdom, page 359

St. 81 —'स्वकार्य बोधिनी भाषा' &c Kumbhakarna, the gi gantic brother of Rávana, who like his brother, propitiate Brahmá by his penances, and obtained a boon; but the boo chosen by Kumbhakarna was that he should enjoy deep slee for long periods of time (1) He is described in the Yuddha kánda of the Rámáyana as sleeping for six months at a time and remaining awake for only a single day (2) When Rávan was hard pressed dy Ráma he sent to arouse Kumbhakarn This was effected with great difficulty.

St. 102—'लोकपालपदस्थानम्' &c.

The '*Lokapálas* are the supporters or guardians of the world. The guardian deities who preside over the eight points of the compass, i. e. the four cardinal and four intermediate points of the compass —(1) *Indra*, east; (2) *Agni*, south-east, (3) *Yama*, south, (4) *Súrya*, south-west, (5) *Varuna*, west (6) *Váyu*, north-west; (7) *Kuvera*, north (8 *Soma*, north east. *Nairrita* is by some substituted for No 4, and *Ísána* (a form of *S'iva*), for No. 8. Each of these guardian deities has an elephant who takes part in the defence and protection of the quarter, and these eight elephants are themselves called *Loka-pálas*:—(1) *Indra's* elephant at the east is *Airávata*, (2) *Agni's*

(1) कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः । स ब्रह्मणः मदत्तां निद्रां प्रमत्तचेतनः' । (महाभारत, वनपर्व, २७५ अध्याय

(2) 'शयिता ह्येष षण्मासान् एकाहं जागरिष्यति' &c. (रामायण, उत्तरकाण्ड)

elephant at the south-east is *Pundarika*, (3) *Yama's* at the south is *Vámana*. (4) *Súrya's* at the south-west is *Kumuda*, (5) *Varuna's* at the west is *Anjana*. (6) *Vayu's* at the north west is *Pushpadanta*, (7) *Kuvera's* at the north is *Sárvabhauma* and (8) *Soma's* elephant at the north-east is Supratika (See मेघदूत Wilson's Notes)

St 104 —'भुजविजितविमानरत्नाधिरूढ' &c Pushpaka Vimana. A self-moving aerial car of large dimensions which contained within it a palace or city Kuvera obtained it by gift from Brahma' but it was carried off by Ravana his half-brother, and constantly used by him After Rama had slain Ravana, he made use of this capacious car to convey himself and Sita, with Lakshmana and all his allies back to Ayodhya; after that he returned it to its owner Kuvera, on condition that it will come to him whenever required. It is also called 'रत्नवर्षक', that rains jewels

---

## SCHEME OF THE METRES

---

### CANTO XII

The 102nd stanza is composed in the metre मालिनी. See page 92

The 103rd stanza is composed in the metre वसन्ततिलका See page 9

The 104th stanza is composed in the metre नर्दटक or नर्कुटक, every foot of which consists of eighteen syllables ...

नर्दटक or नर्कुटक scheme ...

र घु प ति र पि जा त वे दो वि शु द्धां प्र गृ ह्य प्रि यां

प्रि य सु हृ दि बि भी ष णे सं ग म य्य श्रि यं वै रि णः ।

र वि सु त स हि ते न ते ना नु या तः स सौ मि त्रि णा

भु ज वि जि त वि मा न र त्ना धि रू ढः प्र त स्थे पु रीं ॥

---

## THE ARGUMENT.

### CANTO XII

द्वादशसर्गे वर्णिता कथाऽत्र यथा ;—दशरथ राज्ञ रामाभिषेकोद्योग-
समारम्भः । वरद्वयेन कैकेय्या राघवस्य वनवासाभिषेकश्चैव । चित्रकूट-
गमनं जटाचीरधरस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य शृङ्गवेरपुराद्वा. पुत्रशो-
काद्दशरथस्य मृत्युः । मातुलगृहादागतस्य भरतस्य रामस्यान्वेषणार्थं सैन्येन सह गम-
नमरण्ये अनुगमनम् । चित्रकूटे रामाय दशरथस्य निधनं निवेद्य तं राज्यं दातुं
भरतस्य निर्बन्धः, पश्चात् रामपादुके गृहीत्वा नन्दिग्रामे स्थित्वा रामादेशस्य
सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य वनान्तरगमनम्, अत्रिपत्न्यादिभिश्च रामस्य सीतायाः
प्रतिपालनम् । अत्रिपत्न्या सीतायाः अङ्गरागादिदानम् । विराध-
वधः विराधं हत्वा तस्मै निवेद्य पञ्चवट्यां रामस्य पर्णशालायां वासः ।
कामुका शूर्पणखया पर्यायेण प्रार्थितौ राघवौ, तत्कर्णनासाच्छेदः । खरदूषण-
त्रिशिरःप्रभृतीनां राक्षसानां रामकृतं वधं श्रुत्वा रावणस्य प्रकोपः । सहैव मायामृगरूपेण
रामाभियोगो रामदर्शने निषेधश्च । मारीचमायया राघवौ वञ्चयित्वा सीतां हृता
जटायुषा सह रावणस्य युद्धम् । सीतावियोगिनो राघवौ सीतान्वेषणपरौ
जटायुषो मरणम् । विलपितौ जटायुषं दृष्ट्वा विलापं मार्गमूल्याकृत्य
रामस्य सुग्रीवेण सख्यं वालिनं हत्वा तत्पदे सुग्रीवस्थापनम् । सुग्रीवाज्ञया दिशि
दिशि कपीनां सीतान्वेषणम् । सम्पातिमुखात् श्रुत्वा वार्तां हनुमतः
सागरलङ्घनम् लङ्कायां सीतादर्शनं रामाभिज्ञानदानम् । अथ हत्वा लङ्कां दग्ध्वा
प्रत्यभिज्ञानमादाय हनुमतो रामसकाशागमनम् । तदर्थितेन विभीषणाय लङ्का-
राज्यं प्रतिश्रुत्य समुद्रे सेतुं बद्ध्वा ससैन्यस्य रामस्य लङ्कावरोधः । ततो मारीचं
मायाकृतं रामशिरश्छेदं दृष्ट्वा सीतायाः मूर्च्छां त्रिजटाश्वासनात् समाश्वासः ।
इन्द्रजिता नागपाशेन बद्धयोः राघवयोः गरुडागमनेन मुक्तिः । रावणशक्त्याहतस्य
हनुमदानीतौषधेन लक्ष्मणस्य च लक्ष्मणस्य मेघनादवधः रामस्य च कुम्भकर्णवधः ।
इति रथ.कृते रावणस्य पुनर्युद्धायागमनं रामायेन्द्रे इन्द्रस्य रथसारथ्यादिप्रेषणम् । घोर
युद्धानन्तरं रामस्य ब्रह्मास्त्रेण रावणवधः सुरलोकात् पुष्पवृष्टिश्च । अग्निशुद्धां सीतां
प्रतिगृह्य लक्ष्मणविभीषणसुग्रीवादिपरिवृतस्य रामस्य पुष्पकविमानेन अयोध्यायात्रा ।

---

त्रयोदशः सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

त्रैलोक्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

१ । अथेति । अथ प्रयाणानन्तरम्, जानातीति ज्ञः । इगुपधज्ञा-
[illegible] कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञः गुणज्ञः रत्नाकरादिवर्ण्यगुणाभिज्ञः
[illegible]ः, सः रामाभिधानः हरिः विष्णुः, शब्दः गुणः यस्य तत् शब्द-
[illegible]म्, आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् आकाशम् इत्यर्थः । "वियद्
[illegible]पदम्" इत्यमरः । शब्दगुणमाकाशम्" इति तार्किकाः । विमा-
[illegible] पुष्पकेण विगाहमानः (१) सन्, रत्नाकरं वीक्ष्य, मिथः रहसि ।
मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः । जायां (२) पत्नीं सीताम्

---

[१] (१) वि गाह to churn, to stir or agitate, to penetrate, &c.
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । &c. [illegible]—[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible], &c. [illegible]—[illegible] । [illegible] । &c. [illegible] ।
[illegible]—[illegible] । [illegible] । &c. (२) जन् to take birth, [illegible] &c.
[illegible], [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible].—"[illegible] [illegible]

इति यस्मान्नप्रकारेण, उवाच(१)। रामस्य हरितोऽभिधानं वि-
मुक्तमनिमित्तपोतनार्थम्। मिथोपदर्शं मौलीविषमस्तुवनार्थम्।

१। अथ ... रामाभिधान ... [illegible]

२। राम इति ... [illegible]

३। [illegible]

[illegible]

वैदेहि पश्या मलयात् विभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्
आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥

२। वैदेहीति। हे वैदेहि! सीते! पश्य आ मलयात् मलयपर्य्यन्तम्। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। पदद्वयं चैतत्। मत्सेतुना(१) विभक्तं (२) द्विधा कृतम्, आत्मायतसेतुना इत्यर्थः। दर्पाधिक्याच्च मदुग्रहणम्। फेनिलं फेनवन्तम्। फेनादिलच्चेतीलच्प्रत्ययः। क्षिप्रकारी चाहम् इति भावः। अम्बुराशिम्, छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् (३) इव, पश्य। मम महानयं प्रयासस्त्वदर्थं इति हृदयम्। छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्ती कश्चित् तिरश्चीनोऽवकाशः।

१। वैदेहि! आ मलयात् मत्सेतुना विभक्तं फेनिलम् अम्बुराशिं, छायापथेन (विभक्तं) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव, पश्य।

२। शरदि प्रसन्नम्। आविष्कृता प्रकाशिता चार्व्यः ताराः येन, तत्। वाच्यान्तर,—विभक्तः फेनिलः अम्बुराशिः दृश्यताम् इति।

३। यथा हि छायापथः नक्षत्रराजिराजितं सुनीलं शारदं नभस्तलं द्विधा विभक्तं करोति, तथा मलयपर्वतावधि मदीयसेतुः फेनराजिराजितं सुनीलं समुद्रं द्विधा विभक्तं चकार। 'शरत्समयादिकाले नभोमध्ये प्रकाशाकारो दक्षिणोत्तरायतोऽतिविस्तीर्णोऽवकाशश्छायापथ इत्युच्यते' इति हिमकर। अत्र मितो

[१] (१) सि to bind, तुन् unādi aff. (२) भज् with वि, to divide, क्त aff. (३) आ, काश्, to shine, घञ् aff. (आ समन्तात् काशन्ते सूर्य्यादयोऽत्र। काश दीप्तौ, घञर्थे इति घञ्)

छायापथेन, अम्बराशेः आकाशेन, फेनानां तारामिव यथोक्रमम् ... मत्सेतुविभक्तं फेनराशिधवलं नीलं सागरम् ... यथा शरदि रात्रौ छायापथेन तारापुञ्जधवलं नीलम् आकाशमिव शोभते इति विशदार्थः।—एतत्तुल्य प्रस्तावान्तरे यथा,—'नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिः नैताश्च ताराः नवफेनभङ्गाः।'

২ অয়ি বৈদেহি!—দেখ!—ছায়াপথ যেরূপ মনোহর-নক্ষত্রমালামণ্ডিত শারদীয় গগনতলকে বিভক্ত করে, সেইরূপ মলয়াচল পর্য্যন্ত বিস্তৃত মদীয় ফেনমালামণ্ডিত জলনিধিকে বিভক্ত করিয়াছে।

2. Look, Oh Vaidehi! at the foaming ocean divi by my bridge as far as the Malaya, and thus looking like clear autumnal firmament bedecked with beautiful stars divided by the milky-way.

गुरोर्यियक्षोः कपिलेन मेध्ये
रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः
पूर्वैः किलाऽयं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

३। गुरोरिति। यियक्षोः यष्टुमिच्छोः। यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः गुरोः सगरस्य, मेध्ये(१) अश्वमेधार्हे तुरङ्गे, हये, कपिलेन मुनिना रसातलं पातालं, संक्रमिते सति, तदर्थम् उर्वीम् अवदारयद्भिः (२) खनद्भिः, नः अस्माकं, पूर्वैः वृद्धैः सागरसुतैः, अयं समुद्रः परिवर्धित (३) किल। किलेत्यैतिह्ये। अतो नः पूज्यः इति भावः। [illegible]

---

[३] (१) मेध a sacrifice, यत् aff. or मिध् to associate, ण्यत् aff. (२) अव, दॄ to pierce, (णिच्) शतृ aff. (अवदारयतीति)—(णिच्,—शतृ ... दारयन्। अवदारयन्। दारयामास। &c. दारित, &c. (३) परि, वृध् to increase, (णिच्) क्त aff.

तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तेषां भ्रान्तिः, तस्मात्तैव कपिला कपिलेनेति व्यपदिष्टम् ।

१। यियक्षो गुरो मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलं सङ्क्रमिते सति अयम् सर्वोर्वीम् अवदारयद्भिः न पूर्वैः अयं (समुद्रः) परिवर्धितः किल । वाच्यान्तर-, अवदार-यद्भिः पूर्वैः इव (समुद्र) परिवर्धितवत्, इति ।

२। पुरा किल यदा कपिल (वस्तुतस्तु इन्द्रो न कपिल) यज्ञार्थिनः पूज्यस्य सगरस्य राज्ञः अश्वमेधीयम् अश्वम् अपहृत्य पातालं नीतवान्, तदा तदन्वेषणाय अस्मत्पूर्वपुरुषैः सगरात्मजैः पृथिवीं खनित्वा इमं समुद्रं परिवर्धितवन्तः, इति किंवदन्ती । 'गुरोः'—पूर्वपुरुषत्वात् परमपूज्यस्य । यद्वा 'गुरोः' पितुः, पूर्वेषां सगरसुतानां जनकस्य इत्यर्थः । 'मेध्ये'—अश्वमेधीये । 'सर्वोर्वीम् अव-दारयद्भिः,'—पितुराज्ञया इत्येव [illegible] अवतारम् [illegible] इत्यर्थः, तथाच रामायणे,—'[illegible] [illegible] अपरीतवन्तम् । [illegible] [illegible] [illegible]' इति । 'पूर्वैः',—पूर्वपुरुषैः [illegible]-[illegible], सगरसुतैरिति यावत् । 'परिवर्द्धितः'—खननात् विशेषेण वृद्धिं नीतः । तत्र च रामायणे,—'[illegible] सगरैरिव विवर्द्धितः' इति । सगरसुत-वर्द्धितत्वादेव जलधेः सागर इत्याख्या, तथापि सगरसुतैः खननात् वर्द्धितः 'सागर' इत्यस्य निरुक्तिः । [illegible] अस्मत्पूर्वपुरुषाणाम् [illegible] [illegible] कीर्तिः, [illegible] न [illegible] [illegible], इतिभावः । प्रियतमासकाशे पूर्वपुरुष-[illegible] परमानन्दमावहतीति [illegible] । अत्र पूर्वोपाख्यानं यथा,—पुरा किल गुरुविप्रः [illegible] [illegible]; सगरस्य राज्ञो यज्ञियं तुरङ्गम [illegible] पातालं निनाय । अथ यदि [illegible] सगरसुताः पितुराज्ञया [illegible]-[illegible] [illegible] । [illegible] रसातलमवतीर्णास्ते तपस्यन्तं कपिलम् अवि-दूरे विचरन्तं हयं च दृष्ट्वा कपिलमेव अश्वापहारिणं मत्वा क्रोधात् तमभ्यधावन् । ततश्च कुपितस्य तस्य महर्षेः हुङ्कारेण सर्वे सगरसुताः भस्मीभूता अभवन् । ततश्च सगरपौत्रेण अंशुमता पितृव्यमार्गेण गत्वा पातालं प्रविश्य अश्वमानीते यज्ञे सगरो यज्ञं निरवर्तयत्, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भगीरथः [illegible] प्रतिष्ठिताम् । अथ [illegible]: [illegible] परम् [illegible] पौत्रो भगीरथः, [illegible]-

रैव तपसा सुरलोकात् महीमानीय स्वयत्नवशात् समुद्दीधरत् । विस्तरस्तु प्रथमेऽ द्रष्टव्यः ।

৩। কথিত আছে, যজ্ঞার্থী হয় সগরের অশ্বমেধীয় তুরঙ্গম কপিল কর্তৃক রসাতলে নীত হইলে পর, আমাদের পূর্ব্ব পুরুষেরা সেই অশ্বের নিমিত্ত ধরাতল খনন করত এই সমুদ্রকে পরিবর্দ্ধিত করিয়াছেন।

3 It is said that this ocean was widened by our ancestors (the sons of Sagara) who dug the earth in quest of the horse which was consecrated for the sacrifice which their father desired to perform, and taken away into the nether world by Kapila.

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्मात्
विवृद्धिमत्राश्नुवते वसूनि ।
अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति
प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

४ । गर्भमिति । अर्कमरीचयः, अस्मात् अब्धेः अपां सकाशात् गर्भम् अम्मयं, दधति, वृष्ट्यर्थम् इत्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे 'ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै' इत्यत्र स्पष्टीकृतः । अयं लोकोपकारी इति भावः । अत्र अब्धौ वसूनि धनानि । "धने रत्ने वसु स्मृतम्" इति विश्वः । विवृद्धिम् अश्नुवते (१) प्राप्नुवन्ति, सम्पद्यन्त इत्यर्थः । असौ अब्धिः अबिन्धनं (२) दाहकं तस्य महाद्यर्थं वह्निं बिभर्त्ति (३) । अपकारेऽप्या-

[४] (१) अश् to pervade, to obtain, &c.—अश्नुते । आनशे । [illegible] आट । आशिष्ट । &c. (णिच्)—आशयति । आशयत् । आशिशत् । &c. [illegible]—[illegible] । [illegible] । &c. [illegible] । [illegible] । &c. (२) इन्ध to shine, to kindle, ल्युट् अर्थ (३) भृ to hold,—बिभर्ति । बभार । बिभराम्बभूव, &c. भरत । (णिच्)—भारयति । अबीभरत् । &c. [illegible]—[illegible] । [illegible] । &c. [illegible] । [illegible] । [illegible]

मतं न त्यजति इति भावः। अनेन प्रह्लादनं (४) ज्योतिः चन्द्रः, धर्जनि जनितम्। जनेर्ण्यन्तात् कर्म्मणि लुट्। सौम्यः इति भावः।

३। [illegible]

४। [illegible]

५। [illegible]

४। [illegible]

[illegible] From this ocean) the rays of the sun become impregnated, here treasures increase, it holds the fire which is fed by its waters, and it has brought forth the gladdening luminary (moon.)

---

[illegible] &c (४) [illegible] to delight, [illegible] &c [illegible] &c

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना।
विष्णोरिवाऽस्याऽनवधारणीयम्
बृहत्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

५। तां तामिति। तां ताम् अनेकाम्। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विरुक्तिः। अवस्थाम् अधोभावावस्थाम्, [illegible] सत्त्वाद्यवस्थाम्, प्रतिपद्यमानं भजमानं, महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं, विष्णोरिव अस्य रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपम्, उभयोरपि बहु प्रकारत्वात् व्यापकत्वाच्च बृहत्तया (१) इयत्तया (२) वा प्रकार परिमाणतया, अनवधारणीयं (३) दुर्निरूपम्।

५। तां ताम् अवस्थां प्रतिपद्यमानं, महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं, विष्णोः इव अस्य रूपम् बृहत्तया इयत्तया वा अनवधारणीयम्।

२। [illegible]

[illegible]

इत्यादि श्रुतिरपि प्रमाणम्। 'ईदृक्तया,—अयमिव दृश्यते इति ईदृक् तस्य भाव ईदृक्ता, प्रकार इत्यर्थः, तया; ईदृशम् अस्य रूपम् इति कृत्वा। 'इयत्तया',—इदं परिमाणम् अस्य इति इयत्, तस्य भाव इयत्ता, परिमाणमित्यर्थः, तया एतावदस्य परिमाणम् इति कृत्वा।

৫। এই সমুদ্র, বিষ্ণুর ন্যায় সেই সেই অবস্থা ধারণ করিয়া, নিজ মহিমার দশ দিক্ ব্যাপিয়া অবস্থান করিতেছেন, বিষ্ণুর ন্যায় ইহারও আকার ও পরিমাণের নির্ণয় হয় না।

5. Its nature like that of Vishnu is inconceivable as to shape and measure, and partaking of all His manifold states it pervades the ten quarters of the globe with its glory

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥

६। नाभीति। युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मचिन्तनमेव निद्रेव निद्रा यस्य सः, पुरुषः विष्णुः, लोकान्, संहृत्य, नाभ्यां प्ररूढं यत् अम्बुरुहं (१) पद्मं तदासनेन तत्राभिकमलासनेन, प्रथमेन धात्रा दक्षादीनामपि स्रष्ट्रा पितामहेन, संस्तूयमानः, (२) सन्, अमुम् अधिशेते (३) अमुष्मिन् शेते इत्यर्थः। कल्पान्तेऽप्यस्ति इति भावः।

---

[६] (१) अम्बु, water, रुह् to grow, क aff (अम्बुनि जले रोहति) (२) सम्, स्तु to praise, (कर्मणि) शानच् aff स्तु (कर्तरि)—स्तौति-स्तवीति। अस्तौत्-अस्तवीत्। अस्तावीत्। तुष्टाव। &c कर्मणि—स्तूयते। अस्तावि। तुष्टुवे। &c. शानच् &c (३) अधि, शी to sleep.—शेते शयाते शेरते। अशेत। अशयिष्ट। शिश्ये। &c कर्मणि—शय्यते। अशायि। &c शयित। शयान। &c

६। युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः (सन्) अमुम् अधिशेते।

६। नाभ्या प्ररूढम् अम्बुरुहम् आसनं यस्य, तेन। वाच्यान्तर,—संस्तूयमाने युगान्तोचितयोगनिद्रेण पुरुषेण असौ अधिशय्यते।

६। कल्पान्ते परमपुरुषो नारायणो जगन्ति आत्मनि संहृत्य अस्मिन् महार्णवे शयित्वा योगनिद्रां भजते, स्तूयते च तदा निजनाभिकमलाधिष्ठ ब्रह्मणा। प्रलीनेष्वपि जगत्सु न क्षीयते इति सकललोकोत्कृष्टोऽयं समुद्र इति भावः। 'युगान्तोचितयोगनिद्रः' इत्यस्य व्याख्याने 'आत्मनिष्ठैव निद्रेव निद्रा यस्य' इति यत् मल्लिनाथेनोक्तं तस्यायमभिप्रायः,—'आत्मनिष्ठा'—स्वस्मिन् आत्मनि आत्मनः निष्ठा स्थितिः, प्रलीनतयैवावस्थितिरिति यावत्, सा एव, निद्रेव जीवसामान्यां सुप्तिरिव, निद्रा सुप्तिः यस्य सः। 'उक्तञ्च कुमारे,—'आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे' इति। वस्तुतस्तु नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे परमात्मनि निद्रादयो जीवधर्मा नाश्नुवन्त्येव। यथा हि मनुष्यादयो जीवा रात्रौ स्वकर्मभ्यो निवृत्ता निरस्तकायमनोव्यापारास्य निद्रां भजन्ते, तथा सर्वभूतात्मा नारायणः प्रलये सृष्टिपालनादिनिरतो निवृत्तेच्छस्सन् आत्मना आत्मन्येव प्रलीनो भूत्वा निद्रित इव भवति, इति फलितार्थः। कल्पान्ते लोकसंहारपूर्वकं भगवत एकार्णवे शयनं यथा हरिवंशे,—'पूर्वं युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते। तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभो॥ प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठ हरिं नारायणं प्रभुम्॥.. तत्र सर्वेते रविः सलिलेकार्णवे तदा। नारायणो रूपे निद्रां नाथ वर्षसहस्रकम्'॥ इति। तस्य नाभिपद्मे ब्रह्मणोऽवस्थानं यथा हरिवंशे,—'तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिस्थात् समुत्थितम्। आद्यं तदासनं च ब्रह्मणः सूर्यसन्निभम्'॥ इति। 'अमुम् अधिशेते' इत्यत्र अधिशीङ्स्थासां कर्म इति कर्मत्वम्। 'युगान्ते उचिता आत्मना योगनिद्रा येन' इति दिनकरः।

६। युगান্তে নিদ্রা যোগনিদ্রা ভজনা করিয়া থাকেন সেই পরম পুরুষ নারায়ণ লোক সংহার পূর্ব্বক এই অর্ণবে শয়ন করেন, এবং তাঁহার নাভিকমলে আসীন প্রথম বিধাতা (ব্রহ্মা) তাঁহার স্তব করিতে থাকেন।

6. It is on the bosom of this ocean, that, the Supreme Being at the end of every *Yuga* rests, absorbed in the sleep of

editation, after drawing the worlds within himself, while the
at creator prays to Him, seated on the lotus sprung from His
navel

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यः
धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

७। पक्षेति। पक्षच्छिदा (१) गोत्रभिदा (२) इन्द्रेण। उभयत्र सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। आत्त-(३) गन्धाः हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः। "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः" इति विश्वः। "आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्" इत्यमरः। महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः। मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः। शतं शतं शतशः (४), शरण्यं (५) रक्षणसमर्थम्, एनं समुद्रम्, परेभ्यः शत्रुभ्यः, उपप्लविनः भयवन्तः नृपाः, धर्मोत्तरं धर्मप्रधानं, मध्यमं मध्यभूपालम् इव आश्रयन्ते। "अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः" इति कामन्दकः। आर्त्तबन्धुः इति भावः।

७। पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धा महीध्रा शतशः शरण्यम् एनम्, परेभ्य उपप्लविनः नृपाः धर्मोत्तरं मध्यमम् इव, आश्रयन्ते।

७। आत्त गृहीत हृत इति यावत्, गन्ध गर्वः येषां ते। वाच्यान्तर,—आत्तगन्धैः महीध्रैः शरण्यः, उपप्लविभिः धर्मोत्तरः मध्यम इव, शरण्य एव आश्रीयते।

७। यथा हि बलवत्परेण विजिगीषुणा अभिभूतं राजकुलम् आर्त्तबान्धवम

---

[७] (१) पक्ष wing, छिद to cut, क्विप् aff. (२) गोत्र mountain, भिद to break, क्विप् aff. (३) दा to give, with आ to take, त aff (४) शत hundred, शस् aff (५) शरण shelter, यत् aff

मध्यमं राजानं शरणं भजन्ते, तथा अस्मिन् अभिभूतं पर्वतकुलम् आर्त्तवदर्त्त एव समुद्रं शरणं भजन्ते। शरण्यागततरक्षकोऽयं सिन्धुरिति भावः। 'पक्षच्छिदा'—विजिगीषुपक्षे—पक्षान् सहायान् आत्मव्यपक्षीयान् राज्ञः इति यावत्, छिनत्ति नाशयतीति पक्षच्छित्, तेन। इन्द्रपक्षे, पक्षान् पर्वततनान् छिनत्ति वज्रेण नाशयतीति, तेन। 'गोत्रभिदा'—विजिगीषुपक्षे—गोत्रं नाम कीर्त्तिरिति यावत्, भिनत्ति पराभवादिना अपहरतीति तेन। इन्द्रपक्षे, गोत्रं पर्वतं भिनत्ति वज्रेण विदारयतीति, तेन। 'गोत्र नाम्नि कुलेऽप्यद्रौ' इति अमरश्चापि हेम। पुरा किल हिरण्याक्षमायया समुपजातपक्षान् सम्पातविचलितान् पर्वतान् लोकक्षयाय प्रवृत्तान् आलोक्य पुरन्दरो वज्रेण तेषां पक्षान् चिच्छेद इति हरिवंशे कथानुसन्धेया। 'शरण्यम्',—शरणे साधु, तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः। 'धर्म्मेतर'—धर्म्मः आर्त्तत्राणरूपः, इतरः श्रेष्ठः मुख्यत्वेन अवलम्बनीय इति यावत्, यस्य तम्। 'मध्यमम्', द्वादशराजके मण्डले मध्यमनामानं राजानं, यथाह कामन्दकः,—'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे'। अस्यार्थो यथा,—'अरेः' शत्रोरपि, 'भूम्यनन्तर' भूम्यनन्तरदेशो रिपुः, 'मध्यमः' नाम, स 'विजिगीषोः' च' अपि रिपुरेव भवति; उभयोः अरिभावात् अरित्वमित्यलमुक्तम्। स च मध्यमः 'संहतयोः' एकीभूतयोः तयोः अरिविजिगीष्वोः, 'अनुग्रहे' कोशदण्डाभ्याम् उपकारे, 'समर्थः' प्रभुः, तदपेक्षया हीनशक्तित्वात्। तयोरेव 'व्यस्तयो' भिन्नयोः, 'वधे' हनने च प्रभुः, एकैको मध्यमस्य युद्धे समर्थो न भवतीति। अत्र 'मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम्' इति मनुवचनव्याख्याने कुल्लूकभट्टेनैव उक्तम्,—'अरिविजिगीष्वो र्भूम्यनन्तर, संहतयोरनुग्रहे समर्थो निग्रहे चासंहतयोः समर्थः स मध्यम।' इत्यादि कामन्दकीयनीतिसारटीका। द्वादशराजकं मण्डलं यथा,—(१) विजिगीषुः, तस्य पुरः यथा,—(२) अरि, (३) मित्रम्, (४) अरिमित्र, (५) मित्रमित्र, (६) अरिमित्रमित्र' चेति। तस्य पृष्ठतः,—(७) पार्ष्णिग्राहः, (८) आक्रन्द, (९) पार्ष्णिग्राहासार, (१०) आक्रन्दासार चेति, (११) मध्यम, (१२) उदासीन' इति। 'पक्षच्छिदो गोत्रभिदो यथार्त्ताः' इति वल्लभः पठति।

১। আশ্রয় অরিকর্তৃক উপদ্রুত হইয়া যেরূপ ধর্মপর মধ্যম নৃপালের শরণ

গ্রহণ করেন, শত শত ভূধর সেইরূপ পক্ষচ্ছেদী ইন্দ্রকর্তৃক কাতর হইয়া এই রক্ষাকারক সমুদ্রের আশ্রয় গ্রহণ করে।

7. As princes frightened by enemies take shelter under a neutral and virtuous king, so hundreds of mountains, humbled down by Indra the breaker of their wings, have taken shelter within this sheltering ocean.

रसातलादादिभवेन पुंसा
भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः।
अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं
मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८ ॥

८। रसातलादिति। आदिभवेन (१) पुंसा आदिवराहेण, रसातलात् प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः कृतोद्धरणक्रियायाः, विवाहक्रिया च व्यज्यते, भुवो भूदेवतायाः, प्रलये (२) प्रवृद्धम्, अस्य अच्छम् अम्भः, मुहूर्त्तं वक्त्राभरणं वक्त्रावरणार्थं मुखावगुण्ठनं बभूव। तदुक्तम्, 'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना" इति।

८। आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः भुवः, प्रलये प्रवृद्धम् अस्य अच्छम् अम्भः मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव।

८। प्रयुक्ता उद्वहनक्रिया यस्याः, ता, तस्याः। वक्त्रस्य आभरणं मुहूर्त्तं वक्त्राभरणम्। वाच्यान्तर—अच्छेन अम्भसा प्रलयप्रवृद्धेन वक्त्राभरणेन बभूवे।

৮। [illegible] বধূ [illegible] মুখাবগুণ্ঠন ধরিত, তথা বরাহরূপী ভগবান্ বিষ্ণু যখন পাতালনিমগ্না ধরা-দেবীকে উদ্ধার করেন, তখন এই সমুদ্রের প্রলয়বর্দ্ধিত জল [illegible]

[८] (१) आदि first, भव born, from भू to be, अच् aff. (२) प्र, वृध् to adhere to, &c क्त aff

मग्नमासीत्, इति विशदार्थः। अत्र दिव्यकल्पोत्प्रेक्षा यथा,—'दंष्ट्रा मग्नम् पतयत पार्थिवपरमाणुराटीनाम् अथ पातालं तदङ्गं निर्दंष्ट्र् मज्जामरव्यं मज्जनिरोधनम्, यदा पुंसां कृतपाणिग्रहणक्रियाणां वधूनां स्त्रीणां मुखवासस्या मुखावगुण्ठनं भवति इति भावः'। पुरा किल श्रीनारायणो यज्ञवराहो भूत्वा रसातलगतां पृथिवीं दंष्ट्रया उद्दधार, तदाहर्ष,—'भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ प्रागथ प्राविशद्रसाम्। अथिः क्षत्रियान् स तामाक्रम्य प्रजापतिः। रसातलतले मग्नां रसातलगतां तत। दं्ष्ट्राग्रेणोज्जहार ताम्' इति।

৮। যখন আদি পুরুষ নারায়ণ, রসাতল হইতে পৃথিবীর উদ্ধার ক… হইয়াছিলেন, তখন এই সমুদ্রের প্রলয়কালোচ্ছ্বসিত নির্মল জলরাশি ক… অবগুণ্ঠনস্বরূপ হইয়াছিল।

8. The clear water of this ocean vastly swollen f… universal destruction became for a moment a veil ove… face of the Earth which was being uplifted from the … world by the primeval Being (i e. Narayana, *who in the f… a boar, raised up on one of his tusks the earth which ha… ried beneath the waters when the whole world had become … ocean.*)

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः
पिबत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ८ ॥

चतुरः असौ समुद्रः, मुखार्पणेषु, प्रकृत्या सख्यादिप्रेरणं विना, प्रगल्भाः धृष्टाः, सिन्धूः नदीः। "सिन्धुः समुद्रे नद्यां च" इति विश्वः। स्वयं पिबति पाययते (२) च, तदुक्ताधरम् इति शेषः। न पादम्याङ्यमेत्यादिना पिबतेर्ण्यन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः, गति-बुद्धीत्यादिना सिन्धूनां कर्मत्वम्। दम्पत्योर्युगपत् परस्पराधरपान-मनन्यसाधारणम् इति भावः।

८। अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः तरङ्गाधरदानदक्ष असौ समुद्र, मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः सिन्धूः स्वयं पिबति पाययते च।

९। वाच्यान्तर।—तरङ्गाधरदानदक्षेण अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिना अमुना सिन्धवः पीयन्ते पाय्यन्ते च।

९। अस्य समुद्रस्य स्त्रीसम्भोगोऽपि सर्वलोकोत्तर, तथाहि यदीनः स्त्रीया युगपत् अधरपानम् अधरपायनञ्च न कदापि सम्भवति, अस्य तु कलत्रभूताना नदीनां नदीनः युगपदेव मुखपान तरङ्गाधरपायनञ्च सदैव भवति। अतएव नदीमुखानि ध्वनिसिन्धुना सहस्थानि इति कल्पितम्।

৯। নিজ কলত্রগণ নদীকুলের সহিত এই সমুদ্রের সম্ভোগ অতি অসাধারণ প্রগল্ভস্বভাবা নদীরা স্বতঃ আসিয়া ইঁহাকে মুখ প্রদান করেন, ইনিও তাহাদিগকে তরঙ্গরূপ অধরদানে নিপুণ বটে, ইনি (একেবারে) যুগপৎ তাহাদিগের অধরপান ও তাহাদিগকে অধর পান করাইয়া থাকেন।

9. This ocean, whose connection with his spouses (rivers) is of an extraordinary nature, is expert in offering his wavy lips to the rivers, who also are by nature forward in offering him their mouths, (and thus) he drinks them (and at the same time) makes them to drink

---

अधरम्, अधरोष्ठम्। अधं शायते इति वा, अधरोष्ठ पश्चात्) (२) पा to drink,—पिबति। अपिबत्। अपात्। पपौ। &c. कर्मणि—पीयते। अपायि। पपे। &c. णिच—पाययति-पाययते। अपीप्यत्-अपीप्यत। अपाययत्-अपाय-यत। &c. पीतः। पिबन्। &c.

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैः
ऊर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

१० । [illegible]

10 See, yon whales shutting their mouths and spouting through their perforated heads streams of water which they received from the mouths of the rivers impregnated with animal life in to their yawning mouths.

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिः
भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंसर्पितया य एषां
व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥

११ । मातङ्गेति । सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः मातङ्गाकारैः ग्राहैः, द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये फेनाः एषां जलमातङ्गनक्राणां, कपोलेषु संसर्पितया (१) संसर्पणेन हेतुना, कर्णेषु क्षणं चामरत्वं व्रजन्ति (२) ।

११ । सहसा उत्पतद्भिः मातङ्गनक्रैः द्विधा भिन्नान् समुद्रफेनान् पश्य, ये एषां कपोलसंसर्पितया कर्णक्षणचामरत्वं व्रजन्ति ।

११ । मातङ्गाकाराः नक्राः, तैः । चामरस्य भावः चामरत्वम्, कर्णेषु क्षणं चामरत्वम् । संसर्पिणो भावः संसर्पिता, कपोलेषु संसर्पिता, तया । वाच्यान्तर,—यैः कर्णक्षणचामरत्वं व्रज्यते । जलहस्तिनो यदा वेगेन फेनीभूतान् सिन्धुफेनान् भिन्दन्ति तदा तेषां कपोलेषु फेन [illegible] फेना तेषां कर्णविलम्बीनि चामराणि इव क्षणं [illegible] इति भावार्थः ।

১১ । দেখ, [illegible] সহসা [illegible] দ্বিধা সমুদ্রের ফেনপুঞ্জকে দ্বিধা বিভক্ত করিতেছে, যেন [illegible] কপোলে লাগিয়া [illegible] করিতেছে ।

---

[११] (१) सृप्, सृप् to go, णिनि and तल affix (२) व्रज to go,— व्रजति । व्रजन् । व्रजतोः । व्रजाम । &c. व्रजेयि—व्रजते । व्रजाति । &c. व्रजद् । व्रजित । &c.

11. Look, how the sea-elephants are springing up all of a sudden splitting the foams, which sticking to their temples appear for a moment, like *Chowries* over their ears.

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गाः
महोर्म्मिविस्फूर्ज्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्य्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागैः
व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥

१२। वेलेति। वेलानिलाय वेलानिलं पातुम् इत्यर्थः। क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी। प्रसृताः निर्गताः, महोर्म्मीणां विस्फूर्ज्जथुः (१) उद्रेकः। ट्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः। तस्मात् निर्विशेषाः दुर्लक्षभेदाः, एते भुजङ्गाः (२), सूर्य्यांशुसम्पर्केण समृद्धरागैः प्रवृद्धकान्तिभिः, फणस्थैः मणिभिः, व्यज्यन्ते (३) उन्नीयन्ते ।

१२। वेलानिलाय प्रसृता महोर्म्मिविस्फूर्ज्जथुनिर्विशेषा. एते भुजङ्गा सूर्य्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागै फणस्थै. मणिभि व्यज्यन्ते ।

१२। वेलायां य. अनिल., तस्मै। सूर्य्यस्य अंशुना सम्पर्केण समृद्धो रागो येषां ते, तैः। वाच्यान्तर,—सूर्य्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागा. फणस्था. मणय. प्रसृतान् महोर्म्मिविस्फूर्ज्जथुनिर्विशेषान् एतान् भुजङ्गान् व्यञ्जयन्ति।

१२। तीराहततरङ्गाणां तीरायतभुजङ्गानाञ्च तुल्याकारत्वात् न कश्चित् भेदो दृश्यते, केवलं तीरस्थभास्वरैः फणामणिभिरेव भुजङ्गाएव एते इत्यभिज्ञायते, इति विशदार्थः। दीर्घत्वात् वक्रगतित्वाच भुजङ्गानां महोर्म्मिसाम्यम्।

---

[१२] (१) वि, स्फूर्ज् to shine, &c. अथुच् aff.—स्फूर्ज्जति। अस्फूर्ज्जत्। अस्फूर्ज्जीत्। पुस्फूर्ज्ज। &c. (२) भुज a curve, गम् to go, खच् aff (३) अञ्ज with वि, to make clear.—अनक्ति। आनक्। आञ्जीत्। आनञ्ज। &c. with वि,—व्यनक्ति। व्यङ्क्ते कर्म्मणि—अज्यते। आञ्जि। आनञ्जे। &c. व्यक्तः। &c.

১২। তীরবায়ুসেবনার্থ বিনির্গত ভুজঙ্গগণে আর বড় বড় তরঙ্গের বিষয়ে কোন ভেদ করা যায় না, ঐ ভুজঙ্গগণের ফণস্থিত মণির প্রভা সূর্য্যালোকে প্রদীপ্ত হওয়াতেই উহাদিগকে চিনিতে পারা যাইতেছে।

*12.* Serpents, lying on the beach to inhale the sea-breeze, that are undistinguishable from the shining appearance of the large waves, are distinguished by the gems upon their hoods made brighter by the falling rays of the sun

तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु
पर्य्यस्तमेतत् सहसोर्म्मिवेगात्।
ऊर्द्धाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥

१३। तवेति। तव अधरस्पर्द्धिषु अधरसदृशेषु इत्यर्थः, विद्रुमेषु प्रवालेषु सहसा ऊर्म्मिवेगात् पर्य्यस्तं (१) प्रोत्क्षिप्तम्, ऊर्द्धाङ्कुरैः विद्रुमप्ररोहैः प्रोत-(२)-मुखं स्यूतवदनम्, एतत् शङ्खानां यूथं वृन्दं, कथञ्चित् क्लेशात्, अपक्रामति (३) विलम्ब्य अपसरति इत्यर्थः।

१३। तव अधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु सहसा ऊर्म्मिवेगात् पर्य्यस्तम् ऊर्द्धाङ्कुरप्रोत मुख शङ्खयूथं कथञ्चित् क्लेशात् अपक्रामति।

१३। अधरं स्पर्द्धन्ते इति अधरस्पर्द्धिन, तेषु। ऊर्द्धाः अङ्कुराः, तैः प्रोतं मुखं यस्य तत्। वाच्य-परि.—पर्य्यस्तेन एतेन ऊर्द्धाङ्कुरप्रोत मुखेन शङ्खयूथेन अपक्रम्यते।

---

[१३] (१) परि around, अस् to throw, क्त aff (२) प्र, वे to weave or sew, क्त aff (३) अप, क्रम् to go,—क्रामति-क्रमति-क्राम्यति। चक्रम्-चक्रमतुः। अक्रमीत्। चक्राम। &c क्रमिता—क्रन्ता। चक्रमे। चक्रमे। &c क्रमते। क्रमन्-क्रामन्। &c

१३। [illegible]

[illegible]

13. These numerous conch-shells, cast by the furious swell of the billows, upon the reefs of corals that rival thy lips, get their mouths transfixed at their prickly surface from which they escape with difficulty.

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम्
आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन।
आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः
प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः॥ १४॥

१४। [illegible]

मेघलक्ष्य, मथनार्थे देवासुरैः घूर्ण्यमान मन्दराद्रिरिव शोभते इति विवक्षार्थः । 'जलानि पातुं प्रवृत्तमात्रेण पूर्वभागेन जल समता, आवर्तस्य जलमयस्य वेगवशात् भ्रमता मेघेन' इत्यादि दिनकरः । मन्दराद्रिणा जलधिमथनं यथा भारते,—'मथ्यानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम् । देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम्' । इत्यादि ।

১৪। মেঘ জলগ্রহণে প্রবৃত্ত হইবামাত্র আবর্তবেগে ঘূর্ণিত হওয়ায় দৃষ্টিপথে বোধ হইতেছে যেন এই সমুদ্র আবার (মন্দর) গিরি দ্বারা প্রমথিত হইতেছে।

14 The clouds, whirling round the whirlpool on coming in contact with the waters to drink, make the ocean almost appear its being churned again with the mountain (Mandara)

दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी
तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेः
धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥

१५। दूरादिति। अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी अणुत्वेन अवभासमाना, तमालतालीवनराजिभिः नीला वेला, (१) तीरभूमिः, धारानिबद्धा (२) चक्राश्रिता, कलङ्करेखा मालिन्यरेखा इव, आभाति। "मालिन्यरेखान्तु कलङ्कमाहुः" इति दण्डी।

१५। अयश्चक्रनिभस्य लवणाम्बुराशेः दूरात् तन्वी तमालतालीवनराजिनीला वेला धारानिबद्धा कलङ्करेखेव आभाति।

१५। तमालानां तालीनां च वनानि, तेषां राजयः, ताभिः नीला। धारायां निबद्धा। वाच्यान्तर,—तन्व्या तमालतालीवनराजिनीलया वेलया धारानिबद्धया कलङ्करेखया इव आभायते।

---

[१५] (१) वेल् to go, अच् and टाप् affs. (२) धारा, from धृ to hold, (णिच्) अङ् and टाप् affs. निबद्धा, from नि, बन्ध् to bind, क्त aff. fem टाप् aff.

१५। अस्य जलधेः वेलावलया वलयाकारा तमालताली वनराजिः अतिदूरात् विमानात् ओघभावेन दृश्यमाना सती, कस्यचित् अयश्चक्रस्य नेमिसक्ता मालिन्यरेखा इव शोभते, इति पिण्डार्थः। अत्र समुद्रस्य अयश्चक्रेण, वेलायाः धारया, वनराजेः कलङ्करेखया कल्पितं साम्यम्। तमालतालवनानां तमालतालीवनत्वं, जायन्ते च प्रायेण तमालतालादयः सिन्धुतीरेषु।

১৫। তাল-তমাল-বনশ্রেণীতে নীলবর্ণ লবণসমুদ্রের তীর দূর হইতে দৃশ্যমান হওয়ায়, বোধ হইতেছে যেন একখানি লৌহচক্রের ধারে একটি কলঙ্করেখা লাগিয়া আছে।

15. Looking down from on high, this briny ocean looks like an iron-wheel, and the shores around dark with lines of forests of Tamála, and Táli, appear like a faint line of black around the periphery of that wheel

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते
सम्भावयत्याननमायताक्षि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेः
र्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णाम् ॥ १६ ॥

१६। वेलानिल इति। हे आयताक्षि! "वेला स्यात् तीरनीरयोः" इति विश्वः। वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति (१)। बिम्बसदृशेऽधरः बिम्बाधरः, बिम्बाधरे बद्धतृष्णं मां, मण्डनेन (२) आभरणक्रियया कालहानेः (३) विलम्बस्य अक्षमम् असहमानम्। कर्मणि षष्ठी। कालहानिमसहमानं वेत्तीव, अतो वेत् स्वयं सम्भावयेत् इत्यर्थः।

[ १६ ] [illegible]

१६। (३) आयताक्षि। वेलानिलः केतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति, बिम्बाधरबद्धतृष्णं मां मण्डनकालहानेः अक्षमं वेत्ति इव।

१६। केतकानां रेणव, तैः। आयते अक्षिणी यस्याः, तत्सम्बोधने। बिम्ब तुल्यः अधरः बिम्बाधरः, इत्यौ मध्यपदलोपः स्यात् इति वामनः। बिम्बाधरे बद्धा तृष्णा येन, तम्। वाच्यान्तर,—वेलानिलेन ते आननं सम्भाव्यते, बिम्बाधर बद्धतृष्णः अक्षमः अहं विदितः इव।

१६। 'सम्भावयति'—अलङ्करोति। 'कुट् मादिना त्वया क्रियमाणस्य मण्डनस्य कालहानिं अक्षमं कामयंतम् अवद्ध्मानम्' इति हेमाद्रिः। 'आयताक्षम्' इति पाठे 'आननम्' इत्यस्य विशेषणम्।

१७। अयि आयतलोचने! বেলাবায়ু, কেতককুসুমের রেণু দ্বারা তোমার বদন ভূষিত করিতেছে, বুঝি বায়ু বুঝিতে পারিয়াছে যে আমি তোমার বিম্বাধরপানের জন্য এত পিপাসিত যে তোমার ভূষা করিবার বিলম্বও সহিতে অক্ষম।

16 O thou long eyed! as if knowing me thirsty after thy Vimba-like lips and impatient of the delay of decorating thy self, the sea-breeze decorates thy face with the pollen of Ketaka flowers.

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-
पर्य्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः।
प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्
कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

१७। एत इति। एते वयं, सैकतेषु (१) भिन्नाभिः शुक्तिभिः (२) पर्य्यस्तानि पतितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत् तथोक्तं, फलैः आवर्जिताः (३) आनमिताः पूगमालाः यस्मिन् तत्, पयोधेः कूलं, विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः।

[१७] (१) सिकता sand, अण् aff (२) दल् to sorrow, &c भव aff (ण्य) (३) वृ, वृज् to quit, (णिच्) क्त aff

१७। एते वयं, सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्तेन प्राप्ताः।

१७। 'सिकतामयो देशः सैकतं, तत्र भिन्नाभ्यो विदलितशुक्तिभ्यः पतिताः पर्यस्ता मुक्ताः यत्र तत्', इति दिनकरः। 'पुलिनविदीर्णशुक्तिपतितमौक्तिकप्रकरम्' इति वल्लभः।

১৭। এই আমরা বিমানযোগে মুহূর্তমধ্যে, ফলভরনত পূগমালায় শোভিত সমুদ্র-কূলে আসিয়া পঁহুছিলাম, ইহার পুলিনে বিদীর্ণ শুক্তিগর্ভ হইতে স্খলিত মুক্তা সকল বিকীর্ণ রহিয়াছে।

17. Now we have all reached in a moment by the speed of the aerial car, the shore, where the rows of betel trees are bent down with fruits, and upon whose sand lay scattered the pearls beaten out from their shells.

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चात्
मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम्।
एषा विदूरीभवतः समुद्रात्
सकानना निष्पततीव भूमिः॥ १८॥

१८। कुरुष्वेति। "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः। करभः इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः। "ऊरूत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्। तस्याः सम्बुद्धिः हे करभोरु। मृगवत् प्रेक्षते इति विग्रहः, हे मृगप्रेक्षिणि। तावत् पश्चात् मार्गे अतिक्रान्ताध्वनि, दृष्टिपातं कुरुष्व। एषा सकानना भूमिः, विदूरीभवतः (१) समुद्रात् निष्पतति निष्क्रामति इव। विदूरशब्दात् विशेष्यनिघ्नात् च्विः।

[१८] (१) विदूर distant, भू to be, शतृ (अत्); विदूर becomes विदूरी by च्वि।

१८। (हे) [illegible]! (हे) [illegible]! [illegible] पश्चात् [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] समुद्रात् निष्पतति इव।

१८। [illegible]

१८। [illegible]

[illegible]

18. O thou with beautiful thighs and the eyes of a deer! Look behind! as the ocean recedes farther and farther the land with its forests seems fast emerging from it.

क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणां
क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः
प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥१९॥

१९। [illegible]

[१९] [illegible]

यथा प्रवर्तते (२), क्वचित् घनानां, क्वचित् पततां (३) पक्षिणां च यथा प्रवर्तते। समस्तृतीयायुक्तादिति संपूर्वाच्चरतेरात्मनेपदम्।

१९। विमानं मे मनसः यथाविधः अभिलाषः तथा प्रवर्तते, यत्र क्वचित् सुराणां पथा, क्वचित् घनानां (पथा), क्वचित् पततां च (पथा), प्रवर्तते।

१९। विमानेन [illegible] इति [illegible]। [illegible] क्वचित् [illegible] [illegible] इति विवक्षार्थः।

१९। [illegible]

19. Look; the car is moving as my mind desires,—sometimes, in the region of the gods, sometimes of clouds, and sometimes of birds.

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिः<br>
त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः।<br>
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्<br>
आचामति स्वेदलवान् मुखे ते ॥ २० ॥

२०। असाविति। महेन्द्रद्विपदानगन्धिः [illegible], त्रिभिः मार्गैः गच्छतीति त्रिमार्गगा (१) गङ्गा। [illegible] [illegible] (२) [illegible], [illegible], [illegible], ते मुखे [illegible] (३) [illegible]।

२०। महेन्द्रद्विपदानस्य गन्धो लेशो यस्मिन्निति महेन्द्रद्विपदानगन्धि । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्व्वयो' इति विश्व.। 'अल्पाख्यायाम्' इति सूत्रेण गन्धस्य इकार अन्त्यादेश । सुरपथसञ्चारी वायु सुरपथस्थितस्य ऐरावत-मदस्य कणान् वहतीति ध्वनितार्थ । दिनस्य यौवन मध्यभाग मध्याह्नकाल-इति यावत्, तेन उत्तिष्ठतीति, ताम्। वाच्यान्तर,—अमुना महेन्द्रद्विपदान-गन्धिना त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतेन आकाशवायुना दिनयौवनोत्था स्वेदलवा आचम्यन्ते। ऐरावतमदसम्बन्धात् वायो सौरभ्य, महानदसम्बन्धात् शैत्य, अन्य दिनद्वयोगात् च माध्य गम्यते। ऐरावतमन्दाकिनीसम्पर्केण सुरपथसञ्चारी ज्ञायते । तथाच पूर्व्वश्लोके—'आवन् पथा सचरते सुराणाम्' इति ।

২০। ঐরাবতের মদগন্ধে সুরভি, মন্দাকিনীর তরঙ্গস্পর্শনে সুশীতল এই আকাশবায়ু তোমার মুখের মধ্যাহ্নতাপজনিত ঘর্ম্মবিন্দু সকল দূর করিতেছে।

20. The ether scented with the fluid exuding from the temples of Indra's elephant, and cooled by its contact with the waves of the celestial Ganges (त्रिमार्गगा lit three-streamed), is sipping from thy face the drops of sweat produced by the mid-day (heat)

करेण वातायनलम्बितेन
स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं

२१। करेणेति

गवाक्षे लम्बितेन प्रवसारितेन करेण स्पृष्टः, उद्भिन्नविद्युद्वलयः 'घनः', ते द्वितीयम् आभरणं (२) वलयम्, आमुञ्चति (३) इव अर्पयति इव। चण्डीत्यनेन कोपनशीलत्वाद् भीतः क्षिप्रं त्वां मुञ्चति मेघ इति व्यज्यते।

२१। (हे) चण्डि! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः ते द्वितीयम् आभरणम् आमुञ्चतीव।

२१। उद्भिन्नं प्रकाशितं विद्युदेव वलयं येन सः। कुतूहलं विद्यते अस्याः, तया। कुतूहलम् अपूर्ववस्तुदिदृक्षया आपन्नम्। वाच्यान्तरं,—स्पृष्टेन उद्भिन्न विद्युद्वलयेन घनेन द्वितीयम् आभरणम् आमुच्यते इव।

२१। मेघस्पर्शात् तव करे सञ्जाता मेघोद्भिन्ना विद्युत् यथा द्वितीयम् वलयम् इव शोभते इति संक्षेपः। अनेन मेघस्पर्शनचारी दर्शितः। उक्तञ्च माघ—'क्षणिकं घनानाम्' इति।

২১। অয়ি কোপনে! তুমি কুতূহল বশতঃ গবাক্ষের বাহিরে হস্ত বাড়াইয়া স্পর্শ করিবামাত্র মেঘ যেমনি বিদ্যুৎরূপ বলয় বাহির করিয়া তোমার করে যেন আর একটি অন্তরণ পরাইয়া দিতেছে।

21. O Chandi (चण्डी, lit a woman of angry temperament, used as a term of endearment), the clouds, which thou hast touched out of curiosity with thy hand stretched out of the window, have flashed forth lightning of which they seem to be making a second bracelet around thy wrist

> अमी जनस्थानमपोढविघ्नं
> मत्वा समारब्धनवोटजानि।
> अध्यासते चीरभृतो यथास्वं
> चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

२२। अमी इति। अमी चीरभृतः (१) तापसाः, जनस्थानम् अपोढ-(२)-विघ्नम् अपगतविघ्नं, मत्वा, समारब्धाः नवाः उटजाः (३) पर्णशालाः येषु तानि। 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। चिरोज्झितानि राक्षसभयात् इत्यर्थः, आश्रममण्डलानि आश्रमविभागान्, यथास्वं स्वम् अनतिक्रम्य, अध्यासते (४) अधितिष्ठन्ति।

२२। अमी चीरभृतः जनस्थानम् अपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि आश्रममण्डलानि यथास्वम् अध्यासते।

२२। अपोढा निरस्ता, रक्षा यस्मात्, तत्। चीराणि बिभ्रतीति चीरभृत। वाच्यान्तर,—अमीभिः चीरभृद्भिः आश्रममण्डलानि अध्यास्यन्ते। आधःयीङ्धातोः कर्मणि आश्रममण्डलानामत्र अधिकरणस्य कर्मत्वम्।

২২। এই চীরধারী তাপসগণ, জনস্থান বিঘ্নশূন্য হইয়াছে ভাবিয়া, চিরপরিত্যক্ত আশ্রমমণ্ডলে নূতন পর্ণশালার নির্মাণ আরম্ভ করিয়া নিজ নিজ সীমায় বাস করিতেছেন।

22. See, yonder ascetics, clad in strips of bark, finding the *Janasthána* free from danger, dwelling in their respective hermitages which had long been deserted by them, and where new sheds are now being built

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३ ॥

[२२] (१) चीर bark, भृ to hold, क्विप् aff (२) वह to bear, with अप to quit, क्त aff (३) उट thatch, &c जन् to grow, ड aff (उटैर्ज्ञायते [illegible]) (४) अधि, आस to sit,—आस्ते, आसाते, आसते [illegible] आसाञ्चक्रे &c

२३। सैयेति। सा पूर्व्वानुभूता स्थली एषा, दृश्यते इत्यर्थः। यत्र स्थल्यां, त्वां विचिन्वता (१) अन्विष्यता, मया, त्वच्चरणारविन्देन यः विश्लेष (२) वियोगः तेन यत् दुःखं तस्मात् इव, बद्धमौनं निःशब्दम्। उर्व्यां भ्रष्टम् (३) एकं नूपुरं मञ्जीरः। "मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। अदृश्यत दृष्टम्। हेतूत्प्रेक्षा।

२३। सा एषा स्थली, यत्र त्वां विचिन्वता मया, त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् उर्व्यां भ्रष्टम् एकं नूपुरम् अदृश्यत।

२३। तव चरणं अरविन्दमिव, उपमितसमासः। व्याख्यान्तरं;—त्वां विचिन्वता मया... एक नूपुरम् अपश्यम्।

२३। अत्र तु उभयो मुखो हेतुत्वेन उत्प्रेक्षित इति हेतूत्प्रेक्षा, यथा दर्पणे,— 'विना द्रव्य क्रिया यथा, स्वरूपफलहेतुता।' इति। 'अस्मिन् श्लोके कालिदास-कवि, इष्टदेवतमस्य व्यपिपद्दिति सम्प्रदायः, स च नूपुरपर्य्यायवाचित्वात् 'हंसः'... इति प्रेष।' इति चारित्रवर्द्धन। 'इह पद्ये कविः इष्टदेवतमस्य' चिन्तयेदिति सम्प्रदाय' इति दिनकर।

২৩। এই সেই স্থানটি। যথায় তোমার অন্বেষণ করিতে করিতে তোমার এক গাছি নূপুর ভূমিতে পতিত দেখিয়াছিলাম; তোমার চরণ হইতে বিচ্ছিন্ন হওয়াতেই যেন উহা মনোদুঃখে নিঃশব্দ ছিল।

23. Oh! this is the spot, where I found in my search after thee, an anklet (नूपुर) of thine, dropped down on the earth which appeared mute from sorrow on its separation from thy lotus-like foot.

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
तं मार्गमेताः कृपया लता मे।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवन्त्यः
शाखाभिरावर्ज्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥

[२३] (१) चि to collect, with वि to search, शतृ affix (ता). (२) श्लिष् to join, with वि, to disjoin, घञ् affix (३) भ्रंश to fall, क्त affix

२४। त्वमिति। हे भीरु! भयशीले! ऊङुत इत्यूङ्, ततो नदीत्वात् सम्बुद्धौ ह्रस्वः। त्वं रक्षसा रावणेन, यतः येन मार्गेण। सार्व्वविभक्तिकस्तसिः। अपनीता अपहृता, तं मार्गं वागिन्द्रियाभावात् वक्तुम् अशक्नुवन्त्यः (१) एताः लताः, आवर्ज्जिताः नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानीयाः याभिः, ताभिः, शाखाभिः शाखावयवभूताभिः, कृपया (२) मे अदर्शयन् (३) दर्शयन्ति स्म अदर्शयन् इत्यर्थः। "शाखा वृक्षान्तरे भुजे" इति विश्वः। लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव। "तदुक्तं मनुना, "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता" इति।

२४। (हे) भीरु! रक्षसा त्वं यतः अपनीता, तं मार्गं वक्तुमशक्नुवत्य एताः लताः आवर्ज्जितपल्लवाभिः शाखाभिः कृपया मे अदर्शयन्।

२४। वाच्यान्तरं,—एताभिः लताभिः वक्तुमशक्नुवतीभिः स मार्गः अदर्श्यत।

२४। यथा मूकाः जनाः अर्थं कराङ्गुलिसंज्ञया सूचयन्ति, तथा वागिन्द्रियरहिता लताः पथविज्ञानरूपम् अर्थं शाखारूपाभ्यां कराभ्यां पल्लवरूपाङ्गुलीनां चेष्टया सूचयामासुः, इति विवक्षार्थः। अत्र शाखानां करत्वम् पल्लवानाम् अङ्गुलित्वम् उन्नेयम्।

২৪। অয়ি ভয়শীলে! রাক্ষস (রাবণ) তোমাকে যে পথ দিয়া হরিয়া লইয়া যায়, এই লতা সকল সেই পথ আমাকে কথা কহিতে অসমর্থ বলিয়া, কৃপা করিয়া, আবর্জ্জিতপল্লবের শাখাতে দেখাইয়াছিল।

24 O thou timid! these creepers though unable to speak, pointed out to me out of compassion, with the drooping leaves of their branches, the direction in which thou wert carried off by the Rákshasa (राक्षस),

---

[२४] (१) अ neg शक् to be able, शतृ aff (स्त्रियां ङीप्-ईप्) (२) कृप् to be able, अच् aff. (३) दृश् to see. (णिच्)—दर्शयति। अदर्शयत्। अदीदृशत्-अददर्शत्। दर्शयाञ्चकार, &c.

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः
तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२५ । मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहाः, मृग्यः मृगाङ्गनाश्च, उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि, दक्षिणस्यां दिशि, व्यापारयन्त्यः (१) प्रवर्त्तयन्त्यः सत्यः, तव अगतिज्ञं (२) गत्यनभिज्ञं मां, समबोधयन् (३) दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन् इत्यर्थः ।

२५ । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा मृग्य च उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिण दिशि व्यापारयन्त्य, तव अगतिज्ञं मा समबोधयन् ।

२५ । दर्भाङ्कुरेषु नास्ति व्यपेक्षा यासां ताः । उद्गता, पक्ष्मराजयो येषां तानि । जानातीति ज्ञः, इगुपधज्ञेति कप्रत्ययः, गतेः ज्ञः गतिज्ञः । अथवा गतिं जानातीति गतिज्ञः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । गतिज्ञो न भवतीति अगतिज्ञः तम् । दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा '...त्वद्वियोगात् अतिक्षोभमीयोऽपि भक्ष्यवस्तुनि निस्पृहाः इति भावः । दक्षिणस्यां दिशि लोचनप्रवर्त्तनेन रावणः सीतां हृत्वा दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितः, इत्येव तासाम् अभिप्रायः गम्यते । अनया अनु-चरितादयोऽपि त्वद्गमनमार्गं सर्वात्मना तव हित साधयामासुरिति भ. अहो ते मैत्री यदाकृष्टा तिर्यञ्चोऽपि तादृश वैकल्य भजन्ते स्म इति फलितार्थं ।

২৫। তুমি কোন্ দিকে গিয়াছ তাহা জানিতাম না বলিয়া, মৃগীগণ দূর্ব্বাঙ্কুর ভক্ষণে বিমুখী হইয়া উত্তোলিতপক্ষ্মরাজিশোভিত নেত্র দক্ষিণ দিকে পাতিত করিয়া আমাকে (তোমার গমন পথ) জানাইয়াছিল।

---

[२५] (१) वि, आङ्, पृ to be busy, (णिच्) शतृ aff. (स्त्रियां ङीप्). (२) अ neg. गति going, ज्ञा to know, क aff. (३) सम्, अव बुध् to know, (णिच्),—बोधयति । अबोधयत् । अबुद्धयत् । &c.

25 These female deer also neglecting the young shoots of *Kusa*, and (wildly) looking towards the South with staring eyes indicated to me thy route of which I was ignorant.

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तात्
आविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम्।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च
त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम्॥ २६॥

२६। एतदिति। माल्यवतः नाम गिरेः अम्बरलेखि (१) अभ्रङ्कषं, शृङ्गम् एतत्, पुरस्तात् अग्रे, आविर्भवति। यत्र शृङ्गे, घनैः मेघैः, नवं पयः, मया त्वद्विप्रयोगेन यत् अश्रु तच्च, समं युगपत्, विसृष्टम् (२)। मेघदर्शनात्तत्तुल्यमश्रु मुक्तम् इति भावः।

२६। माल्यवतः गिरेः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति, यत्र घनैः नवं पयः, मया त्वद्विप्रयोगात् च अश्रु समं विसृष्टम्।

२६। अम्बरं लिखतीति अम्बरलेखि। तव वियोग, तेन जात अश्रु, तत्। वाच्यान्तर,—एतेन अम्बरलेखिना शृङ्गेण आविर्भूयते, यत्र घनैः नवं पयः, विसृष्टम्, अश्रु त्वद्विप्रयोगात् च विसृष्टम्।

२६। 'आविर्भवति',...[illegible]। 'अम्बरलेखि',...मेघस्पर्शि, अत्युन्नतम् इति यावत्। उद्दीपनविभावस्य मेघस्य दर्शनात् [illegible] मया [illegible] अश्रु [illegible] इति भावः। तथा च मेघदूते,... "मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" इति

२६। माल्यवान् गिरির [illegible] এই শৃঙ্গটি সম্মুখে আবির্ভূত হইতেছে,

---

[२६] (१) अम्बर sky, लिख् to write, णिनि aff. (२) सृज् to create, with वि, to quit, क्त aff

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥

२५ । मृग्यश्चेति । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षाः निस्पृहा
मृग्यः मृगाङ्गनाश्च, उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि, दक्षिणस्यां दिशि
व्यापारयन्त्यः (१) प्रवर्त्तयन्त्यः सत्यः तव अगतिज्ञं (२) गत्यनभिज्ञं
मां, समबोधयन् (३) दृष्टिचेष्टया त्वद्गतिमबोधयन् इत्यर्थः ।

২৫। দর্ভাঙ্কুরনির্ব্যপেক্ষা মৃগ্য্যশ্চ উৎপক্ষ্মরাজীনি বিলোচনানি দক্ষিণস্যাং
দিশি ব্যাপারয়ন্ত্যঃ, তব অগতিজ্ঞং মাং সমবোধয়ন্।

২৫। দর্ভাঙ্কুরেষু নাস্তি ব্যপেক্ষা যাসাং তাঃ। উদ্গতা পক্ষ্মরাজয়ো যে-
ষাং তানি। জানাতীতি জ্ঞঃ, ইগুপধজ্ঞেতি কপ্রত্যয়ঃ, গতিং জঃ গতিজ্ঞঃ। ন
গতিং জানাতীতি গতিজ্ঞঃ, 'আতোঽনুপসর্গে কঃ' ইতি কপ্রত্যয়ঃ। গতিজ্ঞো ন ভবতীতি
অগতিজ্ঞঃ তম্। দর্ভাঙ্কুরনির্ব্যপেক্ষাঃ'...ত্বদ্বিয়োগাৎ অতিক্ষোভমগতেঽপি ভক্ষ্যবস্তুনি
নিস্পৃহাঃ ইতি ভাবঃ। দক্ষিণস্যাং দিশি লোচনপ্রবর্ত্তনেন রাবণঃ সীতাং হৃত্বা
দক্ষিণস্যাং দিশি প্রস্থিতঃ, ইত্যেব তাসাম্ অভিপ্রায়ঃ গম্যতে। অনন্যা স্তাঃ
হরিণ্যাদয়োঽপি ত্বদনপ্রাণা সর্ব্বাত্মনা তব হিতং সাধয়ামাসুরিতি ভাবঃ।
অহো তে শীলং যদাকৃষ্টাঃ তির্য্যঞ্চোঽপি তাদৃশং বৈক্লব্যং ভজন্তে স্ম ইতি ফলিতার্থঃ।

২৫। তুমি কোন্ দিকে গিয়াছ তাহা জানিতাম না বলিয়া, মৃগীরাও কুশাঙ্কুর-
ভক্ষণে বিমুখী হইয়া উন্নতপক্ষ্মরাজিশোভিত নেত্র দক্ষিণ দিকে পাতিত করিয়া
আমাকে (তোমার গমন পথ) জানাইয়াছিল।

---

[২৫] (১) বি, আঙ্, পৃ to be busy, (ণিচ্) শতৃ aff. (স্ত্রিয়াং প্রথমা-
বহু). (২) অ neg. গতি going, জ্ঞা to know, ক aff. (৩) সম্, অব
বুধ্ to know, (ণিচ্),—বোধয়তি। অবোধয়ৎ। অবুবুধৎ। &c.

25. These female deer also neglecting the young shoots of *Kusa*, and (wildly) looking towards the South with staring eyes indicated to me thy route of which I was ignorant.

> एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तात्
> आविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
> नवं पयो यत्र घनैर्मया च
> त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥

२६। एतदिति। माल्यवत नाम गिरेः अम्बरलेखि (१) अभ्रङ्कष, शृङ्गम् एतत्, पुरस्तात् अग्रे, आविर्भवति। यत्र शृङ्गे, घनैः मेघैः, नवं पयः, मया तद्विप्रयोगेन यत् अश्रु तच्च, समं युगपत्, विसृष्टम् (२)। मेघदर्शनादश्रुतुल्यमश्रु मुक्तम् इति भावः।

२६। माल्यवत गिरेः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति, यत्र घनैः नवं पयः मया त्वद्विप्रयोगाश्रु च समं विसृष्टम्।

२६। अम्बरं लिखतीति अम्बरलेखि। तत् विपरीतं, तेन सह अश्रु, तत्र। व्याख्यान्तर, —एतेन अम्बरलेखिना शृङ्गेण आविर्भूयते, यत्र घना नवं पयः विसृष्टवन्तः, अहं त्वद्विप्रयोगाश्रु च विसृष्टवान्।

२६। 'आविर्भवति', —इदानीं दृग्विषयीभवति। 'अम्बरलेखि', —मेघस्पर्शि, अत्युन्नतम् इति यावत्। उद्दीपनविभावस्य मेघस्य दर्शनात् विप्रयोगविरहिणा मया उच्छलितशोकावेगेन सहसा अश्रु अविरलं मुक्तम् इति भावः। उक्तञ्च मेघदूते, —"मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे" इति

২৬। মাল্যবান গিরির মেঘস্পর্শী ঐ শৃঙ্গটি সম্মুখে আবির্ভূত হইতেছে,

---

[२६] (१) अम्बर sky, लिख् to write, णिनि aff. (२) सृज् to create, with वि, to quit, क्त aff

হইত দেখ সকল মেঘ [illegible] করিয়াছিল, এবং সেই সময় আমার নেত্র [illegible] বিরহে অশ্রুধারা [illegible] করিয়াছিল।

20. See, yonder appears the peak of the Mályavân penetrating the clouds, where, one and at the same time, the clouds poured forth fresh showers and my eyes fresh tears at thy separation

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुः
यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७॥

२७। गन्धश्चेति । यस्मिन् शृङ्गे, धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां (१) पल्वलानां (२) गन्धश्च, अर्द्धोद्गतकेसरं कादम्बं नीपकुसुमञ्च, स्निग्धाः (३) मधुराः शिखिनां (४) बर्हिणाम् । "शिखिनौ वह्निबर्हिणौ" इत्यमरः । केकाश्च, त्वया विना मे असह्यानि (५) बभूवुः । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकैकशेषः ।

२७। यस्मिन् (शृङ्गे) धाराहतपल्वलानां गन्धश्च, अर्द्धोद्गतकेसरं कादम्बञ्च, शिखिनां स्निग्धाः केकाश्च, त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ।

२७। अर्द्धम् उद्गताः केसराः किञ्जल्का यस्य, तत् । उद्दीपनानि पल्वलगन्धकादम्बकेसर-केकादीनि [illegible] विरहवेदना मे अतिमूर्त्तिं गता आसीत्, इति भावः । के मूर्द्धि कायन्ति ध्वनन्ति इति केकाः, मयूरवाण्यः, केका, वाणी मयूरस्य, इत्यमरः ।

২৭। যথায়, জলধারাপাতে আহত পল্বলসকলের গন্ধ, অর্দ্ধোদ্গত-কেসর-শোভিত কদম্বকুসুম, এবং শিখিকুলের সুমধুর কেকারব, এ সকল তোমার বিরহে আমার অসহ্য বোধ হইয়াছিল।

---

[२७] (१) आ, हन् to kill, क्त aff. (२) पल् to go, वल uṇádi aff. (३) स्निह् to be pleased, क्त aff. (४) शिखा a crest, इनि aff.

পূর্বানুভূতং স্মরতা চ যত্র
কম্পোত্তরং ভীরু তবোপগূঢ়ম্ ।
গুহাবিসারীণ্যতিবাহিতানি
ময়া কথঞ্চিদ্ঘনগর্জিতানি ॥ ২৮ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[২৮] (১) ছদ, গুহ to hide, [illegible] (২) [illegible] বহ্ to bear, ([illegible]) [illegible] (প্রথমা-বহু)।

[illegible]

२९. Oh thou timid! there I heard with painful feeling roarings of the thunder-clouds resounding in the cave[illegible] they brought to my recollection thy timorous clingings t[illegible] on similar occasions.

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्
मामक्षिणोद् यत्र विभिन्नकोशैः।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते
विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

२९। आसारेति। यत्र प्रदेशे, विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकन्दलैः कन्दलीपुष्पैः अरुणवर्णैः, आसारेण (१) धारासम्पातेन "धारासम्पात आसारः" इत्यमरः। सिक्तायाः (२) क्षितेः बाष्पस्य धूमवर्णस्य, योगात् हेतोः, विडम्ब्यमाना (३) अनुक्रियमाणा, विवाहधूमेन अरुणया लोचनश्रीः, सादृश्यात् स्मर्यमाणा इति शेषः, माम् अक्षिणोत् (४) अपीडयत्।

२९। यत्र (प्रदेशे), विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात् विडम्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः माम् अक्षिणोत्।

२९। विभिन्नाः विकसिताः कोशाः कुड्मलानि येषां तानि, तैः। आसा[illegible]

---

[२९] (१) आ, सृ to go, घञ् aff. (२) सिच् to sprinkle, क्त aff. (३) डबि to send, with वि, to imitate, (कर्मणि) शानच् aff. (चुरा०)—डम्बयति। अडम्बयत्। अडडम्बत्। &c. with वि,—विडम्बयति विडम्बते। विडम्बित। &c. (४) क्षि to kill,—क्षिणोति। अक्षिणोत् अक्षैषीत्। चिक्षाय। &c. क्षीणः। &c.

[illegible]

२९। अत्र वाष्पाकीर्णम् [illegible] दृष्ट्वा [illegible] मम विवाह-धूमारुणं लोचनं [illegible] इति विवरणात् । [illegible]

२९। [illegible]

29 There, I felt grief at the sight of the new *Kandala* flowers with their petals open, which touched by the vapour rising from the earth drenched by the rain, imitated the beauty of thy eyes reddened by the smoke of the nuptial fire.

उपान्तवानीरवनोपगूढा-
न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतीव खेदात्
अमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

३०। उपान्तेति। उपान्तवानीरवनोपगूढानि पार्श्ववञ्जुलवनच्छन्नानि, आलक्ष्याः (१) ईषत् दृश्याः पारिप्लवाः (२) चञ्चलाः सारसाः (३) येषु तानि, अमूनि पम्पासलिलानि पम्पासरोजलानि, दूरात् अवतीर्णा (४) मे दृष्टिः, अतएव खेदात् पिबति इव, [illegible] विस्तारमुत्सहते इत्यर्थः।

---

[३०] (१) आ slightly, लक्ष to look, यत aff (२) परि, प्लु to go, अप् aff. (परिप्लव) and अच् aff. (सर्वे यत्र प्लवन्ते) (३) सरस् lake, अण् aff (सरसि वसति, चरति, सारस) (४) तॄ to cross, with अव, to descend, क्त aff.

३०। दूरावतीर्णा [illegible] देशात्, [illegible]

[illegible] इव। [illegible]

[illegible]

[illegible] दूरात् [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति वृत्तम्।

৩০। ঐ পম্পাসরোবরের জল চাহিতেছে [illegible] বেতসলতা [illegible] লক্ষিত হইতেছে, যাহার বুকে দূর হইতে [illegible] যেন উহা পান করিতেছে।

30 My eyes, descending from on high, drinks as it were for fatigue, the yonder waters of the Pampá, which are overshadowed by the cany bush growing on their margin, and on whose bosom the playful cranes are seen indistinctly.

अत्राविदुक्तानि रथाङ्गनाम्नाम्
अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि।
द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्त्तिना ते
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

३१। अत्रेति। अत्र पम्पासरसि, अन्योन्यस्मै (१) दत्तोत्पलकेसराणि, अवियुक्तानि, रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि, चक्रवाकमिथुनानि,

३१] (१) अन्य other, repeated. (कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत;

से तव दूरान्तरवर्त्तिना दूरदेशवर्त्तिना मया, हे प्रिये! सस्पृहं साभिलाषम् ईक्षितानि (२), तदानीं त्वामस्मार्षम् इत्यर्थः ।

३१। (६) प्रिये! ते दूरान्तरवर्त्तिना मया, चक्र (पक्षाद्वा) अवियुक्तानि अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि रथाङ्गनाम्नां द्वन्द्वानि सस्पृहम् ईक्षितानि।

३१। अन्योन्यस्मै दत्तानि उत्पलकेसराणि यैः, तानि। दूरम् अन्तरम्, तस्मिन् वर्त्तत इति, तेन। वाच्यान्तर—दूरान्तरवर्त्ती अहम् ईक्षितवान्।

३१। सस्नेहिनां चक्रवाकमिथुनानां परस्परपद्मकेसरदानादिरूपाणि प्रेम-चिह्नानि दृष्ट्वा अहं तादृशप्रेमानन्दं बुभुक्षु तदानीं तव विरहात् प्रगाढाम् उत्-कण्ठाम् अन्वभूवम् इति विशदार्थः। अन्यसम्भोगदर्शनं विरहिणाम् उद्दीपनं भवतीति भावः। 'अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि'—यथा कुमारे,—'अर्द्धोपभुक्तेन बिसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा' इति।

৩১। যখন তোমার আমার বহুদূর ছাড়া ছাড়ি, তখন আমি সস্পৃহ হইয়া দেখিতাম, ঐ পদ্মসরোবরে চক্রবাকমিথুনগুলি কেমন ছাড়াছাড়ি না হইয়া এ উহার মুখে পদ্মের কেশর দিতেছে।

31. When away from thee, O my beloved! I observed with intense longing, *Chakravákas* and *Chakravákís* in pairs, amorously putting filaments of lotus into each other's mouth

इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं
स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
त्वामिवुद्ध्या परिरब्धुकामः
सौमित्रिणा साश्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

३२। इमामिति। किं च, स्तनवत् अभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् (१) अभिनम्राम् (२), तन्वीम्, इमां तटाशोकलताम्, अतः

---

२'न विनम्। अत्यल्पार्थे पूर्वपदस्य रूप एवं ) ईक्ष to see, [illegible]
(कर्मणि क्त)

स्तनाभिनम्रा त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या, परिरब्धुम् आलिङ्गितुं काम यस्य सः अहं, सौमित्रिणा लक्ष्मणेन, साश्रु विधिम्नः, मैवं सीतेति निवारितः। परिरब्धुकाम इत्यत्र "तुं काममनसोरपि" इति मकारलोपः।

३१। स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्रा तन्वीम् इमां तटाशोकलतां च तद्वत् अहं परिरब्धुकाम अश्रुमता सौमित्रिणा साश्रु निषिद्धः।

३१। तटे या अशोकलता, ताम्। तब स्तनौ इव अभिरामौ, स्तबकाभ्यां अभिनम्राम्, अश्रुपूर्णः अहं,—सौमित्रेण परिरब्धुकाम ना निवारितम्।

३१। तटाशोकलताम्—स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्राम्, तन्वीं तत् पुष्पस्तबकम् इमाम् अशोकलतां यत्र अहं सौमित्रेण इति अभिमतास्मि आलिङ्गितुम् अतः प्राप्, तत्प्रसादात् अहं हि सौमित्रिणा साश्रुधारं दृष्टः अहम् ना निवारयाम् च, इति विमर्शः। तथा मेघदूते—'आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्' इति अपि तत्प्रसादात् अभिमतावलोकन सूचितम्, यथा कुमारे,—'स्तनाभिरामस्तबकाभिनम्रा' इति। 'तन्वी', 'स्तनाभिरामस्तबका नम्राम्' इति विशेषणद्वयेन अशोकलतायाः सीतासादृश्यं सूचितम्, सीता तन्वी स्तनभरनमिताङ्गी च। एवं तरुणां लतानां सादृश्यं यथा कुमारे,—'पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः। लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि॥' इति। 'तटाशोकलतां यावत्' इति माधवी टीकायां पाठान्तरम्।

৩২। স্তনের ন্যায় সুন্দর পুষ্পস্তবকে অবনত তটস্থিত ঐ ক্ষুদ্র অশোকলতা দেখিয়া, আমি তোমায় পাইলাম ভাবিয়া আলিঙ্গন করিতে গিয়াছিলাম, লক্ষ্মণ কাঁদিতে কাঁদিতে আমাকে নিবারণ করিয়াছিল।

32. Once, mistaking for thee the young slender Asoka creeper on the bank, bending under the weight of bunches of flowers as enticing as thy breast, I was about to embrace her, but was prevented by Lakshmana with tears in his eyes.

[३१] (१) स्तु to praise तुन् aff. or स्था to stay, स्तबक unâdi aff. (२) अभि+ नम् to bow, र aff (नमिकम्पीस्म्यादिना रप्रत्ययः).

आसूर्विमानान्तरलम्बिनीनां
श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम्।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यः
गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥

३३। अमूरिति। विमानस्य अन्तरेषु अवकाशेषु, लम्बन्ते याः तासां, काञ्चनकिङ्किणीनां (१) स्वनं श्रुत्वा, खमूर्ध्वम् अभिमुखम् आकाशम्, उत्पतन्त्यः (२) अमूः गोदावरी (३) सारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्व्रजन्ति इव।

३३। अमूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः, विमानान्तरलम्बिनीनां काञ्चनकिङ्किणीनां स्वनं श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः त्वां प्रत्युद्व्रजन्ति इव।

३३। सारसानां पङ्क्तयः, गोदावर्याः सारसपङ्क्तयः। वाच्यान्तर,— उत्पतन्तीभिः अमूभिः सारसपङ्क्तिभिः त्वं प्रत्युद्व्रज्यसे इव।

३३। विमानकिङ्किणीरवं श्रुत्वा स्वयूथस्य समस्ता सारसाः सर्वे गोदावरीतीरात् उत्पतन्ति। अत्र उत्प्रेक्ष्यते, मन्ये ते सारसाः चिरादागतां सीतां तदभिनन्दनार्थम् दूरात् विमानाभिमुखम् आयान्तीव। अत्र क्रियोत्प्रेक्षा।

৩৩। ঐ গোদাবরীর সারসশ্রেণী, বিমানের মধ্যে মধ্যে লম্বমান স্বর্ণকিঙ্কিণী সকলের শব্দ শ্রবণে আকাশে উঠিয়া যেন তোমায় আগুবাড়াইয়া লইতে আসিতেছে।

33. These flocks of cranes on the Godávari, hearing the tinkling sound of the golden bells hanging from this car, are ascending upwards as if to welcome thee

---

[३३] (१) काञ्चन gold, and किङ्किणी from किण (क्वण) to tinkle, अच and ङीष affs (किञ्चित् किण करोति, किणशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तात् अच, स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष). (२) उत् up, पत to go, शतृ aff. (स्त्रियां प्रथमा-बहु) (३) गो water, दा to give, क aff. (गोद) and वृ with आ, to *cover*, अप् and ङीप् *affs*.

एषा त्वया पेशलमध्ययापि
घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा
दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥

३४। एषेति। पेशल-(१)-मध्ययापि भाराक्षमयापि इत्यर्थः, त्वया, घटाम्बुभिः संवर्द्धिताः बालचूताः यस्याः सा, उन्मुखाः अस्मदभिमुखाः त्वत्संवर्द्धिताः एव, कृष्णसाराः (२) यस्याः सा, चिरात् दृष्टा, एषा पञ्चवटी, मे मनः, आनन्दयति (३) आह्लादयति। पञ्चवटीशब्दः पूर्व्वमेव व्याख्यातः।

३४। पेशलमध्ययापि त्वया घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा चिरात् दृष्टा एषा पञ्चवटी मे मनः आनन्दयति।

३४। 'यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे' तां चिरपरिचितां पञ्चवटीम् बहोः कालात् दृष्ट्वा कमपि आनन्दनिर्भरम् अनुभवामि इति फलितार्थः। पेशल' कोमल, भाराक्षम इति यावत्, मध्यः कटिदेशो यस्याः, तया। अवस्थानां वर्द्धनाय कारा यथा अमरा अपि भवन्ति, तथा त्वमपि बालचूतानां वर्द्धनाय अमरा-अपि जलभारवहनादिक्लेशं सोढ़वती इति भावः। 'उन्मुखकृष्णसारा',— त्वया लालिताः कृष्णसाराः पुनरद्य चिरात् मम दर्शनाय समुत्कण्ठा इति भावः। 'घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता'—यथा कुमारे,—'अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्द्धयत्' इति।

৩৪। তোমার কটিদেশ কোমল হইলেও তুমি কলসের জলে যাহার চারা আম

[३४] (१) पिष् to pound, अलच् aff. (२) कृष्ण black, सार variegated (कृष्णेन सारः शबलः। कर्तीति योगविभागात् समासः). (३) आ-नन्द् (णिच्) to delight.—नन्दति-नन्द्यते। अनन्दयत्-अनन्द्यत। आ-नन्दत्-अनानन्दत। &c. नन्दितः। &c.

গাছগুলিকে বড় করিয়াছ, বহুদিনের পর সেই পঞ্চবটী দেখিয়া আমার মন পুলকিত হইতেছে, উহার কুরঙ্গগুলি ঐ মুখ তুলিয়া রহিয়াছে।

34 My heart rejoices to see this Panchavati, after a long time, whose young mango trees were nursed with water brought in jars, by thee though slender waisted, and whose antelopes are gazing at us

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तः
तरङ्गवातेन विनीतखेदः।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा
स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः॥ ३५॥

३५। अत्रेति। अत्र पञ्चवट्यां, गोदा गोदावरी तस्याः समीपे अनुगोदम्। अनुर्यत्समयेत्यव्ययीभावः। मृगयायाः (१) निवृत्तः, तरङ्गवातेन विनीतखेदः, रहो रहसि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा सन् अत्र, वानीर-(२)-गृहेषु सुप्तः (३) स्मरामि। वाक्यार्थः कर्म्म। सुप्त इति यत् तत् स्मरामि इत्यर्थः।

३५। अत्र, अनुगोद मृगयानिवृत्त तरङ्गवातेन विनीतखेद रह त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा (सन्) अत्र वानीरगृहेषु सुप्त स्मरामि।

३५। वानीराणां गृहाणि, तेषु। तव उत्सङ्ग, तस्मिन् निषण्ण मूर्द्धा यस्य [illegible]। वाच्यान्तर,—मृगयानिवृत्तेन विनीतखेदेन त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धेन सुप्तं (मया) स्मर्य्यते।

३५। [illegible] पञ्चवट्यां गोदावरीतीरे, [illegible] तरङ्गवायु, [illegible] घर्म्म श्रमं हरति च, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[३५] (१) मृग to search, यत् aff. or मृग deer, या to go, क aff (मृग [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]). (२) वा water, ईरम् aff (वानीर) and कन् aff. (३) स्वप् to sleep, क्त aff.

प्रवृत्त. सुखेन दिनानि नीतवान्, यद्य पञ्चवटीदर्शनात् तत् सर्वं स्मरन् ... वानस्तरम् अनुभवामि. इति विग्रहार्थः । यथा उत्तरचरिते,—'स्मरसि ... तीरां तव गोदावरी वा स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि' । इति ।

३५ । এই স্থানে গোদাবরীতীরে আমি মৃগয়া হইতে প্রত্যাগমন করিলে ... বায়ু আমার শ্রান্তি দূর করিত ; আমি বেতসকুঞ্জে তোমার ক্রোড়ে মস্তক রাখিয়া নিদ্রা যাইতাম, তাহা আমার স্মরণ হইতেছে ।

35 It comes to my recollection that at this place on the banks of the Godávarí, I used to feel refreshed on my return from hunting expedition, by the cooling breezes which blew from the waves, and fall into deep slumber with my head on thy lap, within the solitary groves of canes.

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो:
भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६

३६ । भ्रूभेदेति । यः मुनिः, भ्रूभेदमात्रेण भ्रूभङ्गमात्रेण नहुषं राजानं, मघोनः (१) पदात् इन्द्रत्वात् प्रभ्रंशयति स्म । प्रभ्रंशयाञ्चकार (२ ... तस्य मुनेः अगस्त्यस्य, अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदतीति उक्तं प्राक् । भूमौ भवः भौमः (३), स्थानपरिग्रहः आश्रमोऽयं, दृश्यते इति शेषः, भौम इत्यनेन दिव्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । परिगृह्यते ... परिग्रहः स्थानमेव परिग्रहः इति विग्रहः । •

() (१) मह् to sacrifice, कनिन् unadi aff घुक् augment नलो निपातः । मह् इकारस्य वकारोऽनुनासिकश्च) (२) म, भ्रंश to

३६। यः भ्रूभेदमात्रेण नहुषं मघोनः पदात् प्रभ्रंशयाञ्चकार, आविलाम्भःप्रसत्तिहेतोः तस्य मुनेः अयं भौमः स्थानपरिग्रहः।

३६। आविलानाम् अम्भसां प्रसत्तिः, तस्या हेतुः, तस्य। पाठान्तरं,—येन नहुषः प्रभ्रंशयाञ्चक्रे।

३६। यः किल भ्रूभेदमात्रेणैव अप्रतिमतेजसं नहुषम् ऐन्द्रात् पदात् पातयामास, यश्च शरदि नक्षत्ररूपेण उदितः सन् कलुषाणि अम्भांसि विमलीकरोति, तस्य महर्षेः अगस्त्यस्य अयं पार्थिवः आश्रमः दृश्यते, इति विग्रहार्थः। 'भौम' इत्यनेन तस्य दिव्यं नक्षत्रलोके अपरं स्थानम् अस्ति, यत्र सः नक्षत्ररूपी दृश्यते, इति सूचितम्। 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार',—अत्र आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोः व्यवधानं न साधु। तथा च, 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्र अनुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादिरूपम् अपशब्द, इति पाणिनीयाः। यथाह वार्त्तिककारः "विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च" इति। एवंविधः प्रयोगो न असाधुरिति मुग्धबोधव्याख्यातारो मन्यन्ते। तथाहि,—'अस्कृञ्भ्याम' इति सूत्रे 'आम' इति पञ्चम्या एव अनुप्रयोगे सिद्धे 'अनु' इदं क्रियाविशेषणीभूतकर्मव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थम्। अतएव सम्मते 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार', 'पातयां प्रथममास' (नवमसर्गे), 'सर्वाश्रया विधिवदास' (षोडशसर्गे), 'ऊर्ध्वां प्रचक्रे' (भट्टिकाव्ये), इत्यादयः प्रयोगा न दूष्याः, इति। [illegible] इत सूत्रम् कृतम्। नहुषस्य स्वर्गे भारतोक्ता कथा यथा,—पुरा किल वृत्रवधादिपापेन त्रैलोक्ये नष्टे च शक्रे पुष्करिकम् आश्रित्य स्थिते देवाः समेत्य नहुषं नाम राजानं स्वर्गेऽभि अभिषिच्य पुरन्दरं अध्यापयन्। अभिषिक्तश्च नहुषः पति- व्रतां शचीं ऐच्छत्। शची विसत्रमुपविश्य गुरुं एव शरणं गता। गुरुः उपदेशात् नहुषं शचीत्थं, 'राजन्! ऋषिवाह्येन शिबिकेन मां वहसि तदाहं त्वां भजामि। स च कामार्त्तो नहुषः सप्तार्षीन् देवर्षीन् महर्षींश्च वाहान् शिबिकावहने नियो- जयत्। अथ स शिबिकां वहद्भिरपि सार्द्धं विवदमानः अगस्त्यं पादेन

---

fall down, ('भ्रंश),—भ्रश्यति। अभ्रशत्। बभ्रंश। &c (२) भूमि earth, भू अणि

भृकुटिं अताड़यत्। कुपितश्च महर्षिः तं शशाप, अयं रे पाप ! दशवर्षसहस्राणि महीतले सर्परूपधरो भव इति। नहुषः तत्क्षणमेव इन्द्रलोकात् निपतितो धरण्यां सर्परूपं प्रपेदे. विस्तरस्तु महाभारते द्रष्टव्यः। 'आविलाम्बु-परिशुद्धि-हेतौ',—अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति इत्यागमः, तथा च चतुर्थे सर्गे,—'प्रसादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः' इति। उक्तञ्च वराहमिहिरेण,—'सहरी ! हृदिरजस्तनाम्, कुसुमायोममलमहदूषितानि। हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुनरम्बूनि भवन्ति निर्मलानि' । इति ।

७७। যিনি একবার ক্রভঙ্গী করিবামাত্র নহুষকে ইন্দ্রের পদ হইতে পাতিত করিয়াছিলেন, যাঁহার উদয়ে আবিল জল নির্মল হয়, এই সেই অগস্ত্য মুনির আশ্রম।

36. This is the earthly abode of the sage (अगस्त्य) purifier of muddy waters, whose very frown caused Nahus to fall down from the place of Indra.

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्तेः
तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥

१०। त्रेतेति। अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य अगस्त्यस्य, आक्रान्तविमानमार्गं, हविर्गन्धोऽस्यास्तीति हविर्गन्धि, अयः एव त्रेता (१) अग्नित्रयम् । "अग्नित्रयमिदं त्रेता" इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेतत्। त्रेताग्नयः त्रेताग्नयः तेषां धूमाग्रम् इदं घ्रात्वा (२) आघ्राय. रजो

[१०] (१) त्रि three, इ (२) to go, त्र all (२) घ्रा to smell, घ्रा &c.— जिघ्रति । अजिघ्रत् । अघ्रात्-अघ्रासीत्, अघ्रासम्-अघ्रासिषम्, &c.—अघ्रासिषुः । &c. घ्राता, &c. घ्रास्यति,—घ्रायते। अघ्रायि। &c. (णिच्)—घ्रापयति। घ्रा

गुणात् विमुक्त , मे मम आत्मा. अन्तःकरणं, लघिमानं (३) अघुत्व-गुणं समश्नुते (४) प्राप्नोति ।

१०। अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य (शरभङ्गस्य) आक्रान्तविमानमार्गं हविर्गन्धि त्रेता-ग्निधूमाग्रम् आघ्राय रजोविमुक्तः मे आत्मा लघिमानं समश्नुते ।

*१०। अनिन्द्या कीर्त्तिर्यस्य सः, तस्य। आक्रान्तो विमानस्य मार्गो येन तत्।*
वाच्यान्तर,—रजोविमुक्तेन आत्मना लघिमा समश्यते ।

१०। 'अनिन्द्यकीर्त्तेः,—[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कीर्त्तिः'। 'त्रेता'—'त्रय एव त्रेता' इति मल्लिनाथो व्याचष्टे, [illegible] [illegible] यथा,—[illegible] [illegible] इति त्रेता, पृषोदरादित्वात् साधु। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] त्रेता। [illegible], [illegible] [illegible], इति वा, [illegible] त्रेता। [illegible] [illegible] इति वा, पृषोदरादि। 'रजोविमुक्त'—'पापात् निर्मुक्त' इति [illegible] व्याचष्टे। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], इति [illegible]।

३७। [illegible]

37 Freed from all impurity the soul feels light, on inhaling the [illegible] of the smoke which rises from the three-fold fire of that sage of unblemished glory and which ascends to the path of the aerial cars, charged with the fragrance of clarified butter [illegible].

---

[illegible] &c. [illegible] &c. (३) [illegible] light, [illegible] (४) [illegible] to pervade,—[illegible] &c.

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः
पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्य्यन्तवनं विदूरात्
मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥

३८। एतदिति। हे मानिनि ! शातकर्णेः नाम मुनेः सम्बन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर इति प्रसिद्धम्। पञ्च अप्सरसः (१) यस्मिन् इति विग्रहः। पर्य्यन्तेषु वनानि यस्य तत् पर्य्यन्तवनं, एतत् विहारवारि क्रीड़ासरः, विदूरात्, मेघानाम् अन्तरे मध्ये आलक्ष्यम् ईषद् दृश्यम्। "आ ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ" इत्यमरः। इन्दुबिम्बम् इव आभाति।

३८। (हे) मानिनि ! शातकर्णेः मुनेः पञ्चाप्सरो नाम पर्य्यन्तवनम् एतत् विहारवारि विदूरात् मेघान्तरालक्ष्यम् इन्दुबिम्बम् इव आभाति।

३८। वाच्यान्तर,—पञ्चाप्सरसा पर्य्यन्तवनेन एतेन विहारवारिणा मेघान्तरालक्ष्येण इन्दुबिम्बेन इव आभायते।

३८। यथा हि दूरात् मेघमध्ये निर्म्मलं चन्द्रबिम्बम् ईषत् लक्ष्यते तथा दूरात् वनमध्ये निर्म्मलम् एतत् सरः ईषत् लक्ष्यते, इति भावः। अत्र निर्म्मल-सरोवर-चन्द्रबिम्बयोः, श्यामल-वनराजि-मेघयोः च सादृश्यं द्रष्टव्यम्। विहारार्थं वारि यस्य तत् तथा, पर्य्यन्ते वनं यस्य तत्।

[३८] (१) अप् water, स to go, असि unádi aff.; or अप्सु in the waters, and रस flavour - from their fondness for bathing, or from their being produced at the churning of the ocean (अतः अप्सरस् — समुद्रात् उद्भवात् ...) ...

(विहारार्थं) कृतत्वात् पञ्चाप्सरो नाम एतत् सरः' इति दिनकरः। 'शातकर्णि' इत्यत्र 'मान्दकर्णि' इति हेमाद्रिः। 'माण्डकर्णि' इति च चारित्रवर्द्धनः पठति।

৩৮। অয়ি মানিনি। এই শাতকর্ণি মুনির পঞ্চাপ্সর নামক ক্রীড়াসরোবর; ইহার চারিধারে বনশ্রেণী থাকায়, ইহা মেঘের অন্তরাল হইতে অল্প অল্প লক্ষিত চন্দ্রবিম্বের ন্যায় শোভিতেছে।

38. O sensitive! this is the pleasure-lake named *Panchápsaras* of the sage Sátakarni, begirt by forests, which looks from this distance like the disk of the moon seen faintly through the clouds

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः
चरन् मृगैः सार्द्धमृषिर्मघोना।
समाधिभीतेन किलोपनीतः
पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

३९। पुरेति। पुरा पूर्व्वस्मिन् काले, दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः तन्मात्राहारः, मृगैः सार्द्धं सह, चरन् स ऋषिः, समाधेः (१) तपसः, भीतेन, मघोना इन्द्रेण, पञ्चानाम् अप्सरसां यौवनम् (२)। तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः। तदेव कूटबन्धं कपटयन्त्रम् उपनीतः। "उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्" इत्यमरः। किलेत्यैतिह्ये। मृगादिसहचर्यात् मृगवदेव बद्ध इति भावः।

३९। पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः ऋषिः मृगैः सार्द्धं चरन् स मघोना समाधिभीतेन पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतः किल।

৩৯। দর্ভাঙ্কুরাণি এব দর্ভাঙ্কুরমাত্রাণি, তাদৃশ হইল জীবনোপায় যাঁর। ভাবানুবাদ—সমাধিভীত মঘবা দর্ভাঙ্কুরমাত্রাশী এই ঋষি চরণ করেন, তাঁকে পঞ্চাপ্সরোযৌবনকূটবন্ধম্ উপনীতবান্।

[৩৯] (১) ধৃ, ধা, ধা to hold. ... (২) যুবন্ youth, ... (যূনো ভাব যৌবনম্, যুবাদিভ্যাৎ অণ্প্রত্যয়)

३९। कूटबन्धो नाम चालिय दला मृगपक्ष्यादिबन्धनार्थः इन्द्रयन्त्रविशेषः । भेद, 'फाँद', 'जाल' इत्यादिभाषा । 'यथा कूटयन्त्रेण महतां मृगाणाम् बन्धाव' तथा सुमेरपि स्यादिति, तात्पर्य्यकूटयन्त्रेण महत्वात् ताभिरेव रम्भ इत्यर्थः', इति दिनकर । पुरा किल माण्डकर्णिः (शातकर्णिर्वा) नाम मुनि एव तपः तेपे । ततश्च जातभयो इन्द्रे तत्तपोविघाताय पञ्च अप्सरसः प्रेषिताः । ततस्ताभिः मदनवश्यता नीतो मुनिः ताः परिणिनाय । अथ विहारार्थं तत्र तटाके तन्मध्ये च रम्यं हर्म्यं निर्ममे । तत्र प्रभृति स तत्र ताभिः सार्द्धं रममाणः सदा सङ्गीतादिविनोदेन कालं नयति ।

৩৯। কথিত আছে, পূর্ব্বে সেই মুনি কুশাঙ্কুরমাত্র ভোজনেই প্রাণধারণ করিয়া মৃগকুলের সহিত বাস করিতেছিলেন, অনন্তর ইন্দ্র তাঁহার তপস্যায় ভীত হইয়া তাঁহাকে পাঁচটি অপ্সরার যৌবনরূপ কূটযন্ত্রে (ফাঁদে) বদ্ধ করিয়াছেন।

39 It is said that this sage, who formerly subsisted upon the young shoots of *Kusa* grass only, and lived amongst the deer, was entangled in the snare of the youthful charms of the five nymphs (अप्सरा) sent by Indra afraid of his penance.

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः
क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

४०। तस्येति । अन्तर्हितसौधभाजः (१) जलान्तर्गतप्रासाद- [भाजः] शातकर्णेः, तस्य शातकर्णेः, अयं प्रसक्तः (२) सन्ततः, सङ्गीतमृदङ्गघोषः (३) वियद्गतः सन्, पुष्पकस्य चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । "चन्द्रशाला

[४०] (१) अन्त within, सौध a palace, from सुधा plaster, अण् aff. भज् to enjoy, &c. णि aff. (२) प्र, सञ्ज् to adhere to, क्त aff. [गै] गै to sing, क्त aff (सङ्गीत) and मृदङ्ग a drum, [...]

शिरोगृहम्" इति हलायुधः । अयं प्रतिश्रुद्भिः (४) प्रतिध्वानैः मुखराः भ्रमन्तीः करोति । "स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने" इत्यमरः ।

४०। [illegible] तस्य [illegible] सङ्गीतमृदङ्गघोषं [illegible] पुष्पकचन्द्रशाला अत्र प्रतिश्रुन्मुखरा करोति ।

४०। [illegible] इति [illegible] तस्य । सङ्गीतस्य मृदङ्गः सङ्गीतमृदङ्गः तस्य घोषं, [illegible] सङ्गीतमृदङ्गघोषं । [illegible],— [illegible] सङ्गीतमृदङ्गघोषेण [illegible] पुष्पकचन्द्रशाला प्रतिश्रुन्मुखरा क्रियते ।

४०। [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

४०। [illegible]

40 The continuous sound of the Mridanga [illegible] with song reverberating in the upper chambers of our car [illegible] from the mansion of the sage within the [illegible]

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

---

[illegible] (४) [illegible] to hear, [illegible]

42 The flirtations of the nymphs of heaven [illegible] with smiling faces and artful [illegible] to [illegible] their navel ornaments failed to disturb the sage (Sutikshna) whose austerities frightened Indra.

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम्।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

४३। एष इति। ऊर्ध्वबाहुः एष सुतीक्ष्णः, अक्षमालावलयं यस्य तं, मृगाणां कण्डूयितारं (१) कुशाः एव सूचयः ताः लुनातीति कुशसूचिलावं, तम्। कर्मणि अण् प्रत्ययः। अभिविशेषणैः जपशीलत्वं भूतदया धर्मसमत्वं द्योत्यते। सव्यादितरं दक्षिणं, भुजं, मे मम, सभाजने (२) सम्माननिमित्ते। निमित्तात् कर्मयोगे, इति सप्तमी। इतः प्राध्वं (३) प्रह्वतानुकूलत्वं प्रयुङ्क्ते। "प्राड्-ह्वस्यार्थकं प्राध्वम्" इत्यमरः। आयतस्यैतत्।

४३। ऊर्ध्वबाहु एष (सुतीक्ष्ण) अक्षमालावलय मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलाव सव्येतर भुज मे सभाजने इतः प्राध्वं प्रयुङ्क्ते।

४३। वाच्यान्तर,—ऊर्ध्वबाहुना एतेन अक्षमालावलयः कण्डूयिता कुशसूचिलावः सव्येतरः भुजः प्रयुज्यते।

४३। 'अक्षमालावलय'—एतेन तस्य जपशीलत्वं सूचितम्। अक्षमाला जपसूत्रम्, यथा गीतगोविन्दे,—'पद्मासनप्रणिहितोज्ज्वलविग्रहा जपकर्मसु। अक्षा-रादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्तिता॥...अनया सर्वमन्त्राणां जपः सम्यक्सिद्ध', इति। 'मृगाणाम्' इति कर्मणि षष्ठी। मैत्र्यादिगुण करुणोऽसौ मुनिः

[४३] (१) कण्डू (कण्ड्) to itch, तृच् aff. (कण्ड्वादिभ्यो यक्).—(२) सभाज to respect, &c ल्युट् aff (३) प्र, आङ्, ध्वन् to sound, डम् aff

मेखला मरात् कण्डूयते, इतिभावः। 'कुशसूचिलाव',—कुशा सूच्य इव, ताभ्यो लुनाति' इति विग्रहः। एतेनास्य अकृपणशीलत्वं सूचितम्। मल्लि-कण्डूयनादिपराणाम् ऊर्द्ध्वबाहुना तपोविशेषस्य यथा,—ऊर्द्ध्वबाहुना रविस्तब-कोदारितश्यामलकरा।...स्यात्सर्वोपमयाना स्मरकण्डूतिनीवृतः।...ब्रह्मा-णुसदृशोऽर्कि है समरकुलीभया'॥ इति।

৪৩। ঊর্দ্ধবাহু এই তাপস, যে হস্ত অক্ষমালার বলয়ে বেষ্টিত, যে হস্ত মৃগগণের গাত্রকণ্ডূয়নে ও ছিন্ন অগ্র তীক্ষ্ণ কুশদলের ছেদনে অভ্যস্ত, সেই হস্ত আমার সম্মানার্থে অভ্যুন্নতভাবে এই দিকে তুলিয়াছেন।

43 This devotee with uplifted arm (ऊर्द्ध्वबाहु), has raised his right hand in order to honor me In that hand he holds a rosary (अक्षमाला), and with it he caresses the deer and tears off the pointed *Kusa* grass

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैषः
कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्द्ध्नः।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ ४४ ॥

म। वाचंयमत्वादिति। एष सुतीक्ष्णः, वाचं यच्छतीति वाचंयमः मौनव्रती। वाचि यमो व्रत इति खच्प्रत्यय, वाचंयम-पुरन्दरौ चेति मुम्। तस्य भावः तत्त्वात्, मम प्रणतिं (१) किञ्चित् मूर्द्ध्नः कम्पेन, प्रतिगृह्य, विमानेन व्यवधानं (२) तिरोधानं तस्मात् मुक्ताम्। अपेतापोढमुक्तपतितेति पञ्चमीसमासः। दृष्टिं, पुनः सहस्रार्चिषि सूर्य्ये सन्निधत्ते सम्यक् धत्ते इत्यर्थः। अन्यथा व्रतभङ्ग-प्रसङ्गात्।

---

[४४] (१) प्र, नम् to bow, क्ति [illegible] (२) वि, अव, धा to hold, ल्युट् aff (३) सम्, नि, धा to hold,—धत्ते। धत्तम् अधित। दधे। &c.

४४। एष (सुतीक्ष्ण) वाचंयमत्वात् मम प्रणतिं मूर्ध्ना किञ्चित् कम्पयित्वा प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्तां दृष्टिं भूयः सवितरि पुनः सन्निधत्ते।

४४। वाच्यान्तरं,—एतेन विमानव्यवधानमुक्ता दृष्टिः सन्निधीयते।

४४। 'मूर्द्ध्ना किञ्चित् कम्पितेन,'—मूर्द्धानं किञ्चित् कम्पयित्वा, मस्तकम् ईषत् सञ्चाल्य इत्यर्थः। 'किं स्वत्' इति पाठ्य 'कम्पितेन' इत्यस्य विशेषणम्। 'प्रति गृह्य,'—स्वीकृत्य। 'विमानव्यवधानमुक्ताम्' &c.—दृष्टिः, सूर्यस्य च यन्तराघात विमाने अपसृते सति स पूर्ववत् सूर्यबिम्बदत्तदृष्टिरेव इत्यर्थः।

४४। ইনি মৌনব্রতী বলিয়া, আমার প্রণামটি ঈষৎ মস্তক নাড়িয়া গ্রহণ করিলেন, এবং এই বিমানের ব্যবধান হইতে বিমুক্ত হইবামাত্র দৃষ্টি পুনরায় সূর্য্যের দিকে সংলগ্ন করিতেছেন।

44 In consequence of his vow of silence he has answered my salutation with a nod, and on the sun he again fixes his eyes relieved from the intervention of the car.

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नः
तपोवनं पावनमाहिताग्नेः।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

४५। अद इति। शरणे रक्षणे साधु शरण्यं (१), पावयतीति पावनम्, अदः दृश्यमानं तपोवनम्, आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्नः मुनेः, सम्बन्धि, यः शरभङ्गः, चिराय अग्निं समिद्भिः (२) सन्तर्प्य तर्पयित्वा, ततः मन्त्रैः पूतां शुद्धां, तनुम् अपि अहौषीत् (३) हुतवान्। जुहोतेर्लुङ्।

[४५] (१) शरण shelter, यत् aff (२) सम्, इन्ध् to kindle, क्विप् aff (वनौषधयः). (३) हु to sacrifice,—जुहोति, जुहुतः, जुह्वति। &c. अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवुः। &c. अहौषीत्, अहौष्टाम्, अहौषुः। &c. जुहाव— जुहुवतुः—जुहुवुः। &c. जुहवाञ्चकार। &c. कर्मणि,—हूयते। अहावि। &c. हुत। &c.

४५। आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्न इदं शरण्यं पावनं तपोवनं, य अपि समिद्भिः चिराय सन्तर्प्य मन्त्रपूतां तनुमपि अहौषीत्।

४५। वाच्यान्तर—येन मन्त्रपूता तनुः अहावि। आहितः अग्निः येन स तथा, आहिताग्न्यादित्वात् वा पूर्वनिपातः, तेन समासे 'आहिताग्निः,' 'अग्न्याहितः' इति रूपद्वयं भवति। पूर्वं शरभङ्गो नाम मुनिः रामदर्शनेन पूर्णकामः कृतहुताशने अग्नौ दग्ध्वा अपूर्वकुमाररूपं बिभ्रे, तेनैव च रूपेण ब्रह्मलोकम् आरुरोह इति अरण्यकाण्डे कथानुसन्धेया।

৪৫। শরণাগতরক্ষক আহিতাগ্নি শরভঙ্গ নামক মুনির এই পবিত্র তপোবন; যিনি দীর্ঘকাল যজ্ঞকাষ্ঠে অগ্নির তৃপ্তিসাধন করিয়া পশ্চাৎ তাহাতে মন্ত্রপূত নিজ শরীরও হোম করিয়াছেন।

45 Yonder is the hospitable and sanctifying hermitage of Sárabhanga the keeper of sacred fires who, though his body was purified by *Mantras*, offered it to the fire which had been long fed with fuel

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु
भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु।
तस्यातिथीनामधुना सपर्य्या
स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

४६। छायेति। अधुना अस्मिन् काले, तस्य शरभङ्गस्य सम्बन्धिनी, अतिथीनां (१) सपर्य्या (२) अतिथिपूजा। "पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्च्चार्हणाः समाः" इत्यमरः। छायाभिः विनीतः

---

[४६] (१) अत to go, इथिन् aff. (अत सातत्यगमने, इथिन् प्रत्ययः), अथवा, न विद्यते तिथिर्यस्य सः, यदुक्तम्—'एकरात्रं निवसन् अतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः। अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते'॥ (२) सपर to worship, य and टाप् affs. (कण्ड्वादिभ्यो यक्)

अपनीतः अध्वपरिश्रमः यैः तेषु, भूयिष्ठानि बहुतमानि हव्या-
यानि ग्राह्याणि फलानि येषां तेषु अमीषु पादपेषु आश्र-
सुपुत्रेष्विव पिता, सत्पुत्रैरिव पादपैरनुष्ठीयते इत्यर्थः ।

४८। अधुना तस्य (महर्षेः) आतिथेयी सपर्या, दानादिभिरतिथि-
सेवाभूयिष्ठफलापन्नेषु सुपुत्रेषु इव अमीषु पादपेषु स्थिता।

४९। यथा हि पितृकोऽतिथिसेवनकार्य अनपत्य पितृसेवकाः महार्ह-
दानधर्मादिभिः सम्यक् पालयन्ति, तथा अमी पुत्रतां गताः पादपाः महार्ह-
महारब्धाति पान्थादिश्रान्तान् पालयन्ति, ते स्निग्धया छायया श्रान्तान् पान्थान् तर्पयन्ति
फलैश्च भूयिष्ठमानुषान् तर्पयन्ति, इति विशदार्थः। सुविज्ञाः पुत्रनिर्विशेषं
पालितत्वात् पादपानां पुत्रसाम्यम्।

৪০। অধুনা তাঁহার অতিথিগণের সৎকারের ভার তাঁহার বৃক্ষপুত্র
সকল আশ্রমতরুর উপর অর্পিত আছে; বৃক্ষেরা ছায়া দান করিয়া পথশ্রম নিবা-
করিয়া থাকে, এবং প্রচুর পরিমাণে উৎকৃষ্ট ফল প্রদান করিয়া থাকে।

40 The sacred charge of his hospitality has now devolved on the trees (of his hermitage) which like worthy sons refresh weary travellers with their shadow and make them plentiful offerings of their excellent fruits.

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुः
दृप्तः ककुद्मानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

४७। धारेति। धाराः निर्झराः, यद्वा धारया साव-
स्वनोद्गारि दरी (१) एव मुखं यस्य सः; शृङ्गं शिखरं विषाण
तस्य अग्रे लग्नः अम्बुदः एव वप्रपङ्कः वप्रक्रीडासक्तपङ्कः यस्य स.

[४७] (१) दॄ to pierce, अप् aff. (दर) and ङीप् aff. (...

असौ चित्रकूटः, हे बन्धुर-(२)-गात्रि ! उन्नतानताङ्गि ! "बन्धुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः । दृप्तः ककुद्मान् (३) वृषभः इव, मे चक्षुः बध्नाति नान्यासक्तं करोति ।

४७। (हे) बन्धुरगात्रि ! धारास्वनोद्गारिदरीमुखः शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः असौ चित्रकूटः दृप्तः ककुद्मान् इव मे चक्षुः बध्नाति ।

४७। वाच्यान्तर—धारास्वनोद्गारिदरीमुखेन शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्केन अमुना चित्रकूटेन दृप्तेन ककुद्मता इव मे चक्षुः बध्यते ।

४७। यथा हि कश्चित् मदोद्धतः वृषः मुखेन नादं मुञ्चन् विषाणेन च नदीतटपङ्कं धारयन् दर्शनीयतां याति, तथा असौ चित्रकूटः दरीभिः निर्झरशब्दं मुञ्चन् शिखरैश्च मेघं धारयन् मे चक्षुषामपि दर्शनीयतां याति, इति विशदार्थः । अत्र चित्रकूट-ककुद्मतोः द्वयोः मुख्यो वप्रपङ्क-पदश्लेष साहाय्य ग्रहणम् । 'वप्रपङ्क' —वप्रक्रीडापङ्कः । वृषभादयः मदोद्धताः पङ्कस्यार्थं नदीपर्वततटादिषु शृङ्गाभ्यां यत् क्रीडन्ति, सा वप्रक्रीडा, यथा शब्दार्णवे,—'उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैः वप्रक्रीडा निगद्यते' इति । 'बन्धुरगात्रि'—बन्धुराणि नतोन्नतानि अवयवविशिष्टानि गात्राणि यस्याः, तत्सम्बुद्धौ । एवम्भूतविशेषणपदं प्रायेण रूप-यौवनगर्वितया कान्तया प्रयुज्यते ।

৪৭। অয়ি বন্ধুরগাত্রি! যেরূপ উন্মত্ত বৃষভ উচ্চৈঃস্বরে নাদ করিতে থাকে, এবং নদীতটে আঘাতজনিত পঙ্ক শৃঙ্গাগ্রে ধারণ করে, সেইরূপ এই চিত্রকূট গুহামুখ হইতে নির্ঝরশব্দ উদ্গিরণ করিয়া এবং শিখরাগ্রে মেঘমালা ধারণ করিয়া আমার দৃষ্টিকে আকৃষ্ট করিতেছে।

47 O thou handsome! This Chitrakuta with its sounding waterfalls and its cloud-capped summits, attracts my eyes, like an infuriated bull belowing loudly and covering his horns with the mud of the river bank in his frantic sport.

---

मतुप् aff. (२) ककुद् hump. मतुप् aff. (ककुदस्ति यस्य, मतुप्प्रत्ययः, यवादित्वात् न वत्वम्)

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

४८ । एषेति । प्रसन्नः (१) निर्मलः स्तिमितः (२) निस्तब्धः प्रवाहः यस्याः सा, विदूरस्य अन्तरस्य मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वी दूरदेशवर्त्तित्वात् तनुत्वेन अवभासमाना, मन्दाकिनी (३) नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित्, नगोपकण्ठे, भूमेः कण्ठस्था मुक्तावली इव, भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्वं तदुपकण्ठस्य कण्ठता गम्यते ।

४८ । प्रसन्न स्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी एषा मन्दाकिनी सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावली इव भाति ।

४८ । व्याख्यान्तर,—एतया [illegible] [illegible]

४८ । [illegible]

[illegible]

कामिनीकण्ठं परिधाय तिष्ठति। मुक्ताया निर्मलत्वादिगुणपर्यायो यथा मुक्तागुणप्रकरणे,—'स्वच्छं दोषवाच्यं [illegible] निर्मलं मलवर्जितम्। अपरेखाविहीनं [illegible] तत् स्यादस्फटित शुभम्' ॥ इति। सुदूरात् दर्शनेन विच्छिन्नतयापि मन्दाकिनीप्रवाहस्य मुक्ताहारेण तनुत्वम्।

४८। চিত্রকূটের উপকণ্ঠে ঐ মন্দাকিনী নদী দূর হইতে ক্ষীণভাবে লক্ষিত হইতেছে, উহার প্রবাহ স্থির ও নির্মল; পৃথিবীর কণ্ঠে যেন একগাছি মুক্তার হার শোভিতেছে।

48 The still and crystal stream of the Mandákiní flowing around its base and seen so slender from this distance, looks like a necklace of pearl round the neck of the earth

> अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः
> प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
> यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी
> मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

४९। अयमिति। गिरेः समीपे अनुगिरम्। 'गिरेश्च सेनकस्य' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः। सुजातः तमालः अयं दृश्यते। यस्य सुगन्धि शोभनः गन्धो यस्य तत् सुगन्धि। गन्धस्येत्यादिना इकारः 'समासान्तः'। प्रवालं पल्लवम् आदाय मया ते यवाङ्कुरवत् आपाण्डुरौ कपोलौ शोभेते य स अवतंसः (१) परिकल्पितः (२)।

४९। অদূরে এই সুজাত তমাল, যাহার সুগন্ধ প্রবাল আদায় করিয়া মৈ [illegible] যবাঙ্কুরাপাণ্ডুকপোলশোভী অবতংস পরিকল্পিত।

৪৯। [illegible],—অই যবাঙ্কুরাপাণ্ডুকপোলশোভিত অবতংস পরি-

---

[৪৯] (১) অব, তন্স to adorn, অনু [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible]) (২) পরি, কৃপ to be able, (ণিচ্) ক্ত [illegible]

অন্বিতঃ যান্। 'সুজাত'—সুষ্ঠু জাত', সম্যক্ সম্পূর্ণাবয়ব ইত্যর্থঃ। 'অবতংস' ইত্যত্র 'বতংস' ইত্যপি পদং ভবতি, 'অব' 'অপি' ইত্যেতয়োঃ অকারস্য বৈকল্পিকলোপবিধানাৎ, তেন চ,—অবতংস', বতংস; অবগাহ, বগাহ; পিধান, অপিধানম্, ইত্যাদিপদানি ভবন্তি।

৪৯। পর্ব্বতের নিকট ঐ সেই সতেজ তমালবৃক্ষটি দেখা যাইতেছে, আমি যাহার সুগন্ধি পল্লব লইয়া তোমার কর্ণভূষা রচনা করিয়াছিলাম, তাহা তোমার যবাঙ্কুর-পাণ্ডুর কপোলদেশে শোভিয়াছিল।

49. Yonder is the full grown Tamála tree in the vicinity of the mountain, with whose scented leaves I wrought the earring which adorned thy temples possessing the tender whiteness of young shoots of barely

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम् ।
अपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रेः
आविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

৫০। অনিগ্রহেতি। অনিগ্রহত্রাসা, (১) দণ্ডভয়ং বিনা অপি বিনীতাঃ শান্তাঃ সত্ত্বাঃ জন্তবঃ যস্মিন্ তৎ, অপুষ্পলিঙ্গাৎ পুষ্পরূপলিঙ্গং বিনা অপি, ফলবন্ধিনঃ (২) ফলযোগিনঃ বৃক্ষাঃ যস্মিন্ তৎ, আবিষ্কৃতোদগ্রতরপ্রভাবম্, অত্রেঃ মুনেঃ তপসঃ সাধনং (৩) বনম্ ইদম্।

৫০। [illegible]

৫০। [illegible]

[illegible]

तत्। 'तपःसाधनं वनं' तपोवनम्। अहो प्रभावो महर्षेः यत्र श्वापदा दण्डभयं विनापि दुष्टा जन्तवः शान्तिवैरं विहाय विनीताः सञ्चरन्ति, कुसुमजन्म विनापि च शाखिनः सर्वे फलानि अर्पयन्ति, इति विशदार्थः। अनुरूपभावो यथा कादम्बर्यां,—'अहो प्रभावो महात्मनाम् अत्र हि शान्ततम् अपहाय विरोधम् उपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखम् अनुभवन्ति' इति।

৫০। এই অত্রি মুনির তপোবন, ইঁহা তাঁহার কোথায় তপঃপ্রভাব প্রকাশ করিতেছে, এখানে দণ্ডভয় নাই অথচ জন্তুগণ বিনীতভাবে বাস করে, বিনা পুষ্পেই বৃক্ষসকলে ফল ধরিয়া থাকে।

50　Yonder is the hermitage of Atri, where animals, though free from the fear of punishment live in amity and trees bear fruits without previously bearing flowers, and which seems breathing out majesty on all sides

अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम्।
प्रवर्त्तयामास किलानसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम्॥ ५१॥

५१। अत्रेति अत्र वने अनसूया अत्रिपत्नी, सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। तेषां हस्तैः उद्धृतानि हेमपद्मानि यस्याः तां, त्र्यम्बक (१)-मौलिमालां हरशिरः-स्रजं त्रिस्रोतसं (२) भागीरथीं, तपोधनानाम् ऋषीणाम्, अभिषेकाय स्नानाय, प्रवर्त्तयामास (३), किलेत्यैतिह्ये।

---

[५१] (१) त्रि three, and अम्बक eye, having three eyes (२) त्रि three, स्रोतस् stream, a river with three channels (३) प्र, वृत् to stay, (णिच्),—वर्त्तयति। वर्त्तनम्। अवीवृतत्-अववर्त्तत्। &c.

५१। अथ अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मां त्र्यम्बकमौलिमालां त्रिस्रोतसं तपोधनानाम् अभिषेकाय प्रवर्तयामास किल।

५१। त्र्यम्बकस्य मौलिः, तस्य माला, ताम्। त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोताः, ताम्। तप एव धनं येषां ते, तेषाम्। वाच्यान्तर,—अनसूयया सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्मा त्र्यम्बकमौलिमाला त्रिस्रोताः प्रवर्तयाञ्चक्रे।

५१। सप्तर्षिहस्तेत्यादिविशेषणेन ऊर्द्ध्वलोकप्रवाहिनी मन्दाकिनी [illegible] इति गम्यते, सप्तर्षिमण्डलस्य ऊर्द्ध्वलोके अवस्थानात्। [illegible]

[illegible]

५१। It is said that, Anasuya (the wife of Atri) caused the Ganges to flow through this spot for the ablutions of the sages, the Ganges which formed a garland round (the head) of [illegible] and whose golden lotuses were plucked by the seven Rishis.

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाम्
अमी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

५२। वीरेति। वीरासनैः जयसाधनैः . ध्यानं जयन्ते सेवन्ते ध्यानजुषः (१) तेषां तैः उपविश्य ध्यायताम् ऋषीणां सम्बन्धिनः समध्यासित-(२) वेदिमध्याः । इदं वीरासनस्थानीयम् । अमी शाखिनः अपि, निवातनिष्कम्पतया, योगाधिरूढा इव ध्यानभाजः इव विभान्ति । ध्यायन्तोऽपि निश्चलाङ्गा भवन्ति । वीरासने वसिष्ठः, "एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् । इतरस्मिं-स्तथा चान्यं वीरासनमुदाहृतम्" । इति ।

५२। [illegible]

५२। [illegible]

५२। [illegible]

[५२] (१) [illegible]

[illegible] यदुक्तं,—"[illegible]" [illegible] इति। "वीरासने",—[illegible] वीरासनं यदा तथा [illegible]। [illegible] यदा [illegible] [illegible] इति। [illegible]

৫২। ঋষিগণ বীরাসনে যোগে নিমগ্ন আছেন, উঁহাদের বেদিকার মধ্যস্থিত ঐ সকল বৃক্ষ বায়ুসঞ্চারবিরহে স্থির হইয়া আছে, উহাদিগকেও যেন যোগমগ্ন বোধ হইতেছে।

52. Those trees in the midst of the alters on which ascetics are seated cross-legged (বীরাসন) engaged in deep meditation, being perfectly still in the calm air, seem also immersed in meditation

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

५३। त्वयेति। त्वया, पुरस्तात् पूर्वं, यः उपयाचितः प्रार्थि[illegible] यथा च रामायणे, "न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही वाक्यमब्रवीत्। नमस्तेऽस्तु महावृक्ष ! पारयेन्मे व्रतं पतिः ॥" इति। श्याम इति प्रतीतः (१) स वटः अयं फलितः (२) सन्, सपद्मरागः गारुडानां (३) मणीनां मरकतानां राशिः इव, विभाति।

[५३] (१) प्रति, इ(ण) to go, क्त aff. (२) फल fruit, इतच् aff. (३) गरुड, अण् aff.

५७। त्वया पुरस्तात् उपयाचित श्याम इति प्रतीत सः वट अय फलित (सन्) सपद्मराग, गारुडानां मणीनां राशिरिव विभाति।

५८। पद्मरागै सह वर्तत इति सपद्मराग, तुल्ययोगे बहुव्रीहि। वाच्या-न्तरं,—उपयाचितेन श्याम इति प्रतीतेन तेन अनेन वटेन फलितेन, गारुडानां मणीनां राशिना सपद्मरागेण इव विभाव्यते।

५९। यथा हि श्यामवर्णो मरकतमणिराशि रक्तवर्णै पद्मरागमणिभि अनुविद्ध शोभते, तथा श्यामपत्रराशिभूषित अयो श्यामवट रक्तवर्णै फलै अलङ्कृत शोभते। अत्र पत्राणां श्यामत्वात् गारुडमणिसाम्य, फलानाञ्च रक्त-त्वात् पद्मरागमणिसाम्यम्। अतएव श्यामपत्रशोभितत्वादेव तस्य श्यामवट इत्याख्या इति मन्यामहे। पद्मरागो रक्तवर्णमणिभेद। मरकतापरनामा गारुडो मणि, स च श्यामवर्णो हरितवर्णो वा।

६०। পূর্ব্বে তুমি যাহার নিকট প্রার্থনা করিয়াছিলে এই সেই শ্যামবট, বৃক্ষটি ফলিত হওয়াতে যেন পদ্মরাগযুক্ত মরকতরাশির ন্যায় শোভিতেছে।

53 Yonder is the tree known as the S'yámavata, to which didst thou offer thy prayers, and which appears with its red fruits, like a heap of emeralds studded with rubies (चाकर)

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैः
मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम्
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

६१। क्वचिदित्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुना-सङ्गमं वर्णयति, क्वचिदिति। हे अनवद्याङ्गि! यमुनातरङ्गैः भिन्नप्रवाहा मिश्रौघा, गङ्गा जाह्नवी, विभाति। केव? क्वचित्

[५४] (१) प्रभा lustre, लिप् to smear, णिन [illegible] (कर्तरि)। (२) इन्द्र best, and नील blue. (इन्द्रनीलपरीक्षा यथा,—"नीलमध्ये स्थितेन्

अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचितमकरिकापत्रा भुवः चन्दन कल्पिता भक्तिः (२) इव।

৫৫। কোথাও যেন মানসসরোবরপ্রিয় শ্বেত রাজহংসশ্রেণী নীলহংসের সহ মিলিত হইয়াছে, কোথাও যেন পৃথিবীর শ্বেতচন্দনময়ী রচনা কৃষ্ণচন্দনের পত্রাবলী ধারণ করিয়াছে।

55 In other places,—like a flock of white geese, whose favourite haunt is Mánasa (lake), intermixed with blue swans (कादम्ब—geese with dark-grey wings); in other places,—like a floor painted with white sandal and inlaid with ornamental leaves painted with black sandal.

क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिः
छायाविलीनैः शबलीकृतेव।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

५६। क्वचिदिति। क्वचित् छायासु विलीनैः (१) छिद्रैः तमोभिः शबलीकृता (२) कर्बुरीकृता, चान्द्रमसी (३) चन्द्रिका इव। अन्यत्र रन्ध्रेषु आलक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभ्र लेखा शरत्की घनपङ्क्तिः इव।

৫৬। কোথাও যেন [illegible]

[illegible]

क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा
भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

५७। क्वचिदिति। क्वचित् कृष्णोरगभूषणा (१) भस्माङ्गरागा ईश्वरस्य (२) तनु इव विभाति। शेषं व्याख्यातं। कलापकम्।

৫৭। কোথাও যেন কৃষ্ণবর্ণ অজগরে বিভূষিত ভস্মলিপ্ত মহাদেবের শরীর হইয়া রহিয়াছে।

57. And in other places,—like the ash-smeared body of Îśwara (মহাদেব) entwined with black serpents.

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते
पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात्।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूयः
तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥

५८। समुद्रेति। अत्र समुद्रपत्न्योः गङ्गायमुनयोः जलसन्निपाते (१) सङ्गमे, अभिषेकात् स्नानात्, पूतात्मना तनुत्यजां (२) पुंसां, तत्त्वावबोधेन तत्त्वज्ञानेन, विनापि प्रारब्धशरीरत्यागानन्तरं, भूयः पुनः शरीरबन्धः शरीरयोगः, नास्ति किल। अन्यत्र ज्ञानादेव मुक्तिः अत्र स्नानादेव मुक्तिः इत्यर्थः।

---

[৫৭] (১) कृष्ण black, and उरस् breast, गम् to go, ड aff (उरग) and भूषण ornament (२) ईश् to rule, वरच् aff

[৫৮] (১) जल water, and सम्, नि, पत् to fall, घञ् aff (२, तनु, body), त्यज् to quit, क्विप् aff. (तनुत्यज्),

५८। अत्र समुद्रपत्न्योः जलसन्निपाते अभिषेकात् पूतात्मनां तनुत्यजां तत्त्वबोधेन विनापि भूयः शरीरबन्धः न अस्ति किल।

५८। पूत आत्मा अन्तःकरणं येषां ते पूतात्मानः, तेषाम्। तनुं त्यजन्ति ये ते तनुत्यजः, तेषाम्। अत्र गङ्गायमुनासङ्गमे स्नानात् ईदृश सर्वपापेभ्यो मुच्यन्ते देहान्ते च मोक्षं लभन्ते, अत्र कृतस्नाना ईदृश मोक्षाय तत्त्वज्ञानम् अपेक्षन्ते, इति निष्कर्षः। प्रयागे स्नानफलं यथा महाभारते युधिष्ठिर-मार्कण्डेयसंवादे,—युधिष्ठिर उवाच। 'भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम्। मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम्॥...मार्कण्डेय उवाच। कथयिष्यामि ते वत्स! या चेष्टा यच्च तत्फलम्। पुरा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम्॥ यत्र स्नाता दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः'॥ इत्यादि।

৫৮। যাঁহারা এই দুই সমুদ্রপত্নীর (গঙ্গা যমুনার) সঙ্গমে স্নান করিয়া আত্মাকে পবিত্র করেন তাঁহাদের তত্ত্বজ্ঞান না হইলেও এ দেহের অবসানে আর দেহবন্ধ হয় না।

58. Those who are purified by ablution in the confluence of the waters of the two spouses of the ocean, even though devoid of spiritual knowledge, never assume again this mortal form.

पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्
यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत् सुमन्त्रः
कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥

५९। पुरमिति। निषादाधिपतेः गुहस्य तत् पुरम् इदं, यस्मिन् पुरे मया मौलि-(१)-मणिं विहाय, जटासु बद्धासु रचितासु सतीषु, सुमन्त्रः हे कैकेयि! तव कामाः (२) मनोरथाः, फलिताः सफलाः जाताः, इति अरुदत्। वटदुग्धविमोचने गुहः।

[५९] (१) मूल a root or base, इन् aff. (२) कम to desire, घञ् aff.

५९। निषादाधिपतेः तत् पुरम् इदं, यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु बद्धासु सुमन्त्रः '(हे) कैकेयि ! तव कामाः फलिताः', इति अरुदत् ।

५९। सुमन्त्रेण अरोदि इति वाच्यान्तरम् ।

५९। अधुना राजवेशे त्यक्ते च मया तापसवेशे, धृते मयि वत्सल सुमन्त्र तदा विगलितधैर्यः सरोदनम् उवाच ; हन्त हे कैकेयि ! इदानीं पूर्णास्ते मनोरथाः । रामस्य जटाबन्धनादर्शनेन रामवनवासरूपं कैकेय्या अभीष्टं सिद्धम् इति सुमन्त्राभिप्रायः । 'निषादाधिपतेः'—रामस्य सहचरस्य गुहस्य । 'पुरं'—शृङ्गबेर नाम नगरम् ।

৫৯। এই সেই নিষাদপতির নগর, যথায় আমি মস্তকের মণি উন্মোচন করিয়া জটাভার ধারণ করিলে, সুমন্ত্র অবনি রোদন করিয়া বলিয়াছিলেন,—কৈকেয়ি ! তোমার মনোরথ পূর্ণ হইল ।

59 Yonder is the city of the king of Nishâda, where on my casting down the gem on my head and assuming the clotted hair, Sumantra with tears in his eyes cried out,—Oh Kaikeyi ! your intentions are fulfilled

> पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां
> निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
> ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचः
> बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

६०। पयोधरैरिति। पुण्यजनाङ्गनानां यक्षस्त्रीणां, पयोधरैः (१) स्तनैः, निर्विष्टः उपभुक्तः हेमाम्बुजरेणुः यस्य तत् । तच्च तत् ब्राह्ममिति कथ्यते । ब्रह्मणः इदं ब्राह्मम् (२) । तस्येदम् इति टिलोपः । ब्राह्मं सरः मानसाख्यं, यस्याः सरय्वाः बुद्धेः महत्तत्त्वस्य, अव्यक्तं (३) प्रधानम् इव, कारणम्, आप्तस्य वाच आप्तवाचः वेदाः,

[६०] (१) पयस् water, धृ to hold, अच् aff. (२) ब्रह्मन् the creator, अण् aff. (३) न neg. वि, अञ्ज् to make clear, क्त aff.

यथा साङ्ख्यविदो मुनयः, 'आप्ताः सत्याः वाचः वचनानि येषां ते' उदाहरन्ति प्रकथयन्ते।

६०। पुलिनजनाङ्गनानां पयोधरैः निर्विष्टैः आप्लवनैः ब्राह्मं सरः यदा मूलं, अव्यक्तम् इव कारणम् आप्तवाचः उदाहरन्ति।

६०। आप्तवाग्भिः उदाह्रियते इति वाच्यान्तरम्।

६०। यथा हि बुद्धितत्त्वम् अव्यक्तात् उत्पन्नं, तथा या सरयूः ब्राह्मसरसः उत्पन्ना इति ध्येयम्। यथा हि सूक्ष्मरूपेण अवस्थिता मूलप्रकृतिरेव स्थूलरूपेण व्याकृता सती महत्तत्त्वनाम्ना अभिधीयते, तथा सूक्ष्मजलभागरूपेण अवस्थितं ब्राह्मं सरएव स्थूलवारिरूपेण व्याप्तं सरयूनाम्ना अभिधीयते, सूक्ष्मस्य स्थूलेऽभिव्यक्तिदर्शनात् इति भावः। अव्यक्तमहत्तत्त्वयोरिव सरयूः च सामान्यं अभिप्रायः। 'अव्यक्त' नाम साङ्ख्यमते सर्वकार्यं स्वादिहीनतया [illegible] प्रधानं, वेदान्तमते मायोपाधिकं ब्रह्म। सर्वजगत्कारणभूता सर्वं सूक्ष्मरूपेण अवस्थिता मूलप्रकृतिरेव 'अव्यक्तम्' इत्यर्थः। अव्यक्तस्य नामभेदाः यथा,—मूलप्रकृतिः, शक्तिः, अजा, माया, अविद्या, प्रधानं, ब्रह्म, इत्यादयः। यथा हि बीजात् अङ्कुरः, अङ्कुरात् स्कन्धः, स्कन्धात् शाखाः, इत्यादिक्रमेण एकस्मात् सूक्ष्मात् बीजात् महावृक्षो जायते, तथा सूक्ष्मात् ('अव्यक्तात्') महान्, महतः अहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि इत्यादिक्रमेण एकस्या एव सूक्ष्मायाः मूलप्रकृतेः स्थूलाकारं जगदिदं जायते इति साङ्ख्याः मन्यन्ते। तदुक्तं गीतायाम्,—'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः [illegible] [illegible]

[illegible]

ই ব্রাহ্মসরোবর,—অব্যক্ত (প্রকৃতি) যেরূপ বুদ্ধির কারণ, সেইরূপ যাঁহার (যে
পূর) উৎপত্তিকারণ, ইহা আপ্তবাক্য (বেদ বা ঋষিবাক্য) নির্দেশ করিয়া থাকে।
[ যেমন একটি সূক্ষ্ম বীজের ক্রমবিকাশ হইতে ক্রমে প্রকাণ্ড বৃক্ষ উৎপন্ন হয়, তেমনি
যক্ত' অর্থাৎ মূলপ্রকৃতির ক্রমবিকাশ হইতে এই প্রকাণ্ড জগৎ উৎপন্ন হইয়াছে। এই
প্রকৃতি অব্যক্তরূপে অর্থাৎ বীজের ন্যায় অতি সূক্ষ্মরূপে অবস্থিত বলিয়া ইহার নাম
ব্যক্ত'। এই 'অব্যক্ত' হইতে প্রথমে বুদ্ধি নামক মহত্তত্ত্ব উৎপন্ন হয়। বুদ্ধি হইতে
হঙ্কার, অহঙ্কার হইতে একাদশ ইন্দ্রিয় ও পঞ্চতন্মাত্র, পঞ্চতন্মাত্র হইতে পঞ্চভূত,
ত্যাদি ক্রমে জগৎ উৎপন্ন হইয়াছে। সূক্ষ্ম অবস্থার রূপ, রস, গন্ধ, স্পর্শ, শব্দ, এই
াঁচটিকে পঞ্চতন্মাত্র বলে। ]

60. Yonder is the Sarayū. As the intellect has its origin in the eternal essence, so this Sarayū according to trustworthy authorities, has her origin in the Brahma lake whose golden lotuses supply the Yaksha women with pollen for the adornment of their breasts.

जलानि या तीरनिखातयूपा
वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैः
इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥६१॥

६१। जलानीति। [illegible] दार्षादिदीप।
तीरनिखातयूपा या सरयूः, तुरङ्गमेधा (१) अश्वमेधा तेषु अवभृथा-
र्थमेव अवतीर्णैः अवगाढैः, इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुगोत्रापत्यैः न पूर्वैः।
महाजनादयो गुरु। [illegible] पुण्यानि
जलानि, अम्भांसि, अयोध्या [illegible] समीपे. तदा
लक्षितया इत्यर्थः।

६१। तीरनिखातयूपा या (सरयूः) तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णैः इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीम् अनु वहति।

६१। तीरेषु निखाता यूपाः यस्याः सा। अपुण्यतराणि पुण्यतराणि कृतानि पुण्यतरीकृतानि। वाच्यान्तर,—तीरनिखातयूपया यया जलानि उह्यन्ते, इति।

६१। यस्याः सरय्वास्तीरेषु यज्ञस्तम्भदारवो निखाता दृश्यन्ते। अनेन स्वपूर्व्वपुरुषाणां यज्ञसमृद्धिमत्त्वं सूचितम्। या च सरयूः अयोध्याभिमुखवाहिनी। अनेन निजराजधान्याः परमपवित्रत्वं परमरमणीयत्वञ्च सूचितम्। इक्ष्वाकुवंश्या राजानः अश्वमेधसमाप्तेः अनन्तरं अवतीर्य दीक्षान्तस्नानेन यस्याः सरय्वाः स्वतः पवित्राण्यपि जलानि पवित्रतराणि कृतवन्तः। अनेन निजपूर्व्वपुरुषाणां परमपावनत्वं सूचितम्। दीक्षान्तस्नानम् अवभृथः यज्ञावसानस्नानमित्यर्थः।

৬১। যাঁহার তীরে যজ্ঞীয় যূপাবলী নিখাত রহিয়াছে; যিনি নিজ জলরাশিকে অযোধ্যা রাজধানীর সমীপ দিয়া প্রবাহিত করিয়াছেন, ইক্ষ্বাকুবংশীয় ভূপালগণ অশ্বমেধ সমাপন করিয়া দীক্ষান্তস্নানের নিমিত্ত অবতরণ করিয়া যদীয় পবিত্র জলকে অধিকতর পবিত্র করিয়াছেন।

61. She, on whose banks are fixed the sacrificial posts (यूप), bears, close past the capital Ayodhyá, her sacred volume of waters made more sacred by the ablutions of the decendants of Ikshwáku after the performance of the A'swamedha sacrifice.

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां
प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम्।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे
सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥६२॥

दिना मृगादम) and मेध sacrifice (२) वह to bear,—वहति। अवभृ
अवतीर्णः। इत्यादि। &c

६२। यामिति। यां सरयूं, मे मानसं कर्त्तृ, सैकतं पुलिनं तत् एव उत्सङ्गः तत्र यत् सुखं तत्र उचितानां (१), प्राज्यैः (२), प्रभूतैः, पयोभिः अम्बुभिः क्षीरैश्च। "पयः क्षीरं पयोऽम्बु च" इत्यमरः। परिवर्द्धितानां पुष्टानाम् उत्तरकोशलानाम् उत्तरकोशले-श्वराणां, सामान्यधात्रीं साधारणमातरम् इव, सम्भावयति। "धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु" इति विश्वः।

६२। यां (सरयूं) मे मानसं, सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्द्धितानाम् उत्तरकोशलानां सामान्यधात्रीम् इव सम्भावयति।

६२। वाच्यान्तर.—या मे मानसेन सामान्यधात्रीव सम्भाव्यते।

६२। यथा हि पुत्रा मातुः क्रोडम् आश्रित्य कामपि प्रीतिम् अनुभवन्ति मातुः स्तनक्षीरं च प्रचुरं पीत्वा वर्द्धन्ते, तथा अयोध्याधीशाः सर्वे राजानः यस्याः सरय्वाः पुलिनम् आश्रित्य कामपि प्रीतिम् अनुभवन्ति प्रचुरतोयम् सलिलञ्च पीत्वा वर्द्धन्ते, अतो मे हृदयम् अयोध्यापतीनां साधारणमातरमिव यां सरयूं भक्त्या पूजयति, इति निष्कर्षः। इक्ष्वाकूणाम् अतिप्रभूतकालादिनी धारयित्री जननीव या सरयूरिति भावः। एवञ्च मया साधारणजननीसाम्यम् आरोपितम्, यथा,—'अशेषा-मसदृष्टा पुत्रिणां इदं च। धर्मशासनां तव जननीमिव चिन्तयाम्' इति। अतिकोमलत्वात् सुखास्पदत्वाच्च सैकतोत्सङ्गयोः साम्यं, सैकतं हि नवार्द्र-वालुकामयत्वात् जननीक्रोडवत् सुखदं भवति। मधुरत्वात् जीवनाधायकत्वाच्च क्षीरपयसोः साम्यम्। 'सम्भावयति'—सम्मानयति भक्त्या पूजयतीति यावत्।

৬২। উত্তরকোশলার (অযোধ্যার) অধীশ্বরগণ চিরকাল মাতৃক্রোড়ের ন্যায় যাঁহার পুলিনে সুখানুভব করেন, মাতৃদুগ্ধের ন্যায় যাঁহার সলিলপানে বর্দ্ধিত হইয়া থাকেন, অতএব উঁহাদের সাধারণজননীজ্ঞানে আমার হৃদয় যাঁহাকে পূজা করিতেছে।

62 My mind reveres her as the common mother of the kings of Uttarakosalá (अयोध्या), who were wont to play on her

[६२] (१) वच् to speak, क्तिन् aff (वचिस्वपियजादीनां किति) (२) प्र, अश् to pervade, ण्यत् aff. (प्राज्य).

६४। विरक्तसन्ध्याकपिशं पार्थिवं रजः पुरस्तात् यतः उज्जिहीते, हनूमत्कथितप्रवृत्तिः भरतः ससैन्यः (सन्) मां प्रत्युद्गत (इति) मन्ये ।

६४। वाच्यान्तर,—विरक्तसन्ध्याकपिशेन पार्थिवेन रजसा उह्यते, इह 'उज्जिहीते',—गत्यर्थो हाधातु जुहोत्यादिगणीय, अत्र तु उत्पूर्वः उदय 'प्रवृत्ति',—वार्त्ता, 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः ।

৬৪। অতিমাত্র লোহিত সন্ধ্যার ন্যায় তাম্রবর্ণ ঐ ধূলিরাশি যখন সম্মুখ হইতে উত্থিত হইতেছে, তখন বোধ করি, ভরত হনূমানের প্রমুখাৎ আগমনবার্ত্তা শুনিয়া সসৈন্যে আমার প্রত্যুদ্গমন করিয়াছে।

64 The cloud of dust, like the scarlet twilight, rising upwards from the ground in my front, makes me think that Bharata, (previously) informed of my arrival by Hanumán, is advancing to receive me with the army.

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय
प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्
संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

६५। अद्धेति। किं च, साधुः सज्जनः सः भरतः। "साधुर्वार्द्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" इति विश्वः। पालितसङ्गराय (१) पालितपितृप्रतिज्ञाय, मे मह्यम्, अनघाम् भोगाभावात् अनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां, श्रियम्, मृधे (२) खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे, लक्ष्मणः संरक्षिताम् अनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यति (३) अद्धा (४) सत्यम्। "सत्ये त्वद्धाञ्जसा द्वयम्" इत्यमरः।

[६५] (१) गॄ to swallow, with सम् to promise, ... (२) मृध to hurt, ... (३) ऋ to go, (णिच्) ...

६५। साधु स पालितसङ्गराय मे अनघां सरक्षितां श्रियं, यथो खरादीन् हत्वा निहताय (मे) लक्ष्मण (अनघां सरक्षितां) त्वाम् इव अद्य प्रत्यर्पयिष्यति।

६५। पालितः सङ्गरो येन स, तस्मै। पाठान्तर,—साधुना तेन लक्ष्मणेन अनघा सरक्षिता श्रीः प्रत्यर्पयिष्यते, इत्यादि।

६५। खरदूषणादिभिः सह युद्धकाले यथा लक्ष्मण त्वां रक्षितवान् युद्धात् प्रत्यागताय च मह्यं निष्पापां त्वां प्रत्यर्पितवान्, तथा मम वनवासकाले भरत, राजलक्ष्मीं सम्यक् रक्षितवान्, अधुना वनवासात् प्रत्यागताय मह्यम् अनुपभुक्तां तां राजलक्ष्मीं ध्रुवं प्रत्यर्पयिष्यति, इति निष्कर्षः। साधु धार्मिक, न खलु धार्मिक निषिद्धं (राज्यसुखम्) स्वयं उपभुङ्क्ते इत्यभिप्रायः। खरादिवधे लक्ष्मणस्य सीतारक्षणं रामायणे उक्तं,—'भद्रे विजयागमनात् यावत् सीताञ्च लक्ष्मण' इति। 'सङ्गर'—प्रतिज्ञा, 'अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः' इत्यमरः।

৬৫। আমি যেমন খরাদিকে সংহার করিয়া প্রত্যাগমন করিলে লক্ষ্মণ যেরূপ সুরক্ষিত ও নির্মল তোমাকে আমার হস্তে অর্পণ করিয়াছিল, সেইরূপ এক্ষণ ভরত পিতৃর আজ্ঞা পালন পূর্ব্বক আমাকে প্রত্যাগত দেখিয়া নিশ্চয়ই সুরক্ষিত ও অদূষিত রাজলক্ষ্মীকে প্রত্যর্পণ করিবে।

65 On my return after carrying out the injunction (of my father), honest Bharata will certainly restore to me the royal fortune in a state of purity, as Lakshmana after having carefully protected thee restored thee to me, on my return from the battle in which I killed Khara and others.

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः
पश्चादवस्थापितवाहिनीकः।
हृद्धैरमात्यैः सह चीरवासाः
मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥

६६। असाविति। असौ पदातिः पादचारी, चीरवासाः वल्कलवसनः, भरतः, पश्चात् (१) पृष्ठभागे, अवस्थापिता वाहिनी

सेना येन सः तथोक्तः सन्। नद्युतस्येति भाम्। गुरुं वशिष्ठं पुर
स्कृत्य. वृद्धैः चामात्यैः (२) सह, अर्घ्यपाणिः सन्, माम् अभ्युपैति

६६। असौ पदातिः चीरवासाः भरत, पश्चात् अवस्थापितवाहिनीक
(सन्) गुरुं पुरस्कृत्य वृद्धैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः (सन्) माम् अभ्युपैति।

६६। पादाभ्याम् अततीति पदातिः, पादस्य पदिद्यादिना पदादेश
चीरं वासो यस्य सः। अर्घ्यं पाणौ यस्य सः। वाच्यान्तर,—अमुना पदाति
पश्चादवस्थापितवाहिनीकेन चीरवाससा अर्घ्यपाणिना भरतेन अहम् अभ्युपेये।

६६। भरतोऽयं मत्पूजनार्थम् अर्घ्यपात्रम् गृहीत्वा पादचारेण मत्सकाश
मायाति, असौ मद्वत् वल्कलं परिधत्ते, [illegible] अग्रत पूज्य
कुलगुरु वशिष्ठं पृष्ठत सेना पार्श्वतश्च मन्त्रिन् अभिवृद्धान् कृत्वा आगच्छ
इति विशदार्थः।

৬৬। বল্কলধারী ঐ ভরত, গুরু বশিষ্ঠদেবকে পুরোভাগে এবং সৈন্যগণকে পশ্চা
দ্ভাগে রাখিয়া প্রাচীন অমাত্যগণের সহিত, অর্ঘ্যপাত্রহস্তে পাদচারে আমার নিকট
আসিতেছে।

66 Bharata, clad in bark and holding in his hand the offerings for salutation, comes walking towards me, with our priest before and the army behind him, and accompanied by the aged ministers

पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः
श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता।
इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्
अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्॥ ६७॥

६७। पित्रेति। यः भरतः, पित्रा विसृष्टां दत्ताम्, अङ्कम् अनि

[६६] (१) पद considered as a substitute for पाद, and अति aff. (२) अमा with, अप् aff." (अमा सह समीपे वा भव. 'अमात्यः', अमा
'अप् प्रत्यय).

कम् उत्सङ्गं च गताम् अपि, यां श्रियं, युवा अपि, मदपेक्षया मयि भक्त्या, अभीक्षा (१) सन्। छन्नन्तत्वात् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः। इयन्ति (२) वर्षाणि एतावतः वत्सरान्। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। तया स्त्रिया सह, स्त्रियेति च गम्यते, उग्रं दुश्चरम्, आसिधारं (३) नाम व्रतम्, अभ्यस्यति (४) इव आवर्त्तयति इव। "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्तृवदाचरेत्। अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यात् आसिधारव्रतं हि तत्॥" इति यादवः। इदमासिधाराचंक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम्।

६७। [illegible] (अपि) [illegible] (सन्) [illegible]

६७। [illegible]

६७। [illegible]

६८। [illegible]

[६७] (१) [illegible] to enjoy, [illegible] (२) [illegible] sword, [illegible] edge [illegible] (४) [illegible] to throw, with [illegible] to practice,—[illegible] &c [illegible] &c

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीयाम्
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-
रुद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥ ६८

६८। एतावदिति। दाशरथौ रामे, एतावत् (१) उक्तवति, विमानं पुष्पकं कर्तृ, तदीयां (२) रामसम्बन्धिनीम्, इच्छां अधिदेवतया विदित्वा, तत्प्रेरितं सत् इत्यर्थः, सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः, उद्वीक्षितं (३) सत् ज्योतिष्पथात् आकाशात्, अवततार (४)।

६८। दाशरथौ एतावत् उक्तवति (सति) विमानं तदीयाम् इच्छाम् अधिदेवतया विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्वीक्षितं (सत्) ज्योतिष्पथात् अवततार।

६८। ज्योतिषां पथः, तस्मात्। विस्मयेन सह वर्तन्ते इति सविस्मयाः तुल्ययोगे बहुव्रीहिः, ताभिः। अनुगच्छन्तीति अनुगाः, भरतस्य अनुगाः, ताभिः। वाच्यान्तरं,—उद्वीक्षितेन विमानेन ज्योतिष्पथात् अवततरे।

---

[६८] (१) एतद् this, वतुप् aff. (एतत् परिमाणम् अस्य, यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्) (२) तद्, and छ aff. fem टाप् aff. (३) उत् up, वि, ईक्ष् to see, क्त aff. (४) तॄ to cross, with अव to descend,—तदि अतरत्। अतारीत्। ततार। &c. कर्मणि—तीर्यते। अतारि। &c.

६८। विमानं स्वाधिष्ठातृदेवताबलेन रामस्य चित्तवृत्तिं ज्ञात्वा ततश्च गगनात् अवतरितुम् आरेभे, तदा मौ भरतानुगामिनश्च सर्वे जना: उन्मुखा सन्तः अदृष्टपूर्वं विमानं सविस्मयं ददृशुः। 'ज्योतिष्पथात्',—नक्षत्रादीनाम् उदयमार्गात् आकाशात्। [illegible],—[illegible] विमानमित्यत्र [illegible]।

৬৮। রামচন্দ্র এই সব কথা বলিলে, পুষ্পকরথ স্বীয় অধিষ্ঠাত্রী দেবতার প্রভাবে তাঁহার অভিপ্রায় জ্ঞাত হইয়া জ্যোতিষ্পথ হইতে অবতরণ করিতে লাগিল, ভরতের সহিত সমাগত প্রজাবৃন্দ বিস্মিত হইয়া ঊর্দ্ধনেত্রে দেখিতে লাগিল।

68. When Ráma had said thus much, the aerial car, knowing his wish by the power of his presiding deity, began to descend from the path of the luminaries, while the multitude that followed Bharata remained gazing upward at it full of wonder

तस्मात् पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तः।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥

६९। तस्मादिति। रामः सेवायां विचक्षणः (१) कुशलः हरीश्वरः सुग्रीवः तेन दत्तः हस्तः हस्तावलम्बः यस्य तादृशः सन्, पुरःसरः विभीषणः तेन दर्शितेन, अदूरम् आसन्नं महीतलं यस्य तेन, भङ्गिभिः (२) विच्छित्तिभिः रचितस्फटिकेन बद्धस्फटिकेन, मार्गेण सोपानपर्वणा, तस्मात् यानात् पुष्पकात्, अवातरत् अवतीर्णवान्। [illegible]।

৬৯। রাম সেবাবিচক্ষণ হরীশ্বরের [illegible] বিভীষণপ্রদর্শিত অদূরমহীতলস্থিত ভঙ্গিরচিত স্ফটিকনির্ম্মিত মার্গে সেই যান হইতে অবতরণ [illegible]।

[৬৯] (১) বি- চক্ষ to speak, [illegible] (২) ভঞ্জ to break, [illegible] with ঙীপ্, also ভঙ্গী.

६९। पाठान्तर,—सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्तेन राघवेण अवतीर्णम्।

६९। रामः सुग्रीवेण प्रसारितं भुजम् अवलम्ब्य भूतलनिकटेन स्फटिकैः सोपानपदेन पुष्पकात् अवततार, विभीषणश्च तत्पथम् अग्रसरो भूत्वा तम् अवतरणमार्गं रामाय दर्शयामास, इति निष्कर्षः। अवतरणकाले रामस्य अवलम्बनार्थं हस्तदानात् सुग्रीवस्य सेवाविचक्षणत्वं गम्यते, न खलु कुशलाः सेवकाः कार्य्यकाले करणीयं विचारयन्तीत्यभिप्रायः।

৬৯। সেবাকুশল কপীশ্বর সুগ্রীবের বাহুতে ভর দিয়া, অগ্রগামী বিভীষণের প্রদর্শিত মার্গে রাম সেই বিমান হইতে অবতরণ করিলেন, সেই অবতরণমার্গ স্ফটিকময় সোপানপরম্পরায় সুঘটিত ছিল, এবং তাহা ভূতলের নিকট পর্য্যন্ত প্রসারিত ছিল।

69 Ráma taking hold of the proffered arm of the king of monkeys (सुग्रीव) dexterous in service, descended from the car by a flight of crystal steps which came to very near the ground, while Vibhishana stepped forward to shew him the way.

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते।
पर्य्यश्रुरस्वजत मूर्द्धनि चोपजघ्रौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके॥ ৭০॥

৭০। इक्ष्वाक्विति। प्रयतः (१) सः रामः, इक्ष्वाकुवंशगुरवे वशिष्ठाय, प्रणम्य नमस्कृत्य, अर्घ्यस्य परिग्रहः स्वीकारः तस्य अन्ते, पर्य्यश्रुः परिगतानन्दवाष्पः सन्, भ्रातरं भरतम्, अस्वजत (२) आलिङ्गत्, तस्मिन् रामे भक्त्या अपोढः परिहृतः पितृराज्यमहाभिषेकः येन तस्मिन् मूर्द्धनि उपजघ्रौ च। घ्रा गन्धोपादाने लिटि रूपम्।

[৭০] (१) प्र, यम् to restrain, क्त aff. (२) स्वञ्ज to embrace,—स्वजते। अस्वजत। सस्वञ्ज, सस्वञ्जाताम्, सस्वञ्जत। &c. सस्वजे-सस्वञ्जे। कर्मणि—स्वज्यते। अस्वाङ्क्षि। &c स्वक्तः। स्वञ्जनः &c.

७०। प्रथमः स (राम) इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रणम्य अर्घ्यपरिग्रहान्ते पर्य्यश्रुः (सन्) भ्रातरं भरतम् अस्वजत, तद्भक्त्योपेक्षितपितृराज्याभिषेकं मूर्द्धनि उपजघ्नौ च।

७०। इक्ष्वाकूणां वंशस्य गुरुः, तस्मै। वाच्यान्तर,—प्रथमेन तेन राघवेण पर्य्यश्रुणा भ्राता भरत अस्वज्यत मूर्द्धनि उपजघ्रे च।

७०। राम प्रथम कुलगुरु वसिष्ठ प्रणम्य प्रणनाम, ततश्च भरतदत्तम अर्घ्यं गृहीत्वा भ्रातरं भरतम आलिलिङ्ग। भरतो रामभक्त्या येन पितुः सम्पदर्थं राज्याभिषेकमङ्गलं न जग्राह, रामः तादृशे सर्व्वांशितस्य भरतस्य शिरसि उपजघ्नौ, ततश्च उभयोरेव नेत्राणि अश्रुपूर्णानि अभूवन्, इति विज्ञेयम्।

৭০। রাম, ইক্ষ্বাকুবংশের গুরু বশিষ্ঠের চরণে প্রণিপাতপূর্ব্বক প্রণাম করিলেন, অনন্তর অর্ঘ্যগ্রহণপূর্ব্বক ভ্রাতা ভরতকে আলিঙ্গন করিলেন, তাঁহার প্রতি ভক্তি-বশতঃ ভরতের যে মস্তক পিতৃরাজ্যে অভিষেক গ্রহণ করিতে চাহে নাই, সজলনয়নে সেই মস্তক আঘ্রাণ করিলেন।

70 The virtuous Rama after bowing at the feet of the priest of the Ikshwaku race, and accepting the offerings of honor (अर्घ्य), embraced his brother Bharata and with tears in his eyes smelt his head, which had out of veneration for him foregone the holy unction of coronation in respect of his father's kingdom.

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान्।
अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा॥ ७१॥

७१। श्मश्रुरिति। श्मश्रूणां कूर्चादीनां प्रवृद्धिः संस्काराभावात् अभिवृद्धिः तया जनिता आननेषु विक्रिया विकृतिः येषां तान्, अत एव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिः अधोमुखैः मूलैः जटिलान् (१) प्लक्षान् इव:

प्ररूढान् न्यग्रोधान् इव स्थितान्. प्रणमतः (२) मन्त्रिवृद्धान् च
सुप्रसन्नैः दृष्टिपातैः, वार्त्तया (३) अनुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुराला
वाचा च अन्वग्रहीत् अनुगृहीतवान्। ('जनिताकृतिविक्रिय
इति पाठान्तरम्)।

७१। श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान् (अतएव) प्ररोहजटिलान् द्रुमान्
(स्थितान्) प्रणमतः स मन्त्रिवृद्धान् प्रसन्नदृष्टिपातैः वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया वाचा
अन्वग्रहीत्।

७१। वाच्यान्तर.—श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाः प्ररोहजटिला द्रुमा
इव प्रणमन्तः मन्त्रिवृद्धाः (रामेण) अन्वगृह्यन्त।

७१। राम सुप्रसन्न दृष्टिपातैः कुशलप्रश्नैः मधुरालापैश्च प्रणतान्
मन्त्रिणः अनुगृहीतवान्। ते मन्त्रिवृद्धाः रामवियोगशोकात् श्मश्रुं
क्षौरकर्मसंस्कारमपि न चक्रुः. अतः श्मश्रूणि वृद्धिं प्राप्तानि, तेन विकृताननाः ते
मन्त्रिणः अधोमुखैः मूलैः समाश्रिता वटवृक्षा इव लक्ष्यन्ते स्म।

৭১। অনন্তর তিনি প্রণত বৃদ্ধ মন্ত্রিগণকে, সদয় দৃষ্টিপাতে কুশলপ্রশ্ন ও
মধুর বাক্যে অনুগৃহীত করিলেন, সংস্কারবিরহে প্রবৃদ্ধ শ্মশ্রুজালে উঁহাদের
বিকৃত হওয়ায় তাঁহাদিগকে প্ররোহজালে জটিল বটবৃক্ষ সকলের ন্যায় বোধ হই
তে
ছিল।

71 With kind looks, sweet words and inquiries after the welfare, Ráma favoured the aged ministers bent before him in obeisance, who with their appearances altered in consequence of beards allowed to grow for a long time, looked like Banyan trees with shoots hanging all round [প্ররোহ—the shoots which from the branches drop to the ground, and which take root and form new stocks, till they cover a space of many hundred feet in circumference.]

---

[৭১] (১) जटा clotted hair, इतच् aff. (२) नम्, नम् to bend, शतृ aff. (द्वितीयार्थ). अस् being &c. क्त aff.

दुर्ज्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७२॥

७२। दुर्ज्जातबन्धुरिति। अयं मे दुर्ज्जातबन्धुः आपद्बन्धुः। "दुर्ज्जातं व्यसनं प्रोक्तम्" इति विश्वः। ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः, एषः समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यः विभीषणः, इति आदृतेन (१) आदरवता। कर्त्तरि क्तः। रघूणां नन्दनेन रामेण, कथितौ उभौ विभीषणसुग्रीवौ, लक्ष्मणम् अनुजम् अपि, व्युत्क्रम्य (२) आलिङ्गनादिभिः असम्भाष्य, भरतः ववन्दे (३)।

৭২। এই দুর্জাতবন্ধু ঋক্ষহরীশ্বর, এই সমরেষু পুরঃপ্রহর্তা পৌলস্ত্য, ইতি আদৃতেন রঘুনন্দনেন কথিতৌ উভৌ (বিভীষণসুগ্রীবৌ), লক্ষ্মণং ব্যুৎক্রম্য ভরত ববন্দে।

৭২। দুর্গতি বিপদে মম সুহৃৎ। [illegible] —ভরতেন উভৌ ববন্দাতে, ইত্যাদি। 'ব্যুৎক্রম্য' —[illegible] আলিঙ্গনাদিনা [illegible]।

৭২। [illegible]

[৭২] (১) দৃ with আ, to respect, [illegible] (২) ক্রম্ with বি and উৎ, to invert the order [illegible] (৩) বন্দ্ to worship—[illegible] &c. [illegible] &c.

72. This king of the bears and monkeys (सुग्रीव) is friend in adversity, and this Paulastya (विभीषण) is foremost striking the enemy in war; *Rāma having thus respectfully* introduced them to Bharata, Bharata saluted them first, passing over Lakshmana.

सौमित्रिणा तदनु संससृजे स चैनम्
उत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

७३। सौमित्रिणेति। तत् अनु सुग्रीवादिवन्दनानन्तरं, सः भरतः, सौमित्रिणा संससृजे (१) सङ्गतः। सृज विसर्गे दैवादिकात् कर्त्तरि लिट्। नम्रशिरसं प्रणतम्, एनं सौमित्रिम् उत्थाप्य (२) भृशं गाढ़म्, आलिलिङ्ग (३) च। किं कुर्व्वन्? रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणैः कर्कशेन अस्य सौमित्रेः उरःस्थलेन, भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन् (४) इव पीड़यन् इव। क्लिश्नातिरयं सकर्म्मकः क्लिश्नाति भुवनत्रयमिति दर्शनात्। ननु रामायणे, "ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीव परन्तपः। अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत्।" इति भरतस्य कानिष्ठं प्रतीयते, किमर्थं? ज्येष्ठामवलम्ब्य अनाश्रित श्लोको व्याख्यातः सत्यम्। किन्तु रामायणश्लोकार्थटीकाकारतीर्थ श्रूयताम्, ततो लक्ष्मणमासाद्येत्यादिश्लोके व्यासादनं लक्ष्मणवैदेह्यो:

(७३) (१) सृज with सम् to be united (दिवादि.) सृज्यते। ससर्ज। असृष्ट, असृक्षाताम्, असृक्षत। &c सस्रष्टे। &c कर्म्मणि,—सृज्यते। असर्जि। &c (२) स्था to stay (भ्वा.) with उत्, to raise, णिच् aff. (३) लिश to embrace,—लिश्यति। आलिलिङ्ग। अलिक्षत्। लिलिक्ष। &c

अभिवादनं तु वैदेह्या एव, अन्यथा पूर्व्वोक्तं भरतस्य ज्येष्ठां विरुध्ये-
तेति।

६१। [illegible] कौशिकेया [illegible] (सकोप) [illegible]

[illegible]

६२। [illegible] (सरित) कौशिकेया [illegible]

[illegible]

६३। [illegible]

[illegible]

[illegible]

৭২। তদনন্তর তাঁহার পর লক্ষ্মণের সহিত মিলিত হইলেন, তিনি [illegible] মস্তক নত করিলে তুলিলেন এবং [illegible] আলিঙ্গন করিলেন [illegible] ইন্দ্রজিতের [illegible] বক্ষ যেন নিপীড়িত করিলেন।

73. He next received the son of Sumitrá (লক্ষ্মণ), raising him as he was lowering his head, pressed him close [to] his breast, almost paining it by its contact with the br[east] of Lakshmaṇa, which had become hard in consequence of [the] wounds inflicted on it by the weapons of Indrajit.

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहुर्गजेन्द्रान्

* 'অভিবাদ্য বচ. প্রীত.' ইতি মল্লিনাথধৃত পাঠ।

तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

७४। रामेति। तदानीं (१) हरियूथपतयः, रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा, गजेन्द्रान् आरुह्य (२), बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु (३) वर्षत्सु, तेषु गजेन्द्रेषु, ते कपियूथनाथाः, शैलाधिरोहण-सुखानि उपलेभिरे अनुबभूवुः।

७४। तदानीं हरियूथपतयः रामाज्ञया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आरुरुहुः बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे।

७४। हरियूथपाः कपिश्रेष्ठानां पतयः। शैलेषु अधिरोहणेन यानि सुखानि। वाच्यान्तर,—हरियूथपतिभिः गजेन्द्राः आरुरुहिरे, तैः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरे।

७४। वानरेन्द्राः सर्वे सर्वदा निर्झरशालिनः शैलान् आरुह्य यादृशं सुखं लभन्ते, तथापि मदशालिनः शैलोपमान् गजेन्द्रान् आरुह्य तादृशं सुखं लब्धवन्तः। अत्र गजेन्द्राणां शैले आरोप उक्त एव, मदवारिधाराणां निर्झरधाराभि-आरोपः उन्नेयः। 'बहुधा'—अनेकधा, नानाधा इति यावत्, तथाच पालकाप्ये,—'करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः'। करात् नासारन्ध्राभ्याम् इत्यर्थः।

৭৪। তৎকালে রামের আদেশে কপিসেনাপতিরা মনুষ্যদেহ ধারণ করিয়া গজেন্দ্রপৃষ্ঠে আরোহণ করিল, করিগণ যখন নানা অঙ্গ হইতে মদজলধারা ক্ষরণ করিতে লাগিল তখন সেই কপিগণ, (নির্ঝরশালী) শৈলসকলের উপর আরোহণের সুখ অনুভব করিতে লাগিল।

74. At the command of Ráma, the leaders of the monkey army assumed human forms and rode upon royal elephants, and began to feel the pleasure of sitting on mountains, when streams of ichor flowed down the bodies of the elephants.

[७४] (१) तद् that, दानीम् aff. with दाच aff. it becomes तदा,
(२) रुह् with आ to ascend,—रोहति। अरोहत्। अरुहत्। रुरोह। &c.
(३) क्षर् to exude, शतृ aff. (क्षरोवत्).

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयैः
न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥७५॥

७५ । सानुप्लव इति । सानुप्लवः (१) सानुगः । "अभिसार अनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः" इति यादवः । क्षणदाचराणां (२) प्रभुः विभीषणोऽपि प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः जनकः, दशरथः प्रभवः यस्य सः दशरथप्रभवः रामः तेन अनुशिष्टः आज्ञप्तः सन्, रथान् भेजे (३) । तानेव विशिनष्टि । ये रथाः मायाविकल्परचितैः मायाविशेषनिर्म्मितैरपि, तदीयैः विभीषणीयैः स्यन्दनैः (४), तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः तुलिता समीकृता कृत्रिमा (५) क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ताः न भवन्ति, तेऽपि तत्साम्यं न लभन्ते इत्यर्थः । कृत्रिमेत्यत्र ड्वितः क्त्रिरिति क्त्रिप्रत्ययः, क्त्रेर्मम् नित्यमिति ममागमः ।

७५ । सानुप्लवः क्षणदाचराणां प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे, ये (रथाः) मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः न (भवन्ति) ।

६५ । प्रभवति अस्मात् इति प्रभवः कारणम्, ऋदोरप् अकर्त्तरि च कारके

---

[७५] (१) अनु with, प्लु to go, अप् aff. (२) क्षणदा night, चर to walk, ट aff. (चरेष्ट, इति ट प्रत्ययः) (३) भज् to enjoy, &c.—भजति-भजते । अभजत-अभजत । अभाक्षीत्-अभक्त । बभाज-भेजे । &c. कर्मणि—भज्यते । अभाजि । &c (४) स्यन्द् to move, ल्युट् aff. (५) कृ to make, क्त्रि aff. मम् added. (क्त्रेर्मम् नित्यम् इति मम्).

महार्याणीति भावः। स्मरथ, प्रभवो यस्य स, स्मरप्रभव रामः तेन अनुमितः। मनुष्यैः एव वर्तते इति मानुष्य, तुल्यार्थे बहुव्रीहिः। मायानां विकल्पाः, तैः रचितानि, तैः। पाठान्तर,—स्मरप्रभवानुमितेन मानुषेण घटदाघटाणां मनुष्याणि रथा अभूवन्।

अनु। "मायाविकल्परचितैः" &c —मनुष्यकल्पितानां अपि रामस्य रथा. मायाविभावितानाम् राक्षसराजस्य रथान् निर्माणसौन्दर्येण पराभूतवन्तः। राक्षसपतिः, अद्देशे याम् रथान् आरोहति तैः अमानुषमायाविभावात मनोरथानुरूपा एव आसन्, अथ च समथ याम् रथान् आरोहैः तैः हि मानुषशिल्पिकृतैः निर्मिता, किन्तु मानुषोऽपि रामस्य प्रभावात् कार्यं तथा अलौकिकं जातं यथा तत राक्षसानां कल्पनाकल्पितानाम् अपि पराभूत, इति निर्गलितार्थ।

৭৫। সমুদ্র নিশাচরপতি বিভীষণ রামের আদেশক্রমে রথসকলে আরোহণ করিলেন, সে সকল রথের নির্মাণশোভা কৃত্রিম হইলেও সে শোভার সহিত মায়াবলে রাক্ষসনির্মিত রথসকলের শোভাও তুল্য হয় না।

75 The king of the Rakshasas (বিভীষণ) and his followers ascended the cars at the command of Rama, the cars though fashioned by human art excelled in beauty those which are shaped by the spell of Rakshasas

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्
मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम्।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यः
तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

७६। भूय इति। ततः रघुपतिः सावरजः भ्रातलक्ष्मणसहितः सन्, विलसत्पताकं, कामेन इच्छानुसारेण गतिः यस्य तत्, विमानं भूयः पुनरपि, बुध-(१)-बृहस्पतिभ्यां (२) योगेन दृश्यः (३) दृश्यमानः

[७६] (१) बुध to know, + अ affix (२) बृह great, illustrious, (as the deities), and पति master or Guru. Ek. augment, and the final

[illegible]

76\. [illegible]

77\. [illegible]

[illegible]

76\. As the moon, looking more beautiful in company with Mercury (बुध) and Jupiter ([illegible]), appears at the top of evening clouds flashing forth lightning, so the chief of the R with his youngers (भरत and [illegible]) re-ascended the self mo aerial car on which floated a shining flag

तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीम्
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

---

of the first member rejected; it also occasionally occurs

(२) दृश् to see, यत् all.

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥

७७। रामेति। अत्र विमाने, जगताम् ईश्वरेण आदिवराहेण, प्रलयात् उर्वीम् इव, वर्षात्ययेन शरदागमेन, घनघनात् मेघसङ्घातात्, इन्दोः शशिनः चन्द्रिकाम् इव, रामेण, दशकण्ठः एव कृच्छ्रं (१) सङ्कटं तस्मात् प्रत्युद्धृतां (२) धृतिमतीं सन्तोषवतीं, मैथिलसुतां सीतां, भरतः ववन्दे।

७७। अत्र जगताम् ईश्वरेण प्रलयात् उर्वीम् इव, वर्षात्ययेन घनघनात् इन्दोः ज्योत्स्नाम् इव, रामेण दशकण्ठकृच्छ्रात् प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं मैथिलसुतां भरतः ववन्दे।

७७। प्रत्युद्धृता धृतिमती मैथिलसुता भरतेन ववन्दे इति वाच्यान्तरम्।

७७। [illegible] 'दशकण्ठकृच्छ्रात्' [illegible] 'धृतिमती',—[illegible]

৭৭। [illegible]

77. Bharata made his obeisance to Sitá, now full of delight, rescued by Ráma from Rávana like danger, as was the earth from the universal deluge by the Lord of the universe and as is the moon light from dense rain clouds by the advent of autumn

---

(७७) (1) कृष् to cut, रक् unadi affix, and छ substituted for the final. (2) धृ to hold, with प्रति and उत्, to recover, क्त aff.

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तत्
वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलञ्च शिरोऽस्य साधोः
अन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य॥ ৭৮॥

৭৮। लङ्केश्वरेति। लङ्केश्वरस्य रावणस्य प्रणतीनां भङ्गे निरासेन दृढव्रतम् अखण्डितपातिव्रत्यम्, अतएव वन्द्यं (১) तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगम्, ज्येष्ठानुवृत्त्या (২) जटिलं जटायुक्तं, साधोः सज्जनस्य, अस्य भरतस्य, शिरश्च, इत्युभयं, समेत्य मिलित्वा, अन्योन्यस्य पावनं शोधकम् अभूत्।

৭৮। लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं वन्द्यं तत् जनकात्मजायाः चरणयोः युगं, ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं साधोः अस्य (भरतस्य) शिरश्च (इति) उभयम् समेत्य अन्योन्यपावनम् अभूत्।

৭৮। उभयेन अन्योन्यपावनेन अभावि, इति वाच्यान्तरम्।

৭৮। पतिभक्तिदृढव्रतायाः सीतायाः चरणयोः सम्पर्केण भरतस्य शिरः यथा पवित्रतां लेभे, ज्येष्ठभक्तिदृढव्रतस्य भरतस्य शिरसः संसर्गेण सीतायाः पदयुगलमपि तथा पवित्रतां लेभे। पतिव्रता सीता पादप्रणतं रावणमपि लङ्कापतिमैश्वर्यं तृणवत् प्रत्याख्यातवती, अत तत्पादयोः पावनत्वम्। ज्येष्ठभक्तो भरतोऽपि पितृराज्यमहाभिषेकमपि शिरसा प्रत्याख्यातवान्, एवं च राजमुकुटं प्रत्याख्याय शिरसा जटाभारमेव बभार, अतः तच्छिरसः पावनत्वम् उक्तम्। सीताचरणयोः प्रणतिकाले साध्वी भरतशिरसः सम्पर्कः श्रेयः। 'लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतम्' इति दिनकरः पठति।

৭৮। जनकनन्दिनीর চরণযুগল লঙ্কেশ্বর রাবণের নামুনয় প্রার্থনাগ্রহণে দৃঢ়ব্রত, পতিভক্তিতে পাবন করিয়াছে, সাধু ভরতের মস্তক জটাভার ধারণ করিয়া পূত।

[৭৮] (১) वन्द् to worship, यत् aff. (২) वृत् with अनु to follow, क्तिन् aff.

করিয়া দৃঢ় ভ্রাতৃভক্তিব্রত পালন করিয়াছে; আজি এই উভয় মিলিত হইয়া পরস্পরকে পবিত্র করিল।

78. Those adorable feet of the daughter of Janaka which obstinately refused the repeated entreaties of the lord of Lanká, and the head of the pious Bharata bearing on it clotted hair in imitation of his elder brother, sanctified each other by their mutual contact

क्षौमार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्य्यमार्य्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
दण्डकाप्रत्यागमनो नाम
त्रयोदशः सर्गः ।

७९। क्षौमेति। आर्य्यः (१) पूज्यः, काकुत्स्थः रामः, प्रकृतयः प्रजाः पुरःसराः यस्य तेन, स्तिमितजवेन मन्दवेगेन, पुष्पकेण, क्षौमः अभ्रपरिमाणविशेषः, (तस्य अर्द्धः तम्) क्षौमार्द्धं क्षौमैकदेशं गत्वा, शत्रुघ्नेन प्रतिविहिताः सज्जिताः उपकार्य्याः (२) पटभवनानि यस्मिन् तत्, उदारं (३) महत्, साकेतस्य अयोध्यायाः, उपवनम् अध्युवास

[७९] (१) ऋ to go, ण्यत् aff. (ऋ गतौ, ऋहलोर्ण्यत्, इति ण्यत्प्रत्ययः ;—"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः")। (२) उप, कृ to do, ण्यत् and टाप् affs (३) उत्, आ, रा to take, क aff, (उत्कृष्टम् आ समन्तात् राति, आतोऽनुपसर्गे कः) or उत्, आ, ऋ to go, अण् aff.

घधितष्ठौ। "साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी तथा" इति यादवः।

७९। पार्थः काकुत्स्थः प्रकृतिपुरःसरेण शिबिरगतेन पुष्पकेण लीलां कृत्वा मनुष्यमानविहितोपकार्यम् उदारं साकेतोपवनम् अध्युवास।

७९ शिबिरः जवो यस्य तत्, तेन। वाचान्तरं,—पार्थेन काकुत्स्थं मध्य ऐ, इति।

७९। पुष्पकं तदा मन्दं मन्दं चचाल चलतस्य प्रकृतीः प्रकृतयो जनम्, रा मनेन क्रोशेकदेशं गत्वा रामः अयोध्याबाह्योद्याने पुष्पकात् अवततार, शत्रुघ्न प्रागेव रामनिवासार्थं राजयोग्यानि पटमवनानि यथाविधि स्थापयामास। इद मत, इति मध्ये।

৭৯। পুষ্পক ধীরগতি চলিতে লাগিল, প্রজাবৃন্দ তাহার অগ্রে অগ্রে চলি লাগিল; আর্য রামচন্দ্র ক্রোশমাত্র সেই পুষ্পকে গমন করিয়া অযোধ্যার উপবনে আসিয়া নামিলেন, তাঁহাদের অবস্থানের জন্য শত্রুঘ্ন তথায় রাজোচিত পটাবাস সকল সুসজ্জিত করিয়া রাখিয়াছিলেন।

79. The adorable Râma (काकुत्स्थ descendant of ककुत्स्थ) after proceeding a mile in his slowly-moving Pushpaka, his subjects moving before him, stopped in the spacious garden of Sâketa (अयोध्या) wherein Sâtrughna had caused royal [illegible] silk to be pitched and fitted up.

## NOTES.

---

### CANTO XIII.

St. 1.—'आत्मनः पदम्' (विष्णुपदम्). Here Ráma is represented as Hari or Vishṇu who once covered the sky with his foot. Hence विष्णुपद means the sky. According to the Purāṇas, Vishṇu in his incarnation as a dwarf, craved from Bali the boon of three steps of ground, and, having obtained it, he stepped over the three worlds. The germ of this legend is found in the ऋग्वेद, where Vishṇu is a manifestation of the solar energy, and his three steps are explained by commentators as denoting the three manifestations of light, viz., fire, lightning, and the sun, or the three places of the sun—its rising, culminating, and setting. 'विष्णुरादित्यः। कथमिति। यत आह, त्रेधा निदधे पदम् निधत्ते पदं निधानं पदैः। क तत् तावत्। पृथिव्याम् अन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा पृथिव्यां यत् किञ्चिदस्ति तद् विक्रमते तदधितिष्ठति। अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना। दिवि सूर्यात्मना। यदुक्तम्। तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे कमिति। समारोहणे उदयगिरौ उद्यन् पदमेकं निधत्ते। विष्णुपदे मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे। गयशिरसि अस्तगिरौ इति और्णवाभ आचार्यो मन्यते'। (See Durgáchárya on Yaska's *Nirukta*.)

'शब्दगुणम्'—According to the Sanskrit philosophy, the distinguishing quality of the आकाश 'ether', is sound, which is the object for an organ of sense, the ear. 'आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः। इन्द्रियं तु भवेत् श्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः।' (See भाषा-परिच्छेद).

St. 2.—'आ मलयात्' Malaya.—The hills of Malabar proper, the south part of the Western *Ghats*.

St. 3—'पुरीषिनः' &c—Sagara, a king of *Ayodhyá*, engaged in the performance of an अश्वमेध sacrifice, but although the sacrificial horse was guarded by his sixty thousand sons, it was carried off by Indra to *Pátála*. Sagara directed his sons to recover it. They dug their way to the nether world ... there they found the horse grazing and the sage Kapila se[ated] close by absorbed in meditation. Conceiving him to be [the] thief, they menaced him with their weapons; he looked up[on] them for an instant, and they were reduced to ashes by the flame that darted from his person. Ansumat, the son of Asamanjas, and the grandson of Sagara, affected the recovery of the horse and delivered it to his grandfather. Sagara completed his sacrifice, and, in affectionate memory of his sons, denominated सागर ('ocean') the chasm which they dug. (See रामायण आदिकाण्ड and समरकाण्ड; विष्णुपुराण चतुर्थांश. &c)

St. 4—'गर्भं दधत्यर्कमरीचयः' This refers to the evaporation of the oceanic waters by the rays of the sun. It is thus s[aid] in the Rámáyana —

'मयमासगत गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः।
पीत्वा रस समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ।' *

It is elaborately explained in the हरिवंश, chapter XXI.
'प्रह्लादन ज्योतिः' i. e *Soma* or moon, said to have been produced from the churning of the ocean;—

'तत शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात्।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः' ।
(See महाभारत, आदिपर्व, अध्याय XVIII.)

* द्यौः नभः, भास्करस्य सूर्यस्य, गभस्तिभिः किरणैः, समुद्राणां रसं गर्भं पीत्वा ... आर्तिंशादिनसमाश्रयत रसायनं ... प्रसूते।

St 6.—'नाभिसरसिरुहजन्मनेव', &c The Puránas represent Brahmá as springing from the navel of Vishnu or from a lotus which grew thereout, hence he is called नाभिज, पद्मयोनि, &c The lotus also forms the seat of Brahmá, and hence he is called कमलासन, पद्मासन, &c (1). He is called प्रथम धाता' or the first creator, for his having created दक्ष, मरीचि, कश्यप, and other *Prajápatis* or progenitors In the *Mahábhárata* and in the Puránas, Vishnu is the embodiment of the सत्त्वगुण, the quality of mercy and goodness, which displays itself as the preserving power, the self-existent, all pervading spirit As such, his votaries associate him with the watery element which spread every where before the creation of the world. In this character he is called नारायण, 'moving in the waters' (2), and is represented as slumbering on the serpent शेष or अनन्त and floating on the waters. This, too, is the position he assumes during the periods of temporary annihilation of the universe

'युगान्तेषितशेषतल्प'—In order to know what a 'युग' is, we must try to comprehend the 'कल्प', of which it is but an infinitesimal portion On this point human computation is indeed lost and rational conjecture absolutely overwhelmed A 'कल्प' is a day of Brahmá, the creator of the universe, and consists of 4,320,000,000 human years At the close of this day of Brahmá, a night of equal duration follows, in which the whole of the world collapses, is turned into one vast ocean, wrapped up in hopeless chaos, and Vishnu, the lord of all, sleeps on the serpent शेष, till the break of morn, when the universe is created anew and the next day (कल्प) follows. (See मनुसंहिता हरिवंश, &c )

St 7—'पक्षच्छिदा' &c—The mountains had wings, and were refractory and troublesome When Indra clipped the

(1) 'स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात् समुत्थिते।
दीप्यमानाय वसति पुरा ब्रह्मा चतुर्मुखः'। (हरिवंश)

(2) 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः'। (मनु)

wings of the mountains with his thunderbolt, hundreds of them took shelter in the ocean, though Maináka is said to have been the only one which escaped. 'कद्रुर्विंशु मदधाशे पर्वता बभूवुः । प्रविशता बभ्रो लघा पुन पक्षेव (1) आपया ॥...पर्वतैरंतरीक्षात् विचरेद् भगवान् पक्षान् वज्रेण शतपर्वणा ॥ सर्वेषामेव पक्षान् चिच्छेद भगवता । एकः सपक्षो मैनाक: सुरैसततमय कृतः' ॥ &c. (See परिशिष्ट, पीतरा ।

St. 8.—'रसातलादादिभवेन' पुंसा &c. It is said in the तैत्तिरीय आरण्यक that the earth was 'raised by a black boar with a hundred arms'—'उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना'. According to the तैत्तिरीय ब्राह्मण, Prajápati, afterwards known as Brahmá, took the form of a boar for the purpose of raising the earth out of the boundless waters The तैत्तिरीय संहिता says,—'This universe was formerly waters, fluid On it Prajápati becoming wind moved. He saw this earth Becoming a boar, he took her up Becoming विश्वकर्मा, he wiped the moisture from her. She became the extended one (पृथवी) From this the earth derives her designation as 'पृथिवी' or the extended one (यदप्रथत तत्पृथिव्यै पृथिवीत्वम्) According to most of the Puránas, Vishṇu is said to have assumed the shape of a boar in order to raise the submerged earth above the surface of the ocean According to the Harivanśa the earth not being able to bear the weight of the mountains upon it, sank into the unfathomable deep, from which she was raised by Vishnu who took the form of a sacrificial boar (यज्ञवराह) 'सहस्रशिखरधरा विपुला ...' ... पीडिता ... पृथ्वी ... ॥... ...पृथिवी ... ...

St 23 —'मध्ये समुद्रं ... ' &c. (See परिशिष्ट. &c. Alluding to the following passage of the Rámáyana :—

(1) 'तस्य' इत्यध्याहारः ...

'एवमुक्त्वा महेन्द्रेण ते सर्वाः सहसोत्थिताः ।
द॔ष्ट्वाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो मम त्वरम् ।
मेदिन्यां क्रियमाणा सा दिव्यं यानमपश्यत ।
तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षन्ते पुनः पुन.' ॥ &c. (वाल्मीकीय)

St. 29.—'गिरिर्माल्यवान' *Mályavat.*—A mountainous range, described as one of the smaller mountains of India proper, lying eastward of mount *Meru* It is difficult to identify it with its modern site. It is supposed by some to be in the territory of Mysore or the country immediately surrounding it.

St. 30.—'पम्पासलिलानि' *Pampá*—A river which rises in the ऋष्यमूक (1) mountain and falls into the तुङ्गभद्रा. It is described in the Rámáyana 'as a beautiful lake one mile round, its water is transparent and covered with blooming lotus; the ducks and geese are playing upon the surface of the water, and the bees are hovering over the lotus, and water-birds of radiant plumage crowded the lake and the green margin around it; the banks on all sides are covered with trees, and loaded with fruits and flowers, which waved to and fro with the gentle wind, and spread a delicious perfume around'

St 36.—'मुनीन्द्रमार्गेण पदावतीर्णेन' *&c* Alluding to the story of Nahusha, a king of the lunar race, a son of A'yus the eldest son of Pururavas, and father of Yayáti. His story is repeated several times with variations in different parts of the Mahabhárata as well as in the Puránas. One version of the story says, that Nahusha was placed on the throne of Indra, when that god had concealed himself for having killed a Bráhman. Nahusha after obtaining this rank aspired to the possession of S'achi the wife of Indra and demanded her to become his

(1) Professor H. H. Wilson remarks, that the ऋष्यमूक mountain and the scenes in its vicinity, are said to be known by the same appelations in the neighbourhood of *Anagundi* in the Dekhan.

consort. S'achi, to effect his ruin, agreed to comply with his request on the condition that he would compel the great Rishis to bear his litter. Thus thousands of celestial Rishis were employed to bear the litter of Nahusha through the air. On one occasion, the Rishis while carrying him asked him whether he did not consider the Bráhmans and the Vedas as the supreme authority, to which Nahusha returned a negative answer. He not only disputed the authority of the Bráhmans but in his pride, touched with his foot the great sage Agastya. The sage in his anger cried out—"Fall thou serpent," and Nahusha fell from his glorious state and became a serpent (1) From this form he was set free by his philosophical discussions with Yudhishthira, and received final liberation. ( See महाभारत, उद्योगपर्व, अध्याय X. and XVI.) The aim and object of this story is evidently to exhibit the retribution awaiting any man who derogates from the power of Bráhmans and the respect due to them.

'तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो' &c. The great sage Agastya was made regent of the star *Canopus*, which bears his name. At the rise of this star in the autumn, the waters of the earth are said to become purified. The time of the rising of the *Canopus* falls between the latter half of श्रावण and the first half of भाद्रपद, i. e. August. (See बृहत्संहिता, अगस्त्यचार, अध्याय XII.)

St. 37.—'त्रेताग्नि'—Referring to the three sacred fires collectively, i. e. 'दक्षिण' or 'southern', 'गार्हपत्य' or 'household', and 'आहवनीय' or 'sacrificial'; often called अग्नित्रेता or अग्नित्रय. In Manu ( III. 100, 185 ), five sacred fires are mentioned, and a Bráhman who keeps them all burning, called a पञ्चाग्नि, and he

(1) [illegible]

is regarded as peculiarly pious The five fires are, दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय, सभ्य, and आवसथ्य The three first fires are the most important and are collectively called त्रेता.

St. 38, 39, & 40.—"शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि" &c.

The sage शातकर्णि, (or माण्डकर्णि) dwelt in the *Dandaka* forest. His austerities alarmed the gods, and Indra sent five *Apsarás* to beguile him from his penance of "standing in a pool and feeding on nothing but air for 10,000 years." They succeeded, and became his wives The sage created a lake through power of his penance, and formed a secret chamber under it for the five *Apsaras* from whom the lake was called पञ्चाप्सर —'इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम्। निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः। दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रये॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः। अब्रुवन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः॥ अस्माकं कस्यचित् स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः। इति संविग्नमनसः सर्वे तत्र दिवौकसः॥ ततः कर्तुं तपोविघ्नं सर्वैर्देवैर्नियोजिताः। प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः। नीतो मदनवश्यत्वं देवानां कार्यसिद्धये॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः। तटाके निर्मितं तासां तस्मिन्नन्तर्हितं गृहम्॥ तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम्। रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम्॥ तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः। श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः'॥ &c. (रामायण, आरण्यकाण्ड, ११ सर्ग).

St. 41.—"हविर्भुजामेधवतां" &c This is a particular form of austerity described in Manu (VI. 23), where mention is made of the *Panchatapas*, a *Yogi* who, during the three hottest months (April, May, and June), sits between four blazing fires placed towards the four quarters, with the burning sun above his head to form a fifth. In fact, a *Yogi* was actually seen not long ago (Mill's India, I. 353) seated between *four* such fires on a quadrangular stage. He stood on one leg gazing at the sun

while these fires were lighted at the four corners. Then placing himself upright on his head, with his feet elevated in the air, he remained for three hours in that position. He then seated himself cross-legged and continued bearing the raging heat of the sun above his head and the fires which surrounded him till the end of the day, occasionally adding combustibles with his own hands to increase the flames. A Mohammedan traveller whose narrative is quoted by Mr Mill (British India, I 355) once actually saw a *Yogi* standing motionless with his face turned towards the sun. The same traveller, having occasion to revisit the same spot sixteen years afterwards, found the very same man in the same very attitude, (See Indian Wisdom, page 104, 105, by Monier Williams)

'नाखा सुतीक्ष्ण' &c Ráma passed some time in the hermitage of this sage with सीता and लक्ष्मण, during his wanderings through the दण्डकारण्य. The sage received him with greatest kindness and delivered to him all the worlds which have been acquired by the merits of his austerities.

St. 45.—'अद: शरण्यं शरभङ्गनाम.' &c. Sarabhanga.—A hermit visited by Ráma in the *Dandaka* forest. When he had seen Ráma he declared that he had obtained the fruits of his pious austerities in beholding him, and that he would depart to the highest heaven He prepared a fire and entered it His body was consumed, but there came forth from the fire a beautiful youth, and in this form Sarabhanga departed to the heaven of Brahmá. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] &c. ([illegible], [illegible]).

St. 49—'मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे' &c. Mandákini.—A river near the mountain Chitraku'ta in Bundelkhand.

St. 51.—'प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिस्रोतसं' &c. Anasúyá, the wife of Atri, made herself renowned by her pious deeds. By the power of her austerities, fruits and roots were produced during a ten years' drought, and the holy Gangá was brought near to her dwelling; and by her interference ten nights passed without a rising of the sun. (See रामायण, अयोध्याकाण्ड, सर्ग 117)

St. 52—'वीरासनै' &c. According to the *Yoga* philosophy *A'sana* (आसन) is a fixed attitude of intense meditation. It is the third stage of *Yoga*. There are many *Asanas* or postures, in which the *Yogí* is directed to sit while he engages in *Yoga*, or the art of reducing or suspending the functions of respiration and circulation. Of these *Asanas* the five are most important, viz., पद्मासन, स्वस्तिकासन, भद्रासन, वज्रासन, and वीरासन. *Virásana* is sitting on the thighs one leg being in the other, keeping the body straight, and fixing the sight on the tip of the nose. This is a tranquil and quiet posture favouring a tranquil circulation and slow respiration. In this posture the *Yogí* pronounces inaudibly the hypnotic syllable *Om*, and meditates upon it, in order to tranquillize circulation and retard the respiratory movements.

St. 59—'पुरं निषादाधिपतेरिदं तत्' &c. Referring to the city of Sringavera on the border of Ayodhyá towards the country of the Bhils. The Rájá of the Bhils (Guha) was a

between nature and soul. The twenty-five true principles, as evolved by nature, are thus explained:—

(1.) *Prakriti* or *Pradhána*, substance or nature; the universal and material cause; eternal, undiscrete, inferible from its effects; productive, but not produced (1.)

(2.) *Mahat*, the great, or *Buddhi*, the intellect, is produced by *Prakriti*. It is the intellectual principle which appertains to individual beings.

(3.) *Ahankára* self-consciousness, is produced by *Buddhi*. This principle is, literally, the assertion of "I", the function by which the objects of the world are referred to one's self.

(4.) The five subtle particles perceptible to beings of a superior order, but unapprehended by the grosser senses of mankind. These are produced by *Ahankára*, or self-consciousness.

(5.) Five instruments of sensation (2), five instruments of action (3), and *Manas*, mind (4), are also produced by *Ahankára*.

(6.) Five elements, viz., space or ether (आकाश the vehicle of sound), air, fire, water, and earth, are produced from the five subtle particles.

Thus it will be seen that the first production of प्रकृति or अव्यक्त the original producer, is बुद्धि or intellect (5). The poet

---

(1) The original *Prakriti* is variously called:—'मूलप्रकृति,' 'root-principle', 'अमूलं मूलम्', 'rootless root'; 'प्रधान', 'chief one'; 'अव्यक्तम्','undiscrete', or unevolved evolver, 'ब्रह्म', 'supreme'; 'माया' 'power of illusion', &c.

(2) The five instruments of sensation are:—the eye, the ear, the nose, the tongue, the skin.

(3) The five instruments of action are;—the hands, the feet, the organs of speech, anus, and parts of generation.

(4) The mind is the organ of volition and imagination.

(5) बुद्धि or intellect is also termed महत्, from its being the great source of the two other internal faculties अहंकार and मन, or self-consciousness and mind.

here means to say, that, the river सरयू is sprung out of the ब्राह्मसरोवर as naturally and spontaneously as बुद्धि or intellect is evolved out of प्रकृति or अव्यक्त.

'ब्राह्म सर' or मानससरोवर The sacred lake on mount Kailása in the Himálaya mountains It is called ब्राह्मसर or मानससरोवर for its having been created by *Brahmá* from his own mind According to the mythological account of the Rámáyana, the *Sarayu* or Gogra flows out of it, but in reality, no river issues from this lake, though the river Satlej flows from another and larger lake called रावणह्रद, which lies close to the west of *Mánasa* In the Vayupurána it is stated, that, when Gangá fell from heaven upon mount *Meru*, she ran four times round the mountain, then she divided into four rivers which ran down the mountain and formed four great lakes, अरुणोद on the east शीतोद on the west, महाभद्र on the north, and मानससरोवर on the south

> 'कैलासपर्वते राम ! मनसा निर्मितं परम् ।
> ब्रह्मणा नरशार्दूल ! तेनेदं मानसं सरः ॥
> तस्मात् सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते ।
> सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता' । &c

Thus translated by Griffith —

> 'On high Kailásá's distant hill
> There lies a noble lake,
> Whose waters, made by Brahmá's will
> The name of Mánas take
>
> Thence, hallowing where'er they flow,
> The streams of Sarajú fall,
> And wandering through the plains below,
> Embrace Ayodhyá's wall.' &c.

(See रामायण, बालकाण्ड, XXIV.)

## A SHORT SYNOPSIS OF THE CANTO XIII.

### Ráma and Sitá on Flying Car.*

Ráma has just rescued Sítá from his enemy, the king of Ceylon; and he and his wife have mounted the flying car. This journey gives rise to descriptions, which show how close and accurate was Kálidása's poetical observation.

The ocean, as seen at the southern extremity of India much impressed him Ráma says, addressing his wife:

"Look Sítá, look ! away to Malaya's side
My causeway parts the ocean's foamy tide
Thus hast thou seen, on some fair autumn night,
When heaven is loveliest with its starry light,
From north to south a cloudy pathway spread,
Parting the deep, dark firmament o'er head.
Deep in that sea, out deeper still, they say,
Our glorious fathers dug their eager way;
Following fast where Kapil dared to lead
Away to hell their charge, the hallowed steed.
From the deep sea the sun-god draws the rain,
To pour it down in boundless wealth again."

From the ocean also arose, he says, the silver light of the [illegible]

"That ocean, whose waves are now at rest."

but whose might is unknown, and unmeasured, and impossible to tell

"When from sky to sky the billows roll,
[illegible] as heaven,—who pervades the whole."

[illegible]

* Extracted from Mrs. Manning's Ancient and Mediæval India.

Beasts, birds, fishes, shells, trees and flowers, are all observed by Kálidása.

"Look, Sítá, look! those monsters of the deep
Close by the river's mouth their station keep.
Soon as the waves have reached them, they have quaff'd
Water and fish together at a draught
Now, see! they shut their mouths, while gushing out,
From openings in their heads, high fountains spout"

The shells, cast upon trees of coral by the "furious swell" of the billows are also noticed. And so soon as the travellers reach the strand, they see "uncovered pearls" upon the sand, "cast by tempests from their ocean-bed" Here, also, they see "groves of betel trees,"... ..."hanging the burden of their branches low"

When they travel over the scenes in which they passed their years of banishment, Ráma alludes, in touching words, to his distress at losing Sita; but we can give but a few lines

"Look far before us, see the distant gleam,
Through the thick reeds of Pampá's silver stream.
There on the bank I saw two love birds play,
And feed each other with a lotus spray!
'Ah, happy birds!' I sighed, 'whom cruel fate
Dooms not to sorrow for an absent mate"
Well I remember, in my wild despair.
I thought a bright Aśoka glowing there
Was Sita."

When they reach *Panchavatí*, he sees "gazing deer" On the shore of the *Godávarí*, he observes "troops of cranes" upward soaring Farther to the north, he calls Sitá's attention to the mountain called *Chitrakúta*

"Now to the left, dear Śítá, turn thine eyes,
Where *Chitrakúta's* lofty peaks arise
Like some proud bull he lifts his haughty crest,
See, the dark cave, his mouth, and shaggy breast!

Now like a clod in furious charge uptorn,
A cloud is hanging on his mighty horn.
See, how the river, with its lucid streams,
Like a pearl necklace, round the mountain gleams!"

*As they approach the junction of the Jumna with the* Ganges, he sees a tree "with leaves of rosy red," from which he had twined a garland for Si'tā, and a fig tree "with leaves of emera'd green, and fruit like rubies shining bright between" and continues:

"Dost thou remember how thy prayer was prayed
For me, sweet love, beneath its friendly shade?
Now, see the waves of Jumná's stream divide
The fair-limbed Gangá's heaven-descended tide!

Distinct, though joined, bright gleaming in the sun,
Like pearls with sapphires mixt, the rivers run.
Thus intertwined, the azure lotus through
Crowns of white lilies pours its shade of blue."

The different colour of the rivers, after their union, seems much to have impressed Ka'lida'sa, for he uses six different images in its description. First: *the blue lotus flowers, seen* amongst the white lilies. Second: "the dark gold-shot gleams of the drake," amid the white swans that float on *Mánas* like. Third: a line of ochre crossing a sandal mark. Fourthly and Fifthly: the Jumna comes into the Ganges looking like

"......the moon, whose silver radiance steals
Through the dark cloud that half its face conceals;
Or as a row of autumn's clouds, between
Whose shifting ranks *the blue of heaven is seen.*"

And, sixthly: the colours of the two rivers remind him of [illegible]a's body, white with ashes," around which "a serpent's [illegible]e coils are wound."

---

• Er[illegible]

## CANTO XIII

The 13th canto is composed in उपजाति a mixed metre (a conjunction of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा ), every foot of which consists of eleven syllables.

1st, इन्द्रवज्रा. Scheme,– – ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏓
2nd, उपेन्द्रवज्रा ,, ⏑ – ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏓
3rd, उपजाति ,, ⏓ – ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏓

Example

अ था त्म नः श ब्द गु णं गु ण ज्ञः
प दं वि मा ने न वि गा ह मा नः
र त्ना क रं वी क्ष्य मि थः स जा यां
रा मा भि धा नो ह रि रि त्यु वा च ॥

Upajáti is a common form of metre chiefly found in the poetry of Ka'lida'sa, and one of the most rhythmical

The stanzas from 68th to 78th are composed in the metre वसन्ततिलक, every foot of which consists of fourteen syllables (See page 216).

The last stanza is composed in the metre रुचिरा, every foot of which consists of thirteen syllables

Scheme, – – – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – –

क्षौ मे कृ प ल ति पु रः स रे ण न त्वा
प्रा कृत् स्यः स्मि भि त ज वे न पु ष्प के ण ।
म धु र म ति वि हि ता प च्छा ष्ठमा र्यः
सा के तो प व न म

## THE ARGUMENT.

---

### CANTO XIII.

## रघुवंशम् ।

### चतुर्दशः सर्गः ।

भर्त्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं
दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥

---

सञ्जीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वसमग्रनिधानम् ।
समागमैश्वर्ययोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयसाक्षम् ॥

१। भर्त्तुरिति। अथ उत्तमाधिकारानन्तरं, दाशरथी रामलक्ष्मणौ, उपघ्न-(१)-तरोः आश्रयवृक्षस्य। उपघ्न आश्रय इति निपात,। छेदात् व्रतत्यौ (२) लते इव। "वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः। भर्त्तुः दशरथस्य, प्रणाशात्, शोचनीयं (३) दशान्तरम् अवस्थान्तरम्। "दशाऽवस्थायां वस्त्रान्ते स्यादवस्थापि" इति विश्वः। प्रपन्ने प्राप्ते, जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे, तत्र साकेतोपवने, समं युगपत्, अपश्यताम्। दृशेः कर्त्तरि लङ्।

१। अथ दाशरथी उपघ्नतरोः छेदात् व्रतत्यौ इव, भर्त्तुः प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरं प्रपन्ने जनन्यौ तत्र समम् अपश्यताम्।

२। दाशरथिभ्यां जनन्यौ अदृश्येताम् इति वाच्यान्तरम्।

---

[१] (१) उप, हन् to kill, अक् क aff. (उपघ्न आश्रये इति निपातनात् साधु) (२) व्रत् to stay, अति and ङीप् affs. (३) शुच् to be sad, अनीयर् aff.

[illegible]

[illegible]

1. Next, the two [illegible] at that place their mothers, sadly altered in appearance to the death of their husband, like two [illegible] ing tree has been cut down.

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी
यथाक्रमं विक्रमशोभिनौ तौ ।
विस्पष्टमस्रान्धतया न दृष्टौ
ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥

उभाविति । यथाक्रमं [illegible], हतारी हतशत्रू, विक्रमशोभिनौ, [illegible] (१) [illegible], 'अस्रमश्रु च शोणितम्' इति यादवः । विस्पष्टं न दृष्टौ, [illegible] यत् सुखं तस्य उपलम्भात् (२) अनुभवात्, ज्ञातौ । [illegible]

२। यथाक्रमं प्रणतौ हतारी विक्रमशोभिनौ तौ उभौ अम्बाभ्यां (मातृभ्यां) अश्रान्धतया विस्पष्टं न दृष्टौ, (किन्तु) सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ज्ञातौ।

२। हताः अरयः याभ्यां, तौ। विक्रमेण शोभेते इति विक्रमशोभिनौ। वाच्यान्तर,—उभे तौ न दृष्टवत्यौ, ज्ञातवत्यौ इत्यादि॥

२। तदानीं कौशल्या सुमित्रा च नयनसलिलैः तथा उपरुद्धदृष्टिः आसीत् यथा पादपतनमपि पुत्र न दृष्टुं शशाक, किन्तु पुत्रदेहस्पर्शजनित विलक्षण-सुखात् तत्र सुतम् अनुभूय पुत्रोऽयं ममेति ज्ञातवती, इति विशदार्थः। पुत्रस्पर्श-सुखस्य विलक्षणत्वप्रकाशनं यथा भारते—'[illegible] चतु-ष्पदाम्। [illegible] पुत्रस्पर्शात् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते।' इत्यादि। 'यथाक्रमं',—ज्येष्ठानुक्रमेण करणपतितौ' इति वल्लभः। 'सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्'.—'बाल्ये पुत्राङ्गिकस्पर्शसुखस्य परिचितत्वात् सुत-स्पर्शसुखस्य उपलम्भः अनुभवः, तस्मात् ज्ञातौ' इति हेमाद्रिः।

২। শত্রুসংহারকারী বিক্রমশালী রাম ও লক্ষ্মণ উভয়ে যথাক্রমে মাতৃগণের চরণে প্রণত হইলেন; অশ্রুজলে অন্ধ হইয়া মাতৃগণ তাঁহাদিগকে স্পষ্ট দেখিতে পাইলেন না, কেবল পুত্রস্পর্শজনিত সুখ অনুভব করিয়া তাঁহাদিগকে (পুত্র বলিয়া) জানিতে পারিলেন।

2 The two princes the destroyers of their foes and looking gloriously valourous bowed at the feet of their respective mothers who with their eyes suffused with tears, could scarcely see them but knew them by the peculiarly pleasurable sensation of embracing a son

> आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पः
> तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
> गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं
> हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥

१। आनन्दज इति। तयोः मात्रोः आनन्दजः शिशिरः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

3. As cool torrent descending from the Himálaya and through the hot streams of the Gangá and the Sarayú in summer, so did the mothers' cool tears of delight gush through their scalding tears of grief.

तौ पुत्रयोर्नैऋतशस्त्रमार्गान् ।
आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

[४] (१) नि, श्चत् to ooze, [illegible] (२) भिद् to break.—[illegible] भिन्न, भिन्दन्ति । [illegible] । [illegible] । [illegible] &c. [illegible]—भिद्यते । [illegible]

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां
न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥

४। ते इति। ते मातरौ, पुत्रयोः अङ्गे शरीरे, नैर्ऋतघ्नाणां राक्षसघ्नानां मार्गणम् शराम्, आर्द्राम् (१) सव्रणाम् इव अदयं स्पृशन्त्यौ, क्षत्रकुलाङ्गनानाम् ईप्सितम् (२) इष्टम् अपि वीरसू (३) वीरमातेति शब्दं न अकामयेताम् (४)। वीरप्रसवो दुःखहेतु, इति भावः।

४। ते पुत्रयोः अङ्गे नैर्ऋतघ्नमार्गणान् आर्द्रान् इव अदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम् ईप्सितम् अपि वीरसूशब्दं न अकामयेताम्।

४। वाच्यान्तर,—ताभ्यां अदयं स्पृशन्तीभ्यां ईप्सितोऽपि वीरसूशब्दः न अकाम्यत।

४। 'आर्द्रानिव' &c — [illegible] 'अपीप्सितं' &c — [illegible]

४। [illegible]

[४] (१) अर्द् to go, रक् unádi aff. (अर्दे रक्, [illegible]) (२) आप् to obtain, with सन् the desiderative form, क्त aff. (३) वीर hero, सू to beget, क्विप् aff. (४) कम् to desire,—[illegible]

4. The mothers, while tenderly touching the wounds inflicted on their bodies by the weapons of the Rákshasas, as if they were yet fresh, desired not to be the 'mother of the brave' though that proud distinction is much coveted by Kshetriya women

क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाऽहं
सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यौ
अभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

५। क्लेशावहेति । आवहतीति आवहा, भर्त्तुः क्लेशावहा (१) क्लेशकारिणी, अतएव अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती (२), स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य, गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ (३) श्वश्रौ, वधूः स्नुषा, "वधूः स्नुषा नवोढ़ा जाया" इत्यमरः । अभक्तिभेदेन ववन्दे । स्वर्गप्रतिष्ठस्येत्यनेन श्वश्र्वोर्वैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ।

५। भर्त्तुः क्लेशावहा अलक्षणा अहं सीता इति स्वं नाम उदीरयन्ती वधूः स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोः महिष्यौ अभक्तिभेदेन ववन्दे ।

५। उदीरयन्त्या वध्वा महिष्यौ ववन्दाते, इति वाच्यान्तरम् ।

५। 'अलक्षणा,'—'मद्विवाहानन्तरं पत्युर्वनवास, श्वशुरस्य स्वर्गलाभः मदम्बो वैधव्यमापन्ने इति आत्मनो दुर्लक्षणं सूचितवतीत्यभिप्राय' इति दिनकर । 'अभक्तिभेदेन',—तुल्यया भक्त्या ।

[५] (१) क्लेश trouble, वह् to bear, with आ, to produce, &c. अच् aff (कर्त्तरि). (२) ईर्, to send, with उद्, to utter, शतृ aff (वर्त्त),—ईरयति, ईरयन्, ईरितुम्, ईरयामास, &c. (३) मह् to worship, टिषच् una'di aff. ङीष् fem aff. (महिषी).

৫। 'আমার পতির যত কষ্টের মূল এই অভাগিনী তোমাদের অলক্ষণা সীতা' এই বলিয়া নিজ নাম উচ্চারণপূর্ব্বক বধূ সীতা স্বর্গীয় শ্বশুর (দশরথের) মহিষীদ্বয়কে সমান ভক্তির সহিত প্রণাম করিলেন।

5 Saying that she was the unfortunate Sítá who had been the cause of all the troubles of her husband, Sítá bowed with equal reverence, at the feet of the queens of her sire ( दशरथ ) now in heaven

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ
वृत्तेन भर्त्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत् तीर्ण इति प्रियार्हां
तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥

६। उत्तिष्ठेति। ननु वत्से ! उत्तिष्ठ, असौ सानुजः भर्त्ता, तव एव शुचिना वृत्तेन (१), महत् कृच्छ्रं दुःखं तीर्णः (२) तीर्णवान्, इति प्रियार्हां तां वधूं, प्रियमपि अमिथ्या सत्यं, ते श्वश्र्वौ ऊचतुः। उभयं दुर्लभम् इति भावः।

৬। ননু বৎসে ! উঠ, এই সানুজ ভর্ত্তা তব এব শুচিনা বৃত্তেন মহৎ কৃচ্ছ্রং তীর্ণ হইয়াছেন, ইতি প্রিয়ার্হাং তাম্ প্রিয়মপি অমিথ্যা ঊচতুঃ।

৬। বাচ্যান্তর—প্রিয়ার্হা সা তাভ্যাম্ ঊচে।

৬। 'ননু সানুজোऽসৌ' &c.—'অনুজসহিতোऽয়ং তব পতিঃ তবৈব শুচিনা নিষ্কলঙ্কেন, বৃত্তেন আচারেণ, মহৎ কৃচ্ছ্রং দুঃখম্ উত্তীর্ণবান্ নতু' ইতি নিষ্কর্ষঃ। 'ননু' শব্দোऽত্র অবধারণার্থঃ। পতিব্রতা হি স্বাচারেণৈব ভর্ত্তারং বিপন্নম্ অপ্যুদ্ধরন্তীতি শাস্ত্রকারা মন্যন্তে, তথাচোক্তম্,—ব্যালগ্রাহী যথা ব্যালং বলাদুদ্ধরতে বিলাৎ। তদ্বদ্ভর্ত্তারমাদায় পতিব্রতানুগা মনো' ইতি। তথা চ ভারতে—'আর্য্যা মূলং ত্রিবর্গস্য আর্য্যা মূলং তারকস্য' ইতি। 'মহৎ

[৬] (১) বৃৎ to be, ক্ত aff. (২) তৄ to cross, ক্ত aff.

कृच्छ्र'—'विषमं वनवासादिदुःखम्' इत्यर्थः। 'प्रियार्हा'—प्रियवचनयोग्या, इति मधुरस्वभावा सीता मञ्जुलोक्तात मधुरवाक्यमीव सर्व्वथा अर्हतीति भाव'। प्रिय मपि अमिथ्या',—सत्य प्रियं च वाक्य लोके दुर्लभं, 'उक्तञ्च,—'हितं च हारि च दुर्लभं वचः'। अतएव लोके लोकचित्तानुरञ्जनार्थं प्रायेण मिथ्या प्रियवचनं प्रयुज्यते, अत्र तु प्रिय सत्यञ्च वाक्यं प्रयुक्तम् इति 'अपि'-शब्दार्थः। उक्तञ्च मनुना,—'सत्य ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः।' इति।

৬। বৎসে! উঠ, তোমার স্বামী অনুজের সহিত যে মহাসঙ্কটে হইতে উত্তীর্ণ হইয়াছেন, সে কেবল তোমারি নিষ্পাপ চরিত্রের ফলে, তাঁহারা (কৌশল্যা প্রভৃতি) মিষ্টকথার পাত্রী সেই সীতাকে এই মিষ্ট অথচ সত্য কথা কহিলেন।

6 Rise, O child, it was the purity of your character, that enabled your husband to extricate himself from the great danger which befell him, thus was she who deserved to be sweetly spoken to, addressed truly and yet lovingly by the queens

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः।
निर्व्वर्त्तयामासुरमात्यवृद्धाः
तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः॥ ७॥

৭। अथेति। अथ जनन्योः, आनन्दजलैः आनन्दवाष्पैः, प्रारब्धं (१) प्रक्रान्तं, रघुवंशकेतोः रामस्य, अभिषेकम्, अमात्यवृद्धाः तीर्थेभ्यः (२) गङ्गाप्रमुखेभ्यः, आहृतैः आनीतैः, काञ्चनकुम्भतोयैः, निर्व्वर्त्तयामासुः निष्पादयामासुः।

[৭] (१) रभ् with प्र and आ, to begin, क्त aff. (२) तॄ to pass over, थक् unádi affix; by which persons are extricated from sin, difficulty, &c. (तीर्थ).

७। अथ जनन्यः आनन्दजलैः प्रारब्धं रघुवंशकेतोः अभिषेकम् अमात्यवृद्धाः तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः निवर्त्तयामासुः।

७। वाच्यान्तर,—आनन्दजलैः प्रारब्धः अभिषेकः अमात्यवृद्धैः निर्वर्त्तयाञ्चक्रे।

७। अभिषेकारम्भे हर्षोत्फुल्लहृदया जनन्यो रामस्योपरि याम् आनन्दाश्रुधारा मुमुचुः सा एव तस्य मङ्गलस्नानस्य प्रथमक्रिया बभूव, इति भावः। 'तीर्थाहृतैः' &c.—अभिषेककाले हि अभिषिच्यमानस्य शिरसि काञ्चनादिकुम्भस्थितानि सर्वतीर्थजलानि पुरोहितामात्यप्रभृतयः यथाक्रमं क्षिपन्ति, एतदिह एव सर्वत्र द्रष्टव्यम्।

৭। অনন্তর, জননীগণের আনন্দাশ্রুজলেই রঘুকুলকেতু রামের রাজ্যাভিষেকের আরম্ভ হইল; বৃদ্ধ অমাত্যেরা সেই অভিষেক স্বর্ণকুম্ভস্থিত তীর্থজলে সমাপন করিলেন।

7. Then the coronation of Ráma the glory of Raghu's race, commenced as it were with the tears of delight shed by the mothers, was consummated by the aged ministers, with waters brought from holy places, in golden jars.

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा
रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्याऽपतन् मूर्द्ध्नि जलानि जिष्णोः
विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥

८। सरिदिति। रक्षःकपीन्द्रैः, सरितः (१) गङ्गाद्याः, समुद्रान् पूर्व्वादीन्, सरसीः (२) मानसादीश्च, गत्वा उपपादितानि (३) उपनीतानि जलानि, जिष्णोः जयशीलस्य ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः प्रत्ययः।

[८] (१) सृ to go, इति unádi aff. (सरित्). (२) सृ to go, असुन् unádi aff fem ङीप् aff (सरसी) (३) पद to go, (णिच्) क्त aff. (उपपादित).

तस्य रामस्य मूर्द्धि, विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेः मूर्द्धि मेघप्रभवाः आपः इव, अपतन्।

८ रक्षःकपीन्द्रैः भरितमप्रदान् सरसीश्च गत्वा उपपादितानि जलानि तस्य मूर्द्धि, विन्ध्यस्य (मूर्द्धि) मेघप्रभवाः आप इव अपतन्।

८। वाच्यान्तरं,—उपपादितैः जलैः मेघप्रभवाभिः अद्भिरिव अपतत।

८। यथाहि वर्षागमे नवमेघनिर्मुक्ताः जलधाराः अभ्युन्नते विन्ध्यगिरिशिरसि निपतन्ति, तथा अभिषेककाले आहरणकर्मनिर्मुक्ताः तीर्थजलधाराः अभ्युन्नते रामस्य शिरसि निपतन्ति स्म, इति विशदार्थः। रामस्य उन्नते भद्रपीठे स्थितत्वात् शाशुत्वाच्च विन्ध्यशिरस्साम्यम्।

৮। রাক্ষসেন্দ্র ও কপীন্দ্রগণ নানা নদী সমুদ্র ও সরোবর হইতে জল আহরণ করিয়াছিলেন তাহা রামের মস্তকে বিন্ধ্যগিরির শিখরে মেঘের বারিধারার ন্যায় পতিত হইয়াছিল।

8. The waters, collected by the chiefs of Rákshasas and monkeys, from lakes, rivers and seas, were poured on the head of the victorious Ráma, like showers from clouds, on the summit of the Vindhya mountain

तपस्विवेशक्रिययापि तावत्
यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
तस्योदितासीत् पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥

९। तपस्वीति। यः रामः तपस्विवेशक्रियया अपि तपस्विरचनया अपि, सुतराम् (१) अत्यन्तं, प्रेक्षणीयः (२) तावत् दर्शनीयः बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेशरचनया, उदिता जा

(१) (२) [illegible]

शोभा, सा पुनरुक्तं नाम दोषः यस्याः सा पुनरुक्तदोषा विगुणा आसीत्।

९। स (रामः) तपस्विवेशक्रियया अपि सुतरां दर्शनीयः, तावत् बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तदन्तरा पुनरुक्तदोषा आसीत्।

९। तपस्विनो वेष, तस्य क्रिया, तया। राजेन्द्रस्य नेपथ्यं, तस्य विधानं, तेन या शोभा। पुनरुक्तं (नाम) दोषो यस्याः सा। कल्पिता राजेन्द्रनेपथ्यविधान-शोभया पुनरुक्तदोषता अभूयत इति वाक्यान्तरम्।

९। यथा हि कथितस्य विषयस्य पुनः कथनं पुनरुक्तदोषः, तथा स्वभाव-सुन्दरस्य पुनः सौन्दर्यविधानम् अपि पुनरुक्तदोष एव इति भावः। महात्मा अभिरामो यस्य रामदेहे वल्कलेऽपि जटाजिनधारितापसवेशो व्यशोभत, किं पुनरयं सुरम्यो राजवेश इतिभावः। तथाच शकुन्तले,—'सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्'। इति। दिनकर-व्याख्यान यथा,—'यो रामः तपस्विनां वेषस्य क्रियया धारणेनापि, तावत् तावता अंशेन, सुतरां अत्र, दर्शनीयोऽभूत, तस्य रामस्य नेपथ्यस्य, अलङ्कारस्य, विधानेन या शोभा सा शोभा कविता, पुनरुक्तदोषाभिधानो दोषो यस्याः तादृशी स्यात्। तापसवेषाधिकशोभता नृपवेषस्यधीभाद्दे गुणं अनुमतेऽपि यदि सा शोभा वर्ण्यते तर्हि पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः।

৯। তাপসের বেশেও যিনি পরমরমণীয় হইয়াছিলেন তাঁহার রাজবেশবিন্যাস-জনিত শোভা যেন পুনরুক্ত দোষের মতই লক্ষিত হইল।

9. To him, who appeared so exceedingly charming, even in his garb of an anchorite, the splendour of the royal dress was a redundancy.

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्य-
स्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षा-
मुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥

१०। स इति। सः रामः, ससैन्यः, तूर्यस्वनैः आनन्दितपौ[rāṇi]
वर्गः सन्, मूले भवाः मौलाः (१) मन्त्रिवृद्धाः, तैः, रक्षोभिः हरि-
भिश्च सह, सौधेभ्यः (२) उद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराज-
धानीम् अयोध्यां, विवेश प्रविष्टवान्।

१०। स ससैन्यं तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः मौलरक्षोहरिभिः (सह) सौ[dhodgata]-
लाजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीं विवेश।

१०। सैन्येन सह वर्तते इति ससैन्यः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। तूर्याणां स्वनै
आनन्दितः पौरवर्गः येन, सः। मौलाश्च रक्षांसि च हरयश्च ते, तैः। सौधे[bhyaḥ]
उद्गतानि लाजानां वर्षाणि यस्याम्, ताम्, उद्गताः तोरणाः यस्याम्, ताम्,
आख्यातार्थं,—तेन ससैन्येन तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गेण सौधोद्गतलाजवर्षा उत्तो[raṇā]
अन्वयराजधानी विविशे।

१०। एवं वाद्योद्यमो अभिषेकानन्तरं रामः कुलराजधानीम् अयोध्यां
प्राविशत्, तदा मन्त्रिवृद्धाः राक्षसेन्द्राः कपीन्द्राः सैनिकाश्च सर्वे यथाक्रमं तम्
अन्वगच्छन्, राजमार्गे तूर्यादिः विविधैः तौरवैः अशोभत, महत्ववाद्यनादैः पौराः
परमहर्षम् अन्वभूवन्, पौरयोषितश्च सौधशिखरेभ्यः लाजवर्षणं चक्रुः
इति विमर्शार्थं।

১০। প্রাচীন মন্ত্রিবর্গ, রাক্ষস, কপি ও সেনাবৃন্দের সহিত তিনি তোরণ[শো]-
ভিত নিজবংশের রাজধানী অযোধ্যায় প্রবেশ করিলেন; পুরবাসিগণ বাদ্য-
বাদ্যনিনাদে মহানন্দে মগ্ন হইল, সৌধাবলী হইতে অনবরত লাজবৃষ্টি হইতে [illegible]।

10. He entered his ancestral capital which was adorned with triumphal arches, in a (royal) procession composed of aged ministers, Rákshasas, monkeys, and troops, amidst the rejoicing of the citizens delighted with sounds of music, and under showers of Lájas (friend grains) thrown from surrounding houses.

---

[१०] (१) मूल a root, &c. अण् aff. (मौल). (२) सुधा plaster, &c. अण् aff. (सौध).

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दम्
आधूतवालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षात्
उपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥

११। सौमित्रिणेति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन, सौमित्रिणा लक्ष्मणेन, मन्दम् आधूते वालव्यजने चामरे यस्य सः, रथस्थः (१), भरतेन धृतातपत्रः (२), एवं चतुर्व्यूहः रामः, प्रवृद्धः साक्षात् उपायानां सामादीनां सङ्घातः(३) समष्टिरिव, विवेशेति पूर्व्वेण सम्बन्धः ।

११। सावरजेन सौमित्रिणा आधूतवालव्यजनः, रथस्थः भरतेन धृतातपत्रः, रामः प्रवृद्धः साक्षात् उपायसंघात इव (विवेश)।

११। 'अवरजेन सह वर्त्तते' इति सावरजः । धृतम् आतपत्रं यस्य, सः । वाच्यान्तर—आधूतवालव्यजनेन रथस्थेन धृतातपत्रेण च रामेण, प्रवृद्धेन उपायसंघातेन इव (विविशे)।

११। [illegible]

११। [illegible]

11. Whilst Ráma sat within the car and Lakshmaṇa and his younger stood gently waving *chowries* before him, and Bharata held over his head the royal umbrella, they looked li-

---

[११] (१) रथ a car, स्था to stay, क aff. (२) धृत held, from धृ to hold, क aff. and आतपत्र umbrella, from आतप heat of the sun, त्र to protect, क aff. (३) सम्, हन् to strike, &c. घञ् aff.

personifications of the four powerful measures of royal[illegible] ( साम, दान, भेद and विग्रह ).

प्रासादकालागुरुधूमराजिः

तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना।

वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन

मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥

१२। प्रासादेति। वायुवशेन भिन्ना, प्रासादे [illegible] रुधूमः तस्य राजिः (१) रेखा, वनात् निवृत्तेन रघूत्तमेन [illegible] स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः पुर्याः, वेणिः (२) इव व्यभासे। पुर्योऽपि पतिव्रतासमाधिवतः। "न प्रोषिते तु संस्कुर्यात् [illegible] प्रमोचयेत्" इति स्मरणात्। ('रघूत्तमेन' इत्यत्र 'रघूद्वहेन' इ[illegible] पाठः)।

१२। वायुवशेन भिन्ना प्रासादकालागुरुधूमराजिः वनात् निवृत्तेन र[illegible] स्वयं मुक्ता तस्याः पुरः वेणिरिव व्यभासत।

१२। वाच्यान्तर,—वायुवशेन भिन्नया प्रासादकालागुरुधूमराज्या [illegible] वेण्या इव व्यभासि।

१२। [illegible]

(१) (२) [illegible]

भर्तृका हि स्वहस्तसंस्कारादिकं न कुरुते वेणीं च न मोचयति, यथा दर्पणे,— 'प्रवासे निःप्रदेशस्य कार्याभ्यासाय सत्वरात्। स्नानवेशमलिन्यैकवेणीधरं शिरः'। इति। पतिविरहिणी साध्वीव रामविरहिणी अयोध्या एतावन्तं कालं एकवेणीमा निबद्धा आसीत्, अद्य रामसमागमात् मुक्तकेशया जाता, इति फलितार्थः। 'यथा देशान्तरादागतो नायको नायिकाया वेणीं मोचयति' इत्यादि दिनकरः।

১২। কালাগুরু ধূমরাশি রাজভবন হইতে উত্থিত ও বায়ুবেগে বিকীর্ণ হইল, বোধ হইল যেন রঘুবর রাম বনবাস হইতে প্রত্যাগমন করিয়া স্বহস্তে সেই নগরীর বেণী উন্মুক্ত করিয়া দিয়াছেন।

12. The column of smoke ascending from the pile of burning black sandal within the palace, and dispersed by the wind, appeared like the braided hair of the city, let loose by Rama the best of the Raghus, after his return from exile.

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेशां
कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
साकेतनार्य्योऽञ्जलिभिः प्रणेमुः॥ १३॥

१३। श्वश्रूजनेति। श्वश्रूजनैः अनुष्ठितचारुवेशां कृतसौम्यनेपथ्याम्। "आकल्पवेशौ नेपथ्यम्" इत्यमरः। कर्णीरथः (१) स्त्रीयोग्यः अल्परथः। "कर्णीरथः प्रवहणम् डयनं रथगर्भकः" इति यादवः। तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां, साकेतनार्य्यः, प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैः लक्ष्यपुटैः, अञ्जलिभिः (२), प्रणेमुः।

[१३] (१) कर्णी, from कर्ण ear, इनि aff. and रथ a car (कर्णसाध्या श्रवणक्रिया तद्वत्त्वात् कर्णं, कर्णोऽस्त्यस्येति कर्णी, कर्णी चासौ रथश्चेति कर्णीरथ, स्वच्छन्दं चलति न स्त्रीयो रथः। यद्वा, सामीप्यात् कर्णशब्देन समी

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं
सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्यै
सन्दर्शिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥

१४। स्फुरदिति। स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयम् (१) अनसूयया दत्तं, शाश्वतं (२) सनातनम् अङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुर्यै शुद्धेति सन्दर्शिता पुनर्वह्निगतेव रराज।

---

भरती, ... [illegible] ... कर्षो भागो ... [illegible]
दीर्घ. (१) ... to make clear, ... aff. ([illegible]).
[१४] (१) अनसूया the wife of अत्रि, अण् aff. (२) शश्वत् perpetually,
अण् aff.

१४। सा (सीता) स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयं शाश्वतम् अङ्गरागं बिभ्रती (सती) भर्त्रा स्वपुर्यै शुद्धेति सन्दर्शिता पुनः वह्निगता इव रराज।

१४। प्रभाणां मण्डलं, स्फुरत् प्रभामण्डलं यस्य, तम्। वह्निं गता वह्नि-गता। स्वस्य पुरी, तस्यै। वाच्यान्तर,—अङ्गरागं, बिभ्रत्या तया भर्त्रा सन्दर्शितया वह्निगतया इव रेजे।

१४। अनसूयादत्तम् अक्षयम् अङ्गरागं धारयन्ती सीता तस्य अङ्गरागस्य ज्वलता प्रभापुञ्जेन तदा व्याप्तदेहा अभवत्, यथा सा आत्मशुद्धिप्रदर्शनाय पुनरेव अग्निं प्रविष्टा सती वह्नेः ज्वलता प्रभापुञ्जेन व्याप्तदेहा इव दिदीपे। अङ्गरागप्रभामण्डलं ज्वलदनलशिखामण्डलमिव सीतायाः बभौ इति भावः। 'स्वपुर्यै' निजनगर्यै, पुरवासिभ्यः इत्यर्थः, इति यावत्; क्रियाग्रहणात् चतुर्थी। 'अनसूयादत्तोऽङ्गरागः अद्यापुरुषदर्शि अभिज्ञ स्यात्, इति पातिव्रत्यख्यापनमिति किञ्चित्' इति चारित्रवर्धनः। 'अनसूयादत्तोऽङ्गरागः अद्यापुरुषदर्शि भविष्, इति हेमाद्रिः। अङ्गरागस्य प्राप्तत्वं यथा रामायणे,—'अङ्गरागञ्च सीतायै ददौ दिव्यम् अनसूया। न म्लास्यति अङ्गरागोऽयं शोभां ते जनयिष्यति' इति।

১৪। সীতা, অনসূয়াদত্ত প্রদীপ্ত অনশ্বর অঙ্গরাগ ধারণ করায় বোধ হইল যেন তিনি পুনরায় অগ্নিমধ্যে প্রবেশ করিয়াছেন আর তাঁহার স্বামী পুরবাসি-গণের নিকট তাঁহাকে শুদ্ধস্বভাবা বলিয়া দেখাইতেছেন।

14 Having on her body the never-fading ointment, a gift from Anasuyá, which beamed forth lustre on all sides, it seemed as if he had again entered into the fire (by which she was tried) and her husband was presenting her to the citizens as a person of proved purity of character

वेश्मानि रामः परिवर्हवन्ति
विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः।
बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतम्
आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

15. Ráma the well-spring of friendship, having provided his friends with well-furnished mansions, entered with tears

[১৫] (১) সৌহার্দ্দ friendship, from সুহৃদ্, ষ্যঞ্ aff. and [illegible] from নি, ধা to hold, কি aff. (২) পরি around, বৃ to cover, ঘঞ্ aff. (৩) [illegible] aff.—[illegible] (৪) [illegible], লিখ্ to write, [illegible] aff. (৫) নি in, বস্ to dwell, ঘঞ্ aff. (৬) বাষ্প tears, with [illegible] nominal root, শানচ্ aff.

his eyes, the apartment furnished with auspicious things, his father of whom there remained nothing but a portrait

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यात्
नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद् गुरुर्नः ।
तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति
जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

१६। कृताञ्जलिरिति। तत्र निकेतने, कृताञ्जलिः सन्, रामः, हे अम्ब ! नः गुरुः पिता, स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्, सत्यात्, न अभ्रश्यत (१) न भ्रष्टवान् इति यत् तत् कर्म धर्मं चिन्त्यमानं (२) विचार्यमाणं, तव सुकृतम्, इत्येन प्रकारेण, भरतस्य मातुः कैकेय्याः लज्जां (३) जहार अपानयत्। राज्ञः प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनम् इत्यर्थः। भरतप्रसवं तदपेक्षयामि कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम्।

१६ (राम) तत्र कृताञ्जलिः (सन्), हे अम्ब ! नः गुरुः स्वर्गफलात् सत्यात् न अभ्रश्यत (इति) यत्, तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम्, इति भरतस्य मातुः लज्जां जहार।

१६। कृत, चतुर्थि पीन प्र.। वाच्यान्तर,—कृताञ्जलिना (रामेण) लज्जा जह्रे, इति।

१६। अयि मात. ! अस्मत्पिता यत् स्वोक्त पालयिता सत्यवचा परमा गति लेभे तस्य कारणे विचार्यमाणे सति तवैव पुण्य तत्कारणत्वेन अवभासते

[१६] (१) भ्रन्श् (दिवादि) भ्रश्यति। अभ्रश्यत्। अभ्रशत्-अभ्रंशीत्। बभ्रंश। &c. (कर्मकर्त्तरि भावे वा)—भ्रश्यते। अभ्रंशि। बभ्रंशे। &c. (२) चिन्त् to think, (चुरादि) शानच् aff.—चिन्तयति। अचिन्तयत्। अचिचिन्तत्। चिन्तयामास। &c कर्मणि,—चिन्त्यते। अचिन्ति। &c. (३) लज्ज् to be ashamed, अङ् and टाप् affs.

[illegible]

10. That our father did not fail of attaining the heaven (by falling) from his promise, was O mother, [illegible] owing to your store of merit, with joined palms, Rāma removed [illegible], with these words, [illegible] the [illegible] of the [illegible] of Bharata.

तथैव सुग्रीवविभीषणादीन्
उपाचरत् कृत्रिमसंविधाभिः ।
सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते
क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

१०। तथेति। सुग्रीवविभीषणादीन्, संविधीयन्ते इति संविधाः (१), भोग्यवस्तूनि, कृत्रिमसंविधाभिः, तथा तेन प्रकारेण एव, उपाचरत् (२), यथा सङ्कल्पमात्रेण इच्छामात्रेण उदितसिद्धयः ते सुग्रीवादयः चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः व्याप्ताः।

[१०] (१) सम्, वि, धा to hold, क aff. (संविधीयते अनयेति संविधा, [illegible] इति [illegible]) (२) चर to go, with उप, to serve,—चरति। अचरत्। अचारीत्, अचारिष्टाम्, अचारिषुः। चचार। &c.

१७। सुग्रीवविभीषणादीन् अतिथीन् तथा एव उपाचरत् यथा संकल्पमात्रोदितसिद्धयः ते चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः।

१७। सुग्रीवश्च विभीषणश्च तौ आदौ येषां ते, तान्। सङ्कल्पमात्रेण उदिता सिद्धिः येषां ते। वाच्यान्तर—(रामेण) सुग्रीवविभीषणादयः तथा उपाचर्य्यन्त यथा विस्मय सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धीन् तान् चेतसि आक्रामत्, इति।

१७। ये खलु सुग्रीवविभीषणादयः, यदैव कामयन्ते अलौकिकेन प्रभावेण तदैव लब्धुं प्रभवन्ति, अतएव मानवव्यवसायेन लौकिकोपायेन तेषां विस्मयोत्पादनं न सम्भवति, किन्तु रामचन्द्रस्य अन् अलौकिकमपि सम्भवम्, इत्यभिप्रायः। एवं अलौकिकसम्पत्तेः इति लौकिकव्यवस्य आतिथ्य साधनम्। तत्रकथयितार्थः सत्री- इयं,—'स्वादोविकलवदग्नतेऽपि ये तदीये न स्वल्पमेनुविनतप्रविनमञ्जरीमा,' इति। रामचन्द्रेण मर्त्त्य कल्पनातीतानपि उपचारान् तैः जनाः परमविस्मिता बभूवुरिति भावार्थः।

১৭। তিনি মনুষ্যব্যাপারসম্ভূত ভোগ্যবস্তু দ্বারা সুগ্রীব ও বিভীষণাদিকে এরূপে সেবা করিতে লাগিলেন, যে,, ইঁহাদের সংকল্পমাত্রে সকল মনোরথ সিদ্ধ হয় সেই সুগ্রীব বিভীষণাদিও মনে মনে বিস্মিত হইতে লাগিলেন।

17. Sugriva, Vibhishana and others, though able to gratify whatever desires arose in their minds were struck with wonder at the manner in which Ráma supplied them with articles of comfort made by human art

सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्
मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥

१८। सभाजनायेति। सः रामः, सभाजनाय (१) अभिनन्दनाय, उपगतान्, दिव्यान् (२) दिवि भवान्, मुनीन् अगस्त्यादीन्,

पुरस्कृत्य, हतस्य शत्रोः रावणस्य, प्रभवादि जन्मादिकं, स्वविजितोत्कर्षाव्जेतुरुत्कर्षः इत्यर्थः ।
गौरवम् उत्कर्षम् आदधानं, वृत्तं, तेभ्यः मुनिभ्यः, शुश्राव शुश्राव ...

१८। स (राम) समागमाय उपयातान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य ... गौरवम् आदधानं हतस्य शत्रोः प्रभवादि वृत्तं तेभ्यः शुश्राव ।

१८। तेन शुश्रुवे, इति वाच्यान्तरम् ।

१८। 'स्वविक्रमे गौरवमादधानम्,'—विजितस्य रावणस्य ... त्रिभुवनविजयादीनि अवदानानि विजेतुः रामस्य विक्रमम् ... उत्कर्षं ... सुतरामुत्कर्षः । अहो प्रभावो रामस्य य, अमुं त्रिभुवनजयिनो ... ... जनस्य निहन्ता इति भावः । प्रभवादि जन्म ... ...

१८। তিনি অভিনন্দনার্থ সমাগত দিব্য মহর্ষিদিগের পূজা করিয়া তাঁহাদের ... মুখ হইতে নিহত শত্রুর (রাবণের) জন্মাদি জীবনবৃত্তান্ত শ্রবণ করিলেন, সেই বৃত্তান্ত তাঁহার নিজ বিক্রমকে গৌরবান্বিত করিল ।

18. After paying obeisance to the celestial sages who had come to congratulate him, Ráma heard from them accounts of the birth, &c., of his vanquished (हत lit. killed) foe (रावण), which redounded to his own glory

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु
सुखादविज्ञातगतार्द्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्
रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज्ज रामः ॥ १९ ॥

१९। प्रतीति। तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्त...

[ १९ (१) ... to ... &c. ... (...). (२) ... ... ... ... ... ... ]

तेषु सत्सु, सुखात् अविज्ञातः एव गतः अर्द्धमासः येषां तान्, अनन्तरं सीतायाः स्वहस्तेन उपहृता दत्ता अग्र्यपूजा (१) उत्तम-सम्भावना येभ्यः तान्, एतेन सौहार्दातिशयः उक्तः। रक्षःकपीन्द्रान् रामः विससर्ज (२) विसृष्टवान्।

१९। तपोधनेषु प्रतियातेषु सुखात् अविज्ञातगतार्द्धमासान् सीतास्वहस्तो-पहृताग्र्यपूजान् रक्षःकपीन्द्रान् रामः विससर्ज।

१९। वाच्यान्तरं,—अविज्ञातगतार्द्धमासाः सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजाः रक्षः-कपीन्द्राः रामेण विससृजिरे।

१९। 'अविज्ञातगतार्द्धमासान्,'—एतावता कालेन अनुभूतं सर्वं सुखम् ... निर्विष्टवन्तो तथ अतिक्रान्तमपि मासार्द्धकाल न ज्ञातवन्त इत्यर्थः। 'सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्'—परमप्रसन्नहृदया सीता यैः हात् उपचारान् दत्वा ... तान् सर्वान् रक्षःकपीन्द्रान् सम्भावितवतीत्यर्थः। ... पारस्परिकेषु ... पूजादान प्रीतिनिदर्शनमात्रम्। 'विससर्ज,'—स्वदेशान् गन्तुम् अनुमेने।

১৯। ঋষিরা প্রস্থান করিলে পর, তিনি রাক্ষসেন্দ্র ও কপীন্দ্রগণকে বিদায় দিলেন। ইহারা পক্ষকাল আমোদে ... অজ্ঞাতসারেই অতিবাহিত হইয়াছিল, এবং সীতাদেবী স্বয়ং পূজোপকরণ ... প্রদান করিয়াছিলেন।

19 After the departure of the sages (तपोधन lit. having austerities for their wealth), Ráma bade adieu to the chiefs of Rákshasas and monkeys, who unconsciously passed a fortnight in a state of enjoyment, honoured with the choicest offerings from Sítá's own hands

---

[१९] (१) अग्र्या best, from अग्र, and यत् aff. and पूजा, from पूज to worship, णिच् and टाप् affs (२) सृज् to create, with वि, to give up,—सर्जति। ससर्ज। असाक्षीत्, असृक्षत्, स्रक्ष्यति। स्रष्टा। &c. सर्जयति —सृज्यते। सर्जनं। सिसृक्षति। &c

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं
हृतं सुरारेः सह जीवितेन।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः
पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

२० । तच्चेति । तच्च आत्मचिन्तासुलभं (१) स्वेच्छामात्रलभ्य सुरारेः रावणस्य जीवितेन सह हृतं, दिवः पुष्पं पुष्पवत् आभरणभूतं, पुष्पकं विमानं, भूयः पुनरपि, कैलासनाथस्य, कुवेरस्य उद्वहनाय (२) अन्वमंस्त अनुज्ञातवान्। मन्यतेर्लुङ्। भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत् कौवेरमेवेति सूच्यते।

१० । तत च आत्मचिन्तासुलभ सुरारे जीवितेन सह हृत दिवः पुष्पं पुष्पक भूय कैलासनाथोद्वहनाय अन्वमंस्त। [illegible]

१० । 'तच्चात्मचिन्तासुलभ',—[illegible]

१० । [illegible]

[१०] (१) सु easily, लभ् to obtain, खल् aff. (२) उत्' up, वह to carry, ल्युट् aff. (उद्वहन)

20 He then gave permission to the Pushpaka car, the flower of heaven, obtainable by him at his pleasure, which had been taken away from the enemy of the gods along with his life, to serve as before the lord of Kailása

पितुर्नियोगाद् वनवासमेवं
निस्तीर्य्य रामः प्रतिपन्नराज्यः।
धर्म्मार्थकामेषु समां प्रपेदे
यथा तथैवाऽवरजेषु वृत्तिम्॥ २१॥

२१। पितुरिति। रामः एवं पितुः नियोगात् शासनात्, वनवासं निस्तीर्य (१), अनन्तरं प्रतिपन्नराज्यः सन्, धर्म्मार्थकामेषु यथा तथैव अवरजेषु अनुजेषु, समां वृत्तिं प्रपेदे अवैषम्येण व्यवहृतवान् इत्यर्थः।

२१। रामः एवं पितुः नियोगात् वनवासं निस्तीर्य प्रतिपन्नराज्यः (सन्) धर्म्मार्थकामेषु यथा तथा एव अवरजेषु समां वृत्तिं प्रपेदे।

२१। प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं राज्यं येन सः। [illegible], तेषु। प्रतिपन्नराज्येन रामेण समा वृत्तिः प्रपेदे, इत्यादि वाच्यान्तरम्।

२१। 'धर्म्मार्थकामेषु समां प्रपेदे,'—न खलु तत्र धर्म्मार्थकामानाम् एकतमस्य [illegible] अपि [illegible] इति विवक्षितं। [illegible] धर्म्मार्थकामाः [illegible] इति भावः। [illegible] —'धर्म्मार्थकामाः [illegible]' इति। 'यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम्'—[illegible] तथैव [illegible] विविधैः [illegible]। [illegible]।

---

[२१] (१) निर्, तॄ to cross, क्त्वा—ल्यप्। [illegible]। [illegible], [illegible]। &c. [illegible]। &c.

২১। রাম পিতৃনিদেশে এইরূপে বনবাস হইতে উত্তীর্ণ হইয়া এবং [illegible] হইয়া যেমন ধর্ম্ম অর্থ ও কাম এই ত্রিবর্গের প্রতি [illegible] প্রতি সমান অনুরাগ প্রদর্শন করিতে লাগিলেন।

21 Thus having passed the period of his exile in the forest in obedience to his father's command, and obtained the kingdom, Râma began to treat his younger brothers with the same uniform consideration with which he looked to the interests of religion (धर्म), prosperity (अर्थ) and enjoyment (काम).

सर्व्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
स निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत्।
षडाननापीतपयोधरासु
नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥

२२। सर्व्वास्विति। सः रामः, वत्सलत्वात् (१) [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। सर्व्वासु मातृष्वपि, निर्विशेषप्रतिपत्तिः [illegible] आसीत्। [illegible] [illegible] (२) [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (३) [illegible]।

२२। यथा हि देवसेनानीः कार्त्तिकेयः स्तन्यदानार्थम् उपागतानां षण्णां कृत्तिकानां स्तन्यं युगपत् पिबन् तासु अभिन्नरूपां भक्तिं प्रादर्शयत् तथा रामोऽपि सर्वास्वेव मातृषु अभिन्नरूपां भक्तिं प्रदर्शितवान्। जननीत्वात् कौशल्यायां यथा अन्यासु मातृष्वपि तथैव व्यवहृतवान् इत्यर्थः। 'वत्सलत्वात्',—हृदयस्य स्वाभाविकेन स्नेहगुणेन। न खलु सैकोदरत्वात् करणस्य सर्वेषां, 'अय भिन्न सदी वैति मयता' इति भावः। 'षडाननापीतपयोधरासु' अत्र रामायणकथा,—'स कुमारं ततो जातं देवाः सहमरुद्गणाः। क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन्'। ...षाड्मुखं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम्। यथौ षडाननो भूत्वा जगाह स्तनजं पयः'। इति।

২২। দেবসেনানী কার্ত্তিকেয় ছয় মুখে যাঁহাদের স্তন্যপান করিয়াছিলেন, তিনি সেই কৃত্তিকাগণের প্রতি যেমন অভিন্নভাবে ভক্তি প্রকাশ করিয়া থাকেন, রাম নিজ বৎসলতাগুণে সকল মাতার প্রতি তেমনি অভিন্নভাবে ভক্তি প্রকাশ করিতে লাগিলেন।

22 Owing to the natural tenderness of his heart he felt equal regard for all his mothers, like Kártikeya the commander of the celestial army who felt equal regard for the six) Krittikás whose breast he had sucked with his six mouths

> तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन
> तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्।
> तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा
> तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

२३। तेनेति। लोकः, लोभपराङ्मुखेन वदान्येन, तेन रामेण अर्थवान् धनिकः आस (१) बभूव। तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत्। विघ्नेभ्यः भयं घ्नता (२) नुदता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् आस। विनेत्रा नियामकेन तेन, पितृमान् आस, पितृवदिदयर्दवि इत्यर्थः।

[२३] (१) आस was (बहुवचने तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्) (२) हन् to kill, शतृ aff. (३) [illegible] son, इनि aff.

मोचनमनुजानीहि इत्याशयः दुःसहा व्यथा येन। पुत्रे दर्शनमात्रमस्तीति तात्पर्यः। तेन पुत्रं (ग) पुनः पु
पुत्रदानमप्रदानं इत्यर्थः।

वल्लभः। दीप्तार्थस्य श्रमशाली स्थितिं दधत् दधम् इति वामनः। तदाह कुमारे,—'आबन्धनृत्याद् हरस्य यत्र' इति। 'निषपात दिवाखस मूर्तताम्' इति, ए मन्यत्रापि समाधेयम्।

২৩। রাম লোভশূন্য হওয়ায় লোকসকল সমৃদ্ধিশালী হইল, তিনি বিঘ্ন-ভয় হরণ করায় সকলে ক্রিয়াবান্ হইল, তিনি পালনহেতু সকলের পিতা হইলেন, এবং শোক দূর করিয়া সকলের পুত্র হইলেন।

23. Having received that greedless Ráma (as their king) the people became blessed with prosperity, having received Ráma the dispeller of all fear of disturbance, the people became great in action, having received Ráma as their guide, the people became possessed of a father, and having received Ráma the remover of sorrow, they all acquired a son

स पौरकार्य्याणि समीक्ष्य काले
रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा।
उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं
कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या॥ २४॥

२४। स इति। सः रामः, काले अवसरे, पौराणां कार्य्याणि प्रयोजनानि, समीक्ष्य, विदेहाधिपतेः दुहित्रा (१) सीतया, उपभोगोत्सुकया अतएव तदीयं सीतासम्बन्धि, चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्या इव, उपस्थितः सङ्गतः सन्, रेमे (२)। "उपस्थानं तु सङ्गतिः" इति यादवः।

---

[२४] (१) दुहिता from दुह् to milk, तृच् unádi aff (दोग्धि, दुह प्रपूरणे, नप्-नेष्टृ-त्वष्टृ-होतृ-पोतृ-भ्रातृ-जामातृ-मातृ-पितृ-दुहितृ इति तृच्, कट्, गुणाभावश्च निपातितः) (२) रम् to sport,—रमते। अरमत। अरंस्त, अरंसाताम्, अरंसत। &c. रेमे। &c.

१४ । स कार्ये पौरकार्याणि समीक्ष्य विदेहाधिपतेः दुहिता ...
सुतया सहैव चारु वपु कृत्वा स्थितया लक्ष्म्या इव उपस्थित (सन्) रेमे ।

१४ । उपभोगे उपभोगेन वा उत्सुका, उपभोगसुकाया: वतीया ...
सुखात, तया । पाठान्तर—तेन उपस्थितेन (सता) रेमे, इत्यादि ।

१४ । 'स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले,'—काले यथाकालं, पौरकार्याणि
व्यवहारदर्शनादीनि प्रजापालनकार्याणि, समीक्ष्य यथान्यायं सम्पाद्य, एतेन
धर्मार्थानुपपातेन सीतासम्भोगकथा कामसेवा कथिता, धर्मोऽपि प्रजापालनरूप:
चर्चैव प्रजाप्रजोजनमेव, उक्तञ्च,—'अभिषेकादियुक्तस्य राज्ञ: प्रजापालनं
परमो धर्मः' इति । 'उपस्थितचारुवपुस्तदीयम्', &c.—स व्यवहारदर्शनानन्तरं
सीतया सहसो विजहार, अत्र उत्प्रेक्ष्यते, सर्वे स्वय लक्ष्मी रामरमणोत्सुका सती
कार्यं सीतां विना अन्यान् उपभोक्ष्यते इति सीतारूपमेव आश्रित्य रामेण सह
रेमे इति । अलौकिकरूपगुणशालिनी राममहिषी सीता त्रिभुवनमोहिनी सा—
लक्ष्मीरिव शुशुभे इति भाव ।

२४ । राम (प्रतिदिन) यथाकाले पौरकार्य्य पर्य्यवेक्षण करिदेन, अनन्तर स्वय
नलिनीव नमस्तरूप अनुभव करिवेन, बोध हइत येन स्वयं लक्ष्मीदेवी उत्कर्ष
गमनरूप हइया स्वयं जानकीर सेई मनोहर देह धारण करियाछेन ।

24 After duly attending to the affairs of state, he enjoyed the company of the daughter of the king of Videha, who seemed as it were Lakshmí herself appearing in Sítá's charming form in her ardent desire to enjoy the company of Ráma.

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
आसेदुषोः सद्मसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
सञ्चिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥२५॥

२५ । तयोरिति । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तलेख्यवत्सु ...
यथाप्रार्थितं यथेष्टम्, इन्द्रियार्थान् ...

आसेदुषोः (१) प्राप्तवतोः, तयोः सीतारामयोः, दण्डकेषु दण्डकारण्येषु, प्राप्तानि दुःखानि अपि विरहविलापान्वेषणादीनि, सञ्चिन्त्यमानानि (२) स्मर्य्यमाणानि, सुखानि अभूवन्। स्मारकन्तु चित्रदर्शनमिति मन्तव्यम्।

२५। चित्रवत्सु सद्मसु यथाप्रार्थितम् इन्द्रियार्थान् आसेदुषी तयो' दण्डकेषु प्राप्तानि दुःखानि अपि सञ्चिन्त्यमानानि सुखानि अभूवन्।

२५। चित्रार्पित [illegible] आलेख्यानि [illegible], तानि चित्र [illegible], तेषु। [illegible] यथाप्रार्थितम्। [illegible] दुःखैरपि [illegible] सुखी [illegible] इति।

२५। एष खलु जीवधर्मो यत् [illegible] अनुभूतानि सुखानि [illegible] अनुस्मृतानि [illegible] आपद्यन्ते, [illegible] अनुभूतानि दुःखानि [illegible] अनुस्मृतानि [illegible] आपद्यन्ते। अत्र पूर्व्वानुभूतानि [illegible] इदानीं राज्यभोगरूपे [illegible] अनुस्मृतानि [illegible] तयो [illegible] इति विवेकाय। 'पूर्व्वानुभूत [illegible]' इति [illegible]। 'चित्रवत्सु' [illegible] दर्शनात् [illegible]। [illegible] —[illegible]' इति। [illegible]। '[illegible]'—[illegible] आदीनाम्, [illegible]।

২৫। [illegible]

25 While feasting themselves with all that the senses can enjoy, within the royal apartments adorned with paintings (in which were represented the events of their forest life), the re

---

[२५] (१) सद् with आ to obtain, क्वसु affix (आसेदिवस्) (२) सम्, चिन्त् to think, (कर्म्मणि) शानच् affix ([illegible])

collection of their sufferings in the Dandaka forest, returned to them in a pleasant and delightful form

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन
मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
आनन्दयित्री परिणेतुरासीत्
अनक्षरव्यञ्जितदौहृदेन ॥ २६ ॥

२६। अथेति। अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन अत्यन्त-मसृणलोचनेन, शरवत् तृणविशेषवत् पाण्डुरेण, अतएव अनक्षरम् अवाग्व्यापारं यथा भवति तथा व्यञ्जितं (१) दौहृदं (२) गर्भः येन तेन मुखेन, परिणेतुः पत्युः, आनन्दयित्री आसीत्।

२६। अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन शरपाण्डुरेण अनक्षरव्यञ्जित-दौहृदेन मुखेन परिणेतुः आनन्दयित्री आसीत्। सीतया आनन्दयित्र्या अभूयत इति वाच्यान्तरम्।

२६। सीता स्त्रीस्वभावजन्यया लज्जया आत्मनो गर्भं यद्यपि पत्यौ वाचा न प्रकाशितवती, तथापि तस्याः नयनयोः मसृणतादर्शनेन मुखमण्डलस्य च पाण्डुतादर्शनेन तदा भर्त्ता तां गर्भिणीं बुबुधे, इति निष्कर्षः। 'आनन्दयित्री परिणेतुरासीत्', —भार्याम् आपन्नसत्त्वां दृष्ट्वा परितोषलाभम् समासाद्य पुरुषः दृश्यतीति प्रवा-दमनुभव न च, तथाच भारते,—'भार्यायां जातम् पुत्रमादर्शेष्विव चाननम्। ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत्' ॥ इति।

---

[२६] (१) ञ्जि, अञ्ज् to make clear, क्त, in aff. (२) दौहृद from दुर् pained, and हृद् heart, अच् aff (दुर्हृद कर्मणि भावे वा); or it is derived from द्वि two, and हृद् heart (स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी यथाह वाग्भट्ट,—'मातृजञ्चास्य हृदयं मातुश्च हृदयं च तत्। तस्मात् द्विहृदया नारी दौहृदिन्यभिधीयते' ॥ इति। तद्गुणाभिलाषात् तस्मै दौहृदम् उच्यते).

२६। অনন্তর, সীতা [illegible] বাক্যে প্রকাশ না করিলেও [illegible] [illegible] ও [illegible] দ্বারা [illegible] বিধান করিলেন।

26 Then Sítá began to delight her lord with her countenance whose paleness resembling the colour of the Sára (reed) and the milder lustre of her eyes, declared though not in words, that she would soon be a mother

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टिं
वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम्।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः
पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥२७॥

२७। तामिति। प्रतीतः गर्भाधानात् प्रीतः, रमयतीति रमणः, प्रियो कृशाङ्गयष्टिं, वर्णान्तरेण नीलिम्ना आक्रान्तपयोधराग्रां विलज्जमानां (१), तां रामां, रहसि अङ्कम् आरोप्य (२), अभिलाषं मनोरथं, पप्रच्छ। एतच्च, "दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्" इति शास्त्रात् न तु लौल्यादित्यनुसन्धेयम्।

२७। प्रतीत रमण कृशाङ्गयष्टिं वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रां विलज्जमानां तां रामाम् रहसि अङ्कम् आरोप्य अभिलाषं पप्रच्छ।

२७। कृशा अङ्गयष्टिः यस्याः ताम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पयोधरौ [illegible] यस्याः ताम्। [illegible] प्रतीतेन रमणेन अङ्कम् आरोप्य कृशाङ्गयष्टिः वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्रा विलज्जमाना सा रामा [illegible] पप्रच्छे, इति।

२७। 'कृशाङ्गयष्टिम्'—एतेन [illegible] गर्भलक्षणम् [illegible], यदाह [illegible], 'क्षामता गरिमा कुक्षेः मूर्च्छा छर्दिररोचकम्। [illegible] [illegible] [illegible] रोम-

---

[२७] (१) वि, लस्ज् to be ashamed, शानच् aff. (२) आ, रुह् to ascend, णिच्, ल्यप् aff

राज्याः प्रकाशनम्' ॥ इति । 'वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम्'—वर्णान्तरेण श्यामी- श्रीतरेण वर्णेन कृष्णवर्णेन इति यावत्, आक्रान्तपयोधराग्रां श्यामचूचुकाम्, स पाहट,—'बहिष्टता स्तनौ पीनौ श्वेतानौ कृष्णचूचुकौ' इति। 'अभिला- पमृच्छ'—अभिलाषं गर्भिणीमनोरथं, सा केषु वस्तुषु स्पृहावती इति इत्यर्थः। एतश्च गर्भिणीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोषमवगत्य यदुक्तं,—'दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः' इत्युक्तं, 'दैवमप्यहन्त स्वे हिताय हितमस्वकम् । महाविपाते प्रांगे विकृतिद्युतिरेव वा' ॥ इति ।

२७। सीतার দেহযষ্টি কৃশ হইয়াছিল এবং স্তনাগ্রে কালিমা পড়িয়াছিল, রাম তাঁহাকে প্রিয়াকে নির্জ্জনে ক্রোড়ে বসাইয়া তাঁহার মনোরথ জিজ্ঞাসা করায় সীতা লজ্জিত হইলেন।

27. Ráma, the loving husband, feeling delighted, placed on his lap, Sítá who was now attenuated in frame, and the colour of the nipple of whose breast was changed, and inquired in solitude, what was her desire, at which she blushed.

सा दृष्टनीवारबलीनि हिंस्रैः
सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं
भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥

२८। सेति। सा सीता, हिंस्रैः दृष्टाः नीवाराः एव ब... येषु तानि, तिर्यग्भिक्षुकादिभ्यः बलिः। सम्बद्धाः सख्यमापन्नाः ... कन्याः वैखानसानां (२) कन्यकाः येषु तानि कुशवन्ति भागीरथी-(३) तीरतपोवनानि भूयः पुनरपि, गन्तुम् इयेष (४) अभिललाष।

[२८] (१) हिंस्रैः from हिंस्, हन् to d... derivation irregular, ... root. (२) वैखानस from विखनस a pious monarch, ... the Ganges first descended from Heaven.

२८। सा हिंस्रैः दृष्टनीवारबलीनि मध्यद्वैखानसकन्यकानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूय द्रष्टुम् ऐच्छत्। तथा ऐच्छ, इति वाक्यान्तरम्।

२८। येषु वन्यैः प्रक्षिप्तानि नीवारधान्यानि वन्यजन्तुभिः उपभुज्यन्ते, येषु यया (सीतया) पूर्वं कृतसख्या तपस्विकन्यकाः निवसन्ति, येषु च मनोज्ञानि कुश-गुल्मानि शोभन्ते, जानकी तान् गङ्गातीरस्थान् आश्रमोद्देशान् पुनरपि द्रष्टुं कामयामास, इति विवक्षार्थः। इदमेव सीतायाः दोहदं प्रेयम्। 'हिंस्रैः दृष्टबलिनो नीवारस्य बलिः उपहारो येषु तानि' इति दिनकरः। 'हिंस्रैः दुष्ट-सत्त्वैः दृष्टनीवारफलानि वनमार्जारादिभिः उपभुक्तनीवारशालिफलानि, बलिलेन भविष्यन्त्यानि यानि शालिस्थानि नीवारफलानि' इत्यादि मल्लिः। 'मध्यद्वैखानसकन्यकानि' इति दिनकरः पठति, तद्दशा' मध्ये वर्त्तिता' वैखान-सानां मुनीनां कन्यका' यत्र, इति तदर्थः।

२८। যথায় বন্যগণ নিক্ষিপ্ত বলিরূপ নীবারসকল দুষ্ট জন্তুরা আসিয়া ভক্ষণ করে, যথায় উপবিষ্টবালারা তাঁহার সহিত প্রণয়সূত্রে সম্বদ্ধ, সীতা ভাগীরথীতীরস্থিত কুশশোভিত সেই সকল তপোবন পুনরায় দর্শন করিতে ইচ্ছা প্রকাশ করিলেন।

28. She expressed her desire to visit once again the hermitages on the banks of the Ganges, in which lay scattered the offerings of wild grain which formed food for wild beasts, which abounded in Kuśa grass, and where lived the hermit girls with whom she formed friendship

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरः
तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः।
आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां
प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

२९। तस्यै इति। रघुप्रवीरः, रामः, तस्यै स . . ., तत्

ईप्सित आप् and ईप् (?) सन् to wish,— रामः,

ईप्सि; । &c

पूर्व्वोत्ताम्, ईप्सितं मनोरथं, प्रतिश्रुत्य, पार्श्वचरैः तत्कालोचितैः [illegible]
यातः सन्, मुदितां अयोध्याम् आलोकयिष्यन् (१), [illegible]
लेढ़ीति अभ्रंलिहम् (२) अभ्रङ्कषं, प्रासादम् आरुरोह । [illegible]
लिह इति खश्प्रत्ययः, अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इति मुमागमः ।

१९। रघुवीरः तस्यै तत् ईप्सितं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरानुयातः (सन्) मु[illegible]
ताम् अयोध्याम् आलोकयिष्यन् अभ्रंलिहं प्रासादम् आरुरोह ।

१९। वाच्यान्तर,—रघुवीरेण पार्श्वचरानुयातेन मुदिताम् अ[illegible]
आलोकयिष्यता अभ्रंलिहः प्रासादः आरुरुहे ।

१९। 'अभ्रंलिहम्',—मेघस्पर्शिनम् अत्युन्नतम् इत्यर्थः । 'मुदिताम्'—[illegible]
[illegible] प्रमानन्दितप्रजाकत्वात् इति भावः । 'तस्यै' इति प्रतिश्रुत्येति [illegible]
[illegible] चतुर्थी ।

२०। [illegible]
[illegible]
[illegible]

20. Having promised to gratify her desire, the hero of t[illegible]
Raghus ascended to the top of his cloud licking palace followe[d]
by his attendants, in order to take a view of the
Ayodhyá

कटाचपर्णं राजपथं स पश्यन्
विगाह्यमानां सरयूञ्च नौभिः ।
विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः
पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ २० ॥

२०। [illegible] । अ. राम, [illegible]

[illegible] (१) [illegible] to look. [illegible] (२) [illegible] cloud, [illegible]
[illegible]

पण्यभूमयः यस्मिन् तं राजपथं, नौभिः समुद्रवाहिनीभिः विगाह्यमानां (१) सरयूं च, पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि (२) पुरोपकण्ठोपवनानि च, पश्यन् रेमे (३)। विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः। "पुमान् स्त्रिया" इत्येकशेषः।

३०। स आपणैः राजपथं नौभिः विगाह्यमानां सरयूं च पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च, पश्यन् रेमे। तेन पश्यता रेमे इति वाच्यान्तरम्।

३०। रामः [illegible] राजपथपार्श्वेषु सुसज्जिताः [illegible], सरयूसलिले [illegible], विलासिन्यः विलासिनश्च [illegible] विहरन्ति, स [illegible] तानि [illegible] विलोकयन् [illegible]। 'सप्रापणम्' इत्यादिना [illegible] सूचितः 'नौभिः विगाह्यमानाम्' इत्यादिना [illegible] सूचितः। 'विलासिभिः' इत्यादिना [illegible] सूचिता।

३०। [illegible]

30 The sight of the public streets lined with splendid shops, of the Sarayu on whose breast boats were gliding (up and down), and of the suburban gardens resorted to by pleasure-seeking pairs, afforded him great delight.

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः।

---

[३०] (१) वि, गाह् to agitate [illegible] (२) अधि, वस to dwell [illegible] (३) रम् to sport.—रमते। ररमे। [illegible] &c

६३

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं
पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ २१ ॥

२१। स इति। वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठः, विग्रहवान्, सर्पाधिराजः शेषः तद्वत् उरू भुजौ यस्य सः, विजितारिभद्र विजितारिश्रेष्ठः, सः रामः, खरूपम् उद्दिश्य, भद्रं भद्रनामकम्, अपसर्पं (१) चरं, किंवदन्तीं (२) जनवादं, पप्रच्छ। "अपसर्पश्चर स्पशः" इति, "किंवदन्ती जनश्रुतिः" इति च अमरः।

२१। वदतां पुरोगः विग्रहवान् सर्पाधिराजोरुभुजः विजितारिभद्रः (स) खरूपम् उद्दिश्य भद्रम् अपसर्पं किंवदन्तीं पप्रच्छ। वाच्यान्तर—वदतां पुरोगेण विग्रहवता तेन सर्पाधिराजोरुभुजेन विजितारिभद्रेण (रामेण) भद्रः अपसर्पः कि-वदन्तीं पप्रच्छे इति।

२१। 'वदतां पुरोगः'—इत्यनेन सत्यामपि स्वस्य वाग्मित्वसम्भावनायां वसतिस्व वादित्वं ध्वन्यते। 'विग्रहवान्'—इत्यनेन तस्य व्यापवादासहत्वं ध्वन्यते, तथा चादर्शः—'न कथनं समाचारं स दृष्टामिताज्ञनः' इति। 'सर्पाधिराजोरुभुज'—इत्यनेन तस्य लीलया सकलधराभारवहनक्षमत्वं ध्वन्यते, न खलु तादृशो वीर जनापवादं सहते इत्यभिप्रायः। 'विजितारिभद्रः',—विजित, अरिभद्र (श्रेष्ठ) रावणो येन, सः। 'विजितारिभद्रः' इति दिनकरः पठति, विजितं दूरीकृतं अरीणां भद्रं मङ्गलं येन सः, इति तदर्थः। अनेन तस्य प्रजानाम् विरोधे सम्बन्धे योग्यत्वं ध्वन्यते। 'खरूपमुद्दिश्य' &c —किं तावत् पुरः स्वगुणमेव सर्वस्मिन् चतुर्भद्रदर्शी प्रजाकोऽपि सुवर्णिन् कथितम् दोषं जल्पन्ति, इति पृष्टवान्, इत्यर्थः। किमर्थमस्य प्रश्नवाक्यी: किंवदन्तीम् इति प्रधानं कर्म, खं अर्थम् इति च अप्रधानं कर्म।

[२१] (१) अप, सृप् to go, अच् aff. (पचाद्यच्) (२) किम् what, वद् to speak, झच् and ङीप् affs. (किमुच्चारणं वदन्ति, गुणवदिकमाहुः। बाहुलकात् झच्। गौरादित्वात् ङीष्).

३१। [illegible]

31 Rama, the most skilful in speech and of pure character, having arms as long as the king of serpents and the destroyer of the strongest foes, inquired of the spy named Bhadra, the opinion of the people regarding his character.

निर्बन्धपृष्टः स जगाद सर्वं
स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः
परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

३२। निर्बन्धेति। निर्बन्धेन आग्रहेण पृष्टः, सः चरः सर्वं जगाद। किमिति? हे मानवदेव! रक्षोभवने उषितायाः देव्याः सीतायाः, परिग्रहात् स्वीकारात् अन्यत्र इतरविषये, तं वर्जयित्वा इत्यर्थः त्वदीयं (१) सर्वं चरितं पौराः स्तुवन्ति (२)।

३२। निर्बन्धपृष्टः स जगाद, (हे) मानवदेव। रक्षोभवनोषितायाः देव्याः परिग्रहात् अन्यत्र पौराः त्वदीयं सर्वं चरितं स्तुवन्ति।

३२। वाच्यान्तर,—निर्बन्धपृष्टेन तेन जगदे, पौरैः त्वदीयं सर्वं चरितं स्तूयते, इति।

३२। 'निर्बन्धपृष्ट' &c.—हा कष्टं सीतादेव्याः तादृशम् अचिन्तनीयं जनापवादं देवाय कथयिष्यामीति स प्रथमं मूकः मौनमेव, पश्चात् प्रभोः आग्रहातिशयात् स्वनियोगपालनम् अपरिहार्यं मत्वा दारुणमपि तदप्रियं कथितवान्

[३२] (१) त्वदीयं—तव इदम्, छ प्रत्ययः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वदादेशः) (२) स्तु to praise,—स्तौति। अस्तौत् अस्तवीत्। अस्तावीत्, अस्ताविष्टाम्, &c. तुष्टाव। &c. कर्मणि—स्तूयते। अस्तावि। तुष्टुवे। &c.

इति [illegible]। [illegible] —"[illegible]" इति। [illegible]

[illegible]

[illegible] दृष्टिरम् [illegible]

[illegible]

३२। [illegible]

[illegible]

[illegible]

32 Being hard pressed he replied. O lord of men (नरपते ... It ... god among men), the people admire every trait of ... character except your acceptance of the queen after her stay ... the house of the Rakshasa (रावण).

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवम्
अभ्याहतं कीर्त्तिविपर्य्ययेण।
अयोघनेनाय इवाभितप्तं
वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

३३। कलत्रेति। एवं किल कलत्र-(१)-निन्दया गुरुणा दुर्वहेण, कीर्त्तिविपर्य्ययेण अपकीर्त्त्या, अभ्याहतं (२) वैदेहिबन्धो वैदेहीवल्लभस्य। ङापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वः, कालिदास इतिवत्। हृदयम्, अयोघनेन (३) अभितप्तं सन्तप्तम्, अय इव, विदद्रे विदीर्णम्। कर्त्तरि लिट्।

३३। एव किल कलत्रनिन्दागुरुणा कीर्त्तिविपर्य्ययेण अभ्याहत वैदेहिबन्धो हृदयम् अयोघनेन अभितप्तम् अयः इव विदद्रे।

(३३) (१) कलत्र from गड to sprinkle, अत्रन् aff. (गड सेचने, गड ... य क इति अत्रन्। डलयोरैक्यम्) (२) अभि, आ, हन् to kill, क्त aff. (३) ... अयस् iron, हन् to beat, अप् aff. (अयो हन्यते ... ते।

३३। कलत्रस्य निन्दा, तया गुरु, तेन। कीर्तेः विपर्ययः अकीर्तिः, तस्यार्थे, तेन। हृदयेन विददे इति पाठान्तरम्।

३३। यथा हि अभितप्तं लौहं लौहमुद्गरेण बलवत् आहतं सत् विदीर्णं भवति, तथा रामस्य हृदयं धर्मपत्नीपरिवादरूपेण दुःसहेन अयशसा बलवत् आहतं सत् विदीर्णमिव आसम्, इति निगदार्थः। स तीव्रमर्मेण अपवादवज्रेण दलित हृदयो बभूवेति भावः। उक्तञ्च,—'सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते' इति। अयांसि लौहानि हन्यन्ते ताड्यन्ते अनेनेति अयोघनः 'हातुडि' इति ख्यातो लौहमुद्गरभेदः। 'कलत्रनिन्दागुरुणा,'—अन्यविषयकः अपवादो यदि कदाचित् सहनीयः स्यात् पत्नीविषयकापवादस्तु न कदाचिदपि सहनीयः, इत्यर्थः। 'हृदयं विददे,'—'प्राक् सीतालाभम् इदानीं पृथक् अभूत् हृदयं' इति दिनकरः।

৩৩। যেমন উত্তপ্ত লৌহ আয়োঘনের (হাতুড়ির) আঘাতে বিদীর্ণ হয় তেমনি বৈদেহীবল্লভের হৃদয় পত্নীর নিন্দাজনিত দুঃসহ অকীর্তির আঘাতে বিদীর্ণ হইয়া গেল।

33 The report of this infamy, intolerable by reason of its connection with his wife broke the heart of Vaidehi's lord in the same way as a red-hot iron is broken with the stroke of a hammer.

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे
जायामदोषामुत सन्त्यजामि।
इत्येकपक्षाश्रयविक्लवत्वात्
आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥३४॥

३४। किमिति। आत्मनः निर्वादः (१) अपवादः एव कथा तां किम् उपेक्षे (२)? उत अदोषां साध्वीं जायां (३) सन्त्यजामि?

[३४] (१) निर्, वद् to speak, घञ् अ (२) ईक्ष् to see, with उप

उभयथापि प्रश्ने लट्। इत्येकपक्षात्पदे अन्यतरपक्षपरिग्रहे स्थिरत्वात् अपरिच्छेदात् सः रामः, दोला इव चला चित्तदशा यस्य सः आसीत्।

३७। वाच्यनिवादकथा किम् उपेक्ष्य उत अदोषा जाया त्यक्तव्या इति एकपक्षाश्रयविक्लवत्वात् स दोलाचलचित्तवृत्तिः आसीत्। किम् (अयम्) वाच्यनिवादकथा उपेक्ष्यते, उत अदोषा जाया संत्यज्यते, इति दोलायमानचित्तः अभूदिति वाच्यान्तरम्।

३४। किं मया स्वचरित्रे ईदृशी अपवादः सोढव्यः, उताहो निरपराधायाः धर्मपत्न्याः परित्यागः कर्त्तव्यः, इति किंकर्त्तव्यविमूढतया राम चित्तस्य दोलायमानता आसीदिति निष्कर्षः। 'दोलाचलचित्तवृत्तिः,'—दोला यथा वारम्वारम् प्राप्य पुरत पृष्ठतश्च पर्यायेण गच्छति, रामचित्तमपि तथा अपवादस्योपेक्षणे सीतायाः परित्यागे च पर्यायेण प्रावर्त्तत, इति भावः। 'उभयत्रापि प्रश्ने लोट्' इति मल्लिनाथटीकायां पाठान्तरे तु 'उपेक्षे' 'त्यजानि' इति पाठान्तरं कार्यम्। दिनकरव्याख्यायामपि एवमेव प्रतीयते यथा,—वाच्यनिर्वादो निन्दा तत्कथां किम् उपेक्षे, अथवा लोकापवादात् अदोषां भार्यां त्यजानि, सम्प्रश्ने लोट्' इत्यादि। 'एकपक्षनिश्चयसमूढत्वात् असमर्थत्वात्' इति वल्लभः। 'द्वयो: मध्ये एकस्य पक्षस्य आश्रये यत् विक्लवत्वं भीरुत्वं तस्मात्' इति दिनकरः।

७४। নিজের এই অপবাদকথার উপেক্ষা প্রকাশ করি, না নিরপরাধা ভার্য্যা পরিত্যাগ করি, তিনি ইহার কোন পক্ষ আশ্রয় করিবেন তাহা স্থির করিতে পারিলেন না, তাঁহার চিত্ত দোলার ন্যায় বিচলিত হইতে লাগিল।

34 Not being able to decide whether he should disregard this reflection on his character, or abandon his innocent wife, the mind of Ráma was agitated like a swing.

---

to slight,—ईक्षते। ऐक्षत। ऐक्षिष्ट। ईक्षाम्बभूव, &c. कर्मणि—ईक्ष्यते। ईक्षि। &c. (२) जन् to be born, यक् aff.

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं
त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत्।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥३५॥

३५। निश्चित्येति। किं च, वाच्यम् अपवादम्, नास्ति अन्येन त्यागातिरिक्तोपायेन निवृत्तिः यस्य तत् अनन्यनिवृत्ति, निश्चित्य (१), पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुं (२) परिहर्तुम् ऐच्छत्। तथाहि, यशोधनानां पुंसां, स्वदेहादपि यशः गरीयः गुरुतरम्, इन्द्रियार्थात् स्रक्चन्दन-वनितादेः इन्द्रियविषयात्, गरीयः इति किमुत वक्तव्यम्? पञ्चमी विभक्ते इत्युभयत्रापि पञ्चमी। सीता चेन्द्रियार्थ एव।

३५। (किं च) वाच्यम् अनन्यनिवृत्ति निश्चित्य पत्न्याः त्यागेन परिमार्ष्टुम् ऐच्छत्, (तथाहि) यशोधनानां स्वदेहात् अपि यशः गरीयः, इन्द्रियार्थात् किमुत। (तेन) ऐच्छत, इति वाच्यान्तरम्।

३५। सीताया रावणगृहवासजनित लोकापवाद सीतापरित्याग विना अन्येन उपायेन अपनेतुं न शक्य, इति अवधार्य राम सीतां परित्यक्तुम् इयेष, तथाहि रामसदृशा यशोधना यशोरक्षणार्थं स्वजीवितमपि लीलया परित्यजन्ति इन्द्रियभोगसाधनं वनितादिकं परित्यजन्तीति किमु वक्तव्यम्। अतएव रामस्य

---

[३५] (१) चि to collect, with निस्, to decide, चिनोति-चिनुते। अचिनोत्-अचिनुत। अचैषीत्, अचैष्टाम्, अचैषुः, &c. अचेष्ट, अचेषाताम्, अचेषत। &c चिचाय-चिकाय-चिच्ये चिक्ये। &c चेष्यति,—चेष्यते। चीयात्। &c (२) मृज्, मृज् to clean, मृष्, &c —मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति-मार्जन्ति, &c. अमार्ट्, अमृष्टाम्, अमृजन्—अमार्जन्। &c अमार्क्षीत्-अमार्जीत्, अमार्ष्टाम्-अमार्जिष्टाम्, अमार्क्षुः-अमार्जिषुः। &c ममार्ज, ममृजतुः-ममार्जतुः। &c मार्क्ष्यति,—मार्जिष्यति। मार्ज्यात्। &c मृष्टः। &c

३६। स्तम् चीणी यस्य सः। तस्य विक्रिया, तस्याः दर्शनं, तेन लुप्तौ हर्षौ ययो ते, तान्। हतौजसा तेन इदं वाक्यम् ऊचे इति वाच्यान्तरम्।

३६। अत्र शोकेन निष्प्रभः रामः अनुजान् भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नान् समाहूतवान्, ते च तदुजस्य तादृशं शोचनीयं आकारान्तरं दृष्ट्वा अत्याहितम् आगतं निराश्वाः जाताः, रामस्तान् रक्षोभवनोषितायाः सीतायाः परिग्रहात् पौराः मयि कलङ्कमीति आख्याय वक्ष्यमाणं वाक्यम् उवाच, इति निष्कर्षः।

৩৬। হতাতেজা রাম অনুজগণকে সমবেত করিলেন, তাঁহার বিকার দর্শনে অনুজগণের হর্ষ লোপ পাইল, তিনি নিজ চরিত্র সম্বন্ধে জনবাদের কথা তাঁহাদিগকে বলিয়া পুনরায় ইহা বলিলেন।

36 Ráma who was now broken down in spirit, called near him his brothers who were sorrowfully affected by seeing him so changed in appearance, and after relating to them the story of his own infamy addressed them thus.

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेः
उपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम्।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः
पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

३७। राजर्षीति। रवेः प्रसूतिः जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य, सदाचारशुचेः सद्वृत्तशुद्धात्, मत्तः मत्सकाशात् दर्पणस्य पयोदवातात् इव साम्रवातात् इत्यर्थः, कीदृशः (१) अयं कलङ्कः (२) उपस्थितः प्राप्तः, पश्यत।

৩৭। রবিপ্রসূত সদাচারশুচি রাজর্ষিবংশের দর্পণের মেঘবাতাদির ন্যায় ক-

37 (१) किम् what, दृश् to see, क्स् aff. (२) कल from कल् to sound, डिप् aff. and अङ्क suff. (कल इत्यव्यक्तशब्दे, डिच, अङ्क् [illegible]), [illegible]

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तम्
अपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम्।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे
आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥३८॥

३८। पौरेष्विति। स. [illegible] [illegible] [illegible] पौरेषु बहुलीभवन्तं (१) प्रसरन्तं, [illegible] पूर्वम्, अवर्णम् अपवादम्। "अवर्णाक्षेपनिर्वाद[illegible]" इत्यमरः। द्विपेन्द्रः आलानमेव आलानिकम्। [illegible] [illegible]। अथवा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य इति आलानि[कम्]। प्रयोजनमिति ठञ्। स्थाणुं (२) [illegible] इव, [illegible]

[३८] (१) बहुली from बहुल with च्वि aff. and भू to be, शतृ aff. (द्वितीया) (२) स्था to stay, णु unádi aff. (पृषोदरादित्वात् [illegible])

वत् सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम्। सोढुं न ईशे (१) न शक्नोमि।

३८। सः अहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुमिव पौरेषु बहुलीभवन्तं तत्पूर्व्वम् अवर्णं द्विपेन्द्रः आलानिकं स्थाणुम् इव सोढुं न ईशे। मया न ईश्यते, इति वाच्यान्तरम्।

३८। जलाशयस्य कुत्रचित् एकदेशे पतितः तैलविन्दुः यथा तरङ्गपरम्परया प्रसरन् सर्व्वं सलिलं व्याप्नोति, रामस्य कुत्रचित् एकदेशे उत्थितः अयम् अपवादोऽपि तथा क्रमेण कर्णपरम्परया प्रसरन् सकलमेव राज्यं व्याप्नोति, अतएव करीन्द्रो यथा अभिनवं बन्धनस्तम्भं सोढुं न शक्नोति, अहमपि तथा सकलदेशव्यापिनम् नवापवादम् अपवादमिमं सोढुं न शक्नोमि, इति विशदार्थः। मर्म्मेदम् अयम 'अस्मद्वंशे कालिमानमनभिज्ञस्य दर्शितः अपवादोऽयम्' जातमिति भावः। 'तत्पूर्व्वम्'—अस्माकं वंशे कुले ईदृशस्य अपवादस्य अयमेव प्रथम अवतार इत्यर्थः। 'आलानिकं स्थाणुम्' इत्यत्र 'कूलङ्कषा इतिवत्' इत्यादिमल्लिनाथोक्तस्य अभिप्रायो यथा,—कूलङ्कषा इत्यत्र पुलिनकूलशब्दादेव आकर्षणे सिद्धे पुनः कषशब्दस्य यथा सामान्यविशेषभावात् न पुनरुक्तं भवति, तथा 'आलानिकं स्थाणुम्' इत्यत्र आलानिकशब्दादेव बन्धनस्थे सिद्धे पुनः स्थाणुशब्दस्य सामान्यविशेषभावात् न पुनरुक्तं। कूलशब्दस्य तटसामान्यवाचित्व, पुलिनशब्दस्य च तटविशेषवाचित्व, एवञ्च स्थाणुशब्दस्य स्तम्भसामान्यवाचित्वम् आलानिकस्थाणु-शब्दस्य च स्तम्भविशेषवाचित्वम् इति सामान्यविशेषभावो ज्ञेयः।

৩৮। জলতরঙ্গে তৈলবিন্দু যেমন প্রসারিত হয় তেমনি পৌরগণমধ্যে এই অপবাদ ক্রমেই প্রসারিত হইতেছে, এবং (এ বংশে) এ অপবাদের এই প্রথম সৃষ্টি, যেমন দ্বিপেন্দ্র বন্ধনস্তম্ভ সহিতে পারে না, আমি তেমনি এ অপবাদ সহিতে পারিতেছি না।

38 Like the infuriated king of elephants who can not bear to be bound to the stake, I shall not be able to bear this first

---

(१) ईश् to be able,—ईष्टे, ईशाते, ईशते। &c. ईशे। &c. ईशिष्ट, ईशिषाताम्, ईशिषत। &c. ईशाञ्चक्रे, &c.

and only infamy (of my race) which is spreading from mouth to mouth among the citizens, like a drop of oil on a sheet of troubled water.

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ
उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्
समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३८ ॥

३८। तस्येति। तस्य अयशसः अपनोदाय, (१) फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ, उपस्थितायां सत्याम् अपि, निर्व्यपेक्षः निःस्पृहः सन् वैदेहसुताम्, पुरस्तात् (२) पूर्व्वं, पितुः आज्ञया समुद्रनेमिं समुद्रः नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः ताम् इव, त्यक्ष्यामि।

३८। तस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायाम् अपि निर्व्यपेक्षः (सन्) वैदेहसुतां पुरस्तात् पितुः आज्ञया समुद्रनेमिम् इव त्यक्ष्यामि। निर्व्यपे(क्षेण)
(मया) वैदेहसुता समुद्रनेमिरिव त्यक्ष्यते, इति वाच्यान्तरम्।

३८। यथाह पूर्व्वं पित्राज्ञापालनाय ससागरां वसुन्धरां त्यक्तवान् तथाद्य रघुकुलकलङ्कमोचनाय आसन्नप्रसवामपि धर्म्मपत्नीं परित्यक्ष्यामीति विग्रहार्थः। पृथ्वीत्यागिनो वनितात्यागो न दुष्करः इति भावः। 'फलप्रवृत्तौ उपस्थिताया- मपि,'—पुत्रजन्मनि सन्निहितेऽपि, एतेन सीतायाः आसन्नप्रसवत्वम् उक्तम्। आसन्नप्रसवामपि पत्नीं यशोरक्षणाय त्यक्ष्यामीति फलितार्थः। 'वैदेहसुताम्'— महाकुलीनामिति भावः, अनेनापि अत्याज्यत्वम् उक्तम्।

৩৮। আমি যেমন পূর্ব্বে পিতার আজ্ঞায় সমুদ্রনেমি পৃথিবীকে ত্যাগ করি- ছিলাম তেমনি আমি এই কলঙ্কমোচনের নিমিত্ত ফলোৎপত্তি (পুত্রজন্ম) সন্নিহিত হইলেও তাহাতে নিস্পৃহ হইয়া বৈদেহীকে পরিত্যাগ করিব।

[३८] (१) नुद to send, with अप, to remove, घञ् aff. (२) पूर्व first, अस्तात् aff (पुरादेश).

39. As I resigned on a former occasion the sea-girt earth at my father's command, so do I resign the daughter of Vidaha, for the purpose of removing this infamy without the least thought for the fruit which she is about to bear.

अवैमि चैनामनघेति किन्तु
लोकापवादो बलवान् मतो मे।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-
नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥४०॥

४०। ननु सर्वथा साध्वी न त्याज्येत्याह, अवैमीति। एनां सीताम् अनघा साध्वी इति च अवैमि, किन्तु मे मम लोकापवादः बलवान् मतः। कुतः? हि यस्मात्, प्रजाभिः भूमेः छाया (१) प्रतिबिम्बं, शुद्धिमतः निर्मलस्य शशिनः, मलत्वेन कलङ्कत्वेन, आरो-पिता, (२) अतो लोकापवाद एव बलवान् इत्यर्थः।

४०। एनाम् अनघा इति अवैमि च, (किन्तु) मे लोकापवादः बलवान् मतः, हि (यस्मात्) प्रजाभिः भूमेः छाया शुद्धिमतः शशिनः मलत्वेन आरोपिता। वाच्यान्तर—(मया) एषाम् अनघा इति अवैयते, प्रजाभिः छायाम् आरोपितवान् इति।

४० यद्यपि निर्मलस्यापि चन्द्रस्य भूच्छायासम्पर्कं कलङ्क इति लोको मन्यते, तथा निष्कलङ्कस्वभावाया अपि सीताया रावणगृहसम्पर्कं तस्याः चरित्रम् दूषण कलङ्क इति लोको कथयति, लोकरञ्जनानुरोधात् मया अनघा इपि अत्र लोकापवादः न कदाचिदपि उपेक्षणीय, इति निष्कर्षः, उक्तञ्च,— 'अलभ्यस्पर्शा वा भवति मलिनस्य जगतः' इति। 'छाया हि भूमेः' &c — अत्र प्रमाणं यथा सूर्यसिद्धान्ते,—'भूच्छायां स्वविमोक्षागो शशी विशत्यसौ अतो विशत्यवशिष्टः स्यात् ग्रहणकाले' इति। 'शशिनो मलत्वे निरूपिता'

---

[४०] (१) छाया from छो to cut, (to cut off the light, &c.) and य aff. (२) रुह् to grow, णिच्, with आ to impute, क्त aff.

...मा न च मे प्रदान:
...र्थ: स वैरप्रतिमोचनाय ।
...समर्पित: शोणितकाङ्क्षया किं
पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्व: ॥८१॥

८१ । [illegible]

[illegible] वैरप्रतिमोचनात् [illegible] (१) [illegible] दशति (२) किम् ? किम्, वैरनिर्यातनाय [illegible]

[illegible]

[८१] (१) स, यम् to exert, घञ् aff. (२) न neg. मृष् to bear, ... aff. (३) दन्श् to bite,—दशति । अदशत् । अदाङ्क्षीत्, अदाङ्क्षाम्, अदाङ्क्षु: । ... ददंश । &c. कर्मणि,—दश्यते । अदंशि । &c. दष्ट: । &c.

सर्वैव विफला स्यात् इत्यपि न मन्तव्यम्: यथा तेजीयान् कोपनः फणी पदाघातकारिणं जनं वैरनिर्यातनाय एव दशति न तु तस्य शोणितपानाय तथा तेजीयान् अहमपि धर्षितदारापहारिणं रावणं वैरनिर्यातनाय एव निहतवान् न तु शोणितपानाय, इति विशदार्थः ।

४१ । अतएव देख ! रावणवध पर्य्यन्त आमि जे प्रयास स्वीकार करियाछि ताहा विफल हइतेछे ना, कारण से प्रयास केवल वैरनिर्यातनेर निमित्त, अन्यथा सर्पके पदे स्पर्श करिवामात्र से जे दंशन करे से कि शोणितेर इच्छाय ?

41 Think not bootless those hard struggles which ended with the destruction of the Rákshasá (रावण), for their cause lay in my desire for revenge Does the fiercely sensitive serpent bite the man who has trodden upon it with his foot for the sake of drinking his blood ?

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैः
न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान्
प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥

४२ । तदिति । तत् तस्मात् एष मे सर्गः (१) निश्चयः । "सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु" इत्यमरः । करुणार्द्रचित्तैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः (२), निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं, वः युष्माकम्, अर्थिता अर्थित्वम् इच्छा, यदि अस्ति इति शेषः ।

४२ । तत एव मे सर्ग करुणार्द्रचित्ते भवाद न प्रतिषेधनीय निर्हृत-वाच्यशल्यान् प्राणान् मया चिर धारयितु व अर्थिता यदि ।

---

[४२] (१) सृज् to quit, &c घञ् कर्त्तरि (२) सिध् to accomplish, with प्रति, to contradict, अनीयर् कर्मणि

...स्थमं सनकात्मजाद्या
निशाम्य [illegible]निर्दिशन्तीम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तः
निषेद्धुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ९३ ॥

९३ । [illegible]ति । [illegible], [illegible] स्थिते, [illegible] [illegible]निर्देशम् [illegible] [illegible] मध्ये, कश्चन कोऽपि, निषेद्धुं निवारयितुम्, अनुमोदितुं (१) [illegible] वा, [illegible] न [illegible], [illegible] प्रबलात् [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible] इति [illegible]

९४ । [illegible]

९३) (१) ईश to rule, अ [illegible] (२) मुद to be pleased, with अनु, to approve—मोदते । अमोदत । अमोदिष्ट, [illegible], &c.
[illegible] । &c.

अनुमोदने च निरपराधायाः पतिव्रतायाः परित्यागे अयश इति पक्षद्वयमपि [illegible] मन्यमाना भरतादयः शुभं वा अशुभं वा न किञ्चित् ऊचुः, इति भावार्थः । 'निराग्रहस्याभिनिवेश.—निराग्रहस्य अतिदारुणस्य, अभिनिवेश पत्न्यास्तु परित्यागरूप व्यवसाय—यस्य, तं तादृशम् ।

৪৩। রাম এইরূপ কহিলে পর, জানকীর প্রতি নিতান্ত নিষ্ঠুরাশয় সেই প্রভুকে বৈরাগ্য বা অনুমোদন করিতে ভ্রাতৃগণের মধ্যে কাহারও সাধ্য হইল না।

43 None among the brothers was able to express himself approvingly or disapprovingly towards the lord who had thus delivered himself, and whose resolution in regard to the daughter of Janaka was so mercilessly severe.

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्व्वजन्मा
विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्त्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी
स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥

४४। स इति। लोकत्रयगीतकीर्त्तिः, यथार्थभाषी, लक्ष्मण-पूर्व्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः, सः रामः, निदेशे स्थितम् आज्ञाकारिणं, लक्ष्मणं विलोक्य, हे सौम्य ! (१) भद्र ! इति आभाष्य (२) च, पृथक् भरतशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्य, आदिदेश आज्ञापयामास ।

৪৪। লোকত্রয়গীতকীর্ত্তি যথার্থভাষী লক্ষ্মণপূর্ব্বজন্মা সেই রাম নিদেশে স্থিত লক্ষ্মণকে বিলোকন করিয়া সৌম্য ইতি আভাষণ করিয়া পৃথক্ আদেশ করিলেন।

৪৪। লোকত্রয়ে গীতা কীর্ত্তি যাঁহার তিনি। পূর্ব্বে প্রথম জন্ম যাঁহার সে পূর্ব্ব-জন্মা অগ্রজ, লক্ষ্মণের পূর্ব্বজন্মা। যথার্থ ভাষিতে শীলমস্য ইতি যথার্থ-

[৪৪] (१) सोम moon, अण् or यत् aff (सौम्य, (२) आ, भाष् to speak, ल्यप् aff —भाषते । अभाषत । अभाषिष्ट, अभाषिषाताम् अभाषिषत । &c भाषेत । &c भाषिष्यते,—भाष्यते । अभाषि । &c.

भ्राता । [illegible]

[illegible] वाक्यमाह ।

४४ । [illegible]

[illegible]

৪৪। ত্রিভুবনে যাঁহার কীর্ত্তি ঘোষিত, সেই সত্যব্রতী রামচন্দ্র [illegible] লক্ষ্মণের দিকে চাহিয়া তাঁহাকে সৌম্য বলিয়া সম্বোধন করিলেন, এবং [illegible] ভাবে এই কথা বলিলেন।

44 The truthful Râma, the eldest brother of Lakshmana, the glory of whose exploits was sung throughout the worlds, turned towards Lakshmana, ever obedient to him, calling him 'The Delight of the eye' (सौम्य i. e प्रियदर्शन) [illegible] cially addressed him thus.

प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।
स त्वं रथी तद्व्यपदेशनेयां
प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजैनाम् ॥४५॥

४५ । प्रजावतीति । दोहदः गर्भिणीमनोरथः तद्शंसिनी (१), ते प्रजावती भ्रातृजाया । "प्रजावती भ्रातृजाया" इत्यमरः । तपोवनेषु स्पृहयालुः(२) एव सस्पृहा एव । स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । सः त्वं रथी सन्, तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण, नेयां नेतव्याम्, एनां

(४५) (१) दोहद from दोह satisfaction, दा to give, क aff. and

सीतां, वाल्मीकेः पदं स्थानं, प्रापय्य (७) गमयित्वा। विभाषा य ल्यपादेशः। त्यज।

४५। दोहदशंसिनी ते प्रजावती तपोवनेषु स्पृहयालुः एव, स त्वं रथी (सन्) तदुपदेशनेयाम् एनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज। वाच्यान्तर—तेन त्वया रथिना (सता) तदुपदेशनेया इयं त्यज्यताम् इति वाच्यान्तरं।

४५। तव भ्रातृजाया वाल्मीकिर्मीतीरतपोवनदर्शनरूप यमंदोहद प्रकाशितवती, तपोवनदर्शनच्छलेन तां रथेन नीत्वा वाल्मीकितपोवनान्तिके परित्यज, इति विशदार्थं। 'एनाम्' इति चकारेणात् अपि स्थलात् 'एनाम्' वाल्मीकिपदम् इति च कर्मद्वयम्।

४५। তোমার ভ্রাতৃজায়া গর্ভলক্ষণ প্রকাশ করিয়াছেন, তিনি তপোবনসকল দর্শন করিবার নিমিত্ত অভিলাষিণী আছেন, অতএব তুমি তাঁহাকে রথে করিয়া তপোবনদর্শনচ্ছলে বাল্মীকির আশ্রমে লইয়া গিয়া পরিত্যাগ কর।

45 Your sister-in-law has expressed her desire, she would like to visit the hermitages Do you take her with you in a car, and carrying her under that pretext to the hermitage of Valmiki, abandon her there

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण
पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत्।
प्रत्यगृहीदग्रजशासनं तत्
आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

४६। स इति। पितुः नियोगात् शासनात्, भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्रा। न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः। मातरि रेणुकायां द्विषद्वत्। तत्र तस्येवेति वतिप्रत्ययः। प्रहृतं (१) प्रहारं शुश्रुवान् (२)

---

श्रु to speak, [illegible] (शुश्रुवान्) (२) [illegible] to desire [illegible] (१) प्र, आप् to obtain, [illegible]

श्रुतवान् । [illegible] इति समुदायः । स लक्ष्मणः अग्रजशासनं, प्रत्यग्रहीत्, हि यस्मात्, गुरूणाम् आज्ञा अविचारणीया ।

४८। पितृ नियोगात् [illegible] मातरि [illegible] अग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत, हि (यस्मात्) गुरूणाम् आज्ञा अविचारणीया।

४८। [illegible] मातरि [illegible] इति [illegible]।

४८। [illegible] इति [illegible]।

४८। [illegible]

[illegible] Lakshmana, who had [illegible] and that Bhārgava [illegible] at the command of his father struck down his mother [illegible] accepted the command of [illegible] the commands of those who are [illegible] to be [illegible].

अथानुकूलश्रवणप्रतीताम्
अत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिम्

४७। अथेति। अथ असौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीताम् (१) दृष्टार्थदर्शनेन तुष्टां, वैदेहसुताम्, अपरुद्भिः (२) अभीरुभिः अभिंसी-वहनयोग्यैः। चमिटिधिच्छिपेः क्रुरिति क्रुप्रत्ययः। तुरङ्गैः युक्तधुरं, सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं गृहीतप्रग्रहं रथम् आरोप्य (३), प्रतस्थे।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

47. Thereafter, Lakshmana went away causing Sita who was delighted to hear the grateful news, to be seated in the car, to which fearless horses were yoked and where the reins were held by Sumantra

सा नीयमाना रुचिरान् प्रदेशान्
प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥

[illegible]

[illegible]

[৪৮] (১) বর্ধিত from বৃধ্ to please, কিরচ্ unādi aff. (২) [illegible] to carry, (কর্মণি) মানচ্ aff. (৩) প্রিয় beloved, কৃ to do, খচ্ aff. (৪) বুধ্ to know,—বুধ্যতে। অবুধ্যত। অবোধি-অবুদ্ধ, অবুধ্যামাম, অবুধ্যত। &c বুবুধে। কর্মণি,—বুধ্যতে। অবোধি। &c.

এই ভাবিয়া মনে মনে আনন্দিত হইলেন, কিন্তু তিনি জানিতেন না [illegible] সেই প্রিয়তম কল্পতরুর ভাব পরিত্যাগ করিয়া এক্ষণে তাঁহার প্রতি অসিপত্র বৃক্ষস্বরূপ হইয়াছেন

48. Whilst being conveyed through romantic places, Sitá rejoiced as she thought of the kindness of her beloved; but she knew not that her beloved had changed the form of the Kalpavriksha (the tree of plenty) for that of the Asipatra (the sword-leaved tree) in respect to her.

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्
सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा ।
आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखम्
अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥

४९ । जुगूहेति । पथि लक्ष्मणः, यत् दुःखं, तस्याः सीतायाः, जुगूह (१) प्रतिसंहृतवान्, तत् गुरु भावि (२) भविष्यत् दुःखम्, अत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन, स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेन अक्ष्णा, अस्यै सीतायै, आख्यातम् । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ।

४९ । [illegible] — [illegible]

४९ । [illegible]

[४९] (१) गुह् to hide,—गूहति । [illegible] &c, [illegible] । &c [illegible] &c (२) भू to be, [illegible]

मा दुर्विनिर्मोवनताद् विषादात्
मध्वः परित्राणनुपगतर्विन्ना ।
राघः शिवं मावरजस्य भूयात्
कुलानामपि कारलैस्त्राग्रहैः ॥ ५० ॥

५०  [illegible] । [illegible] दुर्विनिर्गोभ [illegible]
[illegible] विषादात् (१) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] इति बहुवचनं [illegible] ।
[illegible] ।

५० । मा दुर्मनोभवनात् विषादात् [illegible]
[illegible] शिवं भूयात् इति [illegible] ।

५० । [illegible] इति [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] ।

---

[५०] (१) सद with वि, to be dejected, घञ् aff. (२) दरि ।
to be languid, क aff.

५०। सीता तत् दुःखाभिष्यन्दनरूप दुर्निमित्तं दृष्ट्वा तत्क्षणम् अनिष्ट-पातशङ्कया विषादेन म्लानमुखी सती सर्व्वान्तःकरणेन इत्थं कामयामास यत् सानुजो महाराजः पतिर्मे सर्व्वदा कुशली भूयात्, इति निष्कर्षः। सानुजस्य पत्युः मङ्गलेनैव आत्ममङ्गलम् इति मन्यमाना सा पृथक् आत्ममङ्गलं नाशास्ते, इति ध्येयम्। अन्तःकरणानां बहुत्वात् 'करणै' इति बहुवचनप्रयोग इति दिनकर-चरणौ मन्येते; यथा,—"चत्वारि करणैः मनोबुद्ध्यहङ्काराख्यैः अन्तःकरणैः।" इति दिनकरः। 'बुद्धिमनोऽहङ्कारैः' इति वल्लभः। तथाच वेदान्तसूत्रवार्त्तिके—'मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी' । इति। 'भूयात्' इति आशिषि लिङ्।

৫০। দুর্নিমিত্তজনিত বিষাদে তৎক্ষণাৎ তাঁহার মুখকমল ম্লান হইল, তিনি সর্বান্তঃকরণে সানুজ রাজার মঙ্গল হউক এই কামনা করিতে লাগিলেন।

50 The sorrow caused by the evil omen cast at once a shade of melancholy over the lotus-like face of Sítá who now began to pray with all the strength of her heart and soul,—' Let nothing untoward befall the king and his brothers

गुरोर्नियोगाद् वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्य्यतेवोत्थितवीचिहस्तैः
जह्नोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥५१॥

५१। गुरोरिति। गुरोः ज्येष्ठस्य, नियोगात् साध्वीं वनिताम् अपाप्याम् इत्यर्थः, वनान्ते विहास्यन् (१) त्यक्ष्यन्, सुमित्रातनयः लक्ष्मणः, पुरस्तात् अग्रे स्थितया, जह्नोः दुहित्रा जाह्नव्या, उत्थितैः वीचिहस्तैः, अवार्य्यत (२) इव। अकार्य्यं मा कुर्व्विति वारितस्त्व इत्युत्प्रेक्षा।

[५१] (१) वि, हा to quit, स्यत् aff. (२) वृ to वारयत्। कर्म्मणि लङ्। ...

५२ । सत्यसन्धः सः (लक्ष्मणः) यन्त्रा निगृहीतवाहात् रथात् तां भ्रातृजायां पुलिने अवतार्य निषादाहृतनौविशेषः (सन्) गङ्गां सन्धाम् इव ततार ।

५२ । सत्या सन्धा यस्य सः । निगृहीता वाहा यस्य, तस्मात् । निषादेन आहृतः नौविशेषः यस्य सः । सत्यसन्धेन तेन निषादाहृतनौविशेषेण (सता) सन्धा इव गङ्गा तीर्णा, इति वाच्यान्तरं ।

५२ । अथ सारथिना निगृहीतेषु रथाश्वेषु लक्ष्मणः सैकते सीताम् अवारोप्य केनचित् किरातेन आनीतया नौकया, सत्यप्रतिज्ञो यथा स्वप्रतिज्ञां तरति तथा गङ्गाम् उत्तीर्णवान्, इति निष्कर्षः । प्रतिज्ञापालनस्य पालनात् 'सत्यसन्धः' इति विशेषणम् ।

५२ । সারথি অশ্বগণকে থামাইলে পর, সত্যপ্রতিজ্ঞ লক্ষ্মণ সেই ভ্রাতৃজায়াকে পুলিনে নামাইয়া, কোন নিষাদ কর্তৃক আনীত নৌকায়, প্রতিজ্ঞার ন্যায় গঙ্গা উত্তীর্ণ হইলেন ।

52 Lakshmana, true to his word, caused his brother's wife to be alighted from the car the horses whereof had been brought to a standstill by the driver and crossed the Ganges in a boat which was brought by a Nishada (নিষাদ—a man of a degraded tribe as fowler, fisherman &c.) thereby fulfilling as it were his promise.

अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्
सौमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं
महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥

५३ । अथेति । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापिता (१) प्रवर्तिता वाक् येन सः अन्तर्गतवाष्पः कण्ठः यस्य सः अन्तर्गतवाष्पकण्ठः सौमित्रिः महीपतेः शासनम्, मेघः उत्पाते

(५३) (१) स्थि, अव, वि to stay, णिच् क्त (कर्मणि) (१)

भवम् औत्पातिकम् (२), अश्मवर्षं शिलावर्षम् इव, उत्ससार । उद्गीर्णवान् । दारुणत्वेनाबाध्यत्वादुत्पातत्वेनोक्तम् ।

५३। अथ कष्टेन व्यवस्थापितवाक् अन्तर्गतवाष्पकण्ठः सौमित्रिः राज्ञः शासनम् मेघः औत्पातिकम् अश्मवर्षम् इव उत्ससार ।

५३। व्यवस्थापितवाचा अन्तर्गतवाष्पकण्ठेन सौमित्रिणा शासनम् उत्ससृजे इति वाच्यान्तरम् ।

५३। 'अन्तर्गतवाष्पकण्ठः'—अन्तर्वाष्पभरेण संरुद्धकण्ठस्वरः, अतएव 'कथंचित् व्यवस्थापितवाक्' गरीयसा प्रयत्नेन स्थिरीकृतवाक्शक्तिः, बाष्पभरेण कण्ठस्य वाग्व्यापारे अक्षमोऽपि प्रयत्नातिशयवशात् वाक्योच्चारणे समर्थ इति भावः । 'औत्पातिकम्' &c.—यथा स्वभावस्निग्धोऽपि मेघः निर्घातप्रभृति शिलावर्षं करोति, तथा स्वभावस्निग्धोऽपि लक्ष्मणः राज्ञः वाक्यमेव मर्मोपघाति वचनं सीतायै उदीरयामास, इति विशदार्थः ।

৫৩। অনন্তর বাষ্পভরে রুদ্ধকণ্ঠ সৌমিত্রি অনেক কষ্টে নিজ বাক্য ব্যবস্থিত করিয়া মেঘ যেমন উৎপাতকালে শিলাবর্ষণ উদ্গিরণ করে, সেইরূপ পতির আদেশ উদ্গিরণ করিলেন।

53 Then with his throat choked with sorrow, the son of Sumitrá, with difficulty brought under his control his power of speech, and like a cloud which sends down showers of stones in times of evil portent, gave utterance to the King's command.

ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा
प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥

---

उत्पात, a portent. उत् aff. (२) गॄ to swallow, with उत् to vomit,—गिरति । जगार । अगारीत्, अगारिष्टाम्, अगारिषुः । &c. गरार । &c. उर्द्धे,—गीर्यते । अगारि । &c. गीर्णः । &c.

५४। तत इति। ततः, अभिषङ्गः (१) पराभवः। "अभिषङ्गः पराभवः" इत्यमरः। सः अनिल इव (उपमितसमासः) तेन विप्रविद्धा अभिहता, प्रभ्रश्यमानानि (२) पतन्ति आभरणानि प्रसूनानि इव (उपमितसमासः) यस्याः, सा सीता, लता इव, सहसा स्वमूर्त्ति-लाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः, प्रकृतिं कारणं, धरित्रीं (३) जगाम, भूमौ पपात इत्यर्थः।

५५। ततः अभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना सीता लता इव सहसा स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं जगाम। वाच्यान्तरं—अभिषङ्गानिलविप्रविद्धया प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूनया सीतया लतया इव स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिः धरित्री गम्ये, इति।

५६। यथा काचित् लता वातवेगेन उन्मूलिता पतत्कुसुमा च सती स्वप्रसवितृभूमौ पतति तथा सीतापि शोकवायुना पराभूता स्खलदलङ्कारा च सती स्वप्रसूतिभूमौ न्यपतत्, इति विशदार्थः। न निदारुणं वाक्यं श्रुत्वैव सीता मूर्च्छिताऽपतदिति भावः। स्वप्रसवित्रीं धुतायां लतायां भूमिरिव पतितायाः तस्याः स्वपालयित्री मातैव शरणमित्यपि ध्वन्यते। लता यथा भूमेः उत्पन्ना, अयोनिजा सीतापि तथा यज्ञभूमेः उत्पन्ना, अतएव धरित्री उभयोरेव उत्पत्तिकारणमिति 'स्वमूर्त्तिलाभप्रकृतिम्' इति विशेषणम् उभयत्र सङ्गच्छते।

৫৪। অনন্তর সীতা অপমানরূপ বায়ু [illegible] আহত হইয়া লতার ন্যায় নিজ জননী ধরণীর উপর সহসা নিপতিত হইলেন, কুসুমের ন্যায় অলঙ্কারসকল তাঁহার অঙ্গ হইতে বিগলিত হইল।

54 Suddenly Sitá overborne by as it were the blast of sorrow, fell on the earth which gave her birth like a creeper, whilst the ornaments which she wore, which were like so many flowers, fell off from her body

[५४] (१) अभि, सञ्ज to embrace, घञ् aff. (२) प्र, भ्रंश to drop down, शानच् aff. (३) धृ to hold, इत्र uṇádi aff. ङीप् fem. aff.

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां
त्यजेदकस्मात् पतिरार्यवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै
ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

५५। इक्ष्वाक्विति। इक्ष्वाकुवंशप्रभवः [illegible] आर्यं वृत्तं यस्य सः आर्यवृत्तः साधुचरितः, पतिः भर्ता, त्वाम्, अकस्मात्, अकारणात्, कथं त्यजेत्? अकस्मात्त्यागो [illegible], इति संशयिता (१) सञ्जातसंशया इव, तावत् आत्मशुद्धिज्ञानाभावात् प्राक् इत्यर्थः, जननी क्षितिः (२), तस्यै सीतायै, प्रवेशम् आत्मनि इति शेषः, न ददौ।

५५। इक्ष्वाकुवंशप्रभवः आर्यवृत्तः पतिः, त्वाम् अकस्मात् कथं त्यजेत्? इति संशयिता इव तावत् जननी क्षितिः तस्यै प्रवेशं न ददौ।

५५। इक्ष्वाकुवंश, [illegible] इति भावार्थकम्।

५५। न खलु महावंशप्रसूतः साधुचरितश्च भर्ता विना दोषं त्वां परित्यजेत् तदेव केनापि कारणेन भवितव्यम्, यदि कश्चित् कलङ्कं न तदहं [illegible] तुभ्यं स्थानं दास्यामीति सीताचरिते [illegible] सीताजननी धरणी [illegible] आश्रयं न दत्तवती इति विशदार्थः।

৫৫। ইক্ষ্বাকুবংশজাত ও আর্য্যচরিত পতি কেন অকস্মাৎ তোমায় [illegible] করিবেন, তাঁহাকে জননী ধরণী বুঝি এই সন্দেহ করিয়াই তাঁহাকে নিজ গর্ভে [illegible] দিলেন না।

55. Her mother Earth refused to receive her as if und[er] the suspicion that her husband, the scion of the Ikshwāku rac[e] of noble character, could not have abandoned her witho[ut] cause

---

[५५] (१) संशय doubt, इतच् aff. (क्रियाम्). (२) क्षि to dwell, [illegible] क्तिन् unādi aff [illegible]

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः
मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥

५६। सेति। लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद (१), प्रत्यागतासुः लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत (२) दुःखेनादह्यत इत्यर्थः। तपेः कर्मणि लङ्। कर्मकर्तरीति केचित् तन्न, तपेस्तपःकर्मकस्यैवेति नियमात्। तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः (३), मोहात् कष्टतरः अतिदुःसहः, अभूत्, दुःखवेदनासम्भवात् इति भावः।

५६। लुप्तसंज्ञा सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः (सती) अन्तः समतप्यत, तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभूत्।

५६। लुप्ता संज्ञा यस्याः सा। प्रत्यागताः असवः यस्याः सा। सुमित्रायाः आत्मजः, तस्य यत्नः, तेन लब्धः। लुप्तसंज्ञया तया दुःखं न विविदे सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन प्रबोधेन कष्टतरेण अभूयत, इति वाच्यान्तरम्।

५६। सीता मोहेन निरुद्धेन्द्रियवृत्तिः सती तत् असह्यवेदनं परित्यागदुःखं नान्वभूत्, लक्ष्मणप्रयत्नात् लब्धसंज्ञा तु तेन दुःखेन दह्यमानहृदया बभूव, अतस्तस्या इन्द्रियवृत्तिनिरोधकोऽपि मोहो वरं ननु दुःखस्मारकोऽपि संज्ञालाभः, इति विज्ञ

---

[५६] (१) विद् to know,—वेत्ति-वेद। &c वेत्तु-विदाङ्करोतु। &c. अवेत्, अविताम्, अविदुः अविदम्। &c अवेदीत्, अवेदिष्टाम्, अवेदिषुः। &c विवेद-विदाञ्चकार। &c कर्मणि,—विद्यते। अवेदि। &c विदित। &c (२) तप् to be pained—कर्मणि—तप्यते। अतप्यत। अतापि। तेपे। &c कर्त्तरि,—तपति। अतपत्। अताप्सीत्, अताप्ताम्, अताप्सुः। &c तताप। &c. (३) प्र, बुध् to know, घञ् aff.

दार्थः । सदा शोकं कुमारसम्भवे,—"तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् । अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव" । इति ।

৫৬। তিনি যতক্ষণ অচেতন ছিলেন ততক্ষণ তাঁহার কোন শোক হয় নাই, কিন্তু সংজ্ঞালাভ করিবার পর অন্তরে দগ্ধ হইতে লাগিলেন ; লক্ষ্মণের যত্নে চেতনা লাভ তাঁহার পক্ষে অচেতন অবস্থা অপেক্ষা অধিক কষ্টকর হইয়া উঠিল ।

56 She felt no sorrow while she lay insensible; on returning to her senses she began to burn internally. The consciousness which she re-acquired through the care and attention of the son of Sumitrá was more miserable than her state of insensibility

न चाऽवदद्भर्तुरवर्णमार्य्या
निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥

५७। न चेति। आर्य्या साध्वी सा सीता, वृजिनात् (१) ऋते एनसा विनापि। "कलुषं वृजिनैनोऽघम्" इत्यमरः। अन्यारादितरर्त्ते इत्यादिना पञ्चमी। निराकरिष्णोः (२) निरासकस्य। अलंकृञित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः। भर्त्तुः अवर्णम् अपवादं न अवदत् नैव अवादीत्, किन्तु स्थिरदुःखभाजम् अतएव दुष्कृतिनम् आत्मानं, पुनः पुनः निनिन्द (३)।

५७। आर्य्या (सा सीता) वृजिनात् ऋते अपि निराकरिष्णोः भर्त्तुः अवर्णं ...

[५७] (१) वृज् to cover, इनच् unádi aff. (२) निर्, आ, कृ to do, इष्णुच् aff. षष्ठी. (३) निन्द् to blame,—निन्दति। अनिन्दत्। अनिन्दीत्, अनिन्दिष्टाम्, अनिन्दिषुः। &c. निनिन्द। &c. कर्मणि,—निन्द्यते। अनिन्दि।

न च अवदत्, (किन्तु) स्थिरदुःखभाजं (अतएव) दुष्कृतिनम् आत्मानम् एव पुनः पुनः निनिन्द। साध्व्या (सीतया) अवर्णः न चोदितः, स्थिरदुःखभाक् दुष्कृती आत्मा निनिन्दे, इति वाच्यान्तरम्।

५७। यद्यपि रामो विना दोषं सीतां त्यक्तवान् तथापि पतिव्रता सीता पत्यौ न किञ्चिदपि निन्दावचनं प्रयुक्तवती, अहमेव स्वकर्मभिः एवं चिरदुःखभागिनी जातास्मि इति मन्यमाना सा आत्मानमेव पुनः पुनः निन्दितवती, इति निष्कर्षः।

৫৭। পতি বিনাদোষে পরিত্যাগ করিলেন, তথাপি সাধ্বী সীতা তাঁহাকে দুষিলেন না; কিন্তু আপনাকে দুষ্কৃতকারিণী ও চিরদুঃখভাগিনী ভাবিয়া বারবার আপনাকেই নিন্দা করিতে লাগিলেন

57 Although the noble Sítá was exiled for no fault of hers, yet not a word of reproach against her lord escaped her lips, she blamed only herself repeatedly as a sinner destined for eternal suffering

आश्वास्य रामावरजः सतीं ताम्
आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः।
निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं
देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः॥ ५८॥

५८। आश्वास्येति। रामावरजः लक्ष्मणः सतीं साध्वीं ताम् आश्वास्य (१), आख्यातः उपदिष्टः वाल्मीकेः निकेतस्य आश्रमस्य मार्गः येन सः तथोक्तः सन्, निघ्नस्य (२) पराधीनस्य। "अधीनो निघ्न आयत्तः" इत्यमरः। मे, भर्तुः निदेशेन आज्ञया हेतुना यत् रौक्ष्यं (३) पारुष्यं तत्, हे देवि! क्षमस्व, इति नम्रः प्रणतः, बभूव।

(५८) (१) आ, श्वस् to breathe, णिच्, ल्यप् aff. (२) नि, हन् to kill, क aff. (निहन्ति निराहन्ति यथो इति निघ्नः। इत्यचासौ, चकारेऽ व्युत्पत्तिः) (३) रूक्ष hard, ष्यञ् aff

सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं
प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव।
बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन
भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥

५९। सीतेति। सीता, तं लक्ष्मणम्, उत्थाप्य वाक्यं जगाद। किमिति? ऐ सौम्य। साधो। ते प्रीता अस्मि, चिराय चिरं

---

[५९] (१) बिडौजाः from बिट् (बिष् to pervade ...

जीव, यत् यस्मात्, बिडौजसा (१) इन्द्रेण, विष्णुः उपेन्द्र इव, अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा, त्वम् इत्थं (२) परवान् परतन्त्रः, असि।

५९। सीता तम् उत्थाप्य वाक्यं जगाद, (हे) सौम्य! ते प्रीता अस्मि चिराय जीव, यत् त्वं बिडौजसा विष्णुः इव अग्रजेन इत्थं परवान् असि। सीतया जगदे, (त्वया) प्रीतास्मि इत्यादि वाच्यान्तरम्।

५९। सीता पादपतितं लक्ष्मणम् उत्थाप्य इदमुवाच, अयि सौम्य! यथा विष्णुः सदा अग्रजस्य इन्द्रस्य निर्देशे वर्त्तते तथा त्वमपि सदा अग्रजस्य निर्देशे वर्त्तसे, तत् अनया भ्रातृभक्त्या अहं त्वयि परमपरितुष्टास्मि, त्वं चिरजीवी भूयाः, इति निष्कर्षः। 'बिडौजसा'—वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट्, व्यापकम् ओजः यस्य स बिडौजाः, तेन। 'आदित्यानां हि सकलं विष्णुः कनीयान्' इति श्रुतेः,' अस्यायमभिप्रायः,— इन्द्रः प्राक् कश्यपात् अदित्यां जज्ञे पश्चात् विष्णुः कश्यपात् अदित्यां जज्ञे, इति विष्णोः कनिष्ठत्वम् इति।

৫৯। সীতা লক্ষ্মণকে ধরিয়া তুলিলেন, এবং কহিলেন, বৎস সৌম্য! আমি তোমার উপর প্রীত হইয়াছি, তুমি চিরজীবী হও, যে হেতু বিষ্ণু যেমন ইন্দ্রের অনুগত সেইরূপ তুমিও তোমার জ্যেষ্ঠের অনুগত।

60. Sitá raised him up from the ground and addressed him thus,— Solace of the eye, I am delighted with you, do you live for ever because you are as much subservient to the will of your eldest brother as Vishṇu is to Indra.

श्वश्रूजनं सर्व्वमनुक्रमेण
विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः।
प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं
सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥

---

ओजस् splendour (२) इत्थम् from इदम् thus, [illegible]
[illegible]

[illegible]

कन्या[illegible]
न [illegible] यदि [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ६४

उपस्थितां पूर्व्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयाऽतिरोषात्
सोढाऽस्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥

६३। उपस्थितामिति। पूर्व्वम्, उपस्थितां प्राप्तां, लक्ष्मीम् अपास्य (१), मया सार्द्धं, वनं प्रपन्नः असि प्राप्तः असि। तत् तस्मात् तया लक्ष्म्या, अतिरोषात्, त्वद्भवने आस्पदं (२) प्रतिष्ठाम्। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः। प्राप्य वसन्ती अहं, सोढा (३) न अस्मि।

६३। पूर्व्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नः असि, तत् तया अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्य वसन्ती (अहं) न सोढा अस्मि। (तया) इत्यनेन भूयते, ता वसन्तीं मां न सोढवती, इति वाच्यान्तरम्।

६३। त्वं पूर्व्वं वनगमनकाले उपस्थितां राजलक्ष्मीम् अवधूय मामेव सहचारिणीम् अकरोः, अतः तत्कारणात् ईर्ष्याकषायिता सा राजलक्ष्मी अधुना आस्पदं प्राप्य अतिरोषात् मां त्वद्भवनात् निरासयत्, इति विशदार्थः। न खलु अधुना सपत्नी [illegible] सपत्नीलोकाय मह्यं [illegible]। राजलक्ष्मी [illegible] मया राजलक्ष्मीः [illegible] न तु [illegible] इति भावितार्थः।

৬৩। আপনি পূর্ব্বে উপস্থিত রাজলক্ষ্মীকে পরিত্যাগ করিয়া আমার সঙ্গে বনগমন করিয়াছিলেন, তাই বুঝি সেই রাজলক্ষ্মী অতিশয় রোষবশতঃ, আমি আপনার গৃহে অধিষ্ঠিত হইয়া বাস করিতেছিলাম, ইহা সহিতে পারিলেন না।

63 On a former occasion you forsook the goddess of royalty that came over to you, and went with me into the forest, for this reason, thorough excess of wrath, she has been unable to brook me, who was living in your mansion

---

[६३] (१) अप, अस् to throw, ल्यप् aff (२) आ, पद् to go, derived irregularly (आपद्यते अस्मिन्, आङ्पूर्व्व पद् धातु घ। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुट्) (३) सह् to bear, क्त aff (कर्म्मणि),

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां
तपस्विनीनां भवतः प्रसादात्।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं
कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥

६४। निशाचरेति। निशाचरैः उपप्लुताः पीडिताः भर्तारो यासां ताः निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः। नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः। तपस्विनीनां, भवतः प्रसादात् अनुग्रहात्, शरण्या (१) रक्षणसमर्था भूत्वा, त्वयि दीप्यमाने (२) प्रकाशमाने सत्येव, शरणार्थम् अन्यं तपस्विनं कथं प्रपत्स्ये (३) आश्रयामि।

६४। (क्षे) निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवत्प्रसादात् शरण्यया भूत्वा त्वयि दीप्यमाने शरणार्थम् अन्यः कथं प्रपत्स्यते। मया अन्यः कथं प्रपत्स्यते इति वाच्यान्तरम्।

६४। राक्षसविमर्देषु तापसेषु [illegible] आसीत् [illegible] अहं च भवदनुग्रहात् तत्पत्नीनां तदा शरणभूता आसम्, अधुना जीवति त्वयि परिपूर्णप्रभावे [illegible] [illegible] [illegible] विदधामि। [illegible] किं नु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विपर्यं इति भावः।

৬৪। যাঁহাদের পতিরা রাক্ষসদিগের দ্বারা উৎপীড়িত হইয়াছিলেন আমি যে আপনার প্রসাদে সেই তপস্বিনীদিগের আশ্রয়দাত্রী হইয়াছিলাম, আমি আপনি বর্তমান থাকিতে আমি আশ্রয়ের নিমিত্ত কেমন করিয়া অন্যের নিকট উপস্থিত হই।

64 How can I, who through your favour was the asylum of those hermit women whose husbands were oppressed by

---

[६४] (१) शरण्य shelter, यत् aff. (स्त्रियाम्). (२) दीप् to shine, शानच् aff.—दीप्यते। अदीप्यत। अदीपि-अदीपिष्ट, अदीपिषाताम्, अदीपिषत। &c. दिदीपे। &c.

Rakshasas, seek asylum near others, whilst you are yourself living in full splendour

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे
कुर्य्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजः
त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः॥ ६५ ॥

६५। किंवा इति। किंवा अथवा, तव सम्बन्धिना अत्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फले, अस्मिन् हतजीविते, कुत्सजीविते, उपेक्षा (१) कुर्य्यां कुर्य्यामेव, रक्षणीय रक्षणार्हम्, अन्तर्गतं कुक्षिस्थ, त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भरूपम्। "शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्य्येन्द्रियाणि च" इत्यमरः। मे मम अन्तरायः (२) विघ्नः, न स्यात् यदि।

६५। किंवा तव अत्यन्तवियोगमोघे अस्मिन् हतजीविते उपेक्षां कुर्य्याम्, रक्षणीयम् अन्तर्गतं त्वदीयं तेजः मे अन्तरायः न स्यात् यदि। (मया।) [illegible] [illegible] रक्षणीयेन अन्तर्गतेन तेजसा [illegible] अन्तरायेण न भूयते, इति वाच्यान्तरम्।

[illegible]। अथवा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

६५। अथवा, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

---

[६५] (१) उप, ईक्ष् to see, अङ् & टाप् affs (२) अन्तर् within, अय to go, घञ् aff (अन्तरे [illegible] [illegible] वा [illegible], [illegible] [illegible]), इ गतौ वा, घञ् इत्यत).

67. Or, I would have disregarded this mis[illegible] mine rendered useless by my lasting separation from you [illegible] your child in my womb which demands protection [illegible] stood in my way.

साऽहं तपः सूर्य्यनिविष्टदृष्टिः
ऊर्द्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
त्वमेव भर्त्ता न च विप्रयोगः ॥६६॥

६६। सेति। सा अहं, प्रसूतेः ऊर्द्ध्वं, सूर्य्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपः चरितुं यतिष्ये (१), यथा भूयः तेन तपसा मे जननान्तरे अपि, त्वम् एव भर्त्ता स्याः, विप्रयोगश्च न स्यात्।

[illegible]

[illegible]

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्
स एव धर्मो मनुना प्रणीतः।
निर्वासिताऽप्येवमतस्त्वयाऽहं
तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥६७॥

६७। नृपस्येति। वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं यत् स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीत' उक्तः, अतः कारणात्, एवं त्वया निर्वासिता(१) निष्कासिताऽपि अहं, तपस्विभिः सामान्यं(२) साधारणं यथा भवति तथा, अवेक्षणीया, कलत्रदृष्ट्यभावेऽपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

६७। वर्णाश्रमपालनम् यत् स एव नृपस्य धर्मः मनुना प्रणीतः, अतः त्वया एवं निर्वासिता अपि अहम् तपस्विसामान्यम् अवेक्षणीया।

६७। सर्वेषां वर्णानां सर्वेषाम् आश्रमाणाञ्च यथावत् परिरक्षणमेव मनुप्रणीतो राजधर्मः; तत् यद्यपि लोकापवादभीतेन त्वया अहं गृहात् निर्वासिता, तथापि यथा अन्ये तापसा रक्ष्याः तथा मदधिकारे वर्त्तमाना तपस्विनी अहमपि त्वया रक्ष्या, इति विभावः। वर्णाः चत्वारः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-भेदात्। आश्रमाः अपि चत्वारः ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थ-भैक्ष्यभेदात्। 'नृपस्य &c ...प्रणीत'—यथा मनुः—'स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः। वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता' इति। 'स एव धर्मः'—अत्र धर्म इति विधेयपदस्य प्राधान्यात् 'सः' इति पुंलिङ्ग निर्देशः।

৬৭। বর্ণ ও আশ্রম সকলকে যে রক্ষা করা সেই রাজার ধর্ম বলিয়া মনু নির্দেশ করিয়াছেন, অতএব এইরূপে নির্বাসিত হইলেও আমাকে তপস্বিগণের এক জন বলিয়া আপনার রক্ষা করা উচিত।

67. To protect all classes (वर्ण) and orders (आश्रम) of men

---

[६७] (१) निर्, वस् to live, णिच्, क्त aff. (स्त्रियाम्) (२) समान common, ष्यञ् aff.

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारात्
चक्रन्द विग्ना कुररीव भूयः ॥६८॥

६८ । तथेति । तथेति तस्याः सीतायाः वाचं [illegible] रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीते [illegible] सीता व्यसनातिभारात् [illegible] मुक्तकण्ठं [illegible] विग्ना (१) भीता, कुररी (२) इव [illegible] "उत्क्रोशकुररौ समौ" इत्यमरः । भूयः, भृशं, चक्रन्द (३) चुक्रोश ।

६८ [illegible]

६८ । [illegible]

[६८] (१) विज् to tremble with fear. क्त aff. [illegible]. (२) कुररी from कृ to cry, करन् aff. and fem ङीप् aff. (३) क्रन्द्, to cry,— लङ् त । अक्रन्दत् । अक्रन्दीत्, अक्रन्दिष्टाम्, अक्रन्दिषुः । &c. चक्रन्द । &c. कर्मणि,—क्रन्द्यते । चक्रन्दे । &c.

৬৮। আমি তোমারই বলিব এই বলিয়া সীতার বাক্য অঙ্গীকারপূর্ব্বক রামানুজ লক্ষ্মণ যখন দৃষ্টিপথের বহির্ভূত হইলেন তখন সীতা অবশ্য দুঃখভারে আতঙ্কিত হইয়া ভীতা কুররীর ন্যায় মুক্তকণ্ঠে অত্যন্ত ক্রন্দন করিতে লাগিলেন।

68. When after giving his promise to Sítá, the younger brother of Ráma disappeared from her sight, Sítá began to cry aloud like an afrighted Kurarí (osprey), under the weight of her grief

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षाः
दर्भानुपात्तान् विजहुर्हरिण्यः।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम्
अत्यन्तमासीद्रुदितं वनेऽपि ॥६९॥

६९। नृत्यमिति। मयूराः नृत्यं विजहुः त्यक्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि हरिण्यः उपात्तान् (१) दर्भान् (विजहुः) इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वने अपि, अत्यन्तं रुदितम् (२) आसीत्, यथा रामगेहेऽपि इत्यपिशब्दार्थः।

৬৯। ময়ূরা নৃত্যং বিজহ্রুঃ বৃক্ষা কুসুমানি (বিজহ্রুঃ) হরিণ্যঃ উপাত্তান্ দর্ভান্ (বিজহ্রুঃ) (ইত্থং) তস্যাঃ সমদুঃখভাবং প্রপন্নে বনে অপি অত্যন্তং রুদিতম্ আসীৎ।

৬৯। ব্যাখ্যানং,—ময়ূরে নৃত্য ত্যাগ করিল, বৃক্ষে কুসুমানি ত্যাগ করিল, হরিণীগণ উপাত্ত দর্ভ বিসর্জ্জন করিল, ইত্যাদি।

৬৯। যা [illegible] সীতার [illegible] ময়ূরগণ নৃত্য ত্যাগ করিল, বৃক্ষ সকল কুসুমানি ত্যাগ করিল [illegible] দর্ভ [illegible]

[৬৯] (১) उपात्त from उप, आ, दा to give, क्त aff. (२) रुद् to cry क्त aff. (भावे क्त प्रत्यय.)

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी
कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

७०। तामिति। कुशेध्माहरणाय यातः [illegible] कविः [illegible] रुदितानुसारी सन्, तां सीताम्, अभ्यगच्छत्। [illegible] [illegible] निषादेन (१) [illegible] [illegible] अण्ड (२) क्रौञ्चस्य दर्शनेन उत्थः (३) उत्पन्नः यस्य शोकः (४) श्लोकत्वम् (५) आपद्यत [illegible]। स च श्लोकः

[७०] (१) नि, षद् to go, [illegible] (२) [illegible] born, ड aff. (३) उत्थ from उद्, स्था to stay, क aff. (४) शुच् to lament, घञ् aff. (५) श्लोक to compose (as verses), अच्; according to the *Rāmāyaṇa* श्लोक is derived from शोक sorrow; the first verse ever composed, having been the involuntary

पद्यते। "मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वम् अगमः शाश्वतीः समाः। यत् क्रौञ्चमिथुनादेकम् अवधीः काममोहितम्॥" इति। तिरश्चामपि दुःखं न सेहे किमुतान्येषाम् इति भावः।

७०। कुशेध्माहरणाय यातः कविः रुदितानुसारी (सन्) ताम् अभ्यगच्छत्, निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः यस्य शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत।

७०। वाच्यान्तरे—कुशेध्माहरणाय यातेन रुदितानुसारिणा कविना सा अभ्यगम्यत, निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थेन यस्य शोकेन श्लोकत्वम् आपद्यत, इति।

७०। निषादेन विद्धं क्रौञ्चं दृष्ट्वा सञ्जातकारुण्यस्य शोकार्त्तस्य यस्य किल वदनात् श्लोकरूपा वाणी प्रादुरभूत् स भगवान् आद्यः कविः वाल्मीकिः तदा समित्कुशाहरणाय निर्गतः, स तत् क्रन्दितमाकर्ण्य दयार्द्रचेता तदनुसरणक्रमेण सीतासमीपमाजगाम, इति समुदितार्थः। अत्र रामायणकथा,—स किल भगवान् वाल्मीकिरेकदा अभिषेकार्थं तमसातीरं जगाम, ददर्श च तत्र कामलोहित चाहरन्तं क्रौञ्चमिथुनम्, तस्मिन्नेव समये कश्चित् निषादः वाणेन तन्मिथुनात् पुमांसं क्रौञ्चं जघान। शोणितपरीताङ्गं भूमौ चेष्टमानं तं क्रौञ्चं दृष्ट्वा रुदतीं क्रौञ्चीं च निशम्य महर्षेर्मनसि कारुण्यं समजायत, शोकतप्तस्य तस्य मुखात् अकस्मात् 'मा निषाद' इत्यादिरूपा अनुष्टुप्छन्दसा परिबद्धा अपूर्व्वरूपा वाणी निःससार, सा च शोकार्त्तस्य मुखात् सञ्जातेति श्लोकनाम्ना प्रसिद्धिमगमत्। तत्र उपेत्य स भगवान् ब्रह्मा कविरिति पुराणी श्रुतिरिति। ब्रह्मादेशाच्च स तेनैव छन्दसा रामायणकथां रचितवान्, इति। 'शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत'—अत्र रामायणम्,—'पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः। शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा' इति।

৭০। নিষাদবিদ্ধ ক্রৌঞ্চদর্শনে যাঁহার শোক শ্লোকরূপে পরিণত হইয়াছিল, সেই কবি (বাল্মীকি) কুশ ও কাষ্ঠ আহরণ করিবার নিমিত্ত নির্গত হইয়াছিলেন, তিনি সেই রোদনের অনুসরণক্রমে সীতার নিকট উপস্থিত হইলেন।

The poet, whose grief, at the sight of a bird pierced by

---

expression of Vâlmîki's grief at beholding a bird killed by a fowler.

[illegible]

[illegible]

72 I know by meditation that your husband moved by false popular calumny has abandoned you, therefore grieve not, O Vaidehi, you have simply come to your father's house in another part of the country

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि
सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकत्थनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ
अस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

७३। उत्खातेति। उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि रावणादि कण्टकोद्धरणेन सर्व्वलोकोपकारिण्यपि इत्यर्थः, सत्यप्रतिज्ञे सत्यसन्धे अपि, अविकत्थने (१) अश्लाघिन्यपि, इत्थं स्वेष्टपात्रेऽपि मे त्वां प्रति, अकस्मात् अकारणात्, कलुषप्रवृत्तौ अहितव्यापारे, भरताग्रजे रामे मे मन्युः (२) कोपः अस्त्येव। सर्व्वगुणाच्छादकोऽयं दोष इत्यर्थः। सीतानुनयार्थोऽयं रामोपालम्भः।

७३। उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि सत्यप्रतिज्ञे अपि अविकत्थने अपि त्वां प्रति अकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ भरताग्रजे मे मन्युः अस्ति एव।

(७३) (१) अ neg विकत्थन from वि, कत्थ to boast, युच् aff (विकत्थनः) (२) मन् to know, युच् unâdi aff.

७२। उत्खात-लोकत्रयकण्टको येन, तस्मिन्। सत्या प्रतिज्ञा यस्य, तस्मिन्। न विकत्थनः अविकत्थनः, तस्मिन्। कलुषा प्रवृत्तिः यस्य, तस्मिन्। मन्युना भूयते इति वाच्यान्तरम्।

७३। उत्खातलोकत्रयकण्टकोऽपि सर्वगुणसम्पन्नोऽपि भर्त्ता राम अकारणात् धर्मपत्नीत्यागात् मे कोपविषयो भवत्येव, इति संक्षेपः। 'उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि' —त्रिभुवनपीडक रावणं समूलघातं हत्वा त्रिलोकोपकारसाधनात् यद्यपि सर्वथा मे प्रीतिविषयोऽसौ रामः न जातु मन्युविषयः, तथापि इति भावः। दृष्टान्त'प्रभृत' कण्टको यथा निरन्तरं देहपीडां जनयति, तथा दुर्जनो रावणोऽपि निरन्तरं लोकपीडां जनयामास इति तस्य कण्टकसाम्यम्। 'सत्यप्रतिज्ञेऽपि'—सत्या अवितथा प्रतिज्ञा वनवासादिरूपम् अङ्गीकृतं यस्य स, तस्मिन्। 'अविकत्थनेऽपि' —अनपि श्लाघनीये गुणराशौ आत्मश्लाघाविरहिते। अकारणधर्मदारत्यागरूपोऽयं बलीयान् दोषः तस्य सर्वान् गुणान् आच्छाद्य तस्मिन् मे प्रीतिं च दूरीकृत्य कोपमेव जनयति इति फलितार्थः। उक्तञ्च,—'दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी' इति।

৭৩। ভরতাগ্রজ রাম ত্রিলোককণ্টকের উন্মূলনকারী হইলেও এবং সত্যপ্রতিজ্ঞ ও আত্মশ্লাঘাশূন্য হইলেও তিনি [illegible] প্রতি অকারণে এই গর্হিত আচরণ করায়, তাঁহার উপর আমার ক্রোধ হইতেছে।

73 Although Bharata's eldest brother has slain the enemy of the three worlds, although he is ever true to his word, and although he is free from pride, I can not help feeling anger against him because he has without cause behaved towards you so improperly.

तवोरुकीर्त्तिः श्वशुरः सखा मे
सतां भवोच्छेदकरः पिता ते।
धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां
किन्तन्न येनाऽसि ममाऽनुकम्प्या ॥७४॥

७४। तवेति। उरुकीर्त्तिः तव श्वशुरः (१) दशरथः, मे सखा,

[illegible]

73 Your father-in-law of far-spreading renown, your friend, your father cuts the tie that binds the virtuous to an [illegible] life; and you are foremost among those women who hold their husbands as their gods, so what is there not in you for which you can be an object of my compassion?

तपस्वीसंसर्गविनीतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसाऽस्मिन् ।

[७४] (१) [illegible] from [illegible] a particle implying respect, [illegible] to pervade, [illegible] unādi aff. (२) [illegible], [illegible] to tremble, [illegible] aff. ([illegible])

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेः
अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

७५। तपस्वीति। तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुके, अस्मिन् तपोवने, वीतभया निर्भीका, वस। इतः अस्मिन् वने, अनघप्रसूतेः सत्प्रसवे·, ते अपत्यसंस्कारमयः(१) जातकर्म्मादिरूपः, विधि (२) अनुष्ठानं, भविष्यति।

७५। तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे अस्मिन् तपोवने वीतभया वस इतः अनघ प्रसूते, ते अपत्यसंस्कारमयः विधि भविष्यति।

७५। तपस्विनां सङ्गं, तेन विनीता सत्त्वा यस्मिन्, तस्मिन्। वीतं भयं यस्याः, सा। अनघा प्रसूति यस्याः, तस्याः। वीतभयया उष्यताम्, इति वाच्यान्तरम्।

७५। अत्र तपोवने महात्मनां तपस्विनां तपःप्रभावात् सर्व्वे जन्तव उपशान्तवैराः विनीतभावेन चरन्ति, अतस्त्वम् अकुतोभया वस, सुप्रसवानन्तरञ्च ते पुत्रस्य जातकर्म्मादिकान् संस्कारान् अहमेव यथाविधि सम्पादयिष्यामि, इति विवक्षार्थः। अत्रत्ये न कुत्रापि किञ्चिदपि उपेक्षाकारणमस्तीति भावः। जात कर्म्म यदाह मनुः,—'प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते'। इति। अनुरूपभावो यथा तृतीयसर्गे,—'जन न मर्त्ये अधिको बभौ'। इति। यथा च पञ्चदशसर्गे—'अनिदकमासविनीतसत्त्व'। यथा वा कादम्बर्य्याम्,—'अत्र भगवतः प्रभावादेव उपशान्तवैरम् अपगतमत्सरं तपोवनम्' इति।

१४। এখানে তাপসকুলের সংসর্গে জন্তুগণ বিনীতভাবে বাস করে, তুমি এই স্থলে বনে অকুতোভয়ে বাস কর, নির্বিঘ্নে প্রসবের পর তোমার পুত্রের জাতকর্ম্মাদি সংস্কার এই স্থানেই সম্পন্ন হইবে।

---

[७५] (१) अपत्य from अ neg पत् to fall, यत् aff. the family being upheld by them संस्कार from सम् implying perfection, कृ to make, घञ् aff सुट् augment, with मयट् aff. (अपत्यसंस्कारमय) (२) वि, धा to have, कि aff.

75. Do you live without fear in this hermitage where animals have become gentle in the company of hermits. Here when you have safely given birth to your son, its natal ceremonies shall be performed

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैः
तमोऽपहन्त्रीं तमसां वगाह्य।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः
सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः॥ ७६॥

७६। अशून्येति। सन्निविशन्ते येष्विति सन्निवेशाः उटजाः। अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः। मुनीनां सन्निवेशैः उटजैः, अशून्यतीरां पूर्णतीरां, तमसः शोकस्य पापस्य वा अपहन्त्रीम् (१)। "तमस् क्लीबे पापे नरकशोकयोः" इत्यमरः। तमसां नदीं वगाह्य (२) स्नात्वा। बलिक्रियापेक्षया पूर्वकालता। तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु बलिक्रियाभिः इष्टदेवतापूजाविधिभिः, ते मनसः प्रसादः सम्पत्स्यते भविष्यति।

७६। मुनिसन्निवेशैः अशून्यतीरां तमोऽपहन्त्रीं तमसां वगाह्य तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः ते मनसः प्रसादः सम्पत्स्यते। प्रसादेन सम्पत्स्यते, इति वाच्य।

६। ऋषिकुलाध्युषिततीरायां कलुषनाशिन्यां तमसायां स्नात्वा तस्याः पुलिने च इष्टदेवतानां पूजादिव्यापारेण यत् त्वं यतसे। प्रतिदिनं विहरिष्यसि, लप्स्यसे च त्वामपि शान्तिं ते अन्तरात्मा, इति भावार्थः। अत्र अव अपि पदयोः वैकल्पिकलोपत्वात् अकारलोपः, पक्षे अवगाह्य।

६] (१) अप, हन् to kill, तृच् aff. ङीप् fem. aff. (द्वितीया). (२) agitate, ल्यप् aff. also अवगाह्य.

৭৬। যাহার তীরভূমি মুনিগণের আবাসে পরিপূর্ণ, তুমি সেই দুঃখোপহারিণী তমসার জলে অবগাহন করিয়া এবং তাহার পুলিনে (ইষ্টদেবতার উদ্দেশে) বলিকর্ম্ম সম্পাদন করিয়া মনের শান্তি লাভ করিতে পারিবে।

76 Having bathed in the Tamasá which destroys sorrow (or sin) and whose banks are dotted with the huts of hermits you will feel serenely delighted by presenting offerings to the gods on its sandy lap.

पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्यः
बीजञ्च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिपन्नाम्
उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥৭৭॥

৭৭। पुष्पमिति। ऋतुरस्य प्राप्त आर्त्तवं (১) तत्कालप्राप्तमित्यर्थः, पुष्पं फलं च, अकृष्टरोहि (২) अकृष्टदेशोत्थम् अकृष्टपच्यम् इत्यर्थः, बलये हितं बालेयं (৩) पूजायोग्यम्। छदिरुपधिबलेः ढञिति ढञ्प्रत्ययः। बीजं नीवारादिधान्यं च आहरन्त्यः, उदारवाचः प्रगल्भगिरः मुनिकन्यकाः, नवाभिपन्नां नवप्राप्तां त्वां विनोदयिष्यन्ति (৪)।

৭৭। আর্ত্তব পুষ্প ফল ও অকৃষ্টরোহি বালেয় বীজ আহরণ করিয়া উদারবাক্ মুনিকন্যকারা নবাভিপন্না তোমাকে বিনোদিত করিবে।

(৭৭) (১) ঋতু season, অণ্ aff (২) অকৃষ্টরোহি from অকৃষ্ট (অ neg. কৃষ to till, ক্ত aff.) and রুহ্ to grow, ণিনি aff (৩) বলি offering, ঢক্ aff (৪) বি, নুদ to send ণিচ,—বিনোদয়তি। বিনোদয়ত্‌। &c অনুদত্‌। &c নীরদাপহৃত, &c নুদ,—নুদতি নুদতে। &c অনুদত্‌-অনুদত। &c অনৌৎসীত্‌, অনোৎস্যত্‌, অনৌদীত্‌ &c—নুনুদ, নুনুদাতে, নুনুদে। &c নুনোদ-নুদে। &c.

[illegible]

77 By gathering the fruits and flowers of each season and supplying paddy grain which grows without cultivation, as the offerings for the gods, the hermit girls bold and blunt in speech will minister to your delight, you, who are overwhelmed with new grief.

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्
संवर्द्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ৭৮ ॥

৭৮। पय इति। स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः, पयसां घटैः। स्तन्यैः इति च ध्वन्यते। आश्रमबालवृक्षान् संवर्द्धयन्ती (१) त्वं, तनयोपपत्तेः प्राक् पूर्व्वम्, असंशयं यथा तथा

स्तनं धयति पिबतीति स्तनन्धयः (२) शिशुः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति खश्प्रत्ययः, अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। तस्मिन् या प्रीतिः (३) ताम् अवाप्स्यसि। ततः परं सुलभएव ते विनोदः इति भावः।

७८। स्वबलानुरूपैः पयोघटैः आश्रमबालवृक्षान् संवर्धयन्ती त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् असंशयं स्तनन्धयप्रीतिम् अवाप्स्यसि।

७८। संवर्धयन्त्या त्वया स्तनन्धयप्रीतिः अवाप्स्यते इति वाच्यान्तरम्।

७८। त्वं यदा स्वबलानुरूपाणां सेचनकुम्भानां पयसा आश्रमबालवृक्षान् वर्धयिष्यसि तदा तनयोत्पत्तेः पूर्वमेव शिशौ मातुः यादृशी अपूर्व्वा प्रीतिः, जायते तादृशीं प्रीतिं त्वं पुत्रजन्मनः प्रागेव निश्चितम् अनुभविष्यसि, इति निष्कर्षः। जाते खलु ते 'मध्ये [illegible]' पुत्रे तव [illegible] भविष्यत्येव, अधुना पुत्रजन्मनः प्रागपि तनयोत्पत्तेरेव [illegible] पुत्रानिव वृक्षान् विवर्धयन्ती त्वम् [illegible] तेषु त्वमपि [illegible] निर्व्विशन्ती त्वं [illegible] प्रीतिं विन्दिष्यसीति निर्गलितार्थः। अत्र मधुरत्वात् पोषकत्वाच्च पयःसम्पदो [illegible] पयोधरत्वात् आकारसाम्यात् च घटस्तनयोः सादृश्यम् [illegible] प्रेमास्पदत्वाच्च बालवृक्षपुत्रयोः सादृश्यं भणितम्। अनुरूपभावो यथा कुमारे,—'अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत्। गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति' ॥ इति।

৭৮। তুমি নিজ বলের অনুরূপ [illegible] দ্বারা [illegible] পাত্র [illegible] পুত্রের [illegible] প্রীতি [illegible] তোমার পুত্র হইবার পূর্ব্বেই অনুভব করিবে।

78. By nourishing the plants of the hermitage with water from a water jar of the size which suits you, you will, even before the birth of your child, feel of a certainty the tender sentiment which a mother feels for the child which sucks her breast

---

[७८] (१) वृध्, वृध् (णिच्) to nurse, शतृ कर्तृ (स्त्रियाम्) (२) स्तन the breast, धेट् to drink, खश् कर्तृ (३) प्री to please, क्तिन् भावे.

[illegible] ॥ ৭৯ ॥

৭৯ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

৭৯। [illegible]

79. The kind hearted Válmiki carried with him Sítá, who made a joyful response to his act of favour, to his hermitage where at the hour of nightfall, the deer were resting beside the altars, and all other animals were calm and quiet.

---

[৭৮] (১) অধি, শাস্‌ to seat, ক্ত এর (২) নয়তি। অনয়ৎ। অনৈষীৎ। নিনায়। &c. অর্পয়তি,—অর্প্যতে। অর্পয়ি। &c.

तामर्पयामास च शोकदीनां
तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोः
अन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥

८०। तामिति। शोकदीनां तां सीतां, तस्याः सीतायाः आगमेन प्रीतिः यासां तासु तापसीषु, पितृभिः अग्निष्वात्तादिभिः, निर्विष्टसारां भुक्तसारां, हिमांशोः अन्त्याम्(१) अवशिष्टां कलां, दर्शः(२) अमावास्याकालः, ओषधीषु (३) इव, अर्पयामास (४)। अत्र पराशरः, "पिबन्ति विमल सोम विशिष्टाज्ञस्य यः कला। सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने" इति। व्यासश्च, "अमायां तु सदा सोमः ओषधीः प्रतिपद्यते" इति।

८०। शोकदीनां तां तदागमप्रीतिषु तापसीषु च, पितृभिः निर्विष्टसारां हिमांशोः अन्त्यां कलां दर्शः ओषधीषु इव अर्पयामास।

८०। शोकेन दीना, ताम्। निर्विष्टः सारः यस्याः ताम्। निर्विष्ट [illegible] इव शोकदीनां तां [illegible], इति वाच्यान्तरम्।

८०। यथा हि अमावास्याकाल [illegible]

[illegible]

[८०] (१) [illegible] (२) [illegible] to see. [illegible] (३) [illegible] from [illegible] light, [illegible] (४) [illegible] to go. [illegible]

[illegible]

60. He made over Sítá, afflicted with grief, to the hermit woman who felt delighted at her arrival, in the same way as the time of Amávasyá makes over to the Oshadhi plants, the last thin crescent of the moon whose better crescents have been already appropriated by the progenitors of man.

ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्
आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्य्यानुपदं दिनान्ते
निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

८१। ता इति । ताः तापस्यः, तस्यै सीतायै, सपर्य्या-(१) नुपदं पूजानन्तरं, दिनान्ते सायंकाले, निवासस्य हेतुः तस्य निवासहेतोः निवासार्थम् इत्यर्थः । षष्ठी हेतुप्रयोगे इति षष्ठी । "इङ्गुदी तापसतरुः" इत्यमरः । इङ्गुदी (२)-स्नेहेन कृतप्रदीपं, अन्तरास्तीर्णं (३) मेध्यं (४) शुद्धम् अजिनमेव तल्पं शय्या यस्मिन् तम्, उटजं (५) पर्णशालां, वितेरुः ददुः ।

८१। ताः तस्यै सपर्य्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोः इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम् अन्तः आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पम् उटजं वितेरुः । ताभिः इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपः आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पः उटजः वितेरे, इति वाच्यान्तरम् ।

८१। ताः तपस्विन्यः सीतां यथाविधि सम्पूज्य प्रदोषे वासार्थं तस्यै पर्णशालां ददुः, तत्र च इङ्गुदीतैलेन प्रदीपं पवित्रमृगचर्म्मणा च सीतायाः शयनीयं कल्पयामासुः, इति भावार्थः । अहो दशाविपाको देहिनां । या सकललोकनाथमहिषी पूर्व्वेषु कर्म्मसौभाग्योद्भासिते प्रासादे रचितकनकतल्पा अशेत, सा अद्य कुलीनापि विजने वने वाल्मीकेः पर्णकुटीरे एकाकिनी अनाथा शेते । तया अनाथया सीतया तात्कालिकी हृदयावस्था न खलु वर्णयितुं शक्या, गभीर-

---

[८१] (१) सपर to worship, with यक्, सपर्य, अ and टाप् affs (सपर्या). (२) इङ्गुदी from इङ्गु a disease, दो to cut, &c क aff. and ङीप् fem aff. (३) आ, स्तॄ to cover, क्त aff (४) मिध् to associate, यत् aff or मेध a sacrifice, यत् aff. (५) उट thatch, &c and जन् to be produced, ड aff

[illegible]

८१। [illegible]

81. At the close of the day, the hermit's women, after performing the ceremony of Sita's reception, assigned to her residence, a hut in which burnt a lamp fed with the ingudi oil and a bed of sacred deer skin lay spread.

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती
प्रयुक्तपूजा विधिनाऽतिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं
पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२ ॥

८२। तत्रेति। तत्र आश्रमे, अभिषेकेण स्नानेन प्रयता (१) नियता वसन्ती, विधिना शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा, वल्कलिनी (२) सा सीता, पत्युः प्रजासन्ततये सन्तानाविच्छेदाय, वन्येन (३) कन्दमूलादिना, शरीरं बभार (४) पुपोष।

८२। तत्र अभिषेकप्रयता वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा वल्कलिनी सा (सीता) पत्युः प्रजासन्ततये वन्येन शरीरं बभार।

८२। प्रयुक्ता पूजा यया सा। प्रजायाः सन्तानस्य, सन्ततिः अविच्छेदः,

[८२] (१) प्र, यम् to restrain, क्त aff (२) वल्कल bark, इनि aff (स्त्रियाम्), (३) वन forest, यत् aff (४) भृ to maintain,—बिभर्ति-बिभृतः। &c. अबिभः-अबिभृत। &c. अभार्षीत्-अभृत। &c. बिभराञ्चकार-बभार-बिभराञ्चक्रे-बभ्रे। &c. भर्ष्यति,—भ्रियते। अभारि। &c

तस्थे। अभिषेकप्रयतया वन्यया प्रयुक्तपूजया वल्कलिन्या तया शरीरं धत्ते, इति वाक्यान्तरम्।

८२। आत्मशरीरनाशे गर्भस्यापि नाशात् भर्तुर्वंशलोपः स्यात् इति मन्यमाना सीता कन्दमूलादिना कथञ्चित् निजदेहं ररक्ष, सा वल्कलं परिदधाना त्रिषु सवनस्नानेन पूतदेहा यथाविधि अतिथिपूजादिना दिनानि गमयति स्म, इति निष्कृष्टार्थः।

৮২। বংশরক্ষার্থিনী সীতা সেই আশ্রমে বাস করত স্নানপূত দেহে যথাবিধি অতিথিগণের সেবায় নিযুক্ত হইলেন, তিনি পবিত্র বল্কল বসন পরিধান করত বন্য আহারে শরীর ধারণ করিতে লাগিলেন।

82 Living there, dressed in the bark of trees, purified by holy ablutions and duly performing the rites of hospitality to guests Sítá continued to sustain her body with such food as the forest supplied for the sake of preventing the extinction of her husband's line.

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्
किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता।
शशंस सीतापरिदेवनान्तम्
अनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥

८३। अपीति। प्रभुः राजा, अधुना अपि, सानुशयः (१) सानुतापः स्यात् किम्? इति काकुः। उत्सुकः (२) शक्रजितः इन्द्रजितः हन्ता लक्ष्मणः अपि, सीतापरिदेवनान्तं सीताविलापान्तम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस।

(८३) (१) स (सह with, अनुशय repentance, from शी to sleep, with अनु, to repent, अच् aff. (२) शक्र, जि to produce, क्विप् and तुक् affs.

८३। प्रभुः अधुना अपि सानुशयः स्यात् किम्, उत्सुकः शक्रजितः हन्ता अपि सीतापरिदेवनान्तम् अनुष्ठित शासनम् अयथाय प्रभुम।

८३। अनुशयेन सह वर्त्तते इति सानुशयः, तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। उत्सुकैन शक्रजितः हन्त्रा शासन प्रभवे. इति वाच्यान्तरम्।

८३। न जाने आर्य्यो मे सीतां परित्यज्य एतावता कालेन अनुतापदग्धहृदयः कीदृगाचरति, इति प्रतिक्षण अयनस्य महान्ति प्रमादस्थानानि मनसा कल्पयन्नपि उत्कण्ठाकुलितहृदयो रामान्तिकम् प्रत्याययौ, सर्वं च सीताविलापं यावत् सर्व्वं वृत्तान्तं यथावत् निवेदयामास, इति विशदार्थः। 'शक्रजितोऽपि', अत्र अपिशब्दः मध्यान्तरवाचक.।

৮৩। এদিকে, ইন্দ্রজিতের নিধনকারী লক্ষ্মণও, প্রভু এতক্ষণ অবশ্যই অনুতাপ সহ্য করিতেছেন এই ভাবিয়া ব্যগ্রচিত্তে আসিয়া পূর্ব্বাবধি সীতাবিলাপ পর্য্যন্ত তিনি যেরূপে আদেশ প্রতিপালন করিয়াছেন তাহা অগ্রজের নিকট বলিলেন।

83 Lakshmana, the slayer of Indrajit, fearing that his lord must by that time have been feeling the pangs of remorse, hastened to him and related to him all the particulars connected with his execution of his command including Sita's lamentation

> बभूव रामः सहसा सबाष्पः
> तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः।
> कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
> न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥८४॥

८४। बभूवेति। सहसा सपदि, सबाष्पः रामः, तुषारवर्षी सहस्य (१)-चन्द्र इव, बभूव, चन्द्रपातात् तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत्। "पौषे तैषसहस्यौ द्वौ" इत्यमरः। युक्तं चैतदित्याह, कौलीनात् लोकापवादात् भीतेन तेन रामेण, वैदेहसुता सीता

गृहात् निरस्ता (२), न मनसः (३) मनसः चित्तात् न निरस्ता। पश्चात्तापमित्।

८४। सहसा सबाष्पः रामः तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव बभूव, कौलीनभीतेन तेन वैदेहसुता गृहात् निरस्ता न मनसः। सहसा सबाष्पेण रामेण तुषारवर्षिणा सहस्यचन्द्रेण इव बभूवे, कौलीनभीत न वैदेहसुता निरस्तवान्, इति वाच्यान्तरम्।

८४। रामो हृदयभेदिनीं तां सीताविलापकथां लक्ष्मणमुखात् श्रुत्वा पौष-निशाकरः तुषारवर्षीमिव अश्रुप्रवाहान् अमुञ्चत्। स खलु लोकापवादभयेन प्रियतमां गृहादेव निरास्थत्, न तु तां हृदयेश्वरीं हृदयमध्यात् निरास्थत्, इति निष्कर्षः। यथा स्वभावोज्ज्वलोऽपि चन्द्रः पौषमासे हिमाच्छन्नप्रकाशः सन् तान् तुहिनबिन्दून् वर्षति तथा स्वभावोज्ज्वलोऽपि रामचन्द्रः शोकाच्छन्नप्रकाशः सन् नानान् अश्रुबिन्दून् ववर्ष, इत्यन्वयो भावः।

৮৪। রাম সহসা বাষ্পবারি বর্ষণ করিলেন, যেন পৌষমাসের চন্দ্র তুষার বর্ষণ করিলেন। তিনি লোকাপবাদভয়ে বিদেহনন্দিনীকে গৃহ হইতেই দূর করিয়াছিলেন তাঁহাকে হৃদয় হইতে দূর করেন নাই।

84 Suddenly Râma burst into tears like the moon which showers frost in the month of Pausha he had for fear of popular calumny expelled Sîtâ from his house but he had not expelled her from his heart

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं
राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

८५। निगृह्येति। धीमान्, वर्णानाम् ब्राह्मणादीनां च [illegible]

(८४) [illegible]

अनुसन्धाने जागरूकः (१) अप्रमत्तः। जागरूक इति ऊकप्रत्ययः। रजोरिक्त (२) मनाः रजोगुणशून्यचेताः, सः रामः, स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य, भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तम् इत्यर्थः, ऋद्धं राज्यं शशास।

८५। धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः रजोरिक्तमनाः सः स्वयमेव शोकं निगृह्य भ्रातृसाधारणभोगम् ऋद्धं राज्यं शशास। धीमता वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण रजोरिक्तमनसा तेन राज्यं शशासे, इति वाच्यान्तरम्।

८५। बुद्धिमान् राम स्वयमेव धैर्यबलेन सीताशोकं हृदि निरुध्य भोगमवश्य भ्रातृसात् कृत्वा स्वयं विमुक्तसङ्गः सदा प्रजाहितेन चेतसा सर्वान् वर्णान् आश्रमान् यथावत् परिपालयन् समृद्धं तत् राज्यं शासितुमारेभे। सीतया सहैव सर्वाः सुखाशाः विसर्जिताः, इदानीं राजकार्यप्रजापालनानुरोधादेव जीवति देहमात्रं ररक्ष, इति फलितार्थः। 'धीमान्',—बुद्धिमान् प्रज्ञाबलेन शोकनिग्रह समर्थ इति यावत्, उक्तञ्च,—'येषां प्रज्ञानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत' इति। 'रजोरिक्तमनाः',—रजोरिक्त कामक्रोधादिशून्यं मनो यस्य सः, इत्यर्थः। रजोगुणधर्मास्तु कामः, क्रोधः, लोभः, मानः दर्पश्चेति।

৮৫। বর্ণ ও আশ্রম সকলের রক্ষণে জাগরূক হইয়া নিরাসক্ত চিত্তে সেই শোক সম্বরণ পূর্ব্বক সমৃদ্ধ রাজ্য ও ভোগাদিকার্য্য ভ্রাতৃগণকে প্রদান করিয়া ধীমান্ রাম নিজে তাহার শাসন কার্য্যে নিযুক্ত রহিলেন।

85 The wise Ráma himself subdued his grief, and having, with his heart freed from passion, devoted himself with earnest attention to the protection of all classes and orders of men, went on ruling his prosperous empire whose resources of enjoyment he made over to his brothers

तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः
साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य।

(८५) (१) जागृ to awake, ऊक aff (२) रिच् to be emptied, क्त aff

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती
रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥८६॥

८६। तामिति। परिवादभीरोः निन्दाभीरोः अतएव एकभार्य्याम् अपि साध्वीम् अपि तां सीतां त्यक्तवतः नृपस्य वक्षसि असंघट्ट-(१)-सुखं असम्बाधसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्न्या (२) रहिता इव रेजे दिदीपे। तस्य स्त्र्यन्तरपरिग्रहो नाभूत् इति भावः।

८६। परिवादभीरोः 'अतएव' एकभार्य्याम् (अपि) साध्वीम् अपि तां (सीतां) त्यक्तवतः नृपस्य वक्षसि असंघट्टसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहिता इव रेजे। वसन्त्या लक्ष्म्या सपत्नीरहितया इव रेजे, इति वाच्यान्तरम्।

८६। पूर्व्वम् एकस्मिन्नेव रामहृदये सपत्न्या सीतया सह वासात् सर्व्वं राजलक्ष्मी सावाधेव दुःखेन तस्थौ, अधुना तु सीतापगमात् राज्ञी दारान्तराभावात् निराबाधेव स्थिता दिदीपे, इति विशदार्थः। स सीतां हित्वा अपरिग्रह सन्नपि राज्यलक्ष्मीमिव वहुधाममास, इति फलितार्थः। 'असंबाधसुखम्' इति वल्लभ पठति 'अनुपमर्द्दसुखं निवसन्ती' इति तद्व्याख्या।

৮৬। যাঁহা লোকাপবাদে ভীত হইয়া সেই পতিব্রতা একমাত্র পত্নীকে বিসর্জ্জন করিয়াছেন, এখন রাজলক্ষ্মী যেন সপত্নীশূন্যা হইয়া ঐ রাজাকে নিষ্কণ্টক সুখে বাস করিতে লাগিলেন।

86 The Goddess of royalty as if freed from the colliding influence of her co-wife, began to dwell happily in the breast of the king who had abandoned his sole devoted wife for fear of popular calumny

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार।

---

[८६] (१) अ neg. सम्, घट to move, अच् aff. (२) स for समान the same, पति husband, ङीप् aff. नुक् augment.

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥८७॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ
सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ।

८७। सीतामिति। दशमुखरिपुः रामः सीतां हित्वा यदा अन्यां स्त्रियं न उपयेमे (१) न परिणीतवान् इति यत्। अपरञ्च तस्याः एव प्रतिमायाः हिरण्मय्याः सख्या प्रतिकृतिसखः सन् क्रतून् आजहार आहृतवान् इति यत्, तत् श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुः वृत्तान्तेन वार्त्तया हेतुना, सा सीता दुर्वारं (२) दुर्निरोधं परित्यागेन यत् दुःखं तत् कथमपि विषेहे (३) विषोढवती।

८७। दशमुखरिपु सीता हित्वा अन्या न उपयेमे इति यत्, (किञ्च) तस्या एव प्रतिकृतिसख (सन्) क्रतून् आजहार (इति) यत्, तेन श्रवणविषयप्रापिणा भर्तुः वृत्तान्तेन सा दुर्वारं परित्यागदुःखं कथमपि विषेहे। दशमुखरिपुणा यदा न उपयेमे, प्रतिकृतिसखेन क्रतव आजह्रिरे तदा विषेहे, इत्यादि वाच्यान्तरम्। सीता यदा शुश्राव यत् रामपतिः तां परित्यज्य नान्यां परिणिनाय, तस्याः एव च हिरण्मयीं प्रतिकृतिं यज्ञे सहधर्मचारिणीं परिकल्प्य यज्ञमेव निर्वर्त्तयामास, तदा पत्युः सा तदवधि हृदयशल्येन दुःखमपि तत् पतिपरित्यागदुःखं कथमपि सहनीयं मेने। सापत्न्यदुःखाभावे हि नारीणाम् अन्यत् सर्वमेव दुःखं...

(८७) (१) यम् to restrain, with उप, to marry,—उपयच्छति। उपायच्छत्। उपायंसीत्, उपायंसिष्टाम्, उपायंसिषुः &c उपयेमे। &c कर्मणि, - यम्यते। अयमि-अयामि। &c. (२) दुर् with difficulty, वृ to resist, स्तु aff (३) वि, सह् to bear,—सहते। असहत। असहिष्ट, असहिषाताम्, असहिषत। &c. सेहे। &c.

कथञ्चित् सहनीयं मन्यते स्म इति भावः। 'पत्नीसहितस्य' [illegible] —यद्यपि कस्य धर्माचरणे अधिकारविरहात् सीताविरहितो रामः हिरण्मयीं सीताप्रतिकृतिमेव सहधर्मचारिणीं कृत्वा अश्वमेधम् अन्वतिष्ठत। तदुक्तम्,—'सपत्नीको धर्ममाचरेत्' इति।

৮৭। [illegible]

87. When Sítá heard that her husband the slayer of the ten headed demon (रावण) had taken no other wife after abandoning her and performed sacrifices with an image of herself at his side, she found it somehow possible to bear the unbearable grief of her separation

— — —

# NOTES

## CANTO XIV

St. 7, 8 —'यथाभिषेकम्,' &c At the royal inauguration, water taken from the confluence of the Ganges and Jumna, from the sacred rivers in all directions and from all oceans, and golden jars filled with the water of the Ganges, or water in which various articles have been immersed, form an essential part of the rites Unless a person is inaugurated according to the ordinance, he is not entitled to the title of *Rájá*. This inauguration is in fact an oath to govern the kingdom justly, an oath which is taken with a clean body, and with a pure spirit, sitting on a sacred cushion This inauguration was celebrated with great pomp and *e'clat*. The day before, the destined king and queen had to fast, with a clean body, and with purity of heart, and the royal priest worshipped the deities, for happy termination of the event On the day of the inauguration, after the king and queen had bathed auspiciously, the royal priest, surrounded with the ministers and the subsidiary princes, made the king and queen touch gems, gold, earth, flowers and other auspicious things Then the priest conducted them to a hall overhung with a rich awning, and made them sit facing the east, on a flaming jewelled throne, covered with a tiger-skin.

Then he placed sacrificial fire upon a raised ground in front, and performed the *Homa*, reciting *Mantras* from the *Vedas*. Next, the royal priest, accompanied with other priests and virgins, took with a gold-inlaid conch, scented and sanctified waters contained in golden silver, copper and earthen vessels, and brought from various places of pilgrimage. He sprinkled the royal personages with the waters reciting various *Mantras* from the *Vedas*. Auspicious instruments kept playing during the ceremony. Afterwards, the ministers and other principal persons of the kingdom sprinkled the persons of the king and queen in the same manner. Then the royal priest, the ministers, the tributary princes, and virgins decked in ornaments, together painted the fore head of the royal couple with a paste composed of *Aguru (Aquilaria agallocha Rox)*, *Kastúrí* (musk) etc. Then the crown was placed on the head of the monarch, and the emblems of royalty were presented to him. Then after extolling the line of the *Rájá* they were to say to him, "You have become a *Rájá*." Saying this, they offered to his head white flowers, fried grains, *Akshata*, and other auspicious things. Next, the musicians eulogists, bards, etc., in a sweet voice sang the praises of the *Rájá*, and the dancing men and dancing girls danced gracefully. Afterwards, the Bráhmins blessed the king and queen, and the ministers, the feudatory princes and other principal persons of the kingdom, offered him fit presents. Then the king gave gold, kine, cloths, ornaments, lands, to the Bráhmins, and after bestowing honours upon the ministers and subsidiary princes and others, he bade all farewell.

St. 22.—'[illegible]'—Kartikeya, the god of war and the famous hero [illegible], was a son of Siva without the intervention of his wife, his generative energy being cast into fire and then received by the Ganges, whence he is sometimes described as son of Agni and Gangá; when born he was fostered by the Krittikás or Pleiades, six in number, in order to suckle whose breasts he may [illegible] six heads, and hence he is called षडानन or six headed. He is called कार्तिकेय because he was reared by the six Krittikás. 'षण्णां कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति श्रुत (स्मृतः).

St. 45.—'वाल्मीकिपद' or the place of Válmíki. According to Mr. Cust (Calcutta Review XLV), Válmíki resided on the banks of the Jumna, near its confluence with the Ganges at Allahabad, and tradition has marked a hill in the district of Banda in Bundelkhund, as his abode. Some actually assert that he began life as a highway robber, but repenting of his misdeeds, betook himself to a hermitage, on this hill, where he eventually received Sita, when banished by her husband.

St. 46.—'मातरि आर्यवेद्य' &c. See Page 214.

St. 48.—'असिपत्रवनम्'. In one of the hells, the 7th in number, the Bhágavata Purána (Skandha V. Adhyáya 26th) prescribes a forest of असिपत्रवन 'sword leafed trees', which those who, except in times of adversity, neglect the rites enjoined by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox, have to enter as a penalty for their hersies'.

St. 70.—'निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः' &c.

cording to the Rámáyana, the word 'S'loka' is derived from S'oka (sorrow) · the first verse ever composed, having been the voluntary expression of Válmíki's grief at beholding a heron (क्रौञ्च) killed by a fowler The story thus related ·—

"One day at the time of noon the sage Válmíki went to the river Tamasá (1) for the purpose of ablution There he saw one of a pair of herons (the male bird) being pierced by a Nishāda and uttered the goddess of speech who suddenly re vealed herself to his mind, orderly arranged in an अनुष्टुभ् verse (2) saying —

'मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्' ॥ (3)

St 80 —'पितृषि'—The Pitris are progenitors of mankind They may be called a race of devine beings inhabiting celestial

(1) The river Tamasá or 'Tonse', rising in the ऋक्ष mountains, and falling into the Ganges

(2) 'S'loka or the अनुष्टुभ् metre is found in the Veda. The invention of the S'loka is attributed to Válmíki, with the object doubtless of establishing his claims to be regarded as one of the earliest and most ancient of Indian poets

(3) Thus translated by Professor Wilson —
'Hope not, barbarian, length of days to know,
Whose hand could deal *so merciless a blow*,
One of a harmless pair could thus destroy,
Consigned to death amidst the thoughts of joy'

Thus more faithfully translated by Griffith —
'No fame be thine for endless time,
Because, base outcast, of thy crime,
Whose cruel hand was fain to slay,
One of this gentle pair at play'

regions of their own. The original Pitris are divided into seven classes, viz. 1.-वैराज, 2.-अग्निष्वात्त, 3.-बर्हिषद्, 4.-सुकाल, 5.-हविष्मत्, 6.-आज्यप, and 7.-सोमपा. The first three orders are without form (अमूर्त) or composed of intellectual, not elementary, substance, and assuming what forms they please. The other four orders are corporeal (समूर्त) (1). According to a legend given by the Váyupuráná and the Harivanśa, the first Pitris are the sons of the gods (2). Again, the Váyupuráná declares the seven orders of Pitris to have been, originally, the first gods, the Vairájas, whom Brahmá, with the eye of Yoga beheld in the eternal spheres and also as the gods of gods (3).

---

(१) 'सर्वे ते अयता मोह। सर्वे पितरस्ता: कृता।
अमारी मूर्तिमन्तो वै चत्वारस्तमूर्त य:'। &c. (हरिवंश)

(२) The gods, having offended Brahmá, by neglecting to worship him, were caused by him, to become fools; but upon their repentance he directed them to apply to their sons, for instruction. Being taught, accordingly, the rites of expiation and penance, by their sons, they addressed them as fathers, whence the sons of the gods are the first Pitris.

(३) 'लोका: सामाभिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वरा।
ते वैराजा इति ख्याता देवाना दिवि देवता।
......चादिदेवा इति ख्याता महाबला महौजस:'। &c

## SCHEME OF THE METRES

---

### CANTO XIV.

The 14th canto is composed in the metre उपजाति. See page 441

The concluding stanza is composed in the metre मन्दाक्रान्ता every foot of which consists of seventeen syllables

मन्दाक्रान्ता, Scheme, — — — —, ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ —, — ⏑ — — ⏑ — —

with a pause at the fourth, tenth, and seventeenth syllables.

सी तां हि त्वा। द श मु ख रि पु । र्नो प ये मे य द न्यां।

त स्या ए व। प्र ति कृ ति स खो। यत् क्र तू ना ज हा र।

वृ त्ता न्ते न। श्र व ण वि ष य। प्रा पि णा ते न भ र्तुः।

सा दु र्वा रं। क थ म पि प रि। त्या ग दुः खं वि षे हे।

## THE ARGUMENT.

## CANTO XIV.

---

चतुर्दशसर्गे वर्णिता कथाला यथा,—पुरोपवने रामलक्ष्मणयोः मातृसमागमः, चिरात् पुत्रसमागमेन च जनन्योः हर्षशोकाद्यात्मभावानाम् उद्गमः । वन्दमानां सीतां प्रति श्वश्रूद्वयस्य खेदसम्भाषणम् । रामस्य अभिषेकः, पुरराजवेश्म च रामस्य स्वगणैः सह महोत्सवप्रायायामयोध्यायां प्रवेशः । यात्रायां रथे लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः चामरव्यजनं भरतस्य च छत्रधारणम् । सीतायाः पुरप्रवेशे पुरनारीभिः साञ्जलिप्रणामः । लङ्कासमरसुहृदां वानरराक्षसानां वासार्थं सर्वोपचारसम्पन्नानि गृहाणि निर्दिश्य चालेख्यशेषे पितृमन्दिरे च मातुः प्रविश्य रामस्य कैकेयीसम्भाषणम् । रामगेहे लङ्कासमरसुहृदां मनोऽप्यतीतमनस्कारलाभः । यथाविधि मनुजेन्द्राणाम् ऋषयादीनां मुखात् रामस्य रावणसम्बन्धात्मकथाश्रवणम् । कपीनां राक्षसेन्द्रकपीन्द्राणां पुष्पकस्य च यथाविधि विसर्जनम् । भ्रातृषु मातृषु प्रजासु च रामस्य व्यवहारः । सीतारामयोः सम्भोगसुखम् । सीतागर्भलक्षणदर्शनेन रामस्य हर्षः । गर्भदोहदं पृष्टवति रामे भागीरथीतीरतपोवनदर्शनार्थं सीताया अभिलाषः । सीतादोहदं प्रतिश्रुत्य अयोध्यादर्शनार्थं सानुचरस्य रामस्य प्रासादपृष्ठारोहणम्, महात्मनां सुखसमृद्धदर्शनेन च प्रसादः । भद्रमुद्दिश्य भद्रनामकं चरमन्युं पृष्टवति रामे भद्रस्य सीताचरिते जनापवादकथनम् । तत् श्रुत्वा दलितहृदयस्य रामस्य किंकर्तव्यविमूढता, ततः सीतापरित्यागसङ्कल्पः । अनुजानाहूय रामस्य तद्वृत्तान्तकथनं लक्ष्मणे च पृथक् सीताविवासनादेशः । सीतां रथमारोप्य तपोवनदर्शनव्याजेन लक्ष्मणस्य प्रस्थानम् । रम्यस्थानदर्शनमुदिता पथि दुर्निमित्तदर्शनविषण्णा सीता भीता भीतया लक्ष्मणस्य गङ्गातरणम् । रामादेशं गुर्विणीतया कथयत्येव लक्ष्मणे गङ्गाप्रापितायाः सीताया निजभाग्यनिन्दा । लक्ष्मणे रामं प्रति च निवेदितसन्देशायाः सीतायाः शरणप्रार्थनम् । सर्वतापसप्रयाणे रामं प्रति विलापं कृत्वा तपस्विनामिव दयार्हा रुदती सीता । लक्ष्मणं प्रति मन्दं सीतायाः सन्देशकथनम् । मुनिकुमारैः सह वाल्मीकेः आश्रमागमनं सीतायाश्च सान्त्वनम् । सीतार्थे प्रतिमासमयं दयया सह सीतायाः आगमनम् । तापसीभिः सीतायाः सत्कारः सीताया तापसीनां सहवासार्थं पर्णशालादानम् । वाल्मीकिनाश्रमे तपस्विनीभिः सीताया वन्येन निर्वाहनम् । लक्ष्मणमुखात् सीताविवासवृत्तान्तं श्रुत्वा रामस्य रोदनम् । निरपेक्षेण रामेण निर्वासितायाः सीताया यज्ञे हिरण्मयप्रतिकृतिनिर्माणम् । अनन्यजानिकेन सीताप्रतिकृतिं निर्माय च राज्ञे प्रजापालनं यावज्जीवम् । तपस्विनीपालितायाः सीतायाः आश्रमवासः । इति ।

---

# रघुवंशम् ।

## पञ्चदशः सर्गः ।

**कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।**
**बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥१॥**

१। कृतेति। कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालः (१) रामः रत्नाकरः एव मेखला यस्याः तां, सागरवलयाम् इत्यर्थः, केवलाम् एकाम् इत्यर्थः। पृथिवीम् एव बुभुजे (२) भुक्तवान्, न तु पार्थिवीम् (सीताम्) इत्यर्थः। साऽपि रत्नखचितमेखला। पृथिव्या कान्ता [illegible]। रामस्य [illegible] इति [illegible]।

१। [illegible]

१। [illegible]

१। [illegible]

[१] [illegible]

১। সেই পৃথিবীপাল সীতাকে পরিত্যাগ করিয়া রত্নাকরমেখলা একা পৃথিবীকেই ভোগ করিতে লাগিলেন।

1. Having abandoned Sit[illegible], the lord of the earth be[illegible] to enjoy the earth alone, begirt all round by the sea, the r[illegible]tory of all treasures.

लवणेन विलुप्तेज्याः तामिस्रेण तमभ्ययुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥२॥

২। লবণেনেতি। লবণেন লবণাখ্যেন, তামিস্রেণ (১) তমিস্রাচারিণা রাক্ষসেন ইত্যর্থঃ, বিলুপ্তেজ্যাঃ (২) লুপ্তযাগক্রিয়াঃ, অত এব শরণার্থিনঃ, যমুনাভাজঃ যমুনাতীরবাসিনঃ মুনয়ঃ শরণ্যং (৩) শরণার্হে রক্ষণসমর্থে, তং রামং রক্ষিতারম্, অভ্যয়ুঃ (৪) প্রাপ্[illegible]।

১। [illegible]

২। [illegible]

৩। [illegible]

[illegible]

২। লবণাসুর বিনাশিত যজ্ঞফলাপ করায় যমুনাতীরবাসী ঋষিগণ শরণার্থী হইয়া রক্ষাকর্ত্তা সেই রামের শরণাপন্ন হইলেন।

2 The hermits living on the banks of the Jumna, whose sacrificial rites were destroyed by the demon Lavana sought the protection of Râma, the protector of those who need protection

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रजह्रुः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥३॥

३। अवेक्ष्येति । ते मुनयः, रामम् अवेक्ष्य रक्षितारम् इति शेषः तस्मिन् लवणे, स्वतेजसा शापरूपेण, न प्रजह्रुः । त्रायते इति त्राणम् । कर्तरि ल्युट् । तदभावे शाप एव अस्त्रं (१) येषां ते शापास्त्राः सन्तः, तपसो व्ययं (२) कुर्वन्ति । शापदानात् तपसो व्ययः प्रसिद्धः ।

৩। [illegible]

৩। [illegible]

৩। [illegible]

[१] (१) अस् to throw, इत्यस्त्रं (२) वि, इ (इण्) to go, अच्

৩। ঋষিগণ, রামকে (আপনাদের রক্ষক) ভাবিয়া, নিজ তেজোবলে সেই রাক্ষসকে প্রহার করিলেন না, [illegible]

3 Thinking of Ráma (as their protector) they refrained from striking him with their own power; for, it is only when there is no other means of protection that hermits spend out of their store of merit by using the weapon they possess in the shape of curses.

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम्।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥४॥

४। प्रतीति। काकुत्स्थः रामः, तेभ्यः मुनिभ्यः, विघ्नप्रतिक्रियां (१) लवणवधरूपां, प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे। तथाहि, भुवि शार्ङ्गिणः विष्णोः, प्रवृत्तिः रामरूपेण अवतरणं, धर्मसंरक्षणमेव अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव।

४। काकुत्स्थः तेभ्यः विघ्नप्रतिक्रियां प्रतिशुश्राव, (तथाहि) भुवि शार्ङ्गिणः प्रवृत्तिः धर्मसंरक्षणार्था एव। काकुत्स्थेन विघ्नप्रतिक्रिया प्रतिशुश्रुवे, इति वाच्यान्तरम्।

४। राम [illegible] धर्मविघ्ननिराकरणम् अङ्गीकृतवान् [illegible] भगवान् नारायणः धर्मसंरक्षणार्थमेव रामादिरूपेण पृथिव्याम् अवतरति। नहि तस्य भगवतः स्वार्थो [illegible] भावः। 'धर्मसंरक्षणार्थैव' *&c*—अत्र गीतावचनं,—'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे'॥ अपि च, 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्'॥ इति।

৫। কাকুৎস্থ রাম বিঘ্নের প্রতীকার করিবেন বলিয়া তাঁহাদের নিকট প্রতিশ্রুত হইলেন, কারণ, ধর্মরক্ষণের উদ্দেশ্যেই বিষ্ণু পৃথিবীতে অবতার।

---

[४] (१) विघ्न from वि, हन् to be injured (by it), क aff., and प्रतिक्रिया from कृ to do, with प्रति, to remedy, श and टाप् affs.

4 The descendant of Kakutstha promised to remove their wrongs, for, it is for the sake of maintaining Dharma (धर्म-moral and religious merit), that Vishnu appears incarnate on earth

**ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विबुधद्विषः ।**
**दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥५॥**

५। त इति। ते मुनयः, रामाय विबुधद्विषः (१) सुरारेः लवणस्य, वधोपायम् आचख्युः। लुनातीति लवणः। नन्द्यादित्वात् ल्युः। (यथा नन्दयतीति नन्दनः)। तस्यैव निपातनात् णत्वम्। लवणः शूली (२) शूलवान् दुर्जयः (३) अजय्यः किन्तु विशूलः शूलरहितः, प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम्। "याच्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः" इति केशवः।

[illegible]

[illegible]

---

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

5. The formula stated to Rāma, the expedient by [illegible] the [illegible] demon [illegible] to slay him, which was that [illegible] unconquerable with the trident in his hand, and was liable to be attacked when without it.

**आदिदेशाऽथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः।**
**करिष्यन्निव नामाऽस्य यथार्थमरिनिग्रहात्॥६॥**

६। आदिदेशेति। अथ, तेषां मुनीनां, क्षेमाय (१) क्षेमकराय, राघवः रामः, शत्रुघ्नम् आदिदेश। अतोऽभिप्रेते, अस्य शत्रुघ्नस्य नाम, अरिनिग्रहात् शत्रुहननाद्धेतोः, यथाभूतः अर्थः यस्य तत् यथार्थं करिष्यन्निव। शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः (२)। "अमनुष्यकर्तृके चेति चकारात् कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धाः" इति दुर्गसिंहः। "पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणात् [illegible] सिद्धिः [illegible] मङ्गलम्" इति।

६। अथ राघवः तेषां क्षेमाय शत्रुघ्नम् आदिदेश, अस्य नाम अरिनिग्रहात् यथार्थं करिष्यन् इव। करिष्यता इव राघवेण शत्रुघ्न आदिदिशे, इति वाच्यान्तरम्।

६। रामो मुनीनां परित्राणाय लवणवधार्थं शत्रुघ्नम् आदिष्टवान्। [illegible] अधम् [illegible] हित्वा शत्रुघ्नमेव आदिष्टवान् इत्याह, करिष्यन् इति। शत्रुघ्न, शत्रुं हत्वा स्वनाम सार्थकं करोतु इति इच्छन् इव। तथाहि शत्रुं हन्तीति शत्रुघ्न, शत्रुहनन [illegible] इत्यादि तदा तस्य शत्रुहननार्थक शत्रुघ्न

---

[६] (१) क्षि to remove, मन् unadi aff.; what removes or destroys sorrow, &c. (२) शत्रु enemy, हन् to kill, क aff.

...ति नाम सार्थकं भवेत्, रामः इति मत्वा रक्षःसमूहं लवणवधाय संदिदेश ...ति विप्रदार्थे ।

६। অনন্তর রঘুনন্দন, শত্রুঘ্নের নামটি শত্রুবধ দ্বারা সার্থক করিবেন বলিয়াই ... সেই মুনিগণের হিতার্থে শত্রুঘ্নকে আদেশ করিলেন।

6 To secure the peace of the hermits. Ráma then gave his commands to S'atrughna as if for the purpose of justifying his name by killing an enemy

य: कश्चन रघूणां हि परमेक: परन्तप: ।
अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्त्तयितुमीश्वर: ॥७॥

७। रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह, य इति । हि यस्मात्, परान् शत्रून् तापयतीति परन्तप (१)। द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः, खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः । रघूणां मध्ये यः कश्चन एक, अपवादः (२) विशेषशास्त्रम्, उत्सर्गं (३) सामान्यशास्त्रम् इव, परम् (शत्रुं), व्यावर्त्तयितुं बाधितुम्, ईश्वरः समर्थः । अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्व्वेणान्वयः ।

৭। হি (যেহেতু) রঘুগণের মধ্যে যে কেহ একজন, অপবাদ উৎসর্গের ন্যায় ... ব্যাবর্ত্তিত করিতে সমর্থ।

৭। নন্ব ... [illegible] ... ইতি। অপবাদ বিশেষশাস্ত্র সামান্যশাস্ত্রের নিবারণে সমর্থ, ... [illegible] ... (... বা ...) তেমনি নিবারণে সমর্থ ... নিবারণ। 'অপবাদ ইবোৎসর্গম্, &c'— ... [illegible] ... যথা,—'মা হিংস্যাৎ সর্ব্বাণি ভূতানি' ইত্যাদিবচন। অপবাদ ইতি ... বিশেষশাস্ত্র, যথা,—'অগ্নীষোমীয়ং পশুমালভেত' ইত্যাদিবচন। ...

(৩) (১) पर enemy, तप् to pain, (...) खच् अः (२) अप, वद् to speak, घञ् अः (३) उत् with सृज्, to quit घञ् अः

हिंस्यादित्यादिसामान्यशास्त्रेण प्राणिमात्रहिंसानिषेधः अवगम्यते, गामालभेतेत्यादि विशेषशास्त्रेण च यज्ञीयगवादिवधरूपः वैदिकहिंसाविधिः अवगम्यते। अत्र विशेषशास्त्रोक्तो वैदिकहिंसाविधिः सामान्यशास्त्रोक्तं प्राणिमात्रहिंसानिषेधं बाधते। एवमन्यत्रापि विशेषविधिः सामान्यविधिं बाधते; अतएवोक्तं,—'सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान्' इति। 'व्यावर्तयितुम्',—बाधितुम्, बाधश्च अत्रार्थे पक्षे विषयसङ्कोचरूपः, 'विषयसङ्कोच एव बाधः' इत्यभियुक्ताः। पूर्वोक्तस्थले निषेधशास्त्रस्य वैदिकहिंसापरिहारेण लौकिकमात्रे व्यवस्थापनात् विषयसङ्कोच इति। अत्र दिनकरः,—'यथा उत्सर्गे 'कर्मण्यण्' इत्यादिसामान्यविधिं निषेद्धुं अपवादः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यादिविशेषविधिः समर्थः तथा इत्यर्थः'। अनुरूपोक्तौ यथा कुमारे,—'जयप्रतिष्ठा प्रथमं यूयं हि बलवत्तरैः। अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः'॥ इति।

৭। যেমন বিশেষ শাস্ত্র সামান্য শাস্ত্রের নিবারণে সমর্থ, তেমনি, শত্রুতপন সেই রঘুনন্দনগণের মধ্যে যে কেহ একাকীই শত্রুর নিবারণে সমর্থ।

7 Any persecutor of enemies among the Raghus can alone put out a foe in the same way as a special rule puts out a general one.

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी।
ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः॥८॥

८। अग्रजेनेति। ततः, अग्रजेन रामेण, प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादः, रथी, अभीः निर्भीकः, दाशरथिः, पुष्पाणि आसां सञ्जातानि पुष्पिताः (१), सुरभीः (२) आमोदमानाः, वनस्थलीः पश्यन् ययौ।

८। ततः अग्रजेन प्रयुक्ताशीः, रथी अभीः दाशरथिः पुष्पिताः सुरभीः वनस्थलीः पश्यन् ययौ।

---

(८) (१) पुष्प flower, इतच् कर्त्तरि (२) सु well, रभ् to begin इन् कर्त्तरि (स्त्रीलिङ्गे).

८। वाच्यान्तरम्,—प्रयुक्ताशिषा रथिना अभिया दाशरथिना वनस्थली: प्रयाता ययै, इति।

८। प्रयोगकाले रामः अग्रजाय आशीर्वादं प्रयुयुजे, ततश्च निर्भीकः शत्रुघ्नः रथमारुह्य कुसुमशोभिताम् सौरभसुवासिताम् रम्याम् वनोद्देशाम् पश्यन् जगाम, इति विशदार्थः।

৮। অনন্তর, অগ্রজ আশীর্বাদ প্রয়োগ করিলে পর, দশরথতনয় নির্ভয় শত্রুঘ্ন রথারোহণে কুসুমশোভিত সুবাসিত বনভূমিসকল দেখিতে দেখিতে গমন করিতে লাগিলেন।

8. Then, having received blessings from his eldest brother, the fearless son of Daśaratha ascended a chariot and drove on looking at forests full of the fragrance of flowers

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाऽभवत् ॥९॥

९। रामेति। रामादेशात् अनुगता सेना (१), तस्य शत्रु-घ्नस्य, अध्ययनम् अर्थः अभिधेयः यस्य तस्य। धातोरिङध्ययन इत्यस्य धातोः (२), पश्चात् अधिः उपसर्गः इव, अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनाय इष्टार्थ, अन्यत्र अभिधेयसाधनाय, अभवत्। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः। यथा इङिधातवध्युपसर्गे न अभि-धत्ते इति न्यायेन अध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सन्निधि-मात्रेणोपकरोति, सेनापि तस्य तद्वत् इति भावः।

९। रामादेशात् अनुगता सेना तस्य, अध्ययनार्थस्य धातोः पश्चात् अधि-इव अर्थसिद्धये अभवत्।

९। यथा अदादिगणीय इङ्धातु (इङ् अध्ययने इति इङ् धातु) अध्ययनं

(९) (१) सि to bind, क्त and टाप् affix. (२) धा to hold, इन् affix (वृद्धि).

निरपेक्षतया एव अध्ययनरूपम् अर्थं साधयति, अधिः उपसर्गस्तु तदर्थं उपकर्तुं न धातुं नित्यम् अनुवर्त्तते, शत्रुघ्नोऽपि तथा सेनानिरपेक्षतया स्वयं तदर्थं प्रयोजनं साधयितुं शक्नोति, सेना तु तस्य तत्प्रयोजनकार्यं उपकर्तुं तम् अनुवर्त्तते स्म, इति विग्रहार्थः। नहि धीरस्य सत्त्वस्य प्रवृत्तिः परापेक्षा इति भावः। उक्तञ्च द्वितीयसर्गे,—"न पान्यतमस्य शरीररक्षा स्वविर्य्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः" इति। तथा च प्रथमसर्गे,—"सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम्। शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता" इति। 'यदा धातुरुपमने न व्यभिचरति उपसर्गेषु धातुं व्यभिचरति एवमादि महाभाष्ये धातोरेव अर्थत्वात् उपसर्गे सद्योतकत्वं निरत्ययि' इति दिनकरः। 'रामादेशादुपद सैनाङ्गं तस्य निर्ययौ' इति वल्लभ. पद्धतिः।

९। যেমন (ইঙ্) ধাতু স্বয়ং অধ্যয়নরূপ অর্থের সাধনে সমর্থ হইলেও "অধি" এই উপসর্গ নিত্য তাহার অনুগমন করে, তেমনি শত্রুঘ্ন স্বয়ং শত্রুদমন প্রয়োজনের সাধনে সমর্থ হইলেও সেনা রামের আদেশে তাঁহার অনুগমন করিল।

9. (Although he was able himself to accomplish his object, yet) an army followed him at the command of Ráma, in the same way as the root 'इङ्', although itself implying 'अध्ययन' (study) is (invariably) preceded by the prefix 'अधि'.

## आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः।
## विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥१०॥

१०। आदिष्टेति। रथप्रष्ठैः (१) रथाग्रगामिभिः। 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातः। मुनिभिः पूर्वोक्तैः, आदिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गः, गच्छन्, तपतां देदीप्यमानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः, सः शत्रुघ्नः, वालखिल्यैः (२) मुनिभिः अंशुमान् सूर्य्य इव, विरराज। तेऽपि रथप्रष्ठा इत्यनुसन्धेयम्।

---

[१०] (१) रथ car, and प्रष्ठ from प्र pre-eminent, स्था to sta
aff (२) वाल boy, खिल a name of Brahmá, यत् aff. (बिष्ण

१०। रथपथैः मुनिभिः आदित्यवर्त्मा गच्छन् ;तपतां वरः, सः (शत्रुघ्नः) वालखिल्यैः अंशुमान् इव विरराज।

१०। व्याख्यान्तरम्.—आदित्यवर्त्मना गच्छता तपतां वरेण तेन अंशुमता इव विरेजे, इति।

१०। तेजस्विनां श्रेष्ठ सूर्य्यो यथा स्वरथेन गच्छन् पुरोगामिभिः महाप्रभावैः वालखिल्यैः दर्शितमार्गः, सन् शोभते, तेजस्विनां श्रेष्ठ. अयमपि तथा रथेन गच्छन् पुरोगामिभिः महाप्रभावैः यमुनातीरवासिभिर्मुनिभिः दर्शितमार्गः, सन् शुशुभे, इति विशदार्थः। 'तपतां वरः'.—अत्र पक्षे, तेजस्विनां जनानां वरः श्रेष्ठ, तस्यातिरिक्तप्रभाव इत्यर्थः। सूर्य्यपक्षे, तपतां तेजस्विनां चन्द्रनक्षत्रादि-ज्योतिःपदार्थानामिति यावत्, वरः श्रेष्ठ। 'रथपथैः',—मुनिपक्षे, अत्र रथपथ-गामिभिः, पक्षान्तरे नभोमार्गगामिभिः। वालखिल्याः सूर्य्यरथरक्षका वाल-खिल्या येन महर्षिणीकर्मेण सर्वस्य रक्षार्थं धावन्ति इत्यागम। पुलस्त्यकन्यायां क्रतोर्भार्य्यां षष्टिसहस्राण्युक्ता अङ्गुष्ठपर्वप्रमाणा ऊर्द्ध्वरेतसः तपसा वाल-खिल्या, यथा मार्कण्डेये—'क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या वालखिल्यानसूयत। षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम्' ॥ इति। तेषां सौररथपुरश्चर्यं यथा विष्णुपुराणे,—'वालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य्य समासते' ॥ इति। यथा च भागवते,—'वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः। पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति सूक्तिभिर्विभुम्' ॥ इति।

১০। তেজস্বিশ্রেষ্ঠ সেই শত্রুঘ্ন গমন করিতে লাগিলেন, আর মুনিগণ তাঁহার রথের অগ্রে অগ্রে পথ দেখাইয়া চলিলেন, বোধ হইল যেন, তেজস্বিশ্রেষ্ঠ সূর্য্য গমন করিতেছেন, আর বালখিল্য মুনিগণ সূর্য্যদেবের অগ্রে অগ্রে চলিতেছেন।

10 With those hermits walking before his car, shewing the way, S'atrughna, foremost among the powerful, looked like the sun in his chariot, the first of luminaries, preceded by Bálakhilyas.

---

* अङ्गुष्ठपर्व्वमिताः, खिल्याः, वाला ब्रह्मदेहजात् वालखिल्याः ६ खिल्याः ब्रह्म-पुत्राः) Devine sages of the size of the thumb, sixty thousand of whom were produced from the hair of Brahmá's body

**तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः।**
**रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥११**

११। तस्येति। यतः (१) गच्छतः। इण्धातोः शतृप्रत्ययः, तस्य शत्रुघ्नस्य, मार्गवशात्, रथस्वने उत्कण्ठाः उद्ग्रीवाः मृगा यस्मिन् तस्मिन्, वाल्मीकीये (२) वाल्मीकिसम्बन्धिनि। वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः। तपोवने, एका वसतिः रात्रि, बभूव, तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः। "वसती रात्रिवेश्मनोः" इत्यमरः।

११। यतः तस्य मार्गवशात् रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने एका वसतिः बभूव। एकया वसत्या बभूवे, इति वाच्यान्तरम्।

११। 'मार्गवशात्' &c.—गच्छन् शत्रुघ्नः पथि गत्वा वाल्मीकितपोवनं प्राप्य विश्रामाय तत्रैव रजनीं निनाय, इत्यर्थः। 'रथस्वनोत्कण्ठमृगे'—'रथस्वनोत्कण्ठाः अपूर्वं रथशब्दं श्रुत्वा विस्मयात् ग्रीवाम् उन्नमय्य श्रोतुमाशा इवेर्ण, मृगाः हरिणाः यस्मिन्।

১১। পথে যাইতে যাইতে ঘটনাক্রমে বাল্মীকি-তপোবনে তাঁহাকে একরাত্রি বাস করিতে হইল, তথায় মৃগগণ গ্রীবা উন্নত করিয়া তাঁহার রথের শব্দ শ্রবণ করিয়াছিল।

11. In the course of his journey, he had to stop for one night at the hermitage of Vâlmîki, where the deer remained standing with up-reared necks at the sound of his car.

**तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम्।**
**तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥१२॥**

१२। तमिति। क्लान्तवाहनं (१) श्रान्तयुग्यं, तं कुमारं शत्रुघ्नम्, ऋषिः वाल्मीकिः, तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः उत्कृष्टसम्भावनाभिः पूजयामास (२)।

---

[११] (१) इण् to go, शतृ aff. (षष्ठी). (२) वाल्मीकि the sage, छ aff.
[१२] (१) क्लान्त from क्लम् to be fatigued, क्त aff., and वाहन

११। ऋषिः क्लान्तवाहनं तं कुमारं तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः पूजयामास।

११। क्लान्तानि वाहनानि यस्य तम्। तपसः प्रभावः, तेन सिद्धाः, ताभिः। क्लान्तवाहनः सः कुमारः ऋषिणा पूजयाञ्चक्रे।

११। 'क्लान्तवाहनम्',—क्लान्तानि दूरोपगमात् परिश्रान्तानि वाहनानि अश्वाः यस्य तम्; अनेन अश्वप्रमाणापि रथ्योभयपरिश्रम विश्रामेच्छा च गम्यते। 'तपःप्रभावसिद्धाभिः' &c —भगवान् वाल्मीकिः धर्माक्लिकीन तपोबलेन अपूर्वेण उपचारान् सम्पाद्य क्लान्तवाहनस्य मनुष्यस्य आतिथ्यसत्कारमकरोदित्यर्थः।

১১। কুমারের বাহনসকল ক্লান্ত হইয়া পড়িয়াছিল, ঋষি তপোবলে অসা-মান্য উপকরণসকল উৎপাদিত করিয়া তাঁহার অতিথিসৎকার করিলেন।

12 The sage (বাল্মীকি) received the prince whose horses were fatigued with uncommon articles of hospitality brought forth by the force of his spiritual meditations

तस्यामेवाऽस्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।
सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥१३॥

१३। तस्यामिति। तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ, अस्य शत्रुघ्नस्य अन्तरस्याः अस्तीति अन्तर्वत्नी (१) गर्भिणी। 'अन्तर्वत्नी च गर्भिणी" इत्यमरः। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप् नुगागमश्च। प्रजावती भ्रातृजाया सीता, क्षितिः सम्पन्नौ समग्रौ, कोशदण्डौ इव सुतौ असूत (२)।

---

from वह् to carry, (णिच्) ल्युट् aff. (२) पूज (चुरादि)—पूजयति। अपूजयत्। अपूपुजत्। पूजयामास, &c कर्मणि—पूज्यते। अपूजि। &c

[१३] (१) अन्तर् within, मतुप् possessive affix, with an irregular formation of the fem. In the Vedas 'अन्तर्वती' occurs. [illegible] [illegible] [illegible]

१२ । तस्यामेव यामिन्याम् अस्य भ्रातृवंशी प्रजावती, क्षितिः सम्पन्नौ कोष दण्डौ इव, सुतौ असूत ।

१२ । वाच्यान्तरम्,—भ्रातृवंश्या प्रजावत्या सुतौ असूयाताम्, इति ।

१२ । 'तस्यामेव यामिन्याम्',—शत्रुघ्नः यां रात्रिं तत्र उषितः तस्यामेव रात्रौ, इत्यर्थः । 'सम्पन्नौ कोषदण्डाविव क्षितिः',—यथाहि सुपरीक्षिता गुणवती भूमिः सर्वार्थसम्पन्न कोषदण्डद्वय राजशक्तिद्वय सूते तथा साध्वी गुणवती सीता सर्वसुलक्षणसम्पन्न राजपुत्रद्वय सूतवती, इति विशदार्थः । यथा भूमिगुणैः राष्ट्रोत्कर्षः तथा प्रसूतिगुणेन प्रसूतोत्कर्ष इति भावः ; उक्तञ्च कामन्दकेन,— 'भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये । तस्माद् गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत्' ॥ इति ।

১০ । সেই রজনীতেই শত্রুঘ্নের ভ্রাতৃজায়া সীতা দুইটি পুত্র প্রসব করিলেন, যেন পৃথিবী কোষ ও দণ্ড উৎপাদন করিলেন ।

13. On that very night, his brother's wife who was *enciente*, gave birth to two sons (सम्पन्नौ i. e. of perfect make and noble physiognomy), in the same way as the (well ruled) earth gives birth to a full treasury and strong sceptre of command.

सन्तानश्रवणाद् भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान्
प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥१४॥

१४ । सन्तानेति । भ्रातुः ज्येष्ठस्य, सन्तानश्रवणाद्धेतोः, सौमनस्यवान् (१) प्रीतिमान्, सौमित्रिः शत्रुघ्नः, प्रातः युक्तरथः सज्जरथः सन्, प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः, मुनिम् आमन्त्र्य आपृच्छ्य, ययौ ।

उमागमश्च विधीयते, ततश्च बाह्वादिभ्य इति ङीप्). (१) सू to produce,—सूते । असूत, असुवाताम्, असुवत । &c. परोक्ष—सुषुवे । &c. सुषुवे । &c. कर्मणि, सूयते । असावि । &c.

[१४] (१) सुमनस् content, ष्यञ् aff., and मतुप् aff.

१४। भ्रातुः सन्तानश्रवणात् सौमनस्यवान् सौमित्रिः प्रातः मुनये (सन्) बद्धाञ्जलिः मुनिम् आपृच्छ्य ययौ। सौमनस्यवता मुनये बद्धाञ्जलिना सौमित्रिणा यये, इति वाच्यान्तरम्।

१४। भ्रातुः कुलप्रतिष्ठाभूतं पुत्रद्वयं जातमिति श्रुत्वा प्रफुल्लहृदयः शत्रुघ्नः प्रातः कृताञ्जलिः वाल्मीकिं यथाविधि गमनानुज्ञां लब्ध्वा स्वं रथम् आरुह्य प्रतस्थे, इति विशदार्थः।

১৪। শত্রুঘ্ন ভ্রাতার পুত্র-জন্ম শ্রবণে প্রফুল্লমনা হইয়া, প্রভাতে কৃতা-ঞ্জলিপুটে মুনিকে সম্ভাষণ করিয়া রথারোহণে গমন করিলেন।

14. Feeling intensely delighted on hearing of the birth of his brother's sons, the son of Sumitrá, bowed to the sage at break of day with clasped hands, and went away in his car.

**स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः।**
**वनात् करमिवादाय सत्त्वराशिमुपस्थितः ॥१५॥**

१५। स चेति। सः शत्रुघ्नः, मधूपघ्नं (१) नाम लवणपुरं, प्राप, कुम्भीनस्याः (२) नाम रावणस्वसुः तस्याः कुक्षिजः (३) पुत्रः लवणश्च, वनात् करं बलिमिव, सत्त्वानां प्राणिनां राशिम् आदाय उपस्थितः प्राप्तः।

१५। सः च मधूपघ्नं प्राप कुम्भीनस्याः कुक्षिजश्च वनात् करम् इव सत्त्व-राशिम् आदाय उपस्थितः।

१५। शत्रुघ्नो लवणपुरं यावदेव प्रपेदे तावदेव लवणोऽपि सत्त्वसमूहं बलिमिव वनात् समादाय समायातः, इति विशदार्थः। 'स च कुम्भीनस्याः च' इति चकारद्वयं शत्रुघ्नागमन-लवणागमनयोः अविलम्बं सूचयति; अविलम्बेन च शत्रु

[१५] (१) मधु the demon, and उपघ्न shelter, &c. from उप, हन् to go, &c. क aff. (मधुदैत्यस्य उपघ्नः आश्रयः) (२) कुम्भी a pitcher, and नस from नासा nose, ङीप् aff.; having wide nostrils (३) कुक्षि womb, जन् to be born, ड aff.

स्य कार्य्यसिद्धिः अदूरवर्त्तिनीति गम्यते ; तथा च प्रथमसर्गे,—'अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः। उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्' इति। एवञ्च दशमे,—'ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः। अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्य्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति। 'वनात् करमिवादाय' &c— यथा कश्चित् राजा स्वाधिकारात् स्वभागधेयं कर सङ्गृह्णाति तथा सोऽपि राक्षसः स्वाधिकृतात् वनात् करस्थ प्राणिनिचय संगृह्य, इत्यर्थः ॥

১৫। তিনিও মধুপঘ্ননামক লবণপুরে গিয়া উপস্থিত হইলেন, কুম্ভীনসীর গর্ভজ লবণও বন হইতে করের ন্যায় প্রাণিরাশি সংগ্রহ করিয়া উপস্থিত হইল।

15 Lavana the son of Kumbhínasi came from the forest with a large number of animals as his tribute, just at the time when Sátrughna arrived at the city Madhúpaghna.

धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः।
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥१६॥

१६। धूमेति। किम्भूतो लवणः ? धूमः इव धूम्रः (१) कृष्ण-लोहितवर्णः। "धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इत्यमरः। वसागन्धः हृन्मेदोगन्धः स यस्यास्तीति वसागन्धी। "हृन्मेदस्तु वपा वसा" इत्यमरः। ज्वालाः (२) इव बभ्रवः (३) पिशङ्गाः शिरोरुहाः (४) केशाः यस्य स तथोक्तः। "विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात् पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः। क्रव्यं मांसम् अदन्ति इति क्रव्यादः (५) राक्षसाः तेषां गणः एव परीवारः (६) यस्य सः तथोक्तः, अतएव

---

[१६] (१) धूम smoke, रा to get, क aff. (पृषोदरादित्वात् साधु).
(२) ज्वल् to blaze, ण aff. टाप् fem. aff. (३) बभ्रु from भृ to fill, कु aff. and the initial repeated. (४) शिरस् head, रुह् to grow, क aff. (५) क्रव्य flesh, अद् to eat, विट् aff. (क्रव्यम् आममांसम् अत्ति इति विट् विट् प्रत्ययः) (६) परि around, वृ to cover, घञ् aff., and the final of

रचितं, तं लवणम्, आसाद्य रुरोध (१)।--;तथाहि, रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्, अपसृतत्वेवान रन्ध्रम्। जयः सम्मुखीन:(२) हि सम्मुखस्य दर्शनः हि। यथासुखसम्मुखस्य दर्शनः ख इति खप्रत्ययः। अधिकारलक्षणोऽर्थस्तु दुर्लभ एव।

१७। लक्ष्मणानुजः अपशूलं तम् आसाद्य रुरोध, हि (तथाहि), रन्ध्रप्रहारिणां जयः सम्मुखीनः। लक्ष्मणानुजेन (सः) रुरुधे इति वाच्यान्तरम्।

१७। शत्रुघ्न तदानीं स राक्षस शूलरहित हृत्वा 'दुर्जयो लवणः शूली' इत्यादि मुनिवाक्य स्मरन् स तत्क्षणमेव अभियुक्तवान्। यो हि शत्रोः प्रमादस्थानं दृष्ट्वैव स प्रहरति स भुवमेव विजय लभते, इति निष्कर्षः। अत्र, लवणस्य शूलरहितत्वरूप प्रमाद दृष्ट्वैव तं अभियुञ्जानः शत्रुघ्नः तत्क्षणमेव जयतीति सूचितम्। तथाच कामन्दकः,—'अप्रमत्तोऽपि प्रविशन्नरिं छिद्रेष्व बलवत्तरम्। निःशेष सञ्चयेत्राह पानपात्रमिवोदकम्' । इति।

१७। শত্রুঘ্ন, লবণকে শূলবিরহিত দেখিয়া তাহাকে আক্রমণ করিলেন, কারণ, যাহারা শত্রুর ছিদ্র বুঝিয়া তাহাকে প্রহার করিতে পারেন, জয় ঐ তাহাদের সম্মুখবর্ত্তী।

17 Seeing Lavana without his trident, the younger brother of Lakshmana attacked him Victory lies in front of him who attacks at the weakest point.

नातिपर्य्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम्।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः॥१८॥

१८। अद्य मत्कुक्षेः भोजनं न अतिपर्य्याप्तम् आलक्ष्य भीतेन इव धात्रा दिष्ट्या मे त्वम् उपपादितः असि। त्वया उपपादितेन भूयते इति वाच्यान्तरम्।

---

[१७] (१) रुध् to obstruct. &c.—रुणद्धि। रुरुधतुः। रुरुधु-रुरोधिथ, रुरोद्ध, रुरोधम्, रुरोधिव। &c. रुरोध। &c. रुणद्धि,—रुन्धन्। रुरोध। रुरुधे। &c. (२) सम्मुख in front, ख a.f.

१८। यतीऽद्य मया पुरुषस् आहारो न लब्धः अतएव कोपेन अद्दिश्यमर्दं इष्टेत्याम् इति भीत इव विधाता मम भोजनार्थं त्वामत्र प्रेरितवान्, इति विग्रहार्थः। अस्य अवतरणकस्य यथासंख्येन ...

१८ "दुरि आमि आमार दैवतेर ... आहार ... ... तोमाके ... "।

18 "Seeing that *my materials for repast this day will be insufficient*, it seems that the devine ordainer has through fear, fortunately brought you in my way."—

# इति मन्तव्यं शवुघ्नं राक्षसस्त्रिद्यामया।

# प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥१८॥

१५। १८। नेति। इतीति। राक्षस ... ... ... पुरुषे इति भोजनं भोज्यं ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... उपपादित ... इति ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... ... उत्पाटयामास।

रहितं, तं लवणम्, आसाद्य ररोध (१)। ; तथाहि, रन्ध्रप्रहारि
रन्ध्रप्रहरणशीलानाम्, अपस्खलतैवात्र रन्ध्रम्। जयः सम्मुखीनः
हि सम्मुखस्य दर्शनं हि। यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः ख इति
खप्रत्ययः। अधिकारलक्षणोऽर्थस्तु दुर्लभ एव।

१७। लक्ष्मणानुजः अपशूलं तम् आसाद्य ररोध, हि (तथाहि, रन्ध्रप्रहारिणां
जय सम्मुखीनः। लक्ष्मणानुजेन (स') ररुधे इति वाच्यान्तरम्।

१७। शत्रुघ्नः तदानीं तं राक्षसं शूलरहितं दृष्ट्वा 'दुर्जयो लवणः शूली'
इत्यादि मुनिवाक्यं स्मरन् तं तत्क्षणमेव अभियुक्तवान्। यो हि शत्रोः प्रमादकाले
दृष्ट्वैव तं प्रहरति स ध्रुवमेव विजयं लभते, इति निष्कर्षः। अत्र, शत्रुम
प्रमादादिरूप प्रमादे दृष्ट्वैव तं अभियुक्तवान् शत्रुघ्नः तत्क्षणमेव जितवानिति
सूचितम्। तथाच कामन्दकः—"बलमापि प्रविश्यारिं छिद्रेषु प्रहरेत्।
नित्यमेव सन्धयैतत्तु पातनमभियोगकम्" इति।

১৭। [illegible]
[illegible]
[illegible]

17 Seeing Lavana without his trident, the younger brother of Lakshmana attacked him Victory lies in front of him who attacks at the weakest point

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम्।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः॥१८

१८। अद्य मत्कुक्षेः भोजनम् न अतिपर्याप्तम्, आलक्ष्य भीतेन इव धा-
दिष्ट्या मे त्वम् उपपादितः असि। [illegible]

(१७) (१) रुध् to obstruct. [illegible]
[illegible]
[illegible]

he tree in pieces before it reached him (अन्तरा lit.—mid way) it
ll not on his body; the pollen of its flowers only fell on him.

**विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम्।**
**प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम्॥२१॥**

२१। विनाशादिति। रक्षः राक्षसः, तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः, महोपलं महान्तं पाषाणं, पृथक् स्थितं, कृतान्तस्य यमस्य, मुष्टिम् (१) इव। मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः। तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय (२) प्रहितवान्।

२१। रक्षः तस्य वृक्षस्य विनाशात् महोपलं पृथक् स्थितं कृतान्तस्य मुष्टिम् इव तस्मै प्रजिघाय।

२१। वाच्यान्तरम्,—रक्षसा महोपलः पृथक् स्थितः कृतान्तस्य मुष्टिरिव प्रजिघ्ये, इति।

२१। [illegible] निक्षिप्तः। [illegible] महोपलस्य यममुष्टित्वम्। [illegible] 'पृथक्'—[illegible] स्थितम् इति भावः।

२१। [illegible]

21. In consequence of the destruction of the tree, the demon flung at S'atrughna a huge stone which was like the fist of the king of Death separately existing

---

(२१) (१) मुष् to take, [illegible] —[illegible]

इति। सव्येतरं बाहुम्, उद्यम्य, एकः तालः तदाख्यवृक्षः यस्मिन् सः एकतालः, उत्पातपवनेन प्रेरितः गिरिः इव, तं शत्रुघ्नम् उपाद्रवत् (२) अभिद्रुतः।

२३। निशाचरः दक्षिणं दोः उद्यम्य एकतालः उत्पातपवनप्रेरितः गिरिः इव तम् उपाद्रवत्।

२३। एकतालेन उत्पातपवनप्रेरितेन गिरिणा इव निशाचरेण सः उपाद्रु-यत इति वाच्यान्तरम्।

२३। पर्वताकारः सः राक्षसः तालवृक्षसदृशं विशालं बाहुम् उद्यम्य शत्रुघ्नम् अभ्यधावत्, इति निगदार्थः। एतस्य बाहोः सादृश्यार्थम् 'एकताल' इत्युक्तम्, अथवा निशाचरस्य सादृश्यार्थम् 'उत्पातपवनप्रेरित' इत्युक्तम्, अथवा सः राक्षसः प्रलयमारुतस्य अतिप्रचण्डेन वेगेन चलन् पर्वत इव अलक्ष्यत, इत्यर्थः। "दक्षिणं दोः",—'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति दोः शब्दः पुंसि, अत्र महाकविना क्लीबे प्रयुक्तः। एतद्दोषपरिजिहीर्षया 'दोषं रक्षोऽस्य दक्षिणम्' इति पाठं केचित् कुर्वन्ति। एकाक्षरनिघण्टुमालायां तु 'पुं नपुंसकयोर्दोषो दोः स्यात्' इति दोः शब्दः नपुंसकेऽपि निघण्टुकारैः अभिहितः। यथा, "दोषं रक्षोऽस्य दक्षिणं' इति पाठः कर्त्तव्यः" इति दिनकरः।

২৩। নিশাচর দক্ষিণ বাহু তুলিয়া যেন শত্রুঘ্নের প্রতি ধাবিত হইল, যেন একটি-তালবৃক্ষ-বিশিষ্ট পর্ব্বত উৎপাতপবনে চালিত হইল।

23. The demon flew towards Satrughna with his right arm uplifted, and in so doing looked like a hill crowned with a tall palm tree driven by some destructive hurricane.

## कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।
## आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥२४

२४। कार्ष्णेनेति। सः शत्रुः लवणः, कार्ष्णेन (१) वैष्णवेन,

---

[२३] (१) दोः from दम् to subdue, डोसि aff. (दमेः डोसिः, इति डोसिप्रत्ययः) (२) उप, द्रु to run,—द्रवति। अद्रवत्। अदुद्रुवत्। दुद्राव &c.

24. When [illegible] fell pierced [illegible] he made the earth to quake but removed the quaking fear of the devils of the best stage

वयसां पङ्क्तयः पेतुस्तस्योपरि विद्विषः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥२

२५ । वयसामिति । यस्य विद्वेष्टीति विद्विट् तस्य विद्विष (१) राक्षसस्य, उपरि वयसां (२) पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः तत्प्रतिद्वन्द्विनः प्रत्युद्यस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ।

---

[२४] (१) कार्ष्ण from कृष्ण the god, कृष् aff. (२) पत्रिन् from पत्र the feather of an arrow, इनि aff.

[२५] (१) वि, द्विष् to hate, क्विप् aff (षष्ठी). (२) वय् to go, असुन् (षष्ठीबहु).

अवयवयात् मार्दंकौ भ्रात इति मन्यते। न त्वनु पूर्वमितस्य चरित्र शौर्य शोभत इति भावः।

२६। तत्रै वीर ... [illegible]

(लोहरेय ...) [illegible]

26. Then the hero, when he had slain Lavana, considered himself as the brother (सोदर्य – born of the same mother) of the valourous Lakshmana to whom belonged the glory of slaying Indrajit,

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयाऽवनतं शिरः ॥२७॥

२७। तस्येति। चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः, तपस्विभिः संस्तूयमानस्य (१) तस्य शत्रुघ्नस्य, विक्रमेण उदग्रम् (२) उन्नतं, व्रीडया लज्जया, अवनतं नम्रं, शिरः शुशुभे। विनीतस्य स्तुतिः भूषणम् इति भावः।

२७। चरितार्थैः तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य विक्रमोदग्रं व्रीडया अवनतं शिरः शुशुभे।

२७। चरित. शत्रुघ्नेन सफलीकृतः अतः ... ... शत्रुघ्न ... ... विक्रमोदग्रेण अवनतेन शिरसा शुशुभे, इति वाच्यान्तरम्।

२७। लवणवधेन पूर्णकामान मुनिगणान निजगुणस्तुति प्रवृत्तः शत्रुघ्न शौर्योन्नतमपि शिरः तत्स्तवं विनयजनितया लज्जया अवनतं बभूव, तेन च तेन विनयेन ... सः अतिनाव प्रियदर्शनोऽभवत्, इति निष्कर्षः। विनयएव भूषणं महात्मां न प्रागल्भ्यमिति भावः। तथा च उत्तररामचरिते चित्रदर्शनप्रस्तावे भार्गवदमनवृत्तान्तं दर्शयति लक्ष्मणे निजगुणश्रवणविमुख रामं निर्वर्ण्य सीताया उक्तिः—"सुष्ठु शोभसे आर्यपुत्र! एतेन विनयमाहात्म्येन (सुष्ठु शोभसे आर्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन)। इति।

---

[२७] (१) सम्, स्तु to praise, (कर्मणि) शानच् aff. (षष्ठी). (२) उत् up, and अग्र end.

२७। उपभोक्ता पूर्ण[illegible] हइया [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] हइया [illegible] [illegible] लागिल।

27. The hermits, whose desire was fulfilled, sang the praises of Śátrughna, in consequence of which the head of the hero though full of the pride of victory, was hung down with blushing modesty.

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः ॥२८॥

२८। उपेति। पौरुषभूषणः, अर्थेषु विषयेषु निर्ममः (१) निस्पृहः मधुराकृतिः सौम्यरूपः, स शत्रुघ्नः, कालिन्द्याः (२) यमुनायाः, उपकूलं कूले। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। मधुरां (३) नाम पुरीं निर्ममे (४)। निर्ममो व्याख्यातः।

२८। पौरुषभूषण अर्थेषु निर्मम मधुराकृति स कालिन्द्या उपकूलं मधुरां पुरीं निर्ममे।

२८। पौरुष [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्ममः। मधुरा [illegible] [illegible] । पौरुषभूषणेन [illegible] [illegible] तेन मधुरा पुरी निर्ममे, इति वाच्यान्तरम्।

२८। "निर्ममोऽर्थेषु" &c.—"अर्थेषु [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible],—[illegible],—[illegible] [illegible] [illegible]

[२८] (१) निर्, मम mine (मम इति [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]). (२) कालिन्दी from कलिन्द a mountain, part of the Himalaya range, and the seat of the river's source, अण् and ङीप् affix (३) मधुरा from मधु the father of the demon Lavana [illegible] रा to get, [illegible] क and टाप् affix (४) निर्, मा to measure,—[illegible], [illegible], [illegible] &c. [illegible], [illegible], [illegible] &c. [illegible] [illegible], [illegible] &c. [illegible] &c. [illegible],—[illegible] [illegible] &c.

आत्मारामोऽपि मधुरां निर्मितवान् इति। अत्र आत्मारामत्वेऽपि मधुरां रम्याम् निर्ममे निर्ममः ममताहीनः, निर्मार्थेष्वपि ... इति यावत्। ... मधुरां मधुराकृतिरिव ... नगरी आश्चर्यम् ... इति भावः। ... 'निर्मम' इति पदं ... । 'मधुरां मधुराकृतिः' इति पाठः सर्वत्र दृश्यते। ... मधुराकृति... 'मधुरां मधुराकृतिः' इत्येव पाठ इति मन्यामहे।

२८। ... मधुराकृति ... नदीतीरे (यमुनायां) ... शत्रुघ्न ...

28. Sátrughna, whose prowess was his ornament, appearance was lovely, and who was free from love o. founded a city called Madhurá, on the bank of the Jumna.

**या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।**
**स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥२९॥**

२९। येति। या पूः, शोभनः राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी सुराज्ञः भावः सौराज्यं (१) तेन प्रकाशाभिः प्रकाश-मानाभिः, पौराणां विभूतिभिः (२) ऐश्वर्य्यैः, स्वर्गस्य अभिष्यन्दः (३) अतिरिक्तजनः तस्य वमनम् आहरणं कृत्वा, उपनिवेशिता उपस्थापिता इव बभौ। अत्र कौटिल्यः, "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत्" इति।

२९। या (पुरी) सौराज्यप्रकाशाभिः पौरविभूतिभिः स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वा उपनिवेशिता इव बभौ।

---

[२९] (१) सौराज्य from सुराजन् (fem. सुराज्ञी) having good king, ... aff. (२) विभूति from वि, भू to be, क्तिन् aff. (३) अभिष्यन्द from ..., स्यन्द्, to ooze, घञ् aff.

२९। यथा स्वर्गनिवेशितया इव यभे, इति पाठान्तरम् ।

२९। मधुरस्य पन्नौकिकैः राजगुणै तन्निविष्टायाः नगर्याः अधिवासिनः तदा सौभाग्योत्कर्षं लेभिरे यथा सा नगरी स्वर्गान्तरागतैः अर्धकदेश इव निवेशिते इति विशदार्थः । अमरावत्यविशतिसमस्तडिकाऽभूदिति भावः । एतेन पतिकालमनलभमीकनकरसौभाग्यमारत्व तथमर्था भवति । 'स्वर्गाभिष्यन्द वमन' &c.—स्वर्गस्य अभिष्यन्द अतिरेक, अतिरिक्तजन इति यावत, तस्य वमनं नि.सारणम् । नूतन हि नगर प्रायेण प्राचीननगरात अतिरिक्तान् जनान् आहृत्य प्राचीननगरादपि शोभनतरं कृत्वा स्थाप्यते, अत नवीन तत मधुरानगरं मन्ये नवं अतिरिक्तान् अधिवासिन आनीय अमरादपि शोभनतरं कृत्वा स्थापितम् इति भावः । अनुरूपश्लोको यथा कुमारे,—'स्वल्पकामलिखान्वय स्वर्गभि हतमध्यम् । स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम्' । इति । यथा च कंससे — 'मन्ये भुवि सुचरितफले स्वर्गिणां सा गतानां शेषे पुण्यै हृतमिव दिव कान्तिमत् खण्डमेकम्' । 'अभिष्यन्दवमन माथान्तरम्' इति हिमकर ।

२९। [illegible]

29 The inhabitants of the city attained so much prosperity under the auspices of a good king that it looked like a colony composed of immigrants from heaven

**तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।**
**हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥३०॥**

३०। तत्रेति । तत्र मधुरायां, सौधगतः हर्म्यारूढः सन्, चक्रवाकिनीं (१) चक्रवाकवतीं, यमुनां, हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं, भूमेः प्रवेणीं वेणीम् इव । "वेणी प्रवेणी" इत्यमरः । पश्यन् पिप्रिये (२) प्रीतः । प्रीङ् प्रीतौ इति धातोर्दैवादिकाल्लिट् ।

३०। (1) चक्रवाक the bird, [illegible] and [illegible], (2) [illegible] to be pleased,—[illegible]

मैथिलेयौ, यथाविधि यथाशास्त्रं, सञ्चस्कार जातकर्मादिभिः संस्कृतवान्।

३१। मन्त्रकृत् दशरथस्य जनकस्य च सखा (वाल्मीकि) अपि उभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि सञ्चस्कार।

३१। मन्त्रान् कृतवान् इति मन्त्रकृत्। विधिमनतिक्रम्य यथाविधि। मन्त्र [illegible] मैथिलेयौ सञ्चस्कार, इति वाख्यान्तरम्।

३१। 'मन्त्रकृत्',—श्रौतमन्त्राणां स्रष्टा प्रयोक्ता वा। एतेन रघुकुलगुरो [illegible] वाल्मीकेरपि जातकर्मादिसंस्कारेषु वैचक्षण्यं सूचितम्। [illegible] मन्त्र [illegible] प्रथमसर्गे,—'तव मन्त्रकृतो मन्त्रै' इत्यादिना। 'दशरथस्य जनकस्य च [illegible]'—एतेनास्य दशरथपौत्रयो जनकदौहित्रयो सीतासुतयो तादृशसंस्कार [illegible] अधिकारः सूचितः, तदाचोतम्[illegible]चरिते,—'यदा [illegible] [illegible] जनकानां रघूणाञ्च [illegible]' इति। 'यथाविधि',— [illegible] [illegible] शास्त्रीयं विधिं [illegible] [illegible] [illegible]। 'सञ्चस्कार', तयो जातकर्मादिभिः संस्कारान् चकार, [illegible]।

[illegible]

31. Valmiki, the author of *Mantras* and the friend of both Dasaratha and Janaka performed on his part out of love for them, the prescribed ceremonies for the two sons of Maithili.

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः॥३२॥

३२। स इति। सः कविः (१) वाल्मीकिः, कुशं दर्भं, [illegible] (२) गोपुच्छलोमनि। "लवो लवणकिञ्जल्कपक्ष्मास्वल्पे पुच्छ-

(३२) (१) [illegible] from to sound, [illegible] (२) [illegible] (३) [illegible] love [illegible] [illegible]

योगात्" इति वैजयन्ती। उष्णु वा (३) दर्भाङ्कुरा दर्भाग्रिताः
तौ कुशलवौ कुशलवौ, तौ निर्दिष्टौ, तेषां कुमाराय
धारणा नामतः आधा, पश्चाद्धं कुशलवौ इव प्रकार विधि
कुमारौ कुशा, लवौ एव लवः।

१०। न चैव कुशलवौ कुशलवौ तौ नदाख्यया नामतः कुशलवौ
प्रकार विधि।

१०। तेन कविना तौ नामतः कुशलवौ चकार, इति व्याख्यानम्।

१०। 'कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ'। कुशे लवेन च मृष्टः, मृष्टगर्भक्लेदः
इति दारुणम्, गर्भक्लेद' गर्भजलादिविकारकविलिप्त दिव्यचाचायाम् चाण्डाल इत्यं
यतौ तौ। 'किम्', -इतिचौ जैनिय नाम चारव्यतिरिक्त, इदमपि
शुद्धवस्तुतया नृतम् इति 'किम्' शब्दस्य निषर्ष। अत्र 'कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ'
इति कविनाखोऽपि न रामायणमवाप्नि। रामायणे, वाल्मीकिः कुशमुष्टि' लव
उपादाय मन्त्रे मन्त्र मन्त्रस्य नाम्ना मर्षविनाशनी सीताभुवनदोः रक्षाम कुश-
विनाशिनीं रक्षां कल्पितवान्। तत्र मन्त्रमन्त्रेण कुशमुष्टिना अग्रस्य नमस्तु
तेन च लवेन कनिष्ठस्य यत् वालकमार्जनं तत् भूतेभ्यो रक्षासाधनार्थमेव नु
गर्भक्लेदहरणार्थम् अभूत्। 'मन्त्रे मौपुत्रभूतेभ्यः' इति अभिवादव्याख्यानमपि
न रामायणटीकासमवाप्नि। अत्र रामायणश्लोकाः टीकाकृतो व्याख्यानश्च दत्ता,—
'कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः। वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूत
विनाशिनीम्॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः। निर्मार्जनीयस्तु
तदा कुश इत्यस्य नाम तत्॥ यश्चावरोऽभवत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः। निर्मार्जनीयो
वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः॥' इति। 'कुशमुष्टि' मन्त्रं च उपादाय
रक्षां प्रददौ। निर्मा-
लव इति। लूनकुशानाम् अग्रभाग, कुशमुष्टिरित्युच्यते, तेषाम् अधोभागो
भागाभ्यां क्रमात् ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनफलकं तद्रूप रक्षादान वृद्धानां स्त्रीणां
कर्म इति बोध्यम्। निर्मार्जनीयो निर्मार्जनार्हो यतो जातः ततोऽस्य कुश-
इति नाम भविष्यतीत्यर्थः। लवेन कुशाग्रभागमुष्टिना वृद्धाभिः निर्मार्जनीयो

ादि। 'कवि.',—वाल्मीकि, 'कविः काव्यकरे सूरौ कविर्वाल्मीकिशुक्रयो.'

त विश्व.।

৩২। কুশ ও লব যাহা যথাক্রমে তাহাদের গর্ভক্লেদ মার্জিত হইয়াছিল, এজন্য [illegible] মীকি ঐ দুইয়ের নামে যথাক্রমে তাহাদের কুশ ও লব এই নাম রাখিলেন।

32. The poet (বাল্মীকি) named the two sons Kusá and Lava espectively, because the body of the first was at its birth eaned with blades of the *Kusá* grass, and that of the second ith the hair of a cow's tail

## साङ्गञ्च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ।
## स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥३३॥

३३। साङ्गमिति। किञ्चित् उत्क्रान्तशैशवौ अतिक्रान्तबाल्यौ तौ, साङ्गञ्च वेदम् अध्याप्य (१) कवीनां प्रथमपद्धतिं कवितावीजम् [illegible]र्थः, स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं, गापयामास (२)। गापयतेर्लिट्। [illegible]न्दकर्मत्वाद् गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वम्।

৩৩। কিঞ্চিৎ উৎক্রান্তশৈশবৌ (তৌ) সাঙ্গং চ বেদম্ অধ্যাপ্য কবিপ্রথম পদ্ধতিং স্বকৃতিং গাপয়ামাস। (কবিনা)তৌ স্বকৃতিং [illegible] ইতি বাচ্যান্তরম্।

৩৩। 'কিঞ্চিদুৎক্রান্তশৈশবৌ',—[illegible] বর্ষে [illegible]। [illegible] পূর্বং বেদাধ্যয়নস্য [illegible] [illegible] বর্ষে তৌ [illegible] [illegible] বেদম্ অধ্যাপয়ৎ, ইতি বিস্তার্থ। [illegible] বর্ষে [illegible] মনু,—'গর্ভাষ্টমেঽব্দে কুর্বীত ব্রাহ্মণস্যোপনায়নম্। [illegible] রাজ্ঞো [illegible] বাদশে বিশ.' ॥ ইতি। [illegible],—'তৌ চ [illegible] [illegible] বাল্মীকিকর্তৃক [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] বর্ষে [illegible]

[৩৩] (১) অধি, ইঙ্ to read, (ণিচ্) ল্যপ্ &c. (২) গৈ to sing, (ণিচ্) —[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। &c. গৈ,—[illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। &c. [illegible],—[illegible]। [illegible]। &c.

[illegible]

31. When the two sons had passed some portion of their infancy, the sage instructed them in Vedic lore, and taught them to sing his own work ( रामायण ), the first model for the race of poets.

**रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।**
**तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥३४**

३४ । रामस्येति । तौ सुतौ, रामस्य वृत्तं, मातुः अग्रतः मधुरं गायन्तौ (१) तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदना, किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ।

[३४] (१) गै to sing, शतृ aff. (प्रथमाद्विव).

३४ । (तौ) सुतौ रामस्य वृत्तं मातुः अग्रतः मधुरं (यथा तथा) गायन्तौ तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ।

३४ । वाच्यान्तरम्,—गायद्भ्यां सुताभ्यां तद्वियोगव्यथा शिथिलीचक्रे, इति ।

३४ । तौ कुमारौ अमृतनिष्यन्दिना कण्ठेन मातृसमीपे नित्यं रामचरितं गायन्तौ रामविरहविधुरायाः मातुः मनस्तापं किञ्चित् लघूकृतवन्तौ, इति भावार्थः । 'तद्वियोगव्यथाम्',—तस्मात् रामात् वियोगः विच्छेदः, तेन या व्यथा मनोवेदना, ताम् ; यद्वा, तस्याः सीतायाः वियोगेन पतिविरहेण या व्यथा ताम् । 'शिथिलीचक्रतुः',—अशिथिलां शिथिलां चक्रतुः, अभूततद्भावे च्विप्रत्ययः ।

৩৪ । পুত্রদ্বয় জননীর সম্মুখে রামের চরিতকথা মধুরস্বরে গান করত তাঁহার বিরহব্যথার কিঞ্চিৎ উপশম করিল ।

34 By singing before their mother the sweet account of Rama the sons slightly lightened the grief of her separation

**इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।**
**तद्योगात् पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन् द्विसूनवः ॥३५॥**

३५ । इतरेऽपीति । रघोः वंश्याः (१) वंशे भवाः, त्रेतेति अग्नयः त्रेता-(२) त्रयं तेषां तेजः इव तेजः येषां ते त्रेताग्नितेजसः, इतरे रामात् अन्ये, त्रयः भरतादयः अपि, तद्योगात् तेषां योगात् भरतादिसम्बन्धात्, पतिवत्नीषु (३) भर्तृमतीषु जीवत्पतिकासु इत्यर्थः । "पतिवत्नी सभर्तृका" इत्यमरः । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप्प्रत्ययो नुगागमश्च । पत्नीषु, द्विसूनवः आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनवः इति विग्रहः । क्वचित् संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ।

---

[३५] (१) वंश्य from वंश family. यत् aff. (२) त्रेता from त्रि three इ च) to go, क्त aff. (पृषोदरादित्वात् साधु). (३) पति husband, मतुप् aff., feminine form is irregular, नुक् being inserted. (अन्तर्वत्-पतिवतोर्नुक्).

३५। रघोः वंश्याः श्रेताग्नितेजसः इतरे त्रयः अपि तदीयाम् पवित्रेषु पत्नीषु द्विसूनव- आसन्। रघोः वंश्याः श्रेताग्नितेजसः इतरे त्रिभिः द्विसूनवः अभूवन, इति वाच्यान्तरम्।

३५। यदा पतिव्रतायां धर्मपत्नां रामस्य द्वौ पुत्रौ जज्ञाते, तदा पतिव्रतासु धर्मपत्नीषु भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानामपि द्वौ द्वौ पुत्रौ जज्ञाते, इति निष्कर्षः। 'श्रेताग्नितेजसः',—त्रेताग्नयः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाख्याः, तेषां तेज इव तेजो येषाम्, अतिपुण्यप्रभावाः, इत्यर्थः। 'भरताद्या' इत्यादिपदे, तत्र रामस्य त्रीणाम् विपुत्ररामसहपाठ्यानाम्, पवित्रासु पतिव्रतासु पत्नीषु, पुत्रयुगला अभूवन्' इति दिनकरः। 'तदीयाम् श्रेष्ठानुगतिसम्पन्नाम् रामानुयान् भ्रातृवर्गान्' एतेन द्विरधिकापत्यमस्तं निरस्यति। प्रजायै गृहमेधिनामिति वाच्यादर्शात् सौभाग्यमेव दर्शयति' इति वल्लभः।

७४। এদিকে, ত্রেতাগ্নিসদৃশ তেজঃ অপর তিন ভ্রাতা পবিত্রা পত্নীর গর্ভে প্রত্যেকে দুইটি করিয়া পুত্র লাভ করিলেন।

35 The three other descendants of Raghu, resembling the three sacred fires, became each father of two sons by union with their respective wives of good repute.

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते।
मधुराविदिशे सून्वोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥३६॥

३६। शत्रुघातिनीति। पूर्वजोत्सुकः ज्येष्ठप्रियः, शत्रुघ्नः बहुश्रुते शत्रुघातिनि (१) सुबाहौ च तन्नामकयोः सून्वोः, मधुरा च विदिशा च ते नगर्यौ, निदधे निधाय गतः इत्यर्थः।

३६। पूर्वजोत्सुकः शत्रुघ्नः बहुश्रुते शत्रुघातिनि सुबाहौ च सून्वोः मधुरा विदिशे निदधे।

३६। पूर्वजे पूर्वजेन वा उत्सुकः 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सूत्रात्।

[३६] (१) शत्रु an enemy, हन् to kill, णिनि aff. (सप्तमी).

[illegible] पूर्व्वजोत्सुकेन शत्रुघ्नेन मथुराविदिशे निदधाते, इति [illegible] ।

३६ । [illegible] शत्रुघ्न 'बहुश्रुत' [illegible] शत्रुघातिनामि [illegible] विदिशानगरीं [illegible] सुबाहुनामि [illegible] कनिष्ठपुत्रे च विदिशानगरीं [illegible] इति [illegible] । 'बहुश्रुते',—[illegible], राज्य- [illegible] इति [illegible] 'शत्रुघातिनि' 'सुबाहौ' च इति उभय- [illegible] शत्रुघ्नपुत्रौ सुबाहुयूपकेतू, भागवत- [illegible] सुबाहुश्रुतसेनौ, इति ध्येयम् ।

[illegible] "शत्रुघाती" ও "সুবাহু" [illegible] দুই পুত্রকে মথুরা ও বিদিশা [illegible] পুত্রক [illegible] ।

36 S'atrughna, having made over to his two accomplished sons S'atrughâti and Subahu (the government of) the two cities Madhura and Vidis'a went away impatient to see his eldest brother.

भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोऽत्यगात् ।
मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥३८॥

३७ । भूय इति । स शत्रुघ्नः मैथिलीतनययोः कुशलवयोः उद्गीतेन (१) निःस्पन्दमृगं गीतनिष्ठतया निश्चलहरिणं, वाल्मीकेः आश्रमम्, भूयः पुनरपि तपोव्ययः [illegible] तपोहानिः मा भूदिति हेतोः, अत्यगात् (२) अतिक्रम्य गतः [illegible] ।

३७ । [illegible] वाल्मीकेः [illegible] इति [illegible] ।

13

३८ । [illegible] उद्गीतेन [illegible] [illegible] अत्यगात् [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

३८। वशी सः शत्रुघ्नः अथ पौरैः अत्यन्तगौरवम् (यथा तथा) ईक्षितः (सन्) रथ्यासंस्कारशोभिनीम् अयोध्यां विवेश च।

३८। पौरैः ईक्षितेन वशिना तेन रथ्यासंस्कारशोभिनी अयोध्या विविशे, इति वाच्यान्तरम्।

३८। विजयिनः प्रत्यागच्छतः अनुजस्य सम्मानार्थं रामः पुरमार्गशोभाम् अकारयत्, जितेन्द्रियः शत्रुघ्नः शोभमानां तामयोध्यां प्रविवेश, पुरवासिनश्च सर्वे अयमसौ दुर्दान्तलवणासुरं समाघातीति सबहुमानगौरवं तं विलोकयामासुः, इति विशदार्थः। 'रथ्यासंस्कारशोभिनीम्', रथ्यासंस्कारे राजमार्गशोभा-धायकैः शोभमानाम्, मार्गशोभासाधनानि च उदकसेचनतोरणनिर्माणपताका-पुष्पमाल्यादीनि। 'वशी',—जितेन्द्रियः, जितेन्द्रियत्वात् लवणवधरूपमहाकीर्तिलाभादिषु सत्स्वपि गर्वाहङ्कारलेशं नाविष्कृतवान् इति भावः।

৩৮। জিতেন্দ্রিয় শত্রুঘ্ন (তোরণাদি) রচনাসম্ভারে শোভমানা অযোধ্যায় প্রবেশ করিলেন, লবণবধহেতু পুরবাসিগণ অতিমাত্র গৌরবের সহিত তাঁহাকে দর্শন করিতে লাগিল।

38. The self-controlling Śátrughna entered the city of Ayodhyá appearing gay with its streets cleaned and decorated (on account of his auspicious advent) whilst the citizens looked at him with pride as the slayer of the demon Lavana.

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम्।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः॥३९॥

३९। स इति। सः शत्रुघ्नः, सभामध्ये सभासद्भिः (१) सभ्यैः, उपस्थितं सेवितं, सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिम् असाधारणपतिं, रामं ददर्श।

३९। सः सभामध्ये सभासद्भिः उपासितं सीतापरित्यागात् भुवः असामान्य-पतिं रामं ददर्श।

---

(३९) (१) सभा court, सद् to take seat, क्विप् aff (सभासद्).

[illegible]

[illegible]

[illegible]

39. He beheld Rāma receiving in his court the worship of his courtiers, that Rāma who by abandoning Sitā had been the Lord of the earth alone.

तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः।
कालनेमिवधात् प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्॥४

४०। तमिति। अग्रजः रामः, लवणस्य अन्तकं (१) हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नम्, कालनेमिर्नाम राक्षसः तस्य वधात् प्रीतः, तुरं वेगं सहते इति तुराषाट् (२) इन्द्रः। छन्दसि सहः इति ण्वि प्रत्ययः।। यद्वा सहेतर्णिचि कृते साहयतेः क्विप्, अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः, सहेः साडः सः इति षत्वम्। शार्ङ्गिणम् उपेन्द्रम् इव अभ्यनन्दत्।

[४०] (१) अन्तक from अन्त nominal root, to destroy, ण्वुल् aff. (अन्तं करोति अन्तयति, तम् करोतीति स्वभावात् ण्वुल्). (२) तुराषाट् from तुर haste, सह to bear, ण्वि aff.; or तुर haste, सह to bear, in the causal form, and क्विप् affix, स being changed into ष in inflexion. (तुरं वेगं साहयति; यद्वा तुरं वेगवन्तं साहयति अभिभवति, प्रसहनमभिभव इति हयोः, स्वभावात् सहेः क्विप्). [illegible]

४०। अन्वयः ज्येष्ठः प्रणतं तं लवणान्तकं, कालनेमिवधात् प्रीतः तुराषाट् शार्ङ्गिणम् इव अभ्यनन्दत् ।

४०। अग्रजेन प्रणतः सः लवणान्तकः प्रीतेन तुराषाहा शार्ङ्गी इव अभ्यनन्द्यत, इति वाच्यान्तरम् ।

४०। यथा किल पुरा इन्द्रः कालनेमिनाम्नो दुर्द्धर्षदानवस्य हननात् अवरजे विष्णौ प्रीतः सन् तं सादरं सम्भावयामास, तथा रामः दुर्द्धर्षलवणराक्षसस्य हननात् अवरजे शत्रुघ्ने प्रीतः सन् तं सादरं सम्भावयामास, इति निष्कर्षार्थः । विष्णोः इन्द्रावरजत्वं वामनरूपेण अदित्यां जातत्वात्। अतएव 'उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः' इत्यमरः । कालनेमिवधादिविषये पौराणिकी कथा यथा,—आसीत् पुरा हिरण्यकशिपुपुत्रो महासुरो दुर्द्धर्षः कालनेमिर्नाम । स किल महाबाहुः महातेजाः देवलोकम् अजयत वैभवं यदश्च श्रियम्, ... भगवान् चक्रपाणिः ... । यथा हरिवंशे,—'... समरे ... । ... स तेजः समरे ... । ... कालनेमिम् ॥ ... घोरं ... । ... ' ॥ इति ।

৪০। ইন্দ্র যেরূপ কালনেমিবধে প্রীত হইয়া বিষ্ণুর অভিনন্দন করিয়াছিলেন। জ্যেষ্ঠ (রাম) সেইরূপ লবণহন্তা প্রণত শত্রুঘ্নের অভিনন্দন করিলেন।

40 The eldest (Rāma) welcomed the slayer of Lavana who was bent before him in obeisance, in the same way as Indra welcomed Vishnu, delighted at his destruction of Kālanemi.

स पृष्टः सर्व्वतो वार्त्तमाख्यद्राज्ञे न सन्ततिम् ।
प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥४१॥

४१। स इति। सः शत्रुघ्नः, पृष्टः सन्, सर्व्वतः वार्त्तं (१) कुशलं, राज्ञे आख्यत् आख्यातवान् । ... ख्याञादेशः, अस्यति वक्तीत्यादि, आदौ लोप इति ...

ख्यातेर्व्वा सुष्ठु । सन्ततिं कुशलवोत्पत्तिं, न व्याख्यत् । कुतः ? क
अवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः (२) आद्यस्य कवेः वाल्मीकेः शासनात् ।

४१ । स पृष्टः सर्व्वतः वार्त्तम् आख्यत्, काले प्रत्यर्पयिष्यतः आद्यस्य
शासनात् सन्ततिं न आख्यत् ।

४१ । तेन पृष्टेन वार्त्तम् आख्यायि न सन्ततिः इति वाच्यान्तरम् ।

४१ । अथ स रामाय सर्व्वत्र कुशलवार्त्तां विज्ञापयामास सीतापुत्र
सम्बन्धिनीं वार्त्तां तु तं न श्रावयामास । यतो वाल्मीकिः प्राप्ते काले तौ
पुत्रौ रामाय प्रत्यर्पयिष्यतीति तां वार्त्तां रामं श्रावयितुं शत्रुघ्नं न्यषेधीत्
इति भावार्थः । 'वार्त्तम्',—स्वास्थ्यम्, 'वार्त्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्त्तं वाद
आरोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । 'कवेराद्यस्य'—कविसम्प्रदाय
प्रवर्त्तयितुः वाल्मीकेः ।

৪১। শত্রুঘ্ন জিজ্ঞাসিত হইয়া রামকে সকল বিষয়ে কুশলবার্ত্তা কহিলেন কেবল
তাঁহার পুত্রদ্বয়ের কথা কহিলেন না ; কারণ, আদি কবি বাল্মীকি যথাকালে তাঁহা-
দিগকে অর্পণ করিবেন বলিয়া তাহা বলিতে নিষেধ করিয়া দিয়াছিলেন ।

41. On being asked, he delivered good tidings in all matters with the exception of the birth of his sons which he forebore from mentioning at the command of the first of poets who intended to make them over (to their father) in due time.

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
अवतार्य्याङ्कशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥४२॥

४२ । अथेति । अथ जनपदे भवः जानपदः (१) विप्रः (२)
कश्चिदिति शेषः, अप्राप्तयौवनं शिशुं पुत्रम् इति शेषः, भूपतेः रामस्य

---

[४१] (१) वार्त्तं from वृत्ति being, &c. अण् aff. (२) ऋ to go (णिच्) with प्रति, to return, लृट् aff. (शतृ).

[४२] (१) जनपद country, अण् aff. (२) विप्र from वि, प्रा (पूरणे) to fill or complete (the essential observances), and क aff.

द्वारि, अङ्कमध्यास्थं यथा तथा अवतार्य अङ्कस्थलेनैवावरोप्य अक्रन्द (१) चुक्रोश।

४१। अथ जानपदः द्विजः बालमयौवनं शिशुं भूपतेः द्वारि अङ्कमध्यास्थम् (यथा तथा) अवतार्य अक्रन्द।

४१। ततश्च जनपदवासी कश्चित् ब्राह्मणः अकाले मृतं शिशुं पुत्रमुपादाय राजभवनद्वारमागत्य अङ्कस्थलेनैव तम् अवरोप्य वक्ष्यमाणप्रकारेण रामनिन्दापूर्वकं परिदेवनमकरोत्, इति निष्कर्षः।

৪১। অনন্তর, জনপদবাসী এক ব্রাহ্মণ একটি মৃত শিশু পুত্রকে ক্রোড়ে করিয়া রাজদ্বারে নামাইয়া ক্রন্দন করিতে লাগিলেন।

32. After that a Brahmana from the country who bore in his arms a dead infant child, placed it gently at the king's door and began to wail, saying,—

शोचनीयाऽसि वसुधे या त्वं दशरथात् च्युता।
रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥४३॥

४३। शोचनीयेति। हे वसुधे! दशरथात् च्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् (१) कष्टतरं गता सती शोचनीया (२) असि।

४३। वसुधे! दशरथात् च्युता या त्वं रामहस्तम् अनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता (सती) शोचनीया असि। त्वया च्युतया गतया (सत्या) शोचनीयया भूयते, इति वाच्यान्तरम्।

४३। अहो वयं महाराजदशरथस्याधिकारे दीर्घकालविनिर्वाह अपमृत्यु-भयशून्य, इत्थ इदानीम् धार्मिकरामराज्याधिकारे अकालमृत्युना इयम् अकस्मात् [illegible] तव इदानीं शोचनीयं दशान्तरम् [illegible] इति

(१) क्रन्द् to cry,—क्रन्दति। अक्रन्दत्। अक्रन्दीत्, अचक्रन्दत्, अक्रन्दिष्ट। चक्रन्द। &c. आह्वे,—क्रन्दते। चक्रन्दे। &c.

४३) (१) कष्ट from कष् to hurt, क्त र्कि (२) शुच् to lament, अनीय कर्मणि (अनीयर्).

विवक्षितार्थः। दशरथमरणमेव तावत् महत् दुःखं, रामहस्ते पतनं तु ततोऽपि महत्तरं दुःखम्, इति भावः। 'कष्टात् कष्टतरम्',—कष्टात् दशरथमरणरूपात् दुःखात्, कष्टतरं रामहस्ते पतनरूपम् अधिकतरं दुःखम्। दशरथाधिकारे शोकोक्तिरियं 'अमपदे न मदः पदमादधौ' इत्यादिना नवमसर्गे वर्णितम्।

৪৩। হা বসুধরে! তোমার কি শোচনীয় অবস্থা! যে তুমি দশরথের হস্ত হইতে চ্যুত হইয়া এবং রামের হস্তে পতিত হইয়া, এক কষ্ট হইতে আর অধিকতর কষ্টে আপতিত হইয়াছ।

43. "O Earth, you have really become miserable! by losing Daśaratha and falling into the hands of Ráma, you have been reduced from a state of painfulness to one which is still more painful."

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्राय राघवः।
न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥४४॥

४४। श्रुत्वेति। गोप्ता (१) रक्षकः राघवः, तस्य विप्रस्य शुचः (२) शोकस्य, हेतुं पुत्रमरणरूपं, श्रुत्वा, जिह्राय (३) लज्जितः। कुतः? हि यस्मात्, अकालभवः मृत्युः, इक्ष्वाकूणां पदं राज्यं न अस्पृशत् (४)। वृद्धे जीवति यवीयान् न म्रियते इत्यर्थः।

४३। गोप्ता राघवः तस्य शुचो हेतुं श्रुत्वा जिह्राय, हि (यस्मात्) अकालभवः मृत्युः इक्ष्वाकुपदं न अस्पृशत्।

४४। अकालभवेन मृत्युना इक्ष्वाकुपदं न अस्पृश्यत, इति वाच्यान्तरम्।

४४। मन्येव अपत्यस्य दोषात् द्विजशिशुमरणकाले कालवश प्राप्तः, यतो 'न

[४४] (१) गुप् to protect, तृच् aff. (२) शुच् to sorrow, क्विप् aff. (षष्ठी). (३) ह्री to be ashamed,—जिह्रेति, जिह्रीत, जिह्रियति। &c. अजिह्रेत् अजिह्रीताम्, अजिह्रयुः। &c. अह्रैषीत्, अह्रैष्टाम्, अह्रैषुः। &c. जिह्राय-जिह्रयाञ्चकार। &c. ह्रीतः-ह्रीणः। &c (४) स्पृश् to touch,—स्पृशति। अस्पृशत्। अस्प्राक्षीत्-अस्पार्क्षीत्-अस्पृक्षत्। &c. पस्पर्श। &c. कर्मणि,—स्पृश्यते। अस्पर्शि। &c.

राजापचारमन्तरेण प्रजायामकालमृत्युश्चरति' इति वाग्दोषपरिज्ञानात् रामो लज्जासहचरितो बभूव, इति विमदार्थः। 'न ह्यकालभवो मृत्यु', &c —प्रजापालने यधिकृतानां रामस्य पूर्व्वपुरुषाणां मध्ये न कस्यापि शासनकाले धर्मव्यतिक्रमः आसीत्, तेन च अकालमृत्युरपि तदा न श्रूयते स्म, अधुना मत्प्रमादेव कश्चित् धर्मव्यतिक्रमः प्रवृत्त, अन्यथा कथमकालमृत्यु स्यादिति भाव.।

४४। रक्षाकर्ता रघুনন্দন উহার যে অকারণ শোক হইয়া কুণ্ঠিত হইলেন, কেন না, অকালমৃত্যু আর কখন ইক্ষ্বাকুর অধিকার স্পর্শ করে নাই।

44. Having heard the cause of his grief, Ráma the protector felt ashamed; for untimely death never occured within the precincts of Ikswáku's domains

## स मुहूर्त्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम्।
## यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥४५॥

४५। स इति। स. रामः, दुःखितं द्विजं, मुहूर्त्तं क्षमस्वेति आश्वास्य (१), वैवस्वतस्य (२) अन्तकस्य जिगीषया (३) जेतुमिच्छया, कौवेरं (४) यानं पुष्पकं, सस्मार।

४५। सः, मुहूर्त्तं क्षमस्व इति दुःखितं द्विजम् आश्वास्य वैवस्वतजिगीषया कौवेरं यानं सस्मार।

४५। विवस्वतः सूर्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः तस्य जिगीषा, तया। कुबेरस्य इदं कौवेरम्। तथा क्षमताम् इति, तेन सस्मारे इति च पाठान्तरम्।

४५। हे भगवन्! क्षियन्त कालम् अपेक्षस्व यावदहं कृतान्तकरात् तव मिथ्' समाहरामीति तस्मै पुत्रशोकार्त्ताय ब्राह्मणाय अभयं दत्त्वा रामः कृतान्तविजयाय मनु तत् 'कार्य्यचिन्तासुलभ' पुष्पकं यानं सु...वान्, इति विमदार्थः।

---

[४५] (१) श्वस् with आ, to console, ल्यप् aff. (२) विवस्वत् sun, अण् aff. (३) जि to conquer, in the सन् or desiderative form, अ and टाप् affs (तृतीया). (४) कुबेर the god, अण् aff.

৪৫। 'মুহূর্ত্ত কাল ক্ষমা করুন' এই বলিয়া তিনি শোকার্ত্ত ব্রাহ্মণকে আশ্বাস দিলেন, এবং যমকে জয় করিবার অভিলাষে কুবেরের পুষ্পক যান স্মরণ করিলেন।

45. Consoling the distressed Bráhmaṇa by saying, 'Forgive me for one moment,' he remembered the car ( पुष्पक of Kuvera for the purpose of conquering the king of Death.

**आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।**
**उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥४६॥**

४६। आत्तेति। सः रघूद्वहः रामः, आत्तशस्त्रः सन् तत् पुष्पकम् अध्यास्य प्रस्थितः। अथ तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती (१) अशरीरा वाक्, उच्चचार उद्बभूव।

४६। सः रघूद्वहः आत्तशस्त्रः सन् तत् अध्यास्य प्रस्थितः, तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती उच्चचार। तेन रघूद्वहेन आत्तशस्त्रेण (सता) प्रस्थितं, गूढरूपया सरस्वत्या उच्चेरे, इति वाच्यान्तरम्।

४६। अथ वैवस्वतजिगीषया पुष्पकं विमानमारुह्य गृहीतशस्त्रे प्रस्थातुमिच्छुके रघुनन्दने सहसैव तस्य पुरतः अशरीरिणी वाक् उदचरत्, इति विशदार्थः। 'गूढरूपा सरस्वती'—सरस्वती वाणी, गूढम् अदृश्यं रूपम् उच्चारयितृशरीरं यस्याः सा, आकाशवाणीत्यर्थः। 'प्रास्थित सः' इत्यत्र 'प्रस्थितश्च' इति, 'पुरस्तस्य' इत्यत्र 'पुरस्तात्' इति च [illegible] पाठः, स यावदेव प्रस्थितः, तावदेवास्य पुरतः, इति अविलम्बसूचकं एवकारद्वयं ज्ञेयम्।

৪৬। রঘুকুলোদ্বহ রাম শস্ত্র গ্রহণ পূর্ব্বক সেই রথে আরোহণ করিয়া প্রস্থান করিলেন, তাঁহার সম্মুখে এই আকাশবাণী উদিত হইল।

46. Taking his weapons and ascending the car, the glory of Raghu's line went away; in front of him an aerial voice sounded. (गूढरूपा सरस्वती lit. a voice, the form of whose utterer is in visible).

---

(४६) (१) सरस्वती from सरस् (सृ to go, असुन् aff.) lake, मतुप् and fem. ङीप् affs.

राजन् प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्त्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥४७॥

४७। राजन्निति। हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः(१) वर्णधर्म्मव्यतिकरः, प्रवर्त्तते, तम् अपचारम् अन्विष्य, प्रशमयेः (२), त कृती (३) कृतकार्य्यः, भवितासि भविष्यसि ।

४७। राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः प्रवर्त्तते, तम् अन्विष्य प्रशमयेः ततः कृती भवितासि। कश्चित् अपचारेण प्रवर्त्तते, स, प्रशम्येत (त्वया) ति वाच्यान्तरम् ।

४७। हे राजन् ! तवाधिकारे कश्चित् वर्णधर्म्मव्यतिक्रमरूप पापमाचरति, त तमिमम् अनुसन्धाय हंसि चेत् तदा मत्तीऽर्थं विजयिम पुन जीवेदिति विप्रदार्थ ।

४७। राजन् ! आपनार प्रजामध्ये कोन अपचार (जातीय धर्मेर व्यतिक्रम) घटितेछे, अनुसन्धान करिया ताहार निवारण करुन, ताहा हइलेइ कृतकार्य्य हइते पारिबेन।

47. "O King, something contrary to the law is being performed among your people seek out and put an end to that and you will gain your purpose"

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥४८॥

४८। इतीति। इति आप्तवचनात्, रामः, वर्णविक्रियां वर्णापचारं, विनेष्यन् (१) अपनेष्यन्, वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण (२)

[४७] (१) अप, चर to go, घञ् aff (२) प्र, शम् (चुरादि)—प्रशमयति । प्रशमयत् । प्राशीशमत् । प्रशमयामास । &c (३) कृत done, इनि aff.

[४८] (१) नी with वि, to check, &c. स्यत aff. (२) पत् to go, त्र aff (करणे).

वाहनेन पुष्पकेण । "पत्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः । दिशः पश्चात् धावति स्म ।

४८। राम इति आप्तवचनात् वर्णविक्रियां विनेष्यन् वेगनिष्कम्पकेतुना पत्रेण दिशः पपात।

४८। आप्तं विश्वासाधारं वचनम् आप्तवचनं, तस्मात्। वर्णस्य वर्णधर्मस्य विक्रिया व्यतिक्रमः, ताम्। वेगेन निष्कम्पः केतुः यस्य, तेन। वर्णविक्रियां विनेष्यता रामेण दिशः पेतिरे, इति वाच्यान्तरम्।

४८। अथ तामाकाशवाणीमुपश्रुत्य रघुनाथः तस्य धर्मविप्लविनः अन्वेषणाय प्रजविना पुष्पकेण सर्वा दिशः सञ्चरितुमारब्धवान् इति विशदार्थः। 'वेगनिष्कम्पकेतुना',—वेगेन अतिशयितेन रथजवेन निष्कम्पः निश्चलः उच्छ्रायः केतुः ध्वजो यस्य तेन।

৪৮। রাম, এই আপ্তবাক্যে, বর্ণধর্মের ব্যতিক্রম নিবারণ করিবেন বলিয়া, রথারোহণে দিগন্তরে ধাবিত হইলেন, গতিবেগে রথকেতু নিশ্চল হইল।

48 On the faith of the words, in order to put an end to what was being done in contravention of the rules enjoined for the observance of the different casts Ráma drove his car in space with a speed which made the banner flying over it motionless.

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
ददर्श कञ्चिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥४९॥

४९ अथेति । अथ इक्ष्वाकुवंशे भवः ऐक्ष्वाकः (१) रामः । कोपधाद्‌ण्यपि कृते दाण्डिनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः ।

---

[४९] (१) इक्ष्वाकु the king, अण् aff. (२) तपस्यन्तम् from तपस् penance, with क्यङ्, तपस्य a nominal root, शतृ aff. (द्वितीया) (तपश्चरन्तं तपस्यन्तम्, कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ्, तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम्).

[धू]मेन पीयमानेन अभिताम्राक्षं, वृक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं, [त]पस्यन्तं (२) तपश्चरन्तं, कञ्चित् पुरुषं, ददर्श।

४९। अथ ऐक्ष्वाकः धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं तपस्यन्तं कञ्चित् ददर्श।

४९। धूमेन अभिताम्रे अक्षिणी यस्य सः, तम्। वृक्षशाखाम् अवलम्बते इति तम्। अधो मुखं यस्य, तम्। ऐक्ष्वाकेण धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बी अधोमुखः तपस्यन् कश्चित् ददृशे, इति वाच्यान्तरम्।

४९। वृक्षशाखाम् अवलम्ब्य अधोमुखं लम्बमानम्, अथ प्रज्वलितस्य वह्नेः धूमं पिबन्तं, तेन धूमेन आलोहितलोचनं, तथाविधेन अवस्थानेन कठोरं तपश्चरन्तं कञ्चित् पुरुषं रामो ददर्श, इति निष्कर्षः।

४९। [illegible]

49. The descendant of Ikswáku beheld a man performing devotions, suspended from the branch of a tree, with his head downward and his eyes reddened with smoke.

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः।
आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं मुरपदार्थिनम् ॥५०॥

५०। पृष्टेति। राज्ञा नाम च अन्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य सः पृष्टनामान्वयः, धूमं पिबतीति धूमपः (१)। सुरपदार्थिनम्। [illegible] सः पुरुषः आत्मानं सुरपदार्थिनं [illegible]। [illegible] प्रयोजनमपि एतदिति भावः। शम्बुकं (२) नाम शूद्रम् आचष्ट कथयामास किल।

(५०) (१) धूम smoke, पा to drink [illegible] [illegible]

५०। राज्ञा पृष्टनामान्वयः, धूमपः सः, आत्मानं सुरपदार्थिनं शम्बूकं नाम शूद्रम् आचष्ट किल।

५०। सुरपदम् अर्थयते इति सुरपदार्थी, तम्। वाच्यान्तरम्,—राज्ञा पृष्टनामान्वयेन तेन धूमपेन आत्मा सुरपदार्थी शम्बूकः नाम शूद्रः आख्यायत किल।

५०। को भवान् कस्मिन् कुले वा जातः, इति रामेण जिज्ञासितः स पुरुषः, शम्बूकनामा शूद्रोऽहं स्वर्गकामनया तपस्यामीति प्रत्युवाच, इति किंवदन्ती।

৫০। রাজা তাহার নাম ও বংশ জিজ্ঞাসা করায়, সেই ধূমপায়ী, আপনাকে দেবপদার্থী শম্বুক নামক শূদ্র বলিয়া পরিচয় দিল।

50. It is said, that, that inhaler of smoke, on being asked by the king what his name and pedigree were, replied that he was a S'udra of the name of S'ambuka, desirous of acquiring the rank of a god.

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघावहम्
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥५१॥

५१। तपसीति। तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं, तं शूद्रं(१) शीर्षच्छेद्यम्। शीर्षच्छेदात् यदिति यत्प्रत्ययः। परिच्छिद्य (२) निश्चित्य, नियन्ता रक्षकः रामः, शस्त्रम् आददे जग्राह।

५१। तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानाम् अघावहं तं शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रम् आददे।

५१। अघम् अमङ्गलम् आवहतीति अघावहः, तम्। अधिकारिणो भावः अधिकारित्वं न अधिकारित्वम् अनधिकारित्वं, तस्मात्। नियन्त्रा (रामेण) शस्त्रम् आददे, इति वाच्यान्तरम्।

५१। विमार्गप्रस्थितानां नियामकः स रामः, शूद्रवर्णेन अननुष्ठेयस्य तपसः अनुष्ठानात् प्रजानाम् अमङ्गलहेतुं तं शूद्रतापसं शिरश्छेदनार्हं निश्चित्य तद्वधाय

[५१] (१) शुच् to lament, &c रक् unadi affix, the vowel made long, and च changed into द. (शुचेर्दश्च, इति रक्, दश्च अन्तादेशः, धातोः दीर्घश्च). (२) छिद with परि, to decide, ल्यप् aff.

त्वं गृहीतवान्, इति विग्रहार्थः। 'तदनधिकारित्वात्',—द्विजातिमात्र-योग्ये तपसि शूद्रस्य तस्य अधिकाराभावात्। नास्ति खलु शूद्राणां द्विजशुश्रूषणम् अन्तरम्, यथाह मनुः—'एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्। एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया'॥ अपि च, 'शूद्रं तु कारयेत् दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा'॥ इति। 'प्रजा-भयावहम्',—राज्ये अकालमरणादीनामनर्थानां जनकम्। स्वकर्मच्युतौ हि वर्णौ लोके महदनिष्टं जनयतीति धर्मशास्त्रकृतो मन्यन्ते,तथाह मनुः,— 'वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्। तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत्'॥ इति।

৫১। তাহার তপস্যায় অধিকার নাই অথচ সে তপস্যা করায় প্রজাগণের অমঙ্গল উপস্থিত হইয়াছে অতএব সে শিরশ্ছেদের যোগ্য, এই বিবেচনা করিয়া নরপতি রাম অস্ত্র উত্তোলন করিলেন।

51. The ruler of men took up his weapon, thinking, that he, who, by reason of his want of right to perform ascetic devotions had become the cause of evil to his people, deserved to be decapitated

**स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।**
**ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥५२॥**

५२। स इति। सः रामः, ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैः आहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत् तस्य वक्त्रं, हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं (१) पङ्कजम् (२) इव, कण्ठः एव नालं तस्मात् अपातयत्।

५२। स. ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजम् इव कण्ठनालात् अपातयत्।

[५२] (१) किञ्जल्क from किञ्चित् somewhat, जल् to hide or cover, क aff. (किञ्चित् जलति, जल अपवारणे, बाहुलकात् कः)। (२) पङ्क mud, जन् to grow, ड aff.

५१। हिमैः क्लिष्टाः किञ्जल्काः यस्य तत्। तेन यथाक्रम इति पाठान्तरम्।

५२। अथ यदा नैसर्गिकविस्फुलिङ्गैः विदग्धश्मश्रु सत् शोभते तस्य शिरो मुखमपि तदा अग्निस्फुलिङ्गैः विदग्धश्मश्रु सत् गण्यते, रामः तादृशं तस्य कण्ठदेशात् सचापाम् पातयामास, इति विवदार्थः। अपूर्वसदृशसौन्दर्यभूतस्य कुसुमशेखरस्य कोमलकमलस्य सनालमध्यात् विश्लेषणं यथा पद्मपक्षद्वयस्य कार्यं, प्राणिविशेषस्य मनुष्यस्य कण्ठच्छेदनमपि तदा पद्मपक्षद्वयस्य कार्यम्, एवं कारुणिकस्य कविरभिप्रेतम् इति उपमानबलात् प्रतीयते; स्पष्टमेतदाह भवभूतिः, तथा च उत्तरचरिते,—“रे हस्त दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्। रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते”। इति।

५२। অগ্নিকণার দ্বারা যাহার শ্মশ্রুসকল ঝলসিয়া গিয়াছে, তাহার মুখমণ্ডল, হিমবিন্দুদ্বারা বিশীর্ণকেশর পদ্মের ন্যায় লক্ষিত হইতেছিল, তিনি তাহা উহার কণ্ঠদেশ হইতে বিচ্ছিন্ন করিলেন।

52 By severing his head, with its beard and mustachios singed by sparks of fire, from his neck, he seemed as it were to separate from its stalk a lotus whose filaments have become withered and shrivelled in the cold dew

## कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम्। तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥५३॥

५३। कृतेति। शूद्रः शम्बुकः, राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन्, सतां गतिं लेभे, दुश्चरेणापि (१) स्वमार्गविलङ्घिना अनधिकारदुष्टेन इत्यर्थः, तपसा, न लेभे। अत्र मनुः, “राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥” इति।

---

[५३] (१) दुर् with difficulty; चर to go, अच् or टच् aff. (दुःखेन चर्यते इति).

५३। शूद्रः राज्ञा स्वयं कृतदण्डः (सन्) सतां गतिं लेभे, दुश्चरेण अपि [illegible]कार्यविलङ्घिना तपसा न (लेभे)।

५३। कृतो दण्डो यस्य सः। कृतदण्डेन शूद्रेण सतां गतिः लेभे, इति [illegible]वाच्यम्।

५३। स खलु शूद्रः सुरपदार्थी यद्यपि दुश्चरं तपश्चचार तथापि निजवर्ण-[illegible]विरोधिना तेन तपसा सुरपदं लब्धुं न शशाक, किन्तु अधुना राजदण्डेन [illegible] साक्षात् सतां विमुक्तः चिराभिलषितं तत् सुरपदं लेभे, इति [illegible]। 'सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति' इति भावः।

[illegible]

53. By being slain by the king in person, he attained the bliss which falls to the lot of the virtuous and which he could not secure by the devotions however austere which he had performed by deviating from the path assigned for his class.

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

५४। रघुनाथ इति। रघुनाथोऽपि मार्गसन्दर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन, इन्दुना शरत्कालः इव संयुयुजे (१) सङ्गत। इन्दावपि विशेषणं योज्यम्। रघुनाथेनाथ [illegible] [illegible]।

५४। रघुनाथः अपि मार्गसन्दर्शितात्मना महौजसा अगस्त्येन, इन्दुना शरत्-[illegible] इव [illegible]। रघुनाथः अपि [illegible] इव [illegible] इति [illegible]।

[illegible]

'मार्गसन्दर्शितात्मना'—[illegible]

(१) [illegible] to be joined,—[illegible]

गमनात् अपमेघनिर्मुक्तेन नभसि प्रकाशमानेन, इन्दुना चन्द्रेण; 'महौजसा'- महाप्रभावेण तेजस्विना, अन्यत्र सुविमलकिरणशालिना। अत्र रघुवीर गुणाधारत्वात् रामस्य शरत्कालसाम्यम्, रमणीयगुणाधारत्वञ्च शरदः कमल काशादिविकाशात् शालिधान्यशालित्वात् सलिलाकाशनैर्मल्यात् अमलपरिष्का रात् चन्द्रतारकादिसुप्रकाशात् च ज्ञेयम्। अगस्त्यस्य च शरदिन्दुसाम्यं प्रसाद स्वच्छतेजोनिधित्वात् ज्ञेयम्। महौजा अगस्त्योऽपि शरदि नभस्युदेव दक्षिणतो प्रकाशते, इत्यपि श्रूयते।

৫৪। এদিকে, রঘুনাথ, পথে পথিমধ্যে আবির্ভূত মহাতেজা অগস্ত্য ঋষির সহিত মিলিত হইলেন, যেমন হইয়া থাকে, শরৎকাল, উজ্জ্বলভাবে প্রকাশিত অমৃতময় চন্দ্রের সহিত মিলিত হইলেন।

54. On the other hand, the chief of the Raghus obtained the company of the most powerful Agastya whom he met in the way, just as the autumn becomes united with the bright moon (as it emerges from the clouds of the rainy season).

कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम्।
ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥५५॥

५५। कुम्भेति। कुम्भयोनिः अगस्त्यः, पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयम् (१) इव आत्मनो धनमूल्यम् इव दत्तम्, अतएव परिगृह्यते इति व्युत्पत्त्या परिग्रहः (२) दिव्यानां परिग्रहः परिग्राह्यः इत्यर्थः, तम् अलङ्कारं, तस्मै रामाय, ददौ।

५५। कुम्भयोनिः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्क्रयम् इव दत्तं दिव्यपरिग्रहम् अलङ्कारं तस्मै ददौ।

[५५] (१) निस्, क्री to purchase. अच् aff. (निष्क्रीयते प्रत्याह्रियते अनेन परिगृहीतम् इति निष्क्रयः, एरच् इति अच्प्रत्ययः). (२) परि, ग्रह to take, अप् aff.

११। कुम्भयोनिना आत्मनिष्पृह इव दत्तं दिव्यपरिग्रहः अलङ्कारः ददे,
इति वाच्यान्तरम् ।

११। अगस्त्यः प्रीतिचिह्नभूतम् अमूल्यं बाहुभूषणं रामाय प्रददौ । स किल
दर्शितवता कश्चिन् दिव्यपुरुष स्वगात्रादुत्पन्न तस्मात् प्रतिग्रहरूपेण तत् भूषणं
लब्धवान्, अत एव अपि उत्सृष्टवान्, अस्ते स महर्षिः चाद्ये पीत समुद्र पश्चात् स्वकुक्षेः
निर्गमिता समुद्रात् आत्ममोचनमूल्यमिव तत् लब्धवान्, इति विवक्षार्थ । वस्तुतस्तु
तस्मः कुतश्चित् दिव्यपुरुषात् तदीयम् आत्ममोचनमूल्यं तत् भूषणं लेभे, कविरत्र
अपूर्वाश्चर्यविधायिकलेषेण तस्य भूषणस्य परमोत्कर्षतां द्योतयितुं समुद्रदत्तम्
आत्ममोचनमूल्यमिव तत् दत्तवान् । दिव्यपुरुषदत्तं तत् भूषणोत्तमं सकलरत्ना-
करस्य जलधेः मूल्यवत्तमं च किमपि अतिविचित्र रत्नमिव, इत्येव कवेरभिप्रायः ।
'दिव्यपरिग्रहम्',—दिव्यस्य ब्रह्मलोकवासिनः कस्यचित् पुरुषस्य, परिग्रहः प्रति-
ग्रहः, तस्मात् प्रतिग्रहरूपेण लब्धम् इति यावत्, तम् । तथा चात्र रामायणकथा,—
पुरा किल भगवान् अगस्त्यः हिमवत्पर्यटन् एकदा क्वचित् विजनं वनं विवेश ।
तत्र च सरसः सलिले सुपुष्टं समुज्ज्वलं शवदेहं दृष्ट्वा परं विस्मयम् अगच्छत् ।
इदानीम् विजने वने अपूर्वरूपस्य शवस्य लक्षण, इत्येवं चिन्तयति तस्मिन् एको
दिव्यपुरुषो दिव्याभरणभूषितो विमाने दिव्याङ्गनाभिः सेव्यमानस्तत्राजगाम ।
अवतीर्य च स तस्मिन् सरसि तस्य शवस्य मांसं समाहृत्य भक्षयामास । अथ स
यावत् पुनर्विमानमारुह्य प्रयाति तावत् तम् अगस्त्य पप्रच्छ, को भवान् कथं वा
ईदृशं शवमांसभोजनमाचरतीति । स उवाच, पुराऽहं विदर्भनगरे श्वेतनामा
राजा आसम् । तत्र च सुचिरं राज्यं कृत्वा तपश्चरणार्थम् अस्मिन् विविक्ते वने
आगच्छम् । अत्र चाऽहं सुचिरं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकं प्राप्तः । ब्रह्मलोकेऽपि मानव
इवाहं सततं क्षुत्पिपासादुःखेन पीड्यमानो ब्रह्माणमस्य कारणमपृच्छम् ।
ब्रह्मोवाच, यतस्त्वया तपश्चरताऽपि क्षुत्पिपासे असहमानेन भोजनपाने सम्यक्
स्वदेहं पुष्टिं नीतः, ततस्त्वामत्रापि सततं क्षुत्पिपासाकष्टं बाधते, तत् तत् स्व
शरीरस्य सजीवमिव अविकृतं तिष्ठति । त्वं प्रतिदिनं तत्र गत्वा तस्य शवस्य
सुस्वादुरं मांसं भक्षयन् क्षुधानिवृत्तिं कुरु । यदा च भगवान् अगस्त्य तत्र वने
आगमिष्यति तदा तस्मै स्व दिव्यम् आभरणोत्तमं दत्त्वा तत्प्रसादात् अस्मात्

क्लेशात् विमोक्ष्यसे इति। इत्येवमगस्त्यः सर्व्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माच्च दिव्य रथ लब्ध्वा च तस्मात् क्लेशात् मोचयामास। ततस्तुष्टः पुरुषस्तदेव भ स रामाय दत्तवान्। इति। 'पीतेन समुद्रेण' &c.—अत्रेयं पौराणिकी —पुरा किल सत्ययुगे विनिहते वृत्रे तदनुचराः कालेया नाम दैत्याः समुद्रगर्भे विविशुः रात्रौ च निर्गत्य मुनिजनान् हन्तुमारेभिरे। एवं मुनि क्षये प्रवृत्ते नष्टधर्म्मे भयार्त्ते जगदालोक्य ब्रह्मपुरःसरा देवा नारायणं शरणं जग्मुर्भगवन्। कालेयैः मुनिकुलवधेन जगदिदं क्षीणधर्म्मं क्रियते, क्षीणे च पृथिवी क्षयमेष्यति, क्षीणायाञ्च पृथिव्यां त्रिदिवमपि क्षयमेष्यति, समुद्रगर्भस्थ ते दैत्या न शक्या हन्तुमस्माभिरिति। अथ तान् विष्णुरुवाच, उपगच्छत भ भगवन्तमगस्त्यं, स एव समुद्रं शोषयितुं समर्थः, निःशोषिते तेन समुद्रे हतास दैत्याः भवतां वध्यतामुपयास्यन्तीति। अथ सर्व्वैर्देवैरभ्यर्थितो भगवान महार्णवं तं चचामाशोषयत्, दैत्याश्च देवैर्निहता इति।

৫৫। কুম্ভযোনি অগস্ত্য, দিব্যপুরুষের নিকট হইতে প্রতিগৃহীত আভরণ রামকে প্রদান করিলেন। সমুদ্র অগস্ত্য কর্তৃক পীত হইয়া মুক্তি লাভের জন্য নিষ্ক্রয়স্বরূপ অগস্ত্যকে দান করিয়াছিলেন।

[illegible]

55 The jar-begotten sage presented to Rāma an ornament which was the gift of a celestial being, and which was so excellent that it seemed as if the sea, [illegible] by the sage, had offered it to him as a ransom.

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना।
पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः॥५६

५६। तमिति। मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना, तम् हारं दधत् रामः, पश्चात् निववृते निवृत्तः, परासुः (१) मृतः द्विजात्मजः प्राक् (२) रामात् पूर्व्वं निववृते।

५६। राम मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तं दधत् पश्चात् निववृते परासुः द्विजात्मजः प्राक् निववृते।

५६। मैथिल्याः कण्ठः मैथिलीकण्ठः मैथिलीकण्ठे नास्ति व्यापारो यस्य स, तेन। दधता रामेण पश्चात् निववृते, परासुना द्विजात्मजेन प्राक् निववृते, इति वाच्यान्तरम्।

५६। सीताकण्ठालिङ्गनविरहिते बाहौ तम् अमूल्यरत्नम् अलङ्कारं परिधाय रामो राजधानीं प्रत्यायनी, ततो द्विजात्मजस्तु रामागमनात् पूर्व्वमेव प्रत्यापन्नजीवितो बभूव, इति विशदार्थः। 'मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण' अस्य तात्पर्य्यं यथा,—रामो जानकीयत्न सुखे प्रणयभङ्गो मा भवित्ति तदाभरणं परिदधे, अथवा तस्य प्रियतमाविरहितस्य किं वा तेन विभूषणेन। विरहिणां भूषणं निष्फलमेवेति भाव।

৫৬। অতঃই মৃত ব্রাহ্মণপুত্র (যম ভবন হইতে) প্রত্যাগত হইয়াছিল, পশ্চাৎ রাম সীতাকণ্ঠালিঙ্গনে বর্জিত নিজ ভুজে সেই অলঙ্কার ধারণ করিয়া প্রত্যাগত হইলেন।

56 Placing the ornament on the arm which was no longer thrown round the neck of Maithilí Ráma returned, after the dead son of the Brahmana has returned to life.

तस्य पूर्व्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्त्रसमागतः।
स्तुत्या निवर्त्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥५७॥

५७। तस्येति। पुत्त्रसमागतः, पुत्त्रेण सङ्गतः द्विजः, वैवस्वतात् यमादपि, त्रातुः (१) रक्षकस्य। औत्पत्तिकां भयहेतुरिव्यया-

[५६] (१) परा away, असु vital breath. (२) प्राच् from अञ्च, अपूर्व to go, किप् adj.

दानात् पञ्चमी। 'तस्य रामस्य' पूर्व्वोदिता पूर्व्वोक्तां निन्दां, स्तुत्या निवर्त्तयामास (२)।

५७। पुत्रसमागतः द्विजः वैवस्वतादपि त्रातुः तस्य पूर्व्वोदिता निन्दा स्तुत्या निवर्त्तयामास।

५७। पुत्रेण समागतः पुत्रसमागतः। पुत्रसमागतेन द्विजेन पूर्व्वोदिता निन्दा निवर्त्तयाञ्चक्रे, इति वाच्यान्तरम्।

५७। अधुना सः ब्राह्मणो मृतं पुत्रं पुनर्ज्जीवितं लब्ध्वा यमादपि अभयदातारं तं रामं स्तोतुमारेभे, तेन च स्तुतिवाक्येन रामे पूर्व्वप्रयुक्तं 'शोचनीयासि वसुधे' इत्यादिरूपं निन्दावचनम् अपाचकार, इति विशदार्थः।

৫৭। ব্রাহ্মণ মৃতপুত্র পুনরায় লাভ করিয়া, যম হইতেও ত্রাণকর্তা সেই রামের প্রতি পূর্ব্বে প্রযুক্ত নিন্দাকে একণে স্তব দ্বারা নিরাকৃত করিলেন।

57. Being re-united with his son, the Brahmana retract by praise the censure which he had pronounced against Rām who was a protection even against the king of death.

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः।
मेघाः शस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥५८॥

५८। तमिति। अध्वराय अश्वमेधाय, मुक्ताश्वं तं रामं, रक्षःकपिनरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयः राजानश्च, मेघाः अम्भोभिः शस्यम् इव, उपायनैः (१) अभ्यवर्षन् (२)।

५८। रक्षःकपिनरेश्वराः अध्वराय मुक्ताश्वं तं, मेघाः अम्भोभिः शस्यम् इव उपायनैः अभ्यवर्षन्।

[५७] (१) त्रै to protect, तृच् aff (त्रायते, इति त्राता). (२) नि, वृत् to stay (णिच्),—वर्त्तयति। अवर्त्तयत्। अवीवृतत्-अववर्त्तत्। वर्त्तयामास। &c.

[५८] (१) उपायन from उप, इण् to go, or अय to go, ल्युट् aff (उपेयते उपाय्यते वा, इण् गतौ, अय गतौ वा कर्म्मणि ल्युट्). (२) अभि, वृष् to rain,—वर्षति। अवर्षत्। अवर्षीत्। ववर्ष। &c.

५८। रत्नानि च कपयश्च नरेश्वराश्च ते। मुक्तः यज्ञी येन सः, तम्। …कपिनरेश्वरैः अध्वराय मुक्ताश्वः सः मेघैः सस्यमिव अभ्यवर्षत, इति …त्यान्तरम्।

५८। यथा हि मेघाः शस्यस्य उपरि अविरलां जलधारां वर्षन्ति, तथा राक्ष…न्द्रा वानरेन्द्रा नरेन्द्राश्च सर्व्वे अकल्पितम् उपहारराशिं रामस्य अश्वमेधदा…थम्, इति विग्रहार्थः। मेघधारिसाम्यात् उपायनानाम् अमेयत्वं गम्यते। अत्र उपायनदानेन राज्ञाम् रामाधीनत्वं सूचितं, विश्वविजयिन एव अविरयस्य अश्वमेधे अधिकारित्वात्।

৫৮। রাম অশ্বমেধের জন্য অশ্ব মোচন করিলেন, মেঘ যেমন শস্যের উপর বারি বর্ষণ করে, তেমনি রাক্ষসেন্দ্র কপীন্দ্র ও নরেন্দ্রগণ রামের উপর উপহার বর্ষণ করিতে লাগিলেন।

58. As clouds shower rain upon corn so the chiefs of Rakshasas, monkeys and men showered presents upon Rama who had let loose the sacrificial horse for the performance of an Aśwamedha.

## दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः।
## न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि॥५९॥

५९। दिग्भ्य इति। निमन्त्रिताः (१) आहूता, महर्षयः भूम्याः सम्बन्धीनि, भौमानि (२) धिष्ण्यानि (३) स्थानान्येव न। 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः। किन्तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा, दिग्भ्यः एनं रामम् अभिजग्मुः।

(५९) (१) मन्त्र to consult, with नि to invite. (२) भौम from भूमि earth, अण् aff. (३) धिष्ण्य from धिष् to sound or धृष् to be proud, &c. (irregular) (धिष्ण्य शब्दोऽपि स्त्री, क्लि बचनं, पुं न… … … … …)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

59 Great sages began to come to him, invited from all directions, and not only from places on this earth, but also from luminous spheres.

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।
अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥६०॥

६०। उपेति। चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सा चतुर्द्वारमुखी अयोध्या, उपशल्येषु (१) ग्रामान्तेषु निविष्टैः। "ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्" इत्यमरः। तैः महर्षिभिः सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही (२) तनुः मूर्त्तिः इव, बभौ।

६०। चतुर्द्वारमुखी अयोध्या उपशल्यनिविष्टैः तैः सद्यः सृष्टलोका पैत

---

[६०] (१) उपशल्य from उप near, शल् to go, यत् aff. (२) पितामह Brahmá, अण् and ङीप् affs.

...ौ तनुः इव बभौ । चतुर्द्वारमुखा अयोध्या सृष्टोत्सुका वैधात्री तन्वा ...बभे, इति वाक्यान्तरम् ।

६० । यथादि मुखचतुष्टयशालिनी ब्रह्मतनुः सद्य सृष्टैः प्रजापतिभिः मह-...भिः परिवारिता शुशुभे, तथा द्वारचतुष्टयशालिनी अयोध्या ग्रामान्तोपनिविष्टै... सलाद्वैर्महर्षिभिः परिवारिता शोभते स्म, इति निष्कर्षः । प्रजा. सिसृक्षोः ...सृष्ट प्रथम मरीच्यादयः प्रजापतयो जज्ञिरे इत्यागम । यथा विष्णुपुराणे,— ...हेतारीव ब्रह्मासो भवत्प्रजामुर्विमाम् । मरीचिमिश्रा दक्ष प्रजानामस्य ...तः' । इति । 'उपशल्यनिविष्टै'—विविक्तदेशप्रियत्वात् महर्षीणां बहुजन-...बाधे नगरे स्थितिर्पीडा मा भूदिति रामो विविक्तेषु ग्रामान्तेषु तेषां वासस्थान ...दयामास, इति भावः ।

६० । সেই মহর্ষিগণ গ্রামান্তে আসিয়া অবস্থান করিতে লাগিলেন । চারি দ্বার ...বিড় অযোধ্যা । সেই মহর্ষিগণ পরিবৃত অযোধ্যা [illegible] যেন চারি মুখ ...বিত ব্রহ্মার দেহ সদ্য সৃষ্ট প্রজাপতিগণে পরিবৃত হইয়া শোভিত ।

60. The city of Ayodhya with its four gates like four ...ouths and the sages lodged in its remote suburbs, looked like ...e body of Brahma from which created beings have just issued

...ाघ्यस्त्यागोऽपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।
...अनन्यजानेः सैवासीद् यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥६१

६१ । श्लाघ्य इति । वैदेह्या त्यागोऽपि श्लाघ्य (१) अभूदेव । ...त. ? यस्मात् प्राग्वंश प्राचीनवंश यज्ञशालाविशेष तत्रासिन ...अनन्या जाया यस्य तस्य अनन्यजानेः । जायाया निङिति समासा-...न्तो निङादेशः । पत्युः रामस्य हिरण्मयी (२) सौवर्णी । हाशिह ...सायनादिसूत्रेण निपातः । सा सीतैव जाया पत्नी आसीत् । कवि-...वाक्यमेतत् ।

[६१] (१) श्लाघ्य praise, [illegible] (२) हिरण्मयी [illegible]
...[illegible]

६१। वैदेह्याः त्यागः अपि श्लाघ्यः, यस्मात् प्राग्वंशवासिनः अनन्यजानेः पत्युः हिरण्मयी सा एव जाया आसीत्। त्यागेन श्लाघ्येन (भूयते), हिरण्मय्या तया एव जायया अभूयत, इति वाच्यान्तरम्।

६१। पतिकृतपरित्यागः लोके सीतायाः दुःसहदुःखहेतुरपि अधुना श्लाघाहेतुरेव सञ्जातः, यतः तत्पतिः सदारकर्त्तव्येऽपि अश्वमेधे दारान्तरपरिग्रहं त्यक्त्वा, यज्ञशालायां सीतायाएव सुवर्णमयीं प्रतिकृतिं सबहुमानं सहधर्मचारिणीपदे वरयामास, इति विशदार्थः। अहो धन्या सा नारी यस्याः प्रतिकृतिमपि भर्त्ता बहुमेने, इति भावः। तथा च उत्तरचरिते, आत्मनो हिरण्मयीं प्रतिकृतिं पत्युरश्वमेधाय सहधर्मचारिणीं श्रुत्वा—'सीता। (सोच्छ्वासं सास्रम्)—अज्जउत्तो दाणिं सि तुमं। अम्महे उक्खाविदं मे दाणिं परिच्चाअसल्लं अज्जउत्तेण। धण्णा सा जा अज्जउत्तेण बहुमण्णीअदि' &c. (आर्य्यपुत्रः इदानीम् असि त्वम्। अम्महे उत्खातं मे इदानीं परित्यागशल्यम् आर्य्यपुत्रेण। धन्या सा या आर्य्यपुत्रेण बहुमन्यते, &c).

৬১। পতি যে পরিত্যাগ করিয়াছিলেন সেও সীতার শ্লাঘার কথা, কেন না, তাঁহারই স্বর্ণময়ী প্রতিমূর্ত্তি যজ্ঞশালায় দারান্তরশূন্য রামের সহধর্মচারিণী হইয়াছিল।

61. Since the husband of Vaidehī, without taking a second wife, made a golden image of her own, his wife, whilst residing in the hall of sacrifice, even her abandonement by him was for her a matter of pride and glory.

**विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रववृते मखः।**
**आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः॥६२॥**

६२। विधेरिति। ततः, विधेः शास्त्रात्, अधिकसम्भारः अति-रिच्यमानपरिच्छदः, मखः (१) प्रववृते प्रवृत्तः। यत्र मखे विहन्यन्ते आभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः। घञर्थे कविधानमिति कः। अत्र

(६२) (१) मख to go, घ aff. (२) रक्ष to preserve, णिनि aff. (अदन्त वा).

अपूर्वलक्षणायाः क्रियायाः विघ्नाः अनुष्ठानविघातकाः, राक्षसाः [illegible] रक्षिणः (२) रक्षकाः आसन्।

६२। ततः विधेः अधिकसम्भारः मखः प्रववृते, यत्र क्रियाविघ्नाः राक्षसाः एव रक्षिणः आसन्। अधिकसम्भारेण मखेन प्रववृते, क्रियाविघ्नैः राक्षसैः रक्षिभिः अभूयत, इति वाच्यान्तरम्।

६२। अथ तस्मिन् रामाश्वमेधे सर्वमेव लोकोत्तरं जातम्, यथाहि, शास्त्रस्य विधेः अतिरिक्ता यज्ञसम्भारास्तत्र परिकल्पिता, यज्ञविघातकाश्च सर्वं राक्षसा एव यज्ञरक्षकाः आसन्, इति विमृशार्थः।

৬২। অনন্তর, শাস্ত্র এতদূর নির্দিষ্ট আছে তাহা হইতেও অধিকতর সমারোহে যজ্ঞ আরম্ভ হইল, যে স্থলে যজ্ঞবিঘাতক রাক্ষসেরাই রক্ষকরূপে নিযুক্ত হইয়াছিল।

62. Then began the sacrifice on a scale larger than is prescribed in *S'a'stras*, and the Rákshasas who had been destroyers of sacrifices began to act as sentinels.

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुचोदितौ ॥६३॥

६३। अथेति। अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ। स्त्रीभ्यो ढक्। कुशलवौ, गुरुणा वाल्मीकिना, चोदितौ (१) प्रेरितौ सन्तौ, प्राचेतस (२) वाल्मीकि, उपज्ञायते इति उपज्ञा (३)। आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यङ्प्रत्ययः। प्राचेतसस्य उपज्ञा प्राचेतसोपज्ञं प्राचेतसेनादौ ज्ञातम् इत्यर्थः। "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः। उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति नपुंसकत्वम्। [illegible] अयते अनेन इत्ययनं रामस्य अयनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम्। पूर्वपदात् संज्ञायामग इति णत्वम् उपज्ञातकाव्यमित्यर्थः। इतस्ततः जगतुः (४)। गायतेर्लिट्।

(६३) (१) चोदित from चुद to send. ... (२) प्राचेतस the father of the poet. ... (३) उपज्ञा from ज्ञा, to know.

६३। [illegible]

[illegible]

[illegible]

63 Then Kuśa and Lava, the sons of Maithilī, began, by order of their preceptor to go about singing that Rāmāyaṇa which had been first revealed to Vālmīki.

## वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
## किं तद् येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥६४

६४। वृत्तमिति। रामस्य वृत्तं वर्ण्यं वस्तु इति शेषः। वाल्मीकेः कृतिः (१) काव्यं गेयम् इति शेषः, तौ कुशलवौ किन्नरस्वनौ किन्नरकण्ठौ गायकौ (२) पुनरिति शेषः, अतएव तत् किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनः हर्तुम् अलं शक्तौ न स्याताम्? सर्वं सरस इत्यर्थः।

---

चङ् aff (४) गै to sing,—गायति, अगायत्। अगासीत्, अगासिष्टाम् अगासिषुः। जगौ। &c. कर्म्मणि,—गीयते। अगायि।,&c, गीतः। &c.

[६४] (१) कृ to do, क्तिन् aff (२) गायक from गै to sing, ण्वुल् aff

६४। रामस्य वृत्तं, वाल्मीकेः कृतिः, तौ किन्नरस्वनौ (गायकौ), (अतएव) तत् किं येन (तौ) श्रृण्वतो मनः हर्त्तुम् अलं न स्याताम्। ताभ्यां कुशलवाभ्यां मनः हर्त्तुम् अलं न भूयेत, इति वाच्यान्तरम्।

६४। एकतस्तावत् सकललोकोत्तरं रामचरितं तस्य वर्णनीयं वस्तु, अपरतश्च दिव्यज्ञानसम्पन्नो भगवान् कविकुलवाल्मीकिः तस्य प्रणेता, पुनरपि मधुरस्वरौ किन्नरकण्ठौ तौ कुशलवौ तस्य गायकौ, अतएव तत् रामायणं काव्यं मनः श्रोतॄणां हृदयानि कथं वा न समोहयत, इति निष्कर्षः। [illegible] गुणसम्पत्तिः समुदितं इत्यर्थः। [illegible] [illegible] [illegible] इति।

[illegible]

64. With such a [illegible] as that of [illegible] such a sage as Valmiki and sung by [illegible] Kusa and Lava endowed with the [illegible] what was wanted to captivate the hearts [illegible]

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञनिवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥६५॥

६५। रूपे इति। [illegible] निवेदितं, [illegible] माधुर्यं (क) रामः [illegible] ददर्श शुश्राव च।

[illegible]

६५। तज्ज्ञैः निर्दिष्टम् तयोः रूपं गीतं च माधुर्यं सानुजः रामः कुतूहलवान् ददर्श शुश्राव च। सानुजेन रामेण कुतूहलिना (सता) माधुर्यं ददृशे शुश्रुवे च, इति वाच्यान्तरम्।

६५। कुशलवयोः रूपदर्शनेन गीतश्रवणेन च विमुग्धाः केचित् अभिज्ञाः रामाय तद्वृत्तान्तं निवेदयामासुः, रामः समुपजातकुतूहलो भ्रातृभिः सार्द्धं तयोः अभिरामं रूपं प्रत्यक्षीकृतवान् मधुरं सङ्गीतम् आकर्णितवान् इति विशदार्थः। 'तज्ज्ञैः',—तौ रूपमाधुर्यगीतमाधुर्ये जानन्तीति तज्ज्ञाः तैः, रूपदर्शनगीतश्रवणकारिभिः इति यावत्।

৬৫ যাঁহারা তাঁহাদের মধুর মূর্ত্তি দর্শন ও মধুর সংগীত শ্রবণ করিয়াছেন তাঁহাদের নিকট জ্ঞাত হইয়া রাম কৌতুকী হইয়া অনুজগণের সহিত তাহার দর্শন ও শ্রবণ করিলেন।

65 On being informed of their beauty of appearance and sweetness of voice, by persons who had seen them, Rāma with his younger brothers with excited curiosity, saw their beauty and the heard of melodious songs

**तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।**
**हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥६६॥**

६६। तदिति। तयोः संगीतश्रवणे एकाग्रा आसक्ता, अश्रुमुखी आनन्दात् इति भावः संसत् (१) सभा, प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी (२) निर्वाता वातरहिता वनस्थली इव, बभौ शुशुभे। आनन्दपारवश्यान्निःस्पन्दाऽऽसीदित्यर्थः।

६६। तद्गीतश्रवणैकाग्रा अश्रुमुखी संसत् प्रातः हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वनस्थली इव बभौ।

६६। अश्रूणि मुखे यस्याः सा। हिमानां निष्यन्दो विद्यते यस्याः, इति हिमनिष्यन्दिनी। नास्ति वातो यस्यां सा। तद्गीतश्रवणैकाग्रया अश्रुमुख्या संसदा हिमनिष्यन्दिन्या निर्वातया वनस्थल्या इव बभे, इति वाच्यान्तरम्।

[६६] (१) सम्, सद् to go, क्विप् aff. (२) हिम dew, नि, स्यन्द् to drop down, णिनि aff (स्त्रियाम्)

सीताद्वय मिरीक्ष्य मत सवेतः सर्वो जनः विस्मयात् अनिमिषलोचनयो, [illegible]
[illegible] । 'वयोवर्णविभवाविं',—तयोः बाल्यात् सुनिवेशवलात [illegible]
मेव रामान [illegible] इत्यर्थ तु अभिन्नरूपत्वम् इति भावः । 'बाल्यम्' [illegible]
'यत् तदोर्मात तदेव शोभा तदेव नेपथ्यविभूषणत्वम्' इत्यादि [illegible]
इत्यम् इति भावः । [illegible] रामायणे,—'[illegible] परस्पर [illegible]
[illegible] विस्मय [illegible] । [illegible] यदि न [illegible]
[illegible] इति । [illegible] इति ।

[illegible]
[illegible]

67. On seeing how perfectly they resembled Rama in figure and raiment, the people remained gazing with unwinking eyes.

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिस्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥६८॥

৬৮। উভয়ের গাননৈপুণ্যে লোকের যতদূর বিস্ময় না জন্মিল, রাজার প্রীতিপ্রদত্ত উপহারে উভয়ের নিস্পৃহতা দেখিয়া লোকের ততোধিক বিস্ময় জন্মিল।

68. Their want of desire to possess the gifts showered upon them by the king ( Ráma ) in delight, excited more wonder in the pepole than their skill in the art of music.

**गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।**
**इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥६९**

६९। गेय इति। गेये (१) गीते, को नु, वां युवयोः, विनेता (२) शिक्षकः ? नुशब्दः प्रश्ने। "नु पृच्छायां वितर्के च" इत्यमरः। 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थ-प्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम्। तथाचायमर्थः, केन पुंसा वां युवां गेये विषये विनीतौ शिक्षितौ ? कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः। इयञ्च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिम् अशंसताम् उक्तवन्तौ, विनेतारं कविं च इत्यर्थः।

६९। गेये कः नु वां विनेता, इयं च कस्य कवेः कृतिः, इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिम् अशंसताम्। पृष्टाभ्यां ताभ्यां वाल्मीकिः अशंस्यत, इति वाच्यान्तरे।

६९। कः खलु स महापुरुषो यस्य सकाशात् युवाम् ईदृशीं गानविद्यां शिक्षितवन्तौ, को वा स धन्यः कविः, यः ईदृशं लोकोत्तरं काव्यं प्रणीतवान्, इति पृष्टवति महाराजे रामे, तौ कुशलवौ अवदताम्, स हि नौ ईदृशः इह रामायणकविः भगवान् वाल्मीकिरिति, इति विशदार्थः। 'गेये को नु विनेता वाम्' इत्यत्र 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति हेमाद्रिदिनकरादिसम्मतः पाठः। तत्र दिनकरव्याख्या यथा,—'वामिति यदि युष्मदर्थकोऽव्ययः तदा एवं व्याख्या भवति। वां युवां गेये केन शिक्षितौ कस्य कवेरियं कृतिः'। वा

[६९] (१) गेय from गै to sing, यत् aff. (२) नी with वि, to teach, तृच् aff.

पुत्रयोः सम्बन्धिनः कस्य कवेरिति केचित् व्याचचते। 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति दक्षिणावर्त्तः पठति।

६९। তোমাদের এ গীতের শিক্ষাদাতা কে? এ কাব্যই বা কোন কবির রাজা স্বয়ং ইহা জিজ্ঞাসা করায়, তাহারা বাল্মীকির নাম করিল।

69. The king having personally asked them who was thei musical preceptor and who was the poet by whom this poe was composed, they mentioned the name of Válmíki.

**अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान्।**
**उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥७०**

७०। अथेति। अथ सावरजः रामः, प्राचेतसं वाल्मीकिम् उपेयिवान् (१) प्राप्तः सन्, देहम् आत्मनः उरीकृत्य (२) आत्मानं स्थापयित्वा इत्यर्थः, राज्यम्, अस्मै प्राचेतसाय, न्यवेदयत् समर्पितवान्।

७०। अथ सावरजः रामः प्राचेतसम् उपेयिवान् आत्मनः देहम् उरीकृत्य अस्मै राज्यं न्यवेदयत्।

७०। सावरजेन रामेण प्राचेतसमुपेयुषा राज्यं न्यवेद्यत, इति वाच्यान्तरम्।

७०। तयोर्मुखात् तदवगमानन्तरं रामो भ्रातृभिः सार्द्धं वाल्मीकिमुपगम्य तत्पादपद्मेषु राज्यादिकं सर्व्वमेव समर्प्य तस्य भगवतः सन्निधौ राज्यकार्य्यं पुरस्कृत्य यामकरोत्, इति निष्कर्षः। 'उरीकृत्यात्मनो देहम्'—आत्मनो देहं स्वशरीरम्, उरीकृत्य स्वीकृत्य, स्वशरीरमात्रं स्ववशे संस्थाप्य इत्यर्थः। इति वाल्मीकिप्रतिपादितसर्व्वस्वः केवलं शरीरमात्रेण तस्थौ इति तात्पर्य्यम्, तथा पद्मपुराणे—'शरीरमात्रं च नरेन्द्र। तिष्ठन् आभासि सौधप्रतिपादितार्थः।' इति। 'दूरीकृत्यात्मनो देहम्' इति वल्लभः पठति, 'अस्मै मुनये आत्मदेहं दूरीकृत्य राज्यं न्यवेदयत् ददौ,' परन्तु आत्मदेहं न ददौ, इत्यर्थः', इति व्याचष्टे च।

---

[७०] (१) उप, इण् to go, क्वसु aff. (२) उरी a particle, implying (especially in composition), promise, assent, &c., कृ to do, ल्यप् aff.

৭০। অনন্তর রাম অনুজগণের সহিত বাল্মীকির নিকট গমন করিলেন, এবং আপন দেহমাত্র অবশিষ্ট রাখিয়া রাজ্যাদি আর সকলি তাঁহাকে সমর্পণ করিলেন।

70. Ráma, with his younger brothers, next went to Válmíki, and with the exception of his own body, offered to him his kingdom and all.

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्॥७१॥

७१। स इति। करुणा प्रयोजनम् अस्य कारुणिकः (१) दयालुः। प्रयोजनमिति। ठञ्। "स्याद्दयालुः कारुणिकः" इत्यमरः। सः कविः, रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतौ आख्याय, सीतायाः सम्परिग्रहं स्वीकारं वव्रे (२) ययाचे।

७१। कारुणिकः स कविः तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ आख्याय सीतायाः सम्परिग्रहं वव्रे।

७१। कारुणिकेन तेन कविना सीतायाः सम्परिग्रहो वव्रे इति वाच्यान्तरम्।

७१। एतौ सीतासुतौ कुशलवौ तवैव आत्मसम्भवौ इति रामाय वर्णयित्वा दयार्द्रचेताः वाल्मीकिः निरपराधां वधूमां धर्मपत्नीं परिगृहाणेति प्रार्थयामास। सीतादुःखहरणार्थं प्रार्थनात् 'कारुणिकः' इत्युक्तम्।

৭১। পরম কারুণিক কবি বাল্মীকি, ঐ কুশ লব যে উঁহারই (রামেরই) পুত্র ইহা উল্লেখ করিয়া সীতাকে গ্রহণ করিতে প্রার্থনা করিলেন।

71. Saying to Ráma that Lava and Kuśa were his (Rama's) own sons, the tender-hearted poet prayed that Sítá might be taken back.

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः॥७२॥

---

[७१] (१) करुणा kindness, ठञ् affix (करुणा प्रयोजन, कारुणिक).

७२। तातेति। हे तात! ते स्नुषा (१) नः अस्माकम् अक्ष्णोः समीपं समक्षम् (२)। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच्। जातवेदसि (३) वह्नौ शुद्धा। नास्माकमविश्वास इत्यर्थः। किन्तु रक्षसः रावणस्य दौरात्म्यात् (४) अत्रत्याः (५) प्रजाः तां न श्रद्दधुः (६) न विश्वस्तवत्यः।

७२। (हे) तात! ते स्नुषा नः समक्षं जातवेदसि शुद्धा, (किन्तु) रक्षसः दौरात्म्यात् अत्रत्याः प्रजाः न श्रद्दधुः। स्नुषया शुद्धया (भूयते) अत्रत्याभिः प्रजाभिः सा न श्रद्दधे; इति वाच्यान्तरम्।

७२। राम एवं सीतापरित्यागसम्बन्धिनीं वाल्मीकिं प्रत्युवाच, हे पितः! तव पुत्रवधूः सीता अस्माकं समक्षमेव वह्नौ आत्मशुद्धिं प्रदर्शितवती, अतो मामकं तद्विषये कश्चिदविश्वासः, किन्तु अतिदुर्वृत्तरावणगृहोषितायाः सीतायाः अति-दुरहतां ताम् अग्निशुद्धिं नाजानन्तो लोका न विश्वसन्ति, अतो लोकापवादभयादेव निरपराधा धर्मपत्नी विसर्जिता, इति निष्कर्षः। 'नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः'—तथा च उत्तररामचरिते —'चौरं लोके वितथमथमी या च वह्नौ विशुद्धिर्लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्दधातु' इति।

৭২। হে পিতঃ! আপনার পুত্রবধূ আমাদের সমক্ষেই অগ্নি-পরীক্ষায় আত্ম-শুদ্ধি প্রদর্শন করিয়াছেন, কিন্তু রাবণের দুঃশীলতাহেতু তাঁহার (সীতার) চরিত্রে অত্রত্য লোকের বিশ্বাস নাই।

---

[৭২] (১) स्नु to distil, सक् unádi aff. (२) सम् in the sense of समीपे, efore, अक्षि eye, टच् aff. (३) जातवेदस् from जात created, विद to now, असुन् aff (जातं वेदो धनं यस्मात्। यद्वा, जातं वेत्ति वेदयते वा, विद ज्ञानादौ, असुन्प्रत्ययः। यद्वा, जातानि भूतानि चराचराणि सर्वज्ञत्वेन स्वयं तत्पत्वेन च वेत्ति। यद्वा, जातानि सर्वकारणत्वेन यं विदन्ति)। (४) दौरात्म्य om दुरात्मन् wicked, ष्यञ् aff (५) अत्रत्य from अत्र here, त्यप् aff. (अव्ययात् त्यप्) (६) श्रत् a particle, implying faith or respect, and t to have, (लिट् बहुवचनं).

72. O sire, the wife of your son has proved in our presence [her] purity by passing through an ordeal of fire, but the Rák-[sh]asa (रावण) having been a reprobate character, pepole here [be]lieved it not.

[त]ाः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली।
[त]तः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥७३॥

७३। ता इति। मैथिली, स्वचारित्रम् (१) उद्दिश्य ताः प्रजाः, [प्र]त्याययतु (२) विश्वासयतु। विश्वासस्य शुद्धिरूपत्वात् शौ गमि-[र]बोधन इति ण्यो गम्यादेशो नास्ति। ततः अनन्तरं, पुत्रवतीम् [ए]नां सीता त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये।

७३। मैथिली स्वचारित्रम् उद्दिश्य ताः प्रत्याययतु, ततः पुत्रवतीम् एनां [त्व]दाज्ञया प्रतिपत्स्ये। मैथिल्या ताः प्रत्याय्यन्ताम्, पुत्रवती एषा (मया) प्रति-[प]त्स्यते, इति वाच्यान्तरम्।

७३। सीता पुनरेव चात्मशुद्धि प्रदर्श्य यत् सर्वलोकसमक्षं निराकरोतु, [त]तश्च पुत्रवतीमुना सपुत्रा धर्म्मपत्नी भवदनुज्ञया ग्रहीष्यामि, इति विवक्षा। [लो]कापवादनिराकरणात् पूर्व्वं आहं तां ग्रहीतुं शक्नोमीति भावः।

[illegible]

73. Let Maithilí produce in the minds of the pepole a belief in the purity of her character, and I shall then take her back with her sons at your command

---

[७३] (१) चारित्र from चरित्र character, स्व aff. (चरित्रमेव चारित्रम्, स्वार्थे ष्य प्रत्ययः) (२) इण् to go, (णिच्), with प्रति, to cause believe, प्रत्याययति; but when इण् (णिच्) used to mean बोधन, it is declined as गमयति। &c.

७२। तातेति। हे तात! ते युष्मा (१) नः अस्माकम् अक्ष्णां समीपं समक्षम् (२)। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्त टच्। जातवेदसि (३) वह्नौ शुद्धा। मायाऽयमविश्वास इत्यर्थः किन्तु रक्षसः रावणस्य दौरात्म्यात् (४) अत्रत्याः (५) प्रजाः न श्रद्दधुः (६) न विश्वस्ताः।

७२। (हे) तात! ते वधूः नः समक्षं जातवेदसि शुद्धा, (किन्तु) रक्षः दौरात्म्यात् अत्रत्याः प्रजाः न श्रद्दधुः। युष्मा वधूः (अग्नौ शुद्धा) अत्रत्याभिः प्रजाभिः वा न श्रद्धे; इति वाच्यान्तरम्।

७२। राम एवं सीतापरित्यागमकथितो वाल्मीकिं मनुस्मृत्य, हे पितः! तव पुत्रवधूः सीता अस्माकं समक्षमेव वह्नौ आत्मशुद्धिं प्रदर्शितवती, अतो मादृशं तत्परिवर्त्त कश्चिदविश्वासः, किन्तु अतिदुर्दान्तदशाननदौरात्म्यात् सीतायाः अति-दूरस्थिता ताम् अग्निशुद्धिं नावगच्छन्तो लोका विश्वासम्, अतो लोकापवादभयेन मया लोकवादभयादेव निरपराधा धर्मपत्नी विसर्जिता, इति निवेदितं। 'अत्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः'—तथा च उत्तररामचरिते —'सीतां लोके वितरतनयो मा च वह्नौ विशुद्धिर्लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्दधातु' इति।

৭২। হে পিতঃ! আপনার পুত্রবধূ আমাদের সমক্ষেই অগ্নি-পরীক্ষায় শুদ্ধি প্রদর্শন করিয়াছেন, কিন্তু রাবণের দুর্নীতিহেতু এখানে (অযোধ্যা) প্রজাগণ সে বিষয়ে বিশ্বাস নাই।

---

(৭২) (১) বধূ to distil, ঊ ([illegible]) aff. (২) সম্ in the sense of সমীপে, before, অক্ষি eye, টচ্ aff. (৩) জাতবেদস্ from জাত created, বিদ্ to know, অসুন্ aff. (জাতং বেদো ধনং যস্মাৎ। যদ্বা, জাতং বেত্তি বেদয়তে বা, বিদ চেতনাদৌ, অসুন্প্রত্যয়ঃ। যদ্বা, জাতানি ভূতানি চরাচরাণি সর্বজ্ঞত্বেন অক্ষাৎ, উৎপন্নত্বেন চ বেত্তি। যদ্বা, জাতানি সর্বকারণত্বেন যং বিদন্তি)। (৪) দৌরাত্ম্য from দুরাত্মন্ wicked, ষ্যঞ্ aff. (৫) অত্রত্য from অত্র here, (অব্যয়াৎ ত্যপ্)। (৬) শ্রৎ a particle, implying faith or ধা to have, (লিটি বহুবচনে)।

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः ।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७५। अन्येद्युरिति। अथ काकुत्स्थः रामः, अन्येद्युः (१) अन्यस्मिन्नहनि, प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रस्तुतकार्य्यानुसन्धानाय, पुरौकसः पौरान्, सन्निपात्य मेलयित्वा, कविं वाल्मीकिम्, आह्वाययामास (२) आकारयामास ।

७५। अथ काकुत्स्थः अन्येद्युः प्रस्तुतप्रतिपत्तये पुरौकसः सन्निपात्य कविम् आह्वाययामास ।

७५। प्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिः तस्यै। पुरम् ओकः येषाम्, ते पुरौकसः नगरवासिनः, तान्। काकुत्स्थेन कविः आह्वाय्यतामिति वाच्यान्तरम्।

७५। ततः परदिने रामः सर्व्वजनसमक्षं सीतायाः चारित्रशुद्धिं प्रमाणीकर्त्तुं सर्व्वान् नगरवासिनो मेलयित्वा महतीं सभाम् अकारयत्, प्रस्तुतकार्य्यान्तरार्थं च तत्र भगवन्तं वाल्मीकिम् आहूतवान् इति निष्कर्षः ।

৭৫। অনন্তর পরদিনে রাম পৌরগণকে সমবেত করিয়া প্রকৃত বিষয়ের প্রস্তাবের নিমিত্ত কবিকে আহ্বান করিয়া পাঠাইলেন।

75 Having on the following day assembled all the citizens, Ráma invited the poet (वाल्मीकि) to open the business arranged for.

स्वरसंस्कारवत्याऽसौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।
ऋचेवोदर्च्चिषं सूर्य्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥७६॥

७६। स्वरेति। अथ स्वराः उदात्तादिः संस्कारः मन्त्रशुद्धिः

[७५] (१) अन्य another, एद्युस् aff (अन्यस्मिन् अहनि इत्यर्थे अन्य शब्दात् एद्युस्प्रत्ययो निपातितः)। (२) ह्वे with आ, to call, (णिच्),—ह्वाययति। अह्वाययत्। अजूहवत्। ह्वाययामास। &c.

**इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः।**
**शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥७४॥**

७४। इतीति। राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति, मु
आश्रमात् जानकीं, शिष्यैः प्रयोज्यैः, स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं, नि
तपोभिः इव, आनाययामास (१)।

७४। राज्ञा इति प्रतिश्रुते मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः स्वसि
नियमैः इव आनाययामास।

७४। मुनिना स्वसिद्धिरिव जानकी आनाययाञ्चक्रे, इति वाच्यान्तरम्।

७४। वाल्मीकिरामया वाल्मीकिशिष्या आश्रमात् सीतां तत्र आनिन्युः। श
शिष्यैः आनीता सीता मुनेस्तपोभि उपस्थापिता तस्य मुनेः साक्षात् तपःसिद्धि
रभासि, इति विवक्षार्थः। अतिपुण्यस्वभावा सीता भगवती वाल्मीकेः चिरकाल
पार्जितानां पुण्यानाम् आश्रयः फलराशिरिव दिदीपे इति भावः। 'मुनि' इ
प्रयोजककर्तृपदम्, 'शिष्यैः' इति प्रयोज्ये कर्तरि तृतीया, नयतेः प्रयोज्यकर्त
कर्मसञ्ज्ञानिषेधात्। तपःसिद्धिसाम्यात् सीतायाः कोऽपि पवित्रतातिशयो व्यज्य
तथा च कुमारे,—'साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बहुरूपती' इति। य
शाकुन्तले,—'दृष्टव्यं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्'; 'अकृत्स्ना मूर्तिमती
सत्क्रिया' इत्यादि।

৭৪। রাজা এই অঙ্গীকার করিলে, মহর্ষি নিজ শিষ্য দ্বারা জানকীকে আশ্র
হইতে আনাইলেন, যেন যোগবলে স্বকীয় তপঃসিদ্ধিকে তথায় উপস্থিত করিলেন।

74. The king having thus promised, the sage caused Jánakí to be brought from the hermitage by his disciples, which seemed like his bringing the success of his devotions by the force of those devotions.

---

[৭৪] (१) नी to carry, (णिच्), with आ, to cause to bring,— नाययति। अनाययत्। अनीनयत्। नाययामास। *&c.*

अन्येद्युरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

७५। अन्येद्युरिति। अथ काकुत्स्थो रामः, अन्येद्युः (१) अन्यस्मिन्नहनि, प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसन्धानाय, पुरौकसः पौरान्, सन्निपात्य मेलयित्वा, कविं वाल्मीकिम्, आह्वाययामास (२) आकारयामास।

७५। अथ काकुत्स्थः अन्येद्युः प्रस्तुतप्रतिपत्तये पुरौकसः सन्निपात्य कविम् आह्वाययामास।

७५। प्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिः तस्यै। पुरम् ओकः येषाम्, ते पुरौकसः नगरवासिनः, तान्। काकुत्स्थेन कविः आह्वाययाञ्चक्रे इति वाच्यान्तरम्।

७५। ततः परदिने राम अश्वमेधसमये सीताया आदिकवि [illegible] कर्तुं सर्वान् नगरवासिनो मेलयित्वा महतीं सभाम् अकारयत्, प्रकृतकार्य्याणाम् करणाय च तत्र भगवन्तं वाल्मीकिम् आहूतवान्, इति विस्तरार्थः।

৭৫। অনন্তর পরদিনে রাম পৌরগণকে সমবেত করিয়া প্রকৃত বিষয়ের প্রসঙ্গের নিমিত্ত কবিকে আহ্বান করিয়া পাঠাইলেন।

75 Having on the following day assembled all the citizens, Ráma invited the poet (वाल्मीकि) to open the business arranged for.

स्वरसंस्कारवत्याऽसौ पुत्राभ्यामथ सीतया।
ऋचेवोदर्च्चिषं सूर्य्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥७६॥

७६। स्वरेति। अथ स्वरः उदात्तादिः संस्कारः शब्दशुद्धिः

[७५] (१) अन्य another, एद्युस् aff (अन्यस्मिन् अहनि इत्यर्थे अन्य शब्दात् एद्युस्प्रत्ययो निपात्यते) (२) ह्वे with आ, to call, (णिच्),— [illegible]

सहन्या ऋचा (१) सावित्र्या, उदर्चिषं सूर्य्यम् इव. पुत्राभ्याम् उर-
श्छितया सीतया करणेन, उदर्चिषं रामम् असौ मुनिः, उपच्छितः

उपतस्थे।

७६। अथ, स्वरसंस्कारवत्या ऋचा उदर्चिषं सूर्य्यम् इव पुत्राभ्याम् (उर-
श्छितया) सीतया (उदर्चिषं रामं असौ मुनिः उपस्थितः। उदर्चिः सूर्य्यः।
(उदर्चिः) रामः अमुना मुनिना उपस्थितः, इति वाच्यान्तरम्।

७६। यथा स महर्षिः स्वरसंस्कारसहितया सावित्र्या (गायत्र्या) सर्व्वतेज-
समस्तं परमतेजोनिधिं सवितारम् उपास्ते, तथा स कुशलवसहितया सीतया
सर्व्वलोकपूजितं परमतेजोनिधिं रामम् उपतस्थे. इति विशदार्थः। वाल्मीकिः
कुशलवसहितां सीताम् आदाय सभायां रामसमीपमाययौ इति सर्व्वः। गायत्री
साम्यात् सीतायाः सर्व्वलोकोत्तरं पावनत्वम् सूचितम्, तथा चोक्तं,—'गायत्री
वेदजननी गायत्री लोकपावनी। न गायत्र्याः परं जप्यम् एतद्विज्ञानमुच्यते'।
इति। स्वरसंस्कारसाम्यात् कुशलवयोरपि पवित्रत्वं सीतानुवर्त्तित्वञ्च सूचितम्;
तथाहि. पवित्रौ स्वरसंस्कारौ यथा नियतं गायत्र्याः अनुवर्त्तिनौ, परिपूतस्वभावौ
सर्व्वविद्यौ कुशलवौ अपि तथा नियतं जनन्या अनुवर्त्तिनौ इति। सूर्य्यसाम्यात्
रामस्य पावनतेजोनिधित्वपरमाराध्यत्व सूच्यते। अहो तत्र पवित्राणां समवायः!
तथाहि, पवित्रा यज्ञसभा, पवित्रा जानकी, पवित्रो रामः, पवित्रौ कुशलवौ,
सकलपवित्रैकगुरुः पवित्रतमः स्वयं भगवान् रामायणकविः वाल्मीकिश्च, इति।
'स्वरसंस्कारवत्या',—स्वरन्ति शब्दायन्ते इति स्वराः, ते च उदात्तानुदात्तस्वरित-
भेदात् त्रिविधाः, तदुक्तं,—'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः' इति।
तत्र उच्चैः उच्चार्य्यमाणः उदात्तः, नीचैः उच्चार्य्यमाणः अनुदात्तः, यश्च पूर्व्वार्द्धः
उदात्ततया उत्तरार्द्धश्च अनुदात्ततया उच्चार्य्यते स स्वरित इति।

१०। अनन्तर महर्षि यखन पुत्र दुइटिर सहित सीताके लइया रामेर

---

[७६] (१) ऋक् from ऋच् to praise, क्विप् affix; celebrating the praises of the gods. (ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवाः अनया, इति ऋक्; ऋच् स्तुतौ क्विप्प्रत्ययः).

[illegible] करिতেছেন।

76 Thereupon, the sage arrived before Ráma bringing with him Sítá with her two sons, in the same way as he approached in prayerful attitude the resplendent sun with the divine verse *Sávitrí* conjoined with right intonation and right pronunciation.

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥७७॥

७७। काषायेति। कषायेण रक्तं काषायम् (१) तेन रक्तं [illegible]। तेन परिवीतेन (२) संवृतेन, स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव, सा सीता, शुद्धा साध्वी इति अन्वमीयत(३) अनुमिता।

७७। काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन वपुषा एव सा शुद्धा इति अन्वमीयत। (जना) सा शुद्धेति अन्वमन्, इति वाच्य [illegible]।

७७। [illegible]

७७। [illegible]

[७७] (१) काषाय from कषाय extract of the bark of a tree, and [illegible] (२) परिवीत from परि, वि, इण्, to go, [illegible] (३) [illegible]

77 Clad in a red garment and with her eyes fixed on her feet the sacred serenity of the very appearance of Sítá implied her purity

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्व्वे फलिता इव शालयः ॥७८॥

७८। जना इति। तस्याः सीतायाः कर्म्मणः, आलोकपथात् दर्शनमार्गात् प्रतिसंहृतचक्षुषः निवर्त्तितदृष्टयः, सर्व्वे जनाः, फलिताः (१) शालयः इव, अवाङ्मुखाः (२) अवनतमुखाः, तस्थुः।

७८। तदालोकपथात् प्रतिसंहृतचक्षुषः ते सर्व्वे जनाः फलिताः शालय इव अवाङ्मुखाः तस्थुः।

७८। प्रतिसंहृतानि चक्षूंषि येषाम्, ते। अवाक् मुखं येषाम्, ते। फलानि सञ्जातानि येषां ते फलिताः। प्रतिसंहृतचक्षुर्भिः तैः सर्व्वैः जनैः फलितैः शालिभिरिव अवाङ्मुखैः तस्थे, इति वाच्यान्तरम्।

७८। अहो पवित्रतेयं जानकी! अस्मादपि पापमार्गचिन्तनकारिणः इति आत्मनः सापराधान् मन्यमाना जनाः तां सीतामूर्त्तिं द्रष्टुमेव ... भयलज्जिताश्च सर्व्वे फलभरनताः धान्यस्तम्बाः इव अधोमुखाः तस्थुः, इति समुदितार्थः।

৭৮। যে দিকে তাঁহাকে দেখিতে পাওয়া যায়, লোকেরা চাহিতে না পারিয়া সে দিক হইতে চক্ষু ফিরাইয়া লইল, এবং তাহারা সকলে ফলভারনত ধান্যগাছের ন্যায় অধোমুখে অবস্থান করিতে লাগিল।

78 The people, turning their eyes away from Sítá, remained bending down their heads, like stalks of paddy pendent with ears of corn.

---

[७८] (१) फलित from फल fruit, इतच् affix (२) अवाक् from अव, अञ्च् to go, क्विप् affix, and मुख face.

**तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः।**
**कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥७९॥**

७९। तामिति। आस्थितविष्टरः (१) अधिष्ठितासनः, मुनिः हे वत्से! भर्तुः दृष्टिविषये समक्षं, स्ववृत्ते स्वचरिते विषये, लोकं निःसंशयं कुरु, इति तां सीताम् अशात् (२) शास्ति स्म।

७९। आस्थितविष्टरः मुनिः (३) वत्से! भर्तुः दृष्टिविषये स्ववृत्ते लोकं निःसंशयं कुरु इति ताम् अशात्।

७९। आस्थितः विष्टरो येन सः। नास्ति संशयो यस्य, तम्। आस्थित विष्टरेण मुनिना सा अशिष्यत लोकः (त्वया) निःसंशयः क्रियताम् इति वाच्यान्तरम्।

७९। अथ महर्षिर्वाल्मीकिः पवित्रे दर्भासने उपविश्य सीतां आदिदेश, हे वत्से! भर्तुः समक्षं स्वस्य आत्मचरिते सर्वलोकसंशयं दूरीकुरु, इति विशदार्थः।

৭৯। ইহার পর বাল্মীকি ঋষি আসনে উপবিষ্ট হইয়া সীতাকে এই আদেশ করিলেন,—বৎসে! তুমি তোমার পতির সমক্ষে নিজ চরিত্র বিষয়ে লোকের সংশয় দূর কর।

79 Having taken his seat, the sage thus commanded Sitâ, —O child, do you before your husband's eyes free the people from suspicion regarding your character.

**अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः।**
**आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥८०॥**

८०। अथेति। अथ वाल्मीकिशिष्येण आवर्जितं (१) दत्तं पुण्यं पयः आचम्य (२), सीता, सत्यां सरस्वतीं वाचम्, उदीरयामास उच्चारयामास।

---

[७९] (१) विष्टर from वि, स्तृ to spread, अप् affix, and स changed to ष (२) शास् to command,—शास्ति। अशात्, अशिषाम्, अशात। &c. शशास। &c. शशास। &c. शासिता,—शिष्यते। अशासि। &c. शिष्ट। &c.

[८०] (१) आ, वृज् to quit, क्त aff. (२) आ, चम् to eat, ल्यप् aff.,—चामति। अचमत्। अचमीत्। चचाम। &c.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

80. Thereupon, having purified her mouth with [illegible] water given her by a disciple of Vālmīki, Sītā gave utterance to these truthful words.

वाङ्मनःकर्म्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे।
तथा विश्वम्भरे देवि मामन्तर्द्धातुमर्हसि ॥८१॥

८१। वाङ्मन इति। वाङ्मनःकर्म्मभिः पत्यौ विषये, मे व्यभिचारः [illegible], न यथा नास्ति यदि, तथा तर्हि, विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा (१) भूमिः। संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच्प्रत्ययः, अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः। हे विश्वम्भरे देवि! माम् अन्तर्द्धातुं गर्भे वासयितुम् अर्हसि (२)।

८१। वाङ्मनःकर्म्मभिः पत्यौ मे व्यभिचारः न यदा तदा हे विश्वम्भरे देवि! माम् अन्तर्धातुम् अर्हसि। व्यभिचारेण (भूयते), त्वया अर्हते, इति वाच्यान्तरम्।

८१। यदहं कायेन वाचा मनसा वा पातिव्रत्यात् न स्खलितास्मि तदा अयि देवि विश्वम्भरे! नयतु मामात्मनो गर्भे विवरम्. इति विग्रहः। अत्र रामायण,—'सर्व्वान् समागतान् दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी। अब्रवीत् प्राञ्जलि वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी॥ यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये। तथा मे

[८१] (१) विश्व universe, भृ to hold, खच् aff. fem. टाप् aff. (२) अर्ह

माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्थये।

वै माधवी देवी विवरं दातुमर्हति' ॥ इति।

[illegible]

[illegible]

81. "If I have never been untrue to my husband in word, thought, or deed, then O Goddess Earth, take me away"

एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात् सद्योभवाद्भुवः ।
शातह्रदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥८२॥

८२। एवमिति। साध्व्या पतिव्रतया तया सीतया, एवम् उक्ते सति, सद्योभवात् भुवः रन्ध्रात्, शातह्रदं (१) वैद्युतं ज्योतिः इव, प्रभामण्डलम् उद्ययौ।

८२। साध्व्या तया एवम् उक्ते (सति) सद्योभवात् भुवः रन्ध्रात् शातह्रदं ज्योतिः इव प्रभामण्डलम् उद्ययौ।

८२। शतह्रदा विद्युत् तस्या इदं, शातह्रदम्। शातह्रदेन ज्योतिषा इव प्रभामण्डलेन उद्ययौ, इति वाच्यान्तरम्।

८२। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

82. As soon as the virtuous Sītā spoke these words, up rose, from the rent in the earth which was formed at once, a circle of light bright as lightning.

तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
समुद्ररशना साक्षात् प्रादुरासीद्वसुन्धरा ॥ ८३ ॥

८२ (१) शातह्रद — from शतह्रदा lightning (शत a hundred, ह्रद a ray of light) and अण्.

८३। तत्रेति। तत्र प्रभामण्डले, नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने, निषेदुषी (१) आसीना, समुद्ररशना समुद्रमेखला, साक्षात् वसूनि धारयति इति वसुन्धरा (२) भूमिः। खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः। प्रादुरासीत्।

८३। तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी समुद्ररशना साक्षात् वसुन्धरा प्रादुरासीत्।

८३। नागानां फणैः उत्क्षिप्तम् यत् सिंहासनं तस्मिन् निषेदुषी। समुद्रएव रशना मेखला यस्याः सा। नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुष्या समुद्ररशनया वसुन्धरया प्रादुरभूयत, इति वाच्यान्तरम्।

८३। तस्मिन् ज्योतिर्मण्डलमध्ये, नागशिरोभिः उन्नियमाने प्रदीप्ते रत्नसिंहासने समासीना रत्नाकरमेखला मूर्त्तिमती देवी विश्वम्भरा प्रादुर्बभूव, इति विग्रहार्थः। अत्र रामायणकथा यथा,—'तथा शपन्त्या वैदेह्या प्रादुरासीत् तदद्भुतम्। भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम्॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्तु नागैरमितविक्रमैः। दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितं।' ॥ इति।

৮৩। সেই প্রভামণ্ডলমধ্যে নাগফণোৎক্ষিপ্ত সিংহাসনে আসীনা সমুদ্ররশনা মূর্ত্তিমতী বসুন্ধরা দেবী প্রাদুর্ভূত হইলেন।

83. In the centre of that circle of light, seated on a throne heaved upward by the hoods of the serpents, appeared the Goddess Earth herself with the broad sea encircling her waist.

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्त्तृप्रणिहितेक्षणाम्।
मामेति व्याहरत्येव तस्मिन् पातालमभ्यगात्॥८४

८४। सेतिः— सा वसुन्धरा, भर्त्तरि प्रणिहितेक्षणां दत्तदृष्टिं, सीताम्, अङ्कम्, आरोप्य, तस्मिन् भर्त्तरि 'मा' 'मा' इति व्याह-

[८३] (१) सद् with नि, to sit, क्वसु aff. (स्त्रियाम्). (२) वसु wealth, धृ to hold, खच् aff. fem. टाप् aff.

रति (१) वदत्येव व्याहरन्तमनादृत्य इत्यर्थः। षष्ठी चानादरे इति सप्तमी। पातालम् (२) अभ्यगात्।

८४। सा, भर्तृप्रणिहितेक्षणा सीताम् अङ्कम् आरोप्य तस्मिन्, (भर्त्तरि) 'मा' 'मा' इति व्याहरति एव पातालम् अभ्यगात्।

८४। भर्त्तरि प्रणिहिते ईक्षणे यया सा ताम्। तया भर्तृप्रणिहितेक्षणा सीता अङ्कम् आरोप्य पातालम् अभ्यगामि, इति वाच्यान्तरम्।

८४। आत्मविलयकार्ये पतितैव निर्भरं निरोधमाना सीताम् वसुन्धरया आरोप्यमाणा दृष्ट्वा यावदेव रामो 'मा' 'मा' इति निषेधाक्षरम् उच्चारयति तदैव सीतासहिता वसुन्धरा पाताले विलयमगमत् इति निष्कर्षः। सीता [illegible] तत् [illegible] रामकर्णं [illegible] तस्यौ पतिपादपङ्कजयमा [illegible] विविन्द। [illegible] उत्पादकस्य [illegible] सीवसर्वेगोऽच [illegible]। पाठमात्रे [illegible] मूर्च्छितमिव धु[illegible]मिव जायते हृदयम्। यथाच अपूर्वकरुणरसस्य मूर्त्ति [illegible] रौद्ररसस्य मूर्त्तिर्यथा कुमारे —'क्रोध प्रभो। संहर संहरेति यावद्गिरः खे [illegible] चरन्ति। तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार'॥ इति। [illegible] करुणरसस्य मूर्त्तिर्यथा शाकुन्तले,—'सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला [illegible] रोदितुञ्च प्रवृत्ता। स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमाराद् उत्क्षिप्यैनां ज्योति[illegible] तिरोऽभूत्'॥ इति। अत्र रामायणकथा यथा —'तस्मिंस्तु धरणी देवी [illegible] [illegible] मैथिलीम्। स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत्। तामासनगता [illegible] प्रविशन्तीं रसातलम्। पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत्। साधु [illegible] सुमहान् देवाना सहसोत्थित'॥ इति।

८४। [illegible] সীতার [illegible] পতিত [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], এবং রাম, "না" "না" ইহা বলিতে বলিতেই [illegible] [illegible] [illegible]।

84. Even whilst Ráma was exclaiming—'no' 'no,' the

(८४) (१) ह with वि and आ, to speak, शतृ सप्तमी (अनादरे)। (२) पाताल from पत to fall, आलञ् unádi aff (पतन्ति अस्मिन् कर्म्मभिः इति पातालम्, [illegible], पतितव्यस्थानमिति [illegible])

Goddess Earth placing on her lap Sítá with her eyes now fi on her husband, vanished away into the regions below.

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।
गुरुर्विधिबलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥८५॥

८५। धरायामिति। सीताप्रत्यर्पणम् इच्छति इति तथोक्त धन्विनः (१) आत्तधनुषः, तस्य रामस्य, धरायां विषये संर विधिबलापेक्षी दैवशक्तिदर्शी, गुरुः ब्रह्मा, शमयामास (२), अवश्य म्भावी विधिः इति भावः।

८५। सीताप्रत्यर्पणैषिणः धन्विनः तस्य धरायां सरम्भं, विधिबलापेक्षी,गु शमयामास।

८५। विधिबलम् अपेक्षते इति। विधिबलापेक्षिणा गुरुणा तस्य सर शमयाञ्चक्रे, इति वाच्यान्तरम्।

८५। उन्मत्त इव रामः पृथिवीसकाशात् सीतामत्याहरणाय सीतापहारि पृथिवीं शरैर्विदारयितु कोपात् धनुर्जग्राह, स तथा प्रवृत्त दृष्ट्वा अथ विश्वगुरुर्ब्र दैवशक्तेरनतिक्रमणीयताम् बोधयन् तस्य कोपशान्तिमकरोत्, इति विमर्शः 'धरायां तस्य संरम्भम्' &c —अत्र रामायणे—'वसुधे देवि भवति! सीत निर्यातयता मम। दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि॥ न मे दास्यति चे सीता यथारूपा महीतले। सपर्वतवनां कृत्स्नां व्यथयिष्यामि ते स्थितिम्' इति। 'गुरुर्विधिबलापेक्षी' &c —अत्र रामायणे,—'एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोध शोकसमन्विते। ब्रह्मा सुरगणैः सार्द्धमुवाच रघुनन्दनम्। राम! राम! न सन्ता कर्त्तुमर्हसि सुव्रत!'। इत्यादि।

৮৫। রাম, সীতাকে ফিরাইয়া লইবার জন্য ধরার উপর মহাক্রোধে ধনু গ্র করিলেন, লোকগুরু ব্রহ্মা,—এ সকলই নিয়তির বল—ইহা বুঝাইয়া রামের কোপ শান্তি করিলেন।

---

[८५] (१) धन्वी from धनुः bow, इनि aff. (धनुरस्यास्तीति, व्रीह्यादि त्वात् इनिः). (२) शम् to cease, (णिच्),—शमयति। अशमयत्। अशीशमत्। शमयामास। &c.

85. Brahmá who beheld in this the decree of fate, appeased Ráma who enraged against the Earth had taken up his bow in order to compel her to give back Sítá

कपीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान्।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः॥८६॥

८६। कपीनिति। राम, यज्ञान्ते, पुरस्कृतान् पूजितान् कपीन्, सुहृदश्च (१) विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोः निदधे।

८६। रामः यज्ञान्ते पुरस्कृतान् कपीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः निदधे।

८६। रामेण सीतागतः स्नेहः तदपत्ययोः निदधे इति वाच्यान्तरम्।

८६। अश्वमेधयज्ञान्ते रामः तान् कपीन् सर्वान् बन्धुजनांश्च यथाविधि [illegible] च, [illegible] इति विमृश्य। सीतायाम् [illegible] सीता [illegible] इति भावः।

[illegible]

86 At the conclusion of the sacrifice Ráma sent away the Rishis and his friends duly honoured and centred all his love for Sítá to her two sons

युधाजितश्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम्।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः॥८७॥

८७। युधाजित इति। [illegible]

(८६) (१) [illegible] from [illegible] good, [illegible] heart [illegible]

(८७) (१) [illegible] from [illegible] to fight, [illegible]

जित: (१) भरतमातुलस्य, सन्देशात् सिन्धु-(२)-नामकं देशं द
प्रभावाय दत्तैश्वर्य्याय, रामेण इति शेष:, भरताय ददौ।

८७। (किञ्च) भतप्रज: स: (राम:) युधाजित: सन्देशात् सिन्धुनामकं दत्तप्रभावाय भरताय ददौ।

८७। भृता: प्रजा: येन, स:। दत्त: प्रभावो यस्मै, स:, तस्मै। भतप्र तेन सिन्धुनामक: देश: भरताय ददे, इति वाच्यान्तरम्।

८७। राम, भरतमातुलस्य युधाजित: आदेशात् भरतं राजमहा प्र सिन्धुदेशाधिपत्ये न्ययोजयत, इति विशदार्थ:। 'दत्तप्रभावाय'—प्रभाव: राज्ञो कोषदण्डज तेज:, 'स प्रताप: प्रभावश्च यत् तेज: कोषदण्डजम्' इत्यमर,

৮৭। প্রজাপালক রাম, (ভরতমাতুল) যুধাজিতের আদেশে, ভরতকে রাজ সম্মানপূর্ব্বক সিন্ধু নামক দেশের অধীশ্বর করিলেন।

87 By the order of Yudhájit, Ráma the supporter of hi people, made over the country called Sindhu to Bharata who he also invested with regal splendour.

भरतस्तत्र गन्धर्व्वान् युधि निर्ज्जित्य केवलम्।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥८८॥

८८। भरत इति। तत्र सिन्धुदेशे, भरत: युधि गन्धर्व्वान्(१) निर्जित्य, केवलम् एकम्, आतोद्यं (२), 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्। चतु

and जि to conquer, क्विप् aff. (२) सिन्धु from स्यन्द् to flow, उ unâdi aff. (स्यन्दे सम्प्रसारणं धश्च। स्यन्द प्रस्रवणे, अत: उ. स्यात, सम्प्रसारणञ्च, धातो. धकारश्च अन्तादेश:। 'सिन्धुर्नाऽब्धौ नदे देशे सिन्धुस्तु सरिति स्त्रियाम्' इत्यमर.)

(८८) (१) गन्धर्व्व from गन्ध smell, अर्व्व to go, &c. अण् aff. (गन्धं सौरभम् अर्व्वति, अर्व्व गतौ, कर्म्मण्यण्); or गन्ध to smell, अच् aff., and अर्व्व to go, अण् aff. (गन्धश्चासौ अर्व्वश्च). (२) आ, तुद् to beat, ण्यत् aff.

विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् इत्यमरः । ग्राहयामास(३), आयुधं समत्याजयत् (४) त्याजितवान् । ग्रहित्यज्योर्ण्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वम् इत्यनुसन्धेयम् ।

८८ । तत्र भरतः युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलम् आतोद्यं ग्राहयामास आयुधं समत्याजयत् ।

८८ । भरतेन गन्धर्वाः आतोद्यं ग्राहयाञ्चक्रिरे आयुधं समत्याज्यन्त, इति वाच्यान्तरम् ।

८८ । भरतः तत्र सिन्धुदेशे समरप्रसङ्गात् गन्धर्वान् पराभूय नैव समरीत् [illegible] निराकरोत्, किन्तु ते अविजीवितं [illegible] विहाय गन्धर्वोचितां [illegible] भेजिरे, इति [illegible] ।

৮৮ । [illegible]

68 Having there defeated the Gandharbas in war Bharata [illegible] made them lay down the sword and take up the lyre

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥८९

८९ । स इति । स भरतः, अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ (१) नाम पुत्रौ, तदाख्ययोः तक्षपुष्कलाख्ययोः [illegible] । पुष्कलं [illegible] [illegible] तक्षं तक्षशिलायाम् इति राजधान्यो (२ [illegible]), अभिषिच्य, पुनः रामान्तिकम् अगात् ।

(३) [illegible] take, ([illegible]),—[illegible] (४) [illegible] to quit, ([illegible]),—[illegible] &c.

(८९) (१) [illegible] from [illegible] (a) to cut [illegible]

८९। स अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ पुत्रौ तदाख्ययोः राजधान्योः अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात्। तेन रामान्तिकं यद् वि इति पाठान्तरम्।

८९। अथ भरतः तक्षं नाम पुत्रं तक्षशिलायां पुष्कलं नाम च पुत्रं पुष्कलावत्यां राजधान्यां यथाविधि निवेश्य पुनरेव राममन्तिकमाजगाम, इति विग्रहः। 'राजधान्यौ',- प्रधाननगर्यौ, 'प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते' इत्यमरः। 'तदाख्ययोः',- तत्पुत्रनामकयोः, 'पृथुनामैव हि तयोः नगरद्वयमपि चक्रे' इति भाषाया तक्षशिलापुष्कलावत्यौ: तत्पुत्रनामानुसारेण इति व्याख्येयम्। भरतस्य तक्ष नामा महात्मनः तक्षशिलेति पुष्कलस्य च नाम्ना महात्मनः पुष्कलावतीति लोके प्रसिद्धमभवत्। 'अभिषेकार्हौ' यौवराज्ये अभिषेकयोग्यौ, राज्यपालनार्हगुणसम्पन्नौ इति यावत्। 'रामान्तिकमगात् पुनः',—अनेन महात्मनो भरतस्य राज्यभोगनिःस्पृहत्वं भ्रातृभक्तिश्च सूचितम्।

৮৯। তিনি, অভিষেকযোগ্য তক্ষ ও পুষ্কল নামক দুই পুত্রকে তদাখ্য (তক্ষশিলা ও পুষ্কলাবতী নামক) দুই রাজধানীতে অভিষিক্ত করিয়া পুনরায় রামের নিকটে গমন করিলেন।

89 Having installed his two deserving sons Taksha and Pushkala, as governors of the to capitals named after them (Takshasilá and Pushkalavati), Bharata again went to Ráma.

**अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ।**
**शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ॥ ९०॥**

९०। अङ्गदमिति। लक्ष्मणः अपि, रघुनाथस्य रामस्य,

---

पति प्रच् निति तचः). पुष्कल from पुष् to nourish, कलन् unádi aff. (२) राजा a king, धा to have, ल्युट् aff. (राजानो धीयन्ते अस्याम् इति राजधानी। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्, कर्तरि षष्ठी समस्यते इति वचनात् समासः).

(९०) (१) अङ्गद from अङ्ग the body, दे to nourish, or दै to

शासनात्, अङ्गदं (१) चन्द्रकेतुं (२) च तदाख्यौ आत्मसम्भवौ पुत्रौ, कारापथः नाम देशः तस्य ईश्वरौ चक्रे ।

९०। लक्ष्मणः अपि रघुनाथस्य शासनात् अङ्गदं चन्द्रकेतुं च (तदाख्यौ) आत्मसम्भवौ कारापथेश्वरौ चक्रे ।

९०। कारापथस्य ईश्वरौ। लक्ष्मणेन आत्मसम्भवौ कारापथेश्वरौ चक्राते इति वाच्यान्तरम् ।

९०। लक्ष्मणोऽपि रामाज्ञया अङ्गदचन्द्रकेतुनामकौ पुत्रौ कारापथनामक देशस्य अधिपती चकार, इति विग्रहार्थः ।

৯০। লক্ষ্মণও রঘুনাথের আদেশে, অঙ্গদ ও চন্দ্রকেতু নামক দুই পুত্রকে কারাপথের অধীশ্বর করিলেন।

90. Lakshmana too, at the command of Ráma, made his two sons Angada and Chandraketu sovereigns of Kárápatha.

**इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।**
**भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥९१**

९१। इतीति। इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वराः रामादयः, भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां, जननीनां क्रमात् निवापान (१) श्राद्धादीन्, विदधुः चक्रुः ।

९१। इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वराः भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां क्रमात् निवापान् विदधुः ।

९१। आरोपिताः पुत्राः यैः, ते। भर्तुः लोकं प्रपन्ना तासाम् । आरोपित पुत्रैः तैः जनेश्वरैः निवापाः विदधिरे इति वाच्यान्तरम् ।

---

cleanse, or दो to cut, क aff (अङ्ग दयते, द्यति, दति वा, दैङ् रक्षणे, दैप् शोधने, दो अवखण्डने वा। आर्तोऽगुर्दति क ) (२) चन्द्र moon, and केतु banner.

[९१] (१) निवाप, from नि, वप् to give, घञ् aff

९१। [illegible] इति पुत्रान् [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति। [illegible] इत्यर्थः।

९१। [illegible]

91. The lords of men having thus placed their sons in the government of the empire, performed duly the *Srâdh* ceremonies of their mothers who had departed to the realm where their husbands were.

**उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।**
**रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥९२॥**

९२। उपेत्येति। अथ कालः (१) अन्तकः, मुनिवेशः सन्, उपेत्य राघवं प्रोवाच। किम् इत्याह. रहसि (२) एकान्ते संवादिनौ सम्भाषिणौ आवां यः पश्येत् रहस्य-भङ्गं कुर्यात् इत्यर्थः, तं त्यजेः इति।

---

[९२] (१) कल to count, घञ् or अच्, or अण् aff (कलयति आयुः इति कालः, कल सङ्ख्याने, पचाद्यजन्तात् प्रज्ञाद्यण्। यद्वा, कल्यते, काल सङ्ख्याने शब्दे च, कर्म्मणि घञ्। यद्वा, कालयति सर्व्वम्, कल प्रेरणे स्वार्थात् पचाद्यच्)
(२) रह् to abandon, असुन् aff

९२। अथ कालः मुनिवेशः (सन्) उपेत्य राघवं प्रोवाच, रहः मत्सादिनी यावां यः पश्येत् तं त्यजेः इति।

९२। मुनेः वेश इव वेशो यस्य, सः। मुनिवेशेन कालेन राघवः प्रोचे, इति वाच्यान्तरम्।

९२। अथ ब्रह्मादेशात् स्वयं कालः तापसवेशपरिवृतेन निजरूपं प्रच्छाद्य रामसमीपमेत्य प्रोवाच, अस्ति मे त्वयि कश्चित् गोपनीय सवादः, तत्कथनकाले इमं आवयोः रहः जीवलोकान् निराकरणं चेत् अङ्गीकरोषि, तदाहं तत् तव कथयामि, इति निष्कर्षार्थः। 'काल'—क्रियाकल्पकित सर्वस्य नश्वरं सर्वनाशी सर्वाधारः अनादिनिधनः ईश्वरविभूतिभेदः, यथा,—'अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः। कलनात् सर्वभूतानां स काल परिकीर्तितः॥' इति।

৯২। অনন্তর, কাল মুনিবেশে উপস্থিত হইয়া রামকে এই কথা বলিলেন যে, আমাদের গোপনীয় কথোপকথনের সময় যিনি আমাদিগকে দর্শন করিবেন তাঁহাকে পরিত্যাগ করিতে হইবে।

92 Thereafter, Kála, in the guise of a hermit came and said to Ráma —'You must forsake whoever shall see us conversing in private'.

## तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः।
## आचख्यौ दिवमध्यास्स्व शासनात् परमेष्ठिनः॥९३

९३। तथेति। सः कालः, तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय, विवृतात्मा प्रकाशितनिजरूपः सन्, परमेष्ठिनः (१) ब्रह्मणः, शासनात्, दिवमध्यास्स्वेति (२) आचख्यौ।

---

[९३] (१) परमेष्ठी from परम the most exalted place in heaven, स्था to live, इति unádi aff 'तिष्ठति' परमपदे सत्यपदे इति किन् अलुक्, इति अलुक्। स्थादिभिरिति षत्वम्) (२) चक्ष to s.t, (अदादि) — चष्टे, चचक्षे, चष्टे। &c ख्या। &c. आचिख्य आचिख्यासाम्, आचिख्यत। &c. आख्यास्यति &c.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

93. Then revealing himself in his true form to Rama who answered, 'Be it so,' he said—'Do you ascend to heaven by t[illegible] of Brahma.'

**विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत्।**
**भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसन्दर्शनार्थिनः ॥९४॥**

९४। विद्वानिति। द्वाःस्थः (१) द्वारि तिष्ठतः लक्ष्मणः विद्वान् (२) अपि पूर्वप्रतिज्ञां जानन्नपि, रामसन्दर्शनार्थिनः दुर्वाससः मुनेः, शापात् भीतः सन्, तयोः कालरामयोः समयं संवादम्, अभिनत् बिभेद।

९४। द्वाःस्थः लक्ष्मणः विद्वान् अपि रामसन्दर्शनार्थिनः दुर्वाससः शापात् भीतः तयोः समयम् अभिनत्।

९४। रामस्य सन्दर्शनम् अर्थयते इति रामसन्दर्शनार्थी तस्य। द्वाःस्थेन लक्ष्मणेन विदुषापि शापात् भीतेन समयः अभिद्यत, इति वाच्यान्तरम्।

---

[९४] (१) द्वाःस्थ, from द्वार् door, स्था to stay, क aff (द्वारि तिष्ठति इति द्वाःस्थः) (२) विद्वान्, from विद् to know, वसु affix in lieu of शतृ the usual affix of the present participle.

९४। मन्त्रगृहद्वाररक्षणे नियुक्तो लक्ष्मणः, रामकालयोः मन्त्रकाले तत्र समये धार्मविनाशो भवतीति जानन्नपि, सद्यो रामदर्शनमिच्छतः विनष्ट प्रजा रघुकुल महर्षेस्ततः दुर्वाससः आगमनं रामाय गत्वा निवेदयामास, इति निष्कर्षः। दुर्वासा नाम अत्रितनयः शङ्करांशजातः कोपनो महर्षिः। 'समयम्'—नियमम्, 'इह मन्त्रादिषु पर्यालापा दृश्यन्ते' इत्युक्तम्। एव रामायणे,—'यः पश्यति सम्भाषेदवा स वध्यो भविता तव' इति। 'भीतो दुर्वाससः शापात्',—भीतार्थानां भयहेतुरिति शापात् इति अपादानम्। तस्य तदागमनं रामाय निवेदयामि न चेत् शापाग्निना सराज्य रघुकुल दग्धमेति दुर्वाससो वाक्यात् भीतः, इत्यर्थः। अत रामायणे,—'तदा सर्वो भरतोपि दुर्वासा भयशापि.। रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत्। -श्चिद् वधे मां सौमित्रिं। रामाय प्रतिवेदय। विषय मां पुर चेत् प्रविष्टे तव तदा॥ भरतं चैव सौमित्रिं पुत्रांश्च स च मन्यति। न हि शक्ष्याम्यहं तु धारयितुं हृदि'॥ इति।

९४। [illegible]

[illegible]

94 Lakshmana who was at the door though aware of their engagement, broke through it for fear of curse of Durvâsa who desired an interview with Rama

**स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।**
**चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥९५॥**

९५। स इति। योगवित् (१) योगमार्गवेत्ता स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा, देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् (२) अवितथां सत्यां चकार।

---

(९५) (१) योग union with the Supreme Being, विद् to know, [illegible] (२) प्रति, ज्ञा to know, भावे अङ्, स्त्रियाम् टाप्

९५। योगवित् सः सरयुतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्व्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथा चकार।

९५। योगं वेत्तीति योगवित्। पूर्व्वं जन्म यस्य सः, तस्य। योगविदा तेन प्रतिज्ञा अवितथा चक्रे, इति वाच्यान्तरम्।

९५। ज्येष्ठस्य मे प्रतिज्ञाभङ्गो मा भूदिति लक्ष्मणः सरयूतटं गत्वा योगमार्गेण स्वदेहं विससर्ज्ज, इति पिण्डार्थः। अहो सौरत्नं लक्ष्मणस्य! योहि स देहमपि अनुरुध्य चिरकालपालितं ज्येष्ठभक्तिव्रतं समापयामास, इति फलितार्थः। 'योगवित्'—योगमार्गाभिज्ञः,सर्व्वेन्द्रियनिरोधपूर्व्वकपरमात्मानुध्यानरूपेण उपायेन भौतिकदेहपरित्यागे समर्थ इति यावत्। अत्र रामायणे,—'स गत्वा सरयूतीरम् उपस्पृश्य कृताञ्जलिः। निगृह्य सर्व्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह'। इति।

৯৫। যোগজ্ঞানসম্পন্ন লক্ষ্মণ সরযূতীরে গমনপূর্ব্বক স্বদেহ বিসর্জ্জন করিয়া জ্যেষ্ঠ ভ্রাতার প্রতিজ্ঞা রক্ষা করিলেন।

95. Lakshmana, who was master of Yoga, went to the bank of the Sarayu, and resigning his body made good the promise of his eldest brother.

## तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि।
## राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्म्मस्त्रिपादिव ॥९६॥

९६।। तस्मिन्निति। चतुर्थः भागः चतुर्भागः। संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये,पूरणार्थत्वं प्रत्ययवत्। आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे, प्राक् नाकम् अधितस्थुषि (१) पूर्व्वं स्वर्गं जग्मुषि सति, राघवः रामः, भुवि त्रिपात् (२) धर्म्मः इव, शिथिलं तस्थौ। पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठति इति भावः। त्रेतायां धर्म्मस्त्रिपादित्याहुः। पादः चतुर्थांशः अङ्घ्रिश्च भण्यते। "पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्य्यांशाः"

[९६] (१) अधि, स्था to stay, क्वसु aff. (सप्तमी). (२) त्रि ... पाद feet. The final अ is rejected in the compound.

स्थमरः । त्रयः पादाः यस्य असौ त्रिपात् । संख्यायाः पूर्व्वस्ये- त्यकारलोपः समासान्तः ।

९६ । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् प्राक् नाकम् अधिरूढवति, राघवः भुवि त्रिपात् धर्म्म इव शिथिलं तस्थौ । राघवेण त्रिपादा धर्म्मेण इव तस्थे, इति वाच्यान्तरम् ।

९६ । यथा हि सत्य त्रेता द्वापर कलि रूपैः चतुर्भिः पादैः अवतीर्णो धर्म्म कलियुगे तपोरूपेण एकेन पादेन हीनः सन् पृथिव्यां विकलभावेन तिष्ठति, तथा राम लक्ष्मण-भरत शत्रुघ्नरूपैः चतुर्भिः भागैः अवतीर्णः स विभुः लक्ष्मणरूपेण एकेन भागेन हीनः सन् पृथिव्यां विकलभावेन अतिष्ठत्, इति निष्कर्षार्थः । आत्मापेक्षया प्रियतराया सीताया नाशे रामः कथञ्चित् शोकक्षोभादनम् आत्मानं धारयामास, किन्तु अत्र आत्मनः उपादानभूतस्य लक्ष्मणस्य नाशे छिन्नमूलतरुमिव आत्मानं धारयितुं न शशाक, इति फलितार्थः । 'आत्मचतुर्भागे',—सप्ताम्यन्तस्य इति शिवे पूरणार्थत्वम् इष्यते, यथा, शताम, सहस्त्राम:, इति । अतएव तस्मिंस्तु भाग: इति वक्ष्ये विभाग:, चतुर्थो भाग इति चतुर्भाग:, इत्यादिप्रयोगा भवन्ति, 'विभागशेषासु निशासु' इति कुमारे, 'चतुर्भागं त्रिधा कृता' इति रामायणे । 'भुवि धर्म्मस्त्रिपादिव' अत्र प्रमाणं यथा भारते,—'कृते धर्म्मश्चतुष्पात् सत्यं दानं तपो दया । धर्म्मपाता हरिः श्वेत सन्तुष्टा प्राणिनो नरा ।......त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः ...सत्यदानदयात्मकः । नरा सत्यपरास्तस्मिन् तथा धर्म्मपरा जनाः । रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशसहस्रायुष. । तत्र विप्रर्षिभिरयं धर्म्मयी राघवान् नवम्' । इत्यादि ।

৯৬। আত্মার চতুর্থাংশ লক্ষ্মণ পূর্ব্বে স্বর্গারোহণ করায়, রাম ত্রিপাদ ধর্ম্মের ন্যায় বিকলরূপে পৃথিবীতে রহিলেন।

96 Lakshmana, who was a fourth part of himself, having previously ascended to heaven, Ráma fell off from his firm posture, like Dharma (righteousness) standing only on three legs.

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥९७॥
उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
अन्वितः पतिवात्सल्याद् गृहवर्ज्जमयोध्यया ॥९८॥

९७ । ९८ । स इति । उदगिति । युग्मम् । स्थिरधीः
रिपवः एव नागाः गजाः तेषाम् अङ्कुशं निवारकं कुशं,
पुथ्वीं, निवेश्य स्थापयित्वा, सूक्ते (१) समीचीनवचने, सता
अश्रुलवाः अश्रुलेशाः येन तं, लव लवाख्य पुत्रम् । "
विलासे च छेदने रामनन्दने" इति विश्वः । शरावत्यां
शरादीनाञ्चेति शरकुशयोः दीर्घः । निवेश्य, सानुजः अभि
सन्, पत्यौ भर्त्तरि वात्सल्यात् (२) अनुरागात्, गृहान्
गृहवर्ज्जम् । द्वितीयायाञ्चेति णमुल् । अयं क्वचिदपरीक्ष
दृश्यते, अनुदात्त पदमेकवर्ज्जमित्यत्राच: श्लेषतया व्याख्य
परीक्षा त्वरा । अयोध्यया अन्वितः अनुगतः, उदक् (३) प्र

९७ । ९८ । स्थिरधीः सः (राम) रिपुनागाङ्कुशं कुशं कुशावत्यां
सूक्ते सता जनिताश्रुलवं लवं शरावत्यां (निवेश्य), सानुजः अभिप्र
वात्सल्यात् गृहवर्ज्जम् अयोध्यया अन्वितः सन्, उदक् प्रतस्थे ।

९७ । ९८ । स्थिरा धीः यस्य सः । रिपव एव नागाः, तेषाम्
सम् । अनुजाभ्यां (भरतशत्रुघ्नाभ्यां) सह वर्त्तते इति सानुजः । अभि
यस्य सः । पत्यौ वात्सल्यं तस्मात् । स्थिरधिया तेन सानुजेन अभि
अयोध्यया अन्वितेन प्रतस्थे, इति वाच्यान्तरम् ।

९७ । ९८ । अथ राम रिपुदर्पहरं कुशं कुशावत्याः राजपदे सम्या
प्रवृद्धवाक्यादन लवं च शरावत्याः राजपदे संस्थाप्य, भरतशत्रुघ्नाभ्यां स
चोत्तरं पुरस्कृत्य उत्तराभिमुखं प्रतस्थे, सर्वे च अयोध्यावासिनो रामचन्द्र
विहाय रामम् अनुजग्मुः, इति निष्कर्षः । 'रिपुनागाङ्कुशं कुशं',—
यथा दुर्दान्तान् मातङ्गान् दमयति, कुशोऽपि तथा दुर्दान्तान् शत्रून्
इति तस्य तद्रूपम् । 'सता सूक्ते' &c. —गुरुजनाः प्रियजनं वंश
तस्य सद्वंशस्य उत्कीर्त्तयन्ति माधवं. आनन्दाश्रूणि मुञ्चन्ति च, इति

[illegible] (१) सूक्त, from सु good, उक्त saying. (२) वात्सल्य
affectionate, वत्स calf. (३) उद् up, अञ्च to go. [illegible]

'अग्निपुरःसर',—यावत् न देहान्तस्तावदेव आहिताग्नीनाम् अग्निहोत्रस्य अपरित्याज्य-त्वात् 'अग्निपुरःसर' इत्युक्तम्। रघूणाम् आहिताग्नित्वञ्च उक्तं प्रथमे,—'यथाविधि हुताग्नीनाम्' इत्यनेन।

৯৭। ৯৮। যিনি রিপুকুল সম্বন্ধে অঙ্কুশ-স্বরূপ সেই কুশকে কুশাবতীর রাজপদে অভিষিক্ত করিয়া, এবং যাঁহার সুবচনে সাধুগণের অশ্রুপাত হয় সেই লবকে শরাবতীর রাজপদে অভিষিক্ত করিয়া, স্থিরচিত্ত রাম অনুজগণের সহিত অগ্নিহোত্র সম্মুখে লইয়া উত্তর দিকে প্রস্থান করিলেন; রাজভক্তিবশতঃ সমস্ত অযোধ্যাবাসী গৃহত্যাগ করিয়া তাঁহার সঙ্গে চলিল।

97. & 98 Having placed Kuśa, who was in regard to his enemies what the goad (অঙ্কুশ) is to the elephants, on the throne of Kuśávatí, and Lava whose sweet words drew tears from the eyes of the virtuous on that of S'arávatí, the steady-minded Ráma departed northward with his brothers and the sacrificial fire proceeding before him and followed by all the citizens of Ayodhyá, who had left their homes out of love for their king

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः॥ ९९ ॥

९९। जगृहुरिति। चित्तज्ञाः (१) हरिराक्षसाः, कदम्ब-मुकुलस्थूलैः प्रजाश्रुभिः अभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं (२) जगृहुः अनुजग्मुः इत्यर्थः।

९९। चित्तज्ञाः हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः [illegible] अभिवृष्टां तस्य [illegible] पदवीं जगृहुः।

९९। [illegible] चित्तज्ञाः [illegible] हरिराक्षसाः, [illegible] पदवी [illegible]

(१) चित्तज्ञ, from चित्त mind, and ज्ञा to know, [illegible] (२) पदवी from पद् to go [illegible]

। कपिराचसाः अपि रामस्य मर्त्यलोकपरिहारच्छेदम् ...
...यिनो प्रजावृन्दानां नेत्रजलप्रवाहैः अभिषिक्तां रामसरणीम् अनुसस्रु, इति
...र्थः। रामविरहितं जीवलोकं जिहासवः सर्व्वे रामभक्ताः समन्तादाम
...र् अनुगन्तुमारेभिरे, इति भावः।

৯৯। রামের অভিপ্রায় বুঝিতে পারিয়া কপি ও রাক্ষসেরা, যে পথে রাম
...ছেন সেই পথের অনুগমন করিল, প্রজাবৃন্দের নয়ন হইতে কদম্বকুসুমের ন্যায়
... অশ্রুবিন্দুসকল বিগলিত হইয়া সেই পথকে অভিষিক্ত করিয়াছিল।

99 The monkeys and Ra'kshasas, on perceiving what Ra'ma's intention was, followed his route which was drenched by the citizens' tear-drops big as the blossom of the Kadamba.

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना।
चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम्॥१००॥

१००। उपस्थितेति। उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन, भक्तान् अनुकम्पते इति भक्तानुकम्पिना, तेन रामेण, अनुयायिनां सरयूः त्रिदिवनिःश्रेणिः (१) स्वर्गाधिरोहणी चक्रे। "निःश्रेणि स्त्वधिरोहणी" इत्यमरः।

१००। उपस्थितविमानेन भक्तानुकम्पिना तेन सरयूः अनुयायिनां त्रिदिव निःश्रेणिः चक्रे।

[१००] (१) त्रिदिव from त्रि the three,—Brahma, Vishnu and Siva, and दिव् to sport, affix घञ्, the place where these three gods take divine pleasure (त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्राः दीव्यन्ति अत्र इति त्रिदिवं स्वर्गः इति घञ्, ... न गुणः। यद्वा, ... दीव्यन्ति व्यवहरन्ति यत्रायने वा, इगुपधत्वात् कः। यद्वा, तृतीया द्यौः, ... अर्थं कथयन्ति, ... पूर्व्वावलम्), and निःश्रेणि, from निर् implying certainty, and श्रि line. (निश्चिता श्रेणिः पङ्क्तिः यस्).

१००। उपस्थितविमानः भक्तानुकम्पी सः, सरयूं त्रिदिवनिःश्रेणिं चकार, इति वाच्यान्तरम् ।

१००। भक्तवत्सलो रामः स्वात्मनः देवयानं उपस्थितं दृष्ट्वा, भक्तानां तेषां पौराणां स्वर्गारोहणार्थे सरयूं सोपानभूतां चकार, इति विशदार्थः । रामानुगमनकर्तृणां सरय्वां देहत्यागात् सपदि समधिगतदिव्यदेहाः सर्वे रामेण सहैव सुरलोकमारुरुहुरिति भावः । "त्रिदिवनिःश्रेणिं",—त्रिदिवस्य स्वर्गस्य निःश्रेणिः अधिरोहिणी, सोपानपरम्परा इति यावत्, त्रिदिवस्य स्वर्गस्य प्राप्तिः, स्वर्गारोहणसाधनमिति भावः ।

१००। [illegible] [illegible] सोपान [illegible] करिलेन ।

100 Ráma, who was full of kindness to his votaries, and whose celestial car was ready made the Sarayu the ladder of heaven as it were for those who had followed him.

# यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।
# अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥१०१॥

१०१। यदिति । यत् यस्मात् तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दः (१) गोप्रतरः (२) गोप्रतरकल्पः सदृशः अभूत्, अतः तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे (३) ।

१०१। यत् तत्र मज्जतां संमर्दं गोप्रतरकल्पं अभूत्, अतः तदाख्यया पावनं तीर्थं भुवि पप्रथे । [illegible] इति वाच्यान्तरम् ।

१०१। [illegible]

[illegible]

[१०१] (१) सम्, मर्द् to grind, [illegible] (३) प्रथ् to be [illegible] ।

...र्थपापहरं तीर्थे बभूव, इति विग्रहार्थः। [illegible]
—'गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरयूतीर्थमुत्तमम्। यत्र रामो गतः स्वर्गे सभृत्य-
बलवाहनः॥ देहं त्यक्त्वा महाराज। तस्य तीर्थस्य तेजसा। रामस्य च प्रसादेन
[illegible]याय भारत॥ तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप॥ सर्वपाप-
विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते' ॥ इति।

১০১। অতএব যে স্থানে লোকসকল নিমগ্ন হইতে লাগিল সেই স্থান গোপ্রতার
(গোসকল অযুতের যে স্থান দিয়া পার হয়, সেই স্থানের ন্যায়) দর্শিত হওয়
"গোপ্রতর"—নামক পাবন তীর্থ বলিয়া ভূতলে প্রথিত হইল।

101. Since the throng and jostle of the men who were drowning themselves there, was like that of a *Gopratara* or herd of cattle crossing a river, the place has become famous as a holy spot on earth under that name.

**स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्त्तिषु ।**
**त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥१०२॥**

१०२। स इति। विभुः प्रभुः स रामः, विबुधानाम् अंशेषु सुग्रीवादिषु, प्रतिपन्नात्ममूर्त्तिषु सत्सु, त्रिदशीभूताः (१) देवभुवनं गताः ये पौराः तेषां नूतनसुराणां, स्वर्गान्तरम् अकल्पयत् (२)।

१०२। सः विभुः, विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्त्तिषु (सत्सु), त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरम् अकल्पयत्।

१०२। विबुधानाम् अंशाः, तेषु। प्रतिपन्नाः आत्ममूर्त्तयः यैः, तेषु। अत्रिदशाः त्रिदशाः सम्पद्यमानाः भूताः, त्रिदशीभूताः, त्रिदशीभूताश्च ते पौराश्चेति, तेषाम्। तेन विभुना अकल्प्यत, इति वाच्यान्तरम्।

१०२। सूर्यादिदेवांशसम्भूतेषु सुग्रीवादिषु वानरादिदेह विसृज्य पुनरेव [illegible]

---

[१०२] (१) त्रिदशीभूत, from त्रिदश gods, with च्वि, त्रिदशी,—and भू to be, क्त aff. (२) कृप् (णिच्),—कल्पयति। अकल्पयत्। अची-क्लृपत्। कल्पयामास। &c.

धादिदेवमूर्त्तिं प्रविष्टेषु, रामः, देवभावं आपन्नानाम् अयोध्यावासिनां निवेश-नाय नदर्थे स्वर्गादपि श्लाघ्यतराम् (सन्तानकान् नाम) लोकान् कल्पयामास, इति पिण्डार्थः । अथ रामाद्वचः,—"अथ विश्वमेवाखिलं पितामहमुवाच ह । एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत ॥ इमे हि सर्व्वे स्नेहान्मामनुयाता यशस्विनः ।" तत् श्रुत्वा विश्वबचन ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः । लोकान् सन्तान-कान् नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ इति ।

১০২। দেবাংশসমুদ্ভূত সুগ্রীবাদি ব ব দেহ লাভ করিলে পর, সেই বিভু (রাম) পৌরজনের জন্য দ্বিতীয় স্বর্গের সৃষ্টি করিলেন।

102 They (Sugriva and others), who had been born of the gods, having resumed their proper forms the lord (Ra'ma) created a new heaven for the citizens who had attained divinity

निर्वर्त्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्य्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्व्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥१०३॥

## इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ श्रीरामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ।

१०३। निर्वर्त्त्येति । विष्वक्सेनः (१) विष्णुः, एवं सुराणां दश-मुखशिरश्छेदकार्य्यं निर्वर्त्त्य निष्पाद्य, लङ्कानाथं विभीषणं, पवनतनयं हनुमन्तं च उभयं कीर्त्तिस्तम्भद्वयम् इव, दक्षिणे गिरौ त्रिकूटे च

[१०३] (१) विष्वक् everywhere, सेना an army i.e. power; all powerful

St 28.—'निर्ममे मथुरां' &c Mathurá.—An ancient and celebrated city on the right bank of the Jumna, surviving in the modern Muttra, in the province of Agra. It was the brith plac of Krishna and one of the seven sacred cities. The Vishn purána states that it was originally called Madhu or Madhuvana, from the demon Madhu, who reigned there, but that when Lavaṇa, his son and successor, was killed by S'atrughna, the conqueror set up his own rule there and built a city which he called Mathurá or Madhurá (1) 'मधवं लवणं हत्वा मता मधुवनं च' &c (वायुपुराणे). 'मधु ... सत्। मधु धीन पुरी तत्र मथुरा अभिवेशिता' &c ... 'हत्वा मधुवनं चक्रे मथुरा नाम वै पुरीम्' मधो. पुत्र लवणं नाम राक्षसम्। &c (भागवते)

St. 30—'यमुना चक्रवाकिनीम्' &c Chakravaka.—The chakra va'ka is the ruddy goose (*Anas Kasarca*) These birds are always observed to fly in pairs during the day, but are supposed to remain separate during the night The sandy margin of river is generally their favourite haunt. "This bird in th poetry of the *Hindus*, is their turtle-dove, for constancy in connubial affection (See Meghaduta, Wilson's note St. 22)

St 33—'साङ्गं च वेदम्' &c The Vedas are four, viz. the Regveda, the Yajurveda, the Sámaveda, and the Atharvaveda, The Vedángas are regarded as auxiliary to and even in some sense as part of the Vedas ; six subjects are usually enumerated under which those works are comprised, and six works are given as representatives of these subjects mostly written in the Su'tra or aphoristic style. 1 -S'iksha', 'the science of proper articulation and pronunciation,' comprising the knowledge of letter accents, quantity, the use of the organs of pronunciation, a phonetics generally. but especially the laws of euphony pecu to the Veda. 2 -C'handas, 'metre,' represented by a trea ascribed to Pingala na'ga. which, however, treats of Pr

(1) Many read मधुरा instead of मथुरा. It is not altogether . that मथुरा was not the original name.

as well as Sanskrit metres, and includes only a few of the leading Vedic metres 3.—Vyakarana, 'linguistic analysis or grammar,' said to be represented by Panini's celebrated Sútras, but as this work only treats of Vedic grammar exceptionally, this Vedanga is more properly identified with the last grammatical Sútras which preceded Pánini 4.—Nirukta, 'explanation of difficult Vedic words,' represented by the Nirukta of Yáska. 5.—Jyotisha, 'astronomy,' or rather the Vedic calendar, represented by a small tract, the object of which is to fix the most auspicious days for sacrifices 6.—Kalpa, ceremonial,' represented by a large number of Sútra works intended to systematize the ritualistic precepts of the Bráhmanas, each of the Vedas has its own Kalpa or S'rauta Sa'tras 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः। ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु' ॥

St. 30—'महुपाविदिशे' &c Vidis'á.—It is described in the Meghadúta as the capital of Das'arná (दशार्ण). It appears to be the modern *Bhilsa* in the province of *Malwa* It is still a place of some note, and is well known in India for superior quality of the *Tobacco* raised in its vicinity (See Meghadúta, St. 25, Wilson's notes)

St. 42—53 The incident of the young Bráhman's death is thus related in the Uttara Kanda of the Rámayana — 'A Bráhman had come to the door of Ráma's palace in Ayodhyá carrying the body of his dead son (1) and bewailing his loss, the blame of which (as he was unconscious of any fault) he attributed to some misconduct on the part of the king (2). Ráma

---

(1) The boy is said to have been "अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम्" "a boy of five thousand years who had not attained to puberty." The commentator says that 'वर्ष' here means not a year, but a day ('वर्षमहोरात्र' [illegible]) and thus some interpreters made out the boy's age to be sixt[illegible]n, and others under fourteen.

(२) [illegible] दृष्टपूर्वं मे मृत वा पौरदर्शनम् ।
[illegible] बालानां बालकं विषय [illegible] ॥

in consequence convoked his councillors, when the divine sage Nárada spoke as follows (1):—"Formery in the *Kritayuga*, Bráhmans alone practised austere fervour (तपः) none who was not a Bráhman did so in that enlightened age. In the *Tretáyuga*, both the Bráhmans and Kshettriyas practised austere fervour, and the rest of mankind obedience. When this deterioration of the age numbered as the Dvápara (द्वापरयुग) had come into existence, unrighteousness and falsehood increased, and austere fervour entered in to the Vaiśyas. Thus in the course of three ages it entered into three castes, and in the three ages righteousness (धर्म) was established in three castes. But the S'údra does not attain to righteousness through the lapse of these three ages. The observance of austere fervour (तपः) will belong to the future race of S'údras in the *Káliyuga*, but is unrighteous in the extreme if practised by that caste in the Dvápara (द्वापरयुग). On the outskirts of thy territory a man of low caste (शूद्र) performs a great act of austere fervour. Hence this death of the boy".

Here then was a clue to the mystery of the young Bráhman's death. Ráma mounts his car *Pushpaka*, makes search in different regions, and at length comes upon a person who was engaged in the manner alleged Tha S'udra on being questioned, avows his caste, and his desire to conquer for himself the rank of a god by the self mortification he was undergoing. Ráma instantly

---

रामस्य दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ।
यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥

... ... ... ... ... ... ... ... ...

राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ।
असद्वृत्ते हि नृपतौ ह्यकाले म्रियते जनः ॥ &c.

(1) We only give here the purport of Nárada's speech.

cuts off the offender's head (1) The gods applaud the deed, and a shower of flowers descends from the sky upon the vindicator of righteousness. Having been invited to solicit a boon from the gods, he asks that the Bráhman boy may be resuscitated, and is informed that he was restored to life at the same moment when the S'udra was slain (2) (See Muir's Sanskrit Texts, vol I., page 118).

St. 55. 'कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहं ददौ' &c —दिव्यपरिग्रह i. e. received by Agastya from a celestial being as a return for the benefit conferred on him The story of the ornament is thus related in the Rámáyana (Uttarákánda, Adhyáya 36) · Once on a time, Agastya, on his pilgrimage, entered a solitary forest where he saw a beautiful lake, and while walking round its banks, a corpse fresh as life floating upon its surface met his eyes. Struck with wonder while he was pondering on the strange sight, there appeared a heavenly car descending from above. On its nearing the lake, a heavenly being adorned with celestial ornaments alighted from it, and began to eat voraciously the flesh of the corpse. When after finishing his repast the cannibal was about to depart Agastya inquired who he could be and why he feasted on the corpse. The celestial replied I was a king of Videha, named S'veta. After reigning a long

(1) [illegible]

(2) [illegible]

time I came to this forest and practised austerities for a long time and finally ascended the heaven of Brahmá. Hunger and thirst though unknown to that blissful region, began to torment me, and on my asking Brahma' the cause, he thus replied : As you have nourished yourself very richly while practising austerities, you are destined even in this blissful region to suffer the pangs of hunger and thirst, to appease which you are to feed daily upon the corpse of your former self which will ever remain undiminished, till you meet Agastya who on receiving your ornament will grant you redemption. The celestial thus relating his own account prayed Agastya to deliver him from his painful state and to take in return his excellent ornament. As soon as Agastya received the ornament from him, the corpse disappeared and the car with the celestial being re-ascended the heaven (1).

St. 53. 'पीतेन समुद्रेण' &c —On one occasion, when Vritra was slain by Indra, his followers named Káleyas, to escape from the hands of the gods, hid themselves beneath the ocean. Thus sheltered they used to come out at night in order to kill the pious sages for the sake of destroying religion and righteousness on earth. To free the earth from their violence, the gods, with Indra at their head, went to Visnu and prayed for redress. Whereon, Vishnu bade them to go to the sage Agastya, saying

---

(1) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

... ... ... ... ... ... ... ... ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] &c.

that he alone would be able to drink up the ocean. At the request of the gods, Agastya drank up the ocean. The hiding places of the Káleyas being thus exposed they were killed by the gods 'समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम्। कालेयाः सम्प्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने॥ ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन्। आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च॥ अगस्त्यसहिता देवा सगन्धर्वमहोरगाः। ययुस्ते महात्मानः समासेदुर्महोदधिम्॥ समुद्रं तु समाश्रित्य वारुणिर्भगवान् ऋषिः। उवाच सहितान् देवान् ऋषींश्चैव समागतान्। एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम्। भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तत् शीघ्रं संविधीयताम्॥ एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युत। समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः॥ ततः हृष्टाः ... महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः। प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान् दानवान् जघ्नुरदीनसत्त्वाः' ॥ &c See महाभारत, वनपर्व्व तीर्थयात्रा-पर्व्व, अध्याय 101, 102, 103, 104, 105)

St 70 'ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्' &c —Here (ऋक्)means Gáyatri (गायत्री) or Sávitrí (सावित्री), a celebrated verse of the Rigveda (III 62 10 regardel as the m st sacred verse of the Veda From being addressel to Savitri or the sun as generator, it is called Sávitrí (सावित्री) It is to be repeated by every Bráhman at his morning and evening devotions, and should a Bráhman neglect to repeat it at the sun rise and at the sun-set, he was to be degraded to the condition of a S'u'dra. This verse is personified as a goddess the wife of Brahma' and mother of the four Vedas. It thus follows —(ओम्, भूः भुवः स्वः) तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् (1)

(1) Thus translated by Professor H. H. Wilson —"We meditate on that desirable light of the Divine Savitri (the sun) who influences our holy rites" The paraphrastic translation of Sir William Jones is as follows —"Let us adore the supremacy of that divine sun, the godhead, who illuminates all, recreates all, from whom all proceed, to whom all must return, whom we invoke to direct our understandings aright in our progress towards his holy seat."

time I came to this forest and practised austerities for a long time and finally ascended the heaven of Brahmá Hunger and thirst though unknown to that blissful region, began t torment me, and on my asking Brahma' the cause, he thus replied : As you have nourished yourself very richly while practising austerities, you are destined even in this blissful region to suffer the pangs of hunger and thirst, to appease which you are to feed daily upon the corpse of your former self which will ever remain undiminished, till you meet Agastya, who on receiving your ornament will grant you redemption. The celestial thus relating his own account prayed Agastya to deliver him from his painful state and to take in return h excellent ornament As soon as Agastya received the ornament from him, the corpse disappeared and the car with the celestial being re-ascended the heaven (1).

St. 55. 'पीतेन समुद्रेण' &c.—On one occasion, when Vritra was slain by Indra, his followers named Káleyas, to escape f the hands of the gods, hid themselves beneath the ocean. Tl sheltered they used to come out at night in order to kill t pious sages for the sake of destroying religion and righteousne on earth. To free the earth from their violence, the gods, wit Indra at their head, went to Visnu and prayed for redress Whereon, Vishnu bade them to go to the sage Agastya, saying

(१) 'तस्य मे ब्रह्मभूतस्य कष्टादस्माद् विमोचय ।
चन्यथा न गतिर्मेऽस्ति कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥
इदमाभरणं सौम्य ! धारणार्थं द्विजोत्तम ! ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥
... ... ... ... ... ... ... ...
तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ।
तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥
मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन् चाभरणे शुभे ।
मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह' ॥ &c.

name of Lakshmana appears to be still preserved in the modern name of Lucknow.

St. 96. 'धुरि धर्मस्त्रिपादिव' &c 'त्रिपाद' literally.—'three-footed' or standing with three feet. Righteousness (धर्म) in its complete and perfect state in the *Kritayuga* is represented with four feet; at the close of the *Kritayuga* and at the advent of the *Tretá*, righteousness becomes reduced to a quarter of its original perfection, and therefore called '*Tripád*' According to the Puráns, the *Kritayuga* was the most excellent of *Yugas*; then victims were not allowed to be slaughtered, complete and perfect righteousness prevailed, every thing had been done (कृत) and nothing remained to be undone (अकृत) Duties did not then languish, nor did the people decline But when the *Krita-yuga* had died out, and *Tretá* succeeded, righteousness peculiar to the former was in all respects reduced to a quarter (of its original sum) and perfection vanished . In the *Tretá*, sacrifices prevailed, men acted with an object in view, seeking after reward for their rites and their gifts, and no longer disposed to austerities and to liberality from simple feeling of duty In the *Drápara yuga*, righteousness was diminished by two quarters, and in the *Kali*, it remained to the extent of one-fourth only Four thousand years are specified as the duration of life in the *Krita yuga*, three thousand in the Tretá, and two thousand in the Drápara. There is no fixed measure in the *Kali yuga*, embryos die in the womb, as well as children after birth.

St. 97. 'स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्। शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम्' ॥ The capital of Southern Kośalá built by Kusa on the brow of the Vindhyas, was called after his name कुशावती or कुशस्थली (1) Lava reigned at शरावती or श्रावस्ती, the

(1) Raghuvansa (canto XVI. St. 25) describes Kusa as returning from कुशावती to अयोध्या, after his father's death; but it seems not unlikely, that the extending power of the princes of the Doab, of the lunar family, compelled Ráma's posterity to retire more to the west and south. (See Wilson's Vishnupuràna, vol. III. Page 320, note 1).

St. 87. 'देशं सिन्धुनामकम्', Sindhu.—The country around the Indus, commonly called *Sindh*.

St. 88. 'भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य' &c. Here Gandharvas are probably the people of गान्धार or Candahar, and it is probabl that Bharata extended his dominion from Panjab to Candahar.

St. 89. 'तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः' &c. Taksha the son of Bharata founded तक्षशिला or Taxila, in the Panjab Pushkala, the younger brother of Taksha founded the city of पुष्करावती not far from the Indus. It is identified with the *Pousekielofati* of Hiouen Thsang, the Chinese traveller. (S Wilson's Vishnupurán vol. II. page 174, note 2) 'गान्धारविषये सिद्धे तयोः पुर्यौ महात्मनोः । तक्षस्य दिक्षु विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी । पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती' । &c. (वायुपुराणे).

St. 90. 'अङ्गदं चन्द्रकेतुं च कारापथेश्वरौ' Kárápatha.—A country near the Himálaya. The capital of Angada was अङ्गदी, and that of Chandraketu was चन्द्रवक्रा (1)

St. 92, 93, 94, 95. 'उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः' &c. When Ráma's earthly career was drawing to a close, Brahmá sent Kál or Time to inform him that he must return to the place from whence he had come. Kála appeared to Ráma in the disguise of a Muni and immediately asked for a private conference. Ráma ordered Lakshmaṇa to keep the door shut against every one on pain of death. While they were in conference, the irascible sage Durvásá came and demanded to see Ráma, and threatened to curse Ráma unless admitted immediately. T save his brother Ráma from the threatened curse, but aware o the consequences that would ensue to himself from breaking in upon Ráma's interview with Kála, he went in and brought Ráma out. Lakshmaṇa knowing his fate retired to the River Sarayú and resigned himself. It is worthy of remark that the

---

(1) 'हिमवत्पर्वताभ्याशे कौशौ जनपदौ तयोः ।
अङ्गदस्याङ्गदो या तु देशे कारापथे पुरी' । &c. (वायुपुराणे

name of Lakshmana appears to be still preserved in the modern name of Lucknow.

St. 96. 'भुवि धर्मस्त्रिपादिव' &c. 'त्रिपाद' literally,—'three-footed' or standing with three feet. Righteousness (धर्म) in its complete and perfect state in the *Kritayuga* is represented with four feet; at the close of the *Kritayuga* and at the advent of the *Tretá*, righteousness becomes reduced to a quarter of its original perfection, and therefore called '*Tripád*' According to the Puráns, the *Kritayuga* was the most excellent of *Yugas*; then victims were not allowed to be slaughtered, complete and perfect righteousness prevailed, every thing had been done (कृत) and nothing remained to be undone (अकृत) Duties did not then languish, nor did the people decline But when the *Krita-yuga* had died out and *Tretá* succeeded, righteousness peculiar to the former was in all respects reduced to a quarter (of its original sum) and perfection vanished *In the Tretá*, sacrifices prevailed, men acted with an object in view, seeking after reward for their rites and their gifts and no longer disposed to austerities and to liberality from simple feeling of duty In the *Drápara yuga*, righteousness was diminished by two quarters, and in the *Kali*, it remained to the extent of one-fourth only Four thousand years are specified as the duration of life in the *Krita yuga*, three thousand in the Tretá, and two thousand in the Dvápara. There is no fixed measure in *the Kali yuga*, embryos die in the womb, as well as children after birth

St. 97. 'स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम्। शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम्' । The capital of Southern Kosálá built by Kusa on the brow of the Vindhyas, was called after his name कुशावती or कुशस्थली (1) Lava reigned at शरावती or श्रावस्ती, the

(1) Raghuvansa (canto XVI. St. 23) describes Kusa as returning from कुशावती to अयोध्या, after his father's death, but it seems not unlikely, that the extending power of the princes of the Doab, of the lunar family, compelled Ráma's posterity to retire more [illegible] the west and south. (See Wilson's Vishnu purána, vol. III page 320, note 1).

capital of Northern Kosalá. (उत्तरकोशला). This city seems to have stood near Faizabad in Oude. (1).

## THE ARGUMENT.

### CANTO XV

पञ्चदशसर्गे वर्णिता विषया यथा ;— लवणपीडितानां यमुनातीरवासि-
ऋषीणां रामाश्रयग्रहणम्। रामस्य अभयदानं, मुनीनाञ्च लवणवधोपायकथनं।
लवणवधाय प्रेषितस्य सबलवाहनस्य शत्रुघ्नस्य रथस्वनोहिष्टदर्शनकर्मणि गमनम्।
पथि तस्य वाल्मीकितपोवने एकरात्रिवासः, मुनेस्तपोवशेन च तत्सत्कारलाभः;
तदा च तत्र सीतायाः पुत्रद्वयप्रसवः। प्रातर्मुनिमामन्त्र्य प्रस्थितस्य शत्रुघ्नस्य
लवणपुरप्राप्तिः, हतसत्त्वराशिमादाय वीभत्साकृतेः लवणस्य च तत्रागमनम्।
शूलरहितं लवणं दृष्ट्वा शत्रुघ्नस्य तदाक्रमणं, शत्रुघ्नं समाह्वय लवणस्य च
तदाक्रमणम्। युद्धे वैष्णवास्त्रेण शत्रुघ्नस्य लवणवधः। लवणं हत्वा शत्रुघ्नस्य
यमुनातटे अपूर्वमधुरापुरीनिर्माणम्। सीतासुतयोः जातकर्मनामकरणादिकं
कृत्वा कामं वाल्मीकेः साङ्गवेदाध्यापनम्। वाल्मीकेरधिगत रामायणगीत गायतोः
कुशलवयोः मातृचित्तविनोदनम्। भरतादीनामपि प्रत्येकं पुत्रद्वयस्य लाभः।
शत्रुघातिनि सुबाहौ च पुत्रे यथाक्रमं मधुरां विदिशाञ्च निधाय शत्रुघ्नस्य रामा-
न्तिके प्रस्थानम्। सुसज्जिताम् अयोध्यां प्रविश्य पौरैः सगौरवं दृष्टस्य शत्रुघ्नस्य
सभामध्ये रामदर्शनं रामस्य च तदभिनन्दनम्। अकालमृतं शिशुं पुत्रमादाय
राजद्वारमागतस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य रामनिन्दापूर्वकविलापः। ब्राह्मणम् आश्वास्य
यमनदमनाय रामस्य प्रस्थानम्। राज्ये कुत्रचित् प्रजायाः वर्णविक्रियायाः

---

(1) We find in the Vâyupurâna :

'कुशस्य कोशला राज्यं पुरी चापि कुशस्थली।
रम्या निवेशिता तेन विन्ध्यपर्व्वतसानुषु॥
उत्तरकोशले राज्यं लवस्य च महात्मनः।
श्रावस्ती लोकविख्याता कुशवंशे निबोधत'॥ &c.

शमनादेव चकालमृतस्य जीवनलाभः स्वादित्याकाशवाणीं श्रुत्वा पुष्पकेण सञ्चरतो रामस्य शूद्रतापसदर्शनम्। वर्णविक्रियामाचरतः चकालमृत्युहेतोः शूद्रतापसस्य शिरश्छेदः, रामहस्ते निधनात् तस्य स्वर्गलाभः। पथि अगस्त्येन सङ्गतस्य तस्मात् दिव्याभरणं लब्धवतो रामस्य अयोध्याप्रत्यागमनम्, तदागमनात् प्रागेव च ब्राह्मण-शिशोर्जीवनलाभः। यज्ञमिधाय मुक्तस्य राजमण्डलात् उपायनानि लब्धवतो रामस्य निमन्त्रणेन दिव्यानामपि महर्षीणामागमनम्। हिरण्मयीं सीताप्रतिकृतिं यज्ञे सहधर्मचारिणीं कृत्वा रामस्य यज्ञारम्भः, रक्षसाञ्च प्रवेशनम्। तत्र यज्ञे कुशलवोद्गीतं रामायणं श्रुत्वा सर्वेषां सभ्यानां मातुलस्य रामस्य च तद्गीतश्रवणम्। कुशलवयोः रामसीतासादृश्येन गीतिनैपुण्येन निःस्पृहतादर्शनेन च लोकानां विस्मयः। तयोः सङ्गीतगुरुं शिष्यकविञ्च वाल्मीकिं ज्ञात्वा वाल्मीकौ रामस्य सर्वस्वनिवेदनम्, वाल्मीकेश्च कुशलवयोः परिचयदानानन्तरं सीतापरिग्रहाय प्रार्थना। अपि प्रजा-मानसदपि पौरप्रत्ययाय पुनः प्रमाणीकृतचारित्रा सीता प्रदीयतामित्यङ्गीकरणमति रामे वाल्मीकिः स्वाश्रमे रामसमाजात् सीतानयनम्। पवित्रमूर्तिं सीतां दृष्ट्वैव लोकानां सर्वासां समयच्छेद, सुष्मया वाचो मुखेनावस्थानम्। पुनः यदि मनसाप्यादिष्ट भर्तारं समयच्छेद इति वाल्मीकौ, वाचा कर्मणा यदि अभिचारिणी न मे इति तथा विश्वम्भरे देवि धारय माम् इति सीतावाक्यानन्तरमेव स्फुटितायां भूमौ प्रभामण्डलमध्यवर्तिना धरित्र्या सीताग्रहणं दिव्यप्रासादेन्द्रा समुत्थानम्। आश्रमे निवसन्तीं दृष्ट्वैव रामे सिंहासनस्थाया दिव्यप्रासादेन्द्रा समुत्थानम्। आर्येति निवसन्ताम् कृत्वा कुमारयोः राम-सीतामादाय विश्वम्भरायाः पातालप्रवेशः। भरतो युधाजित्सह समरा च तयोः सीताहरणाय विश्वम्भरायाः पाताले प्रवेशः। भरतो मतृपितृगृहं गत्वा च यवी-षितस्य रामस्य यज्ञान्ते मुनिकृतविसर्जनम्। रामस्य निजपुत्राभ्यां निविश्य भरतस्य गन्धर्वान् जित्वा सिन्धुतीर्यं पालयितुं रामानीय पुत्राभ्यां निवासनम्। रामात् मदा लक्ष्मणपुत्रयोः कारापथाधिपत्यम्। रामादीनां भ्रातॄणां पुत्राणां च राज्येषु स्थापनम्। पुष्पकेण प्रयाणे लोकस्य लक्ष्मणस्य कालदर्शनेन स्व-शरीरत्यागादनम्। कुमारयोः पुत्रयोर्निवेदनम्, अयोध्यायां कुशस्य श्रावस्त्यां च लवस्य अभिषेके देवेन्द्रवत्। कुमारयोः पुत्रयोर्निवेदनं नगरवासिनां रामस्य अनुयानेन स्वर्गारोहणाय स्वं मित्रं च सर्वे च अनुजा राम अयोध्याचार्यः सुग्रीवादयश्च सखा रामानुगमनम्। सरय्वां देहत्यागात् सर्वे रामानुगता रामस्य प्राणपरित्यागेन च विमानेन स्वर्गं रामादृतानाम्। सरयूं देवकायात् सर्वेषां सुरपुत्राणां विमानरसा स्वर्गे दिव्यमूर्तिधारणम्। इति।

---

# ERRATA.

| Page. | Line. | For | Read |
|---|---|---|---|
| 4 | 12 | जनिष्यति | जनिष्यते |
| 1'0 | 25 | कर्मणि | भावे |
| 200 | 23 | वर्षायां | वर्षासु |
| 261 | 3 | यथायां | यथासु |
| 264 | 12 | नभय | नभाय |
| 289 | 24 | मत | मानत् |

———